

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

А.Н. Толстой

ВОЙНА
И
МИР

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ
ЧЕТВЕРТЫЙ

Перевод
Стасяна Зорьяна

Լ. Ա. Մուշնյոյ

ՊԱՏԵՐԱԶՄ
ԵՎ
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ

ՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ
ՉՈՐՐՈՐԴ

Թարգմանաբոլորանք
Արեւիքանէ Զորյանի

P 1
S 80

8 $\frac{70801(4028)}{701(01)76}$ ԲԿ 76 «Տ»

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

I

Այդ ժամանակ Պետերբուրգում՝ բարձր շրջաններում մեծ եռանդով, բան երբևէ, տեղի էր ունենում Ռուսյանցի, ֆրանսուսներնրի, Մարիա Ֆեոդորովնայի, թագաժառանգի և այլոց պարտիաների բարդ պայքարը, մի պայքար, որը, ինչպես միշտ, խլայվում է պալատական բոռերի փողհարությունը: Իայց Պետերբուրգի հանգիստ, փառահեղ կյանքը, որ մտահոգված էր միայն ուրվականներով, կյանքի անդրադարձումներով, ընթանում էր ըստ հնույն. այդ կյանքում պետք է մեծ ճիգեր գործադրեին, որպեսզի գիտակցեին այն վտանգն ու դժվարին կացությունը, որի մեջ գտնվում էր ողես ժողովուրդը: Նույն հյուրագնացություններն էին, պարահանդեսները, նույն ֆրանսական թատրոնը, նույն շահերը արքունիքների, ծառայություննց նույն շահագրգռությունները և ինտրիգները: Միայն ամենաբարձր շրջաններում էին ճիգեր գործադրվում նրա համար, որ հիշեցնեն ներկա կացության դժվարությունը: Շշուկով պատմում էին, թե այդպիսի ծանր հանգամանքներում ինչպե՛ս իրար հակադիր են վարվել երկու կայսրուհիները: Կայսրուհի

Մարիա Ֆեոդորովնան, մտահոգված իր գերատեսչությանը
ենթակա աստվածահաճո և կրթական-դաստիարակչական հաս-
տատությունների բարեկեցութեամբ, կարգադրություն էր արել
բոլոր ինստիտուտները Կազան տեղափոխելու և դրանց իրերն
արդեն կապկպված էին: Իսկ կայսրուհի Նիկոլայեւոս Ալեքսեև-
նան այն հարցին, թե ի՞նչ կարգադրություններ կհաճեր անել,
նա՝ իրեն հատուկ ուսական հայրենասիրութեամբ բարեհա-
ճել էր պատասխանել, թե պետական հիմնարկների մասին
նա կարգադրություններ անել չի կարող, որովհետև այդ վե-
րաբերում է կայսեր. իսկ այն մասին, ինչ անձնապես կախված
է իրենից, նա հաճել էր ասել, թե ինքը վերջին դուրս եկողը
կլինի Պետերբուրգից:

Օգոստոսի 26-ին, հենց Բորոգինոյի ճակատամարտի օրը,
Աննա Պավլովնայի մոտ երեկույթ կար, որի ծաղիկը լինելու
էր սրբազանի նամակի ընթերցումը, նամակ, որ գրել էր նա
արդար սուրբ Սերգեյի պատկերը թագավորին ուղարկելիս:
Այդ նամակը համարվում էր հայրենասիրական հոգևոր պեր-
ճախուսության օրինակ: Նամակը պիտի կարդար իշխան Վա-
սիլին ինքը, որ հռչակված էր կարգալու իր արվեստով: (Կայս-
րուհու մոտ էլ նա էր կարդացել): Կարգալու արվեստը համար-
վում էր այն, որպեսզի բարձր, երգեցիկ եղանակով, հուսահատ
ողբասացության և մեղմ տրտունջին ընդմեջ բառերը գեղգե-
ղեր իրենց իմաստից բոլորովին անկախ, այնպես որ միանգու-
մայն պատահաբար մի բառին ողբ էր վիճակվում, մյուսներին՝
տրտունջ: Այդ ընթերցումը, ինչպես և Աննա Պավլովնայի բու-
լոր երեկույթները, քաղաքական նշանակություն ունեւր: Այդ
երեկույթին պետք է լինեին մի քանի կարևոր անձնավորություն-
ներ, որոնց պետք էր ամաչեցնել Ֆրանսական թատրոնը զը-
նալու համար և ոգևորել հայրենասիրական տրամադրությամբ:
Արդեն բավական ժողովուրդ էր հավաքվել, բայց Աննա Պավ-
լովնան տակավին հյուրասրահում չէր տեսնում բոլոր նրանց,
ովքեր հարկավոր էին, ուստի և դեռ ընթերցմանը շանցնելով,
սկսել էր ընդհանուր խոսակցություններ:

Պետերբուրգի այդ օրվա նորությունը կոմսուհի Բեզուխո-
վայի հիվանդությունն էր: Կոմսուհին մի քանի օր դրանից
առաջ անսպասելի հիվանդացել էր, բայց էր թողել մի քանի

հավաքույթներ, որոնց զարդն էր ինքը, և խոսում էին, թե նա
ոչ ոքի չի ընդունում և Պետերբուրգի նշանավոր բժիշկների
(որ սովորաբար բուժում էին նրան) փոխարեն նա վստահել էր
մի ինչ-որ իտալացի բժշկի, որը նրան բուժում էր ինչ-որ նոր
ու անսովոր եղանակով:

Բոլորը շատ լավ գիտեին, որ հմայիչ կոմսուհու հիվանդու-
թյունն առաջացել էր միաժամանակ երկու մարդու հետ ամուս-
նանալու անհարմարությունից և որ իտալացու բուժումը կա-
յանում էր այդ անհարմարությունների վերացնելու մեջ, բայց
Աննա Պավլովնայի ներկայությամբ ոչ միայն ոչ ոք չէր հա-
մարձակվում մտածել այդ մասին, այլ կարծես թե ոչ ոք չգի-
տեր էլ այդ:

— On dit que le pauvre comtesse est très mal. Le mé-
decin dit que c'est l'angine pectorale.

— L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!

— On dit que les rivaux se sont reconciliés grâce à l'an-
gine...!

Angine բառը կրկնվում էր մեծ բավականությամբ:

— Le vieux comte est touchant à ce qu'on dit. Il a pleuré
comme un enfant, quand le médecin lui a dit que le cas était
dangereux².

— Oh, se serait une perte terrible. C'est une femme ra-
vissante³.

— Vous parlez de la pauvre comtesse, — ասավ, մոտե-
նալով, Աննա Պավլովնան: — J'ai envoyé savoir de ses nou-
velles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans
doute, c'est la plus charmante femme du monde, — ասավ
Աննա Պավլովնան, ժպտալով իր ոգևորության վրա: — Nous
appartenons à des camps différents, mais cela ne m'empê-

1 Ասում են, որ խեղճ կոմսուհին շատ վատ է: Բժիշկն ասել է, թե այդ
անգինա է:

— Անգինա: Օ, սարսափելի հիվանդություն է:

— Ասում են, որ ախտյանները հաշտվել են այդ հիվանդության շնորհիվ:

2 Մեր կոմսը շատ սրտառու է, ասում են: Նա երեսայի պես լաց է եղել,
երբ բժիշկն ասել է, թե հիվանդությունը վտանգավոր է:

3 Օ՛հ, այդ շատ մեծ կորուստ կլիներ: Այդպիսի հմայիչ կին:

che pas de l'estimer, comme elle le mérite. Elle est bien malheureuse¹, — ավելացրեց Աննա Պավլովնան:

Կարծելով, թե այդ խոսքերով Աննա Պավլովնան թեթևակի բարձրացնում է կոմսուհու հիվանդութան գաղտնիքի քողը, մի անզգուշ երիտասարդ իրեն թույլ տվեց զարմանք հայտնել այն մասին, թե հայտնի բժիշկներ չեն կանչված, այլ կոմսուհուն բժշկում է մի շառլատան, որը կարող է վտանգավոր դեղեր տալ:

— Vos informations peuvent être meilleures que les miennes², — հանկարծ թունոտ վրա պրծավ Աննա Պավլովնան անփորձ երիտասարդի վրա: — Mais je sais de bonne source que ce médecin est un homme très savant et très habile. C'est le médecin intime de la reine d'Espagne³.

Եվ այս ձևով երիտասարդին ոչնչացնելով՝ Աննա Պավլովնան դիմեց Բիլիբիին, որը ուրիշ խմբում, դեմքի մաշկը հավաքած և, ըստ երևույթին, պատրաստվելով բաց թողնել այն, որպեսզի ասի un mot-ը, խոսում էր ավստրիացիների մասին:

— Je trouve que c'est charmant⁴, — խոսում էր նա այն դիվանագիտական գրութայն մասին, որի շնորհիվ Վեննա էին ուղարկվել le héros de Pétrópolis⁵ (ինչպես անվանում էին նրան Պետերոպոլում)՝ Վիտգենշտեյնի կողմից առնված ավստրիական դրոշակները:

— Ինչպե՞ս, այդ ինչպե՞ս, — դիմեց նրան Աննա Պավլովնան, խախտելով mot-ը լսելու համար տիրած լուսթյունը, մի mot, որ ինքը գիտեր արդեն:

Եվ Բիլիբինը կրկնեց իր կազմած դիվանագիտական ճեպագրի հետևյալ իսկական բառերը:

¹ Դուք խեղճ կոմսուհու մասին եք ասում: Ես մարդ ուղարկեցի նրա առողջությունն իմանալու: Ինձ ասին, որ նա փոքր-ինչ լավ է: Օ՛հ, անկասկած, նա աշխարհում մի հատ է: Մենք պատկանում ենք տարբեր բանակների, բայց դա ինձ չի խանգարում հարգել նրան ըստ արժանվույն: Նա խիստ դժբախտ է:

² Ձեր տեղեկությունները կարող են իմ ունեցածից լավագույն լինել:

³ Բայց ես լավատեղյակ աղբյուրներից գիտեմ, որ այդ բժիշկը շատ զիտուն և հմուտ մարդ է: Նա իսպանական թագուհու անձնական բժիշկն է:

⁴ Ես գտնում եմ, որ դա հիանալի է:

⁵ Պետրոպոլի հերոս:

— L'Empereur renvoie les drapeaux autrichiens, — ասավ Բիլիբինը, — drapeaux amis et égarés qu'il a trouvés hors de la route¹, — վերջացրեց Բիլիբինը, դեմքի մաշկը թողնելով:

— Charmant, charmant², — ասավ իշխան Վասիլին:

— C'est la route de Varsovie peut-être³, — բարձրաձայն ու անսպասելի ասավ իշխան Իպպոլիտը:

Բոլորը նայեցին նրան, չհասկանալով, թե ինչ է ուզում ասել դրանով: Իշխան Իպպոլիտը նույնպես ուրախ զարմանքով նայեց իր շուրջը: Նա էլ, ինչպես ուրիշները, չէր հասկանում, թե ի՞նչ են նշանակում իր ասած խոսքերը: Նա իր դիվանագիտական կարիերայի միջոցին մի անգամ չէ որ նկատել էր, որ այդպես հանկարծ ասված խոսքերը եղել էին շատ սրբամիտ, և համենայն դեպս նա ասավ լեզվին եկած առաջին այդ խոսքերը: «Գուցե շատ լավ դուրս գա, — մտածեց նա, — իսկ եթե դուրս չգա, նրանք կարող են այնտեղ այդ սարքել»: Իսկապես, այն ժամանակ, երբ տիրեց անհարմար լուսթյուն, ներս մտավ այն ոչ բավարար-հայրենասեր անձնավորությունը, որին սպասում էր Աննա Պավլովնան՝ դիմելու, և նա, Իպպոլիտին ժպտալով ու մատնեբով սպառնալով, իշխան Վասիլին հրավիրեց սեղանի մոտ և, երկու մոմ ու ձեռագիրը նրան մատուցելով, խնդրեց սկսել: Ամեն ինչ լռեց:

«Ամենաողորմածագույն թագավոր կայսր, — խստությամբ կարդաց իշխան Վասիլին ու նայեց հասարակության, կարծես հարցնելով, թե արդյոք մեկը որևէ ասելիք չունի դրա դեմ: Բայց ոչ ոք ոչինչ չասաց: — Նախաթոռ Մոսկվա քաղաքը, նոր Երուսաղեմը, ընդունում է յուր Քրիստոսին, — հանկարծ շեշտեց նա յուր բառը, — որպես մայրը իր գիրկը կառնի ջանասեր զավակաց յուր, և ծագող մառախուղին ընդմեջ, տեսանելով քո տերութայն փառքը պայծառ, երգում է խանդավառ՝ Օվսաննա՛, օրհնյա՛լ է եկողը:»

¹ Կալսրն ուղարկում է ավստրիական դրոշակները, բարեկամական և կրթած-մոլորած պրոչները, որ գտել է նա զխավոր ճանապարհից դուրս:

² Արևելիկ է, սքանչելի:

³ Դա, գուցե, վարչավայր ճանապարհն է:

Իշխան Վասիլին այս վերջին բառերն արտասանեց լացող ձայնով:

Բիլիբինն ուշադիր դիտում էր իր եղունգները, և շատերն ըստ երևույթին վարանման մեջ էին, մի տեսակ կարծես հարց-նելով, թե ո՞րն է իրենց մեղքը: Աննա Պավլովնան նախապես արդեն շնչալով կրկնում էր, ինչպես պտռավը՝ հաղորդման ազոթքը: «Թող հանդուգն ու լպիրշ Գողիաթը...», — շնչում էր Աննա Պավլովնան:

Իշխան Վասիլին շարունակեց.

«Թող հանդուգն ու լպիրշ Գողիաթը Ֆրանսիայի սահմաններից Ռուսիո կողմերը տարածի մահաբեր սարսափներ. հեզ հավատը, ուսական Դավիդի սուլյն պարսատիկը, հանկարծակի կխորտակի նրա արնածարավ գոռոզության գլուխը: Սուլյն պատկերը սրբույն Սերգեյի, վաղեմի նախանձախնդրին մեր հայրենիքի բարօրության, ընծայաբերվում է ձերդ կայսե-րական մեծության: Կցավիմ, որ տկարացող ուժերն իմ կարգելեն ձեր սիրեցյալ դեմքը տեսնելու հաճույքն ունենալէ Ձերմ աղոթքներ եմ առաքում առ երկինք — թող Ամենակա-րողը զորացնի արդարների ցեղը և ձերդ մեծության ցանկու-թյուններն ի բարին կատարի»:

— Quelle force! Quel style!¹ — լսվեցին գովասանքներ կարողացողի և հեղինակի հասցեին:

Ոգևորված այս ճառով՝ Աննա Պավլովնայի հյուրերը դեռ երկար խոսում էին հայրենիքի դրության մասին և տարբեր ենթադրություններ անում ճակատամարտի ելքի նկատմամբ, ճակատամարտ, որը տրվելու էր այս օրերս:

— Vous verrez², — ասավ Աննա Պավլովնան, — որ վաղը, թագավորի ծննդյան օրը, մենք տեղեկություն կստանանք՞ ծն լավ նախագագցում ունեմ:

II

Աննա Պավլովնայի նախագագցումն իսկապես արդարացավէ Մյուս օրը, երբ թագավորի ծննդյան օրվա առթիվ մաղթանք

¹ Ի՞նչ ուժ: Ի՞նչ պիսի ոճ:

² Դուք կտեսնեք:

էր կատարվում պալատում, իշխան Վոլկոնսկին դուրս կանչ-վեց եկեղեցուց և մի ծրար ստացավ իշխան Կուտուզովից: Այդ Կուտուզովի գեկույցն էր, որ գրել էր նա ճակատամարտի օրը՝ Տատարինովոյից: Կուտուզովը գրում էր, թե ուսները ոչ մի քայլ չեն նահանջել, թե Ֆրանսացիները մեզնից շատ ավելի կորուստ են ունեցել, թե նա գեկուցում է կովի դաշտից՝ հապ-ճեպ, դեռ չկարողանալով հավաքել վերջին տեղեկությունները: Հետևաբար՝ դա հաղթություն է եղել: Ու անմիջապես, առանց տաճարից դուրս գալու, գոհություն հայտնվեց Տիրոջը՝ նրա օգնության համար և հաղթության համար:

Աննա Պավլովնայի նախագագցումն արդարացավ, և քաղա-քում ամբողջ առավոտը տիրում էր ուրախ-տոնական տրամա-դրություն: Բոլորը հաղթանակը համարում էին կատարյալ, և ոմանք էլ արդեն խոսում էին հենց իր Նապոլեոնի գերի ընկնե-լու մասին, նրա գահընկեցության և Ֆրանսիայի համար նոր գլուխ ընտրելու մասին:

Կովից հեռու և պալատական կյանքի պայմաններում շատ դժվար է, որպեսզի գեպքերն անդրադառնան իրենց ամբողջու-թյամբ ու գործությամբ: Ընդհանուր դեպքերն ակամա խմբվում են մի որևէ մասնավոր դեպքի շուրջը: Այսպես էլ, պալատա-կանների զլխավոր ուրախությունն այժմ կայանում էր որքան այն բանում, որ մենք հաղթել ենք, նույնքան և այն բանում, որ այդ հաղթանակի լուրն եկավ հենց թագավորի ծննդյան օրը: Դա մի հաջողված հաճելի անակնկալ էր: Կուտուզովի գեկույցի մեջ խոսք կար նաև ուսների կորուստների մասին, ու դրանց թվում տրված էր Տուչկովի, Բագրատիոնի, Կուտայսովի անուն-ները: Նմանապես և դեպքի տխուր կողմը ակամա այստեղի՝ Պետերբուրգյան միջավայրում խմբվեց մի դեպքի՝ Կուտայսովի մահվան շուրջը: Նրան բոլորը ճանաչում էին, թագավորը սիրում էր նրան. նա ջահել էր և հետաքրքրական: Այդ օրը բոլորն իրար հանդիպում էին ասելով.

— Ի՞նչ զարմանալի զուգահեռություն: Հենց մաղթանքին: Բայց ի՞նչ կորուստ է Կուտայսովը: Ա՛խ, շա՛տ ափսոս:

— Ես ի՞նչ էի ասում ձեզ Կուտուզովի մասին, — ասում էր այժմ իշխան Վասիլին մարգարեի հպարտությամբ: — Ես միշտ ասում էի, թե միայն նա՛ կարող է հաղթել Նապոլեոնին:

ձեր լուսթյունը կրկնապատկում է իմ զարմանքը: Ես ուղարկում եմ սրա հետ գեներալ-ադյուտանտ իշխան Վոլկոնսկուն, որպեսզի իմանամ ձեզնից բանակի դրուժյան մասին և այն պատճառները մասին, որոնք զրգեցին ձեզ այդքան ցավալի վճիռ ընդունելու:

III

Մոսկվան թողնելուց ինն օր հետո Պետերբուրգ եկավ Կուտուզովի սուբհանդակը, հետը բերելով պաշտոնական տեղեկություն՝ Մոսկվան թողնելու վերաբերյալ: Այդ սուբհանդակը Ֆրանսացի Միշոն էր, որ ուսերեն չգիտեր, սակայն *quoi-que étranger, russe de coeur et d'âme*¹, ինչպես նա ինքն էր ասում իր մասին:

Թագավորն անմիջապես սուբհանդակին ընդունեց իր կաբլենտում՝ Կամեննի օստրովի պալատում: Միշոն, որ Մոսկվան երբեք չէր տեսել մինչև պատերազմը և որը ուսերեն չգիտեր, իրեն այնուամենայնիվ հուզված զգաց, երբ ներկայացավ *notre très gracieux souverain*²-ին (ինչպես գրել էր նա)՝ Մոսկվայի հրդեհի տեղեկությամբ, հրդեհ, dont les flammes éclairaient sa route³.

Թեև պ-ն Միշոյի վշտի աղբյուրը պետք է որ լիներ այլ, քան այն բանը, որից բխում էր ուս մարդկանց վիշտը, բայց Միշոն այնպիսի տխուր դեմք ուներ թագավորի առանձնասենյակըն առաջնորդվելիս, որ թագավորն իսկույն ևեթ հարցրեց նրանից.

— M'apportez-vous de tristes nouvelles, colonel?⁴

— Bien tristes, Sire,— պատասխանեց Միշոն, հառաչանքով աչքերը խոնարհելով.— l'abandon de Moscou⁵.

— Aurait-on livré mon ancienne capitale sans se battre?⁶— հանկարծ, բռնկվելով շտապ ասավ թագավորը:

¹ Թեև օտարերկրացի, բայց հոգով և սրտով ռուս:

² Ամենաողորմած տեր:

³ Ո, ի բոցերը լուսավորում էին նրա ճանապարհը:

⁴ Տխուր լուրեր եք բերել զուր ինձ, գնդապետ:

⁵ Շատ տխուր, արքա, Մոսկվան թողնված է:

⁶ Մի՞թե իմ հին մայրաքաղաքը հանձնեցիք առանց կռվի:

Միշոն հարգալիբ հայտնեց այն, ինչ հրամայված էր նրան հայտնել Կուտուզովի կողմից, հենց այն, թե Մոսկվայի մոտ կռվելու հնարավորություն չկար և թե որովհետև մնում էր մի ելք՝ կորցնել բանակն ու Մոսկվան, թե միայն Մոսկվան, ուստի ֆելդմարշալն ստիպված էր ընտրել վերջինը:

Թագավորը լսում էր անխոս, առանց Միշոյին նայելու:

— L'ennemi est-il entré en ville?— հարցրեց նա:

— Oui, Sire, et elle est en cendres à l'heure qu'il est.

Je l'ai laissée toute en flammes¹,— վճռապես ասավ Միշոն, բայց նայելով թագավորին, սարսափեց արածի համար:

Թագավորն սկսեց շնչել ծանր ու արագ, նրա ներքին շուրթը դողաց, և գեղեցիկ երկնագույն աչքերը մի ակնթարթում խոնավացան արցունքներից:

Բայց դա տեևց միայն մի վայրկյան: Թագավորը հանկարծ հոնքերը կիտեց, կարծես ինքն իրեն դատապարտելով իր թուլության համար և, գլուխը բարձրացնելով, հաստատուն ձայնով դարձավ Միշոյին.

— Je vois, colonel, par tout ce qui nous arrive,— ասավ նա,— que la Providence exige de grands sacrifices de nous... Je suis prêt à me soumettre à toutes ses volontés; mais dites moi, Michaud, comment avez-vous laissé l'armée en voyant ainsi, sans coup férir, abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas aperçu du découragement?...²

Տեսնելով իր très gracieux souverain³-ի հանգստությունը՝ Միշոն նույնպես հանգստացավ, բայց թագավորի ուղղակի էական հարցին, որը պահանջում էր և ուղղակի պատասխան, նա դեռ չէր կարողացել պատասխան պատրաստել:

¹ Թշնամին մտա՞վ քաղաք:

— Այո, արքա, և հիմա արդեն Մոսկվան մոխիր է դարձել. ես թողի նրան ամբողջովին բոցերի մեջ:

² Այն բոլորից, ինչ կատարվում է, գնդապետ, ես տեսնում եմ, որ նախախնամությունը մեզնից շատ զուհեր է պահանջում... Ես պատրաստ եմ սմենքանուս հնազանդել նրա կամքին. բայց ասացեք, Միշո, ի՞նչ վիճակում թողիք քուք բանակը, որն առանց կռվի թողեց իմ հին մայրաքաղաքը: Զնկատեցի՞ք արդյոք ընկնված տրամադրություն:

³ ուղորմածագույն թագավորի:

— Sire, me permettez-vous de vous parler franchement en loyal militaire¹,— *ասալ նա, որպեսզի ժամանակ շահի* :

— Colonel, je l'exige toujours²,— *ասալ թագավորը* :— Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est³.

— Sire!— *ասալ Միշոն մի նուրբ, հազիվ նկատելի ժպիտ շուրթերին կարողանալով պատրաստել արդեն իր պատասխանը՝ թեթև ու հարգալիր jeu de mots.*— Sire! j'ai laissé toute l'armée depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte épouvantable, affrayante...⁴

— Comment ça?— *խիստ խոժոռելով, ընդհատեց թագավորը, Mes russes se laisseront-ils abattre par le malheur... Jamais*⁵.

Հենց դրան էլ սպասում էր Միշոն իր բառախաղն ասելու :

— Sire,— *ասալ նա թեթև-զվարթ հարգանքի արտահայտությամբ,*— ils craignent seulement que Votre Majesté par bonté de coeur ne se laisse persuader de faire la paix. Ils brûlent de combattre,— *ասում էր ոռու ժողովրդի լիազորը,*— et de prouver à Votre Majesté par le sacrifice de leur vie, combien ils lui sont dévoués...⁶

— Ah! *հանգստացած և աչքերի սիրալիր փայլքով ասալ թագավորը, Միշոյի ուսին խփելով:*— Vous me tranquillisez colonel?⁷

¹ Արքա, թույլ կտա՞ք արդյոք խոսել պարզ, ինչպես վայել է ազնիվ զորականին:

² Գնդապետ, ես այդ պահանջում եմ միշտ:

³ Ոչինչ մի թաքցնեք, ես ուզում եմ անպայման ամբողջ ճշմարտությունն իմանալ:

⁴ Թագավոր, ամբողջ բանակը, զորապետներից սկսած մինչև վերջին զինվորը, առանց բաղաձուլյան, ես թողի մեծ, հուսահատական երկյուղի մեջ:

⁵ Ինչպե՞ս թե՛ կարո՞ղ են արդյոք իմ ուռաներն ընկճվել անհաջողություններից: Երբե՞ք...

⁶ Թագավոր, նրանք վախենում են միայն այն բանից, որ ձերդ մեծությունը հանկարծ իր բարեհոգությունը չվճռի հաշտություն կնքել: Նրանք այրվում են կովելու ցանկությունից և իրենց կյանքի զոհաբերությունը ապացուցելու ձերդ մեծության, թե որքան նվիրված են ձեզ...

⁷ Դուք ինձ հանգստացնում եք, գնդապետ:

Թագավորը, գլուխն իջեցնելով, լուռ էր միտածամանակ:

— Eh bien, retournez à l'armée¹,— *ասալ նա, ուղղվելով ամբողջ հասակով մեկ ու վեհ շարժումով Միշոյին դիմելով,*— et dites à nos braves, dites à tous mes bons sujets partout où vous passerez, que quand je n'aurais plus aucun soldat, je me mettrai, moi-même, à la tête de ma chère noblesse, de mes bons paysans et j'userai ainsi jusqu'à la dernière ressource de mon empire. Il m'en offre encore plus que mes ennemis ne pensent²,— *ասում էր թագավորը, հետզհետե ավելի ու ավելի ոգևորվելով,*— Mais si jamais il fut écrit dans les décrets de la divine Providence³,— *ասալ նա իր գեղեցիկ, հեզ ու զգացմունքից փայլող աչքերը դեպ երկինք բարձրացնելով,*— que ma dinastie dût cesser de régner sur le trône de mes ancêtres, alors, après avoir épuisé tous les moyens qui sont en mon pouvoir, je me laisserai croître la barbe jusqu'ici (*թագավորը ձեռքով ցույց տվեց կրծքի կեսը*), et j'irai manger des pommes de terre avec le dernier de mes paysans plutôt, que de signer la honte de ma patrie et de ma chère nation, dont je sais apprécier les sacrifices...⁴

Ասելով այս խոսքերը հուզված ձայնով՝ թագավորը հանկարծ շրջվեց, կարծես կամենալով Միշոյից թաքցնել աչքերում երևացած արցունքերը, և անցավ իր կարհինտի խորքը: Մի քանի վայրկյան կանգնելով այնտեղ՝ նա մեծ-մեծ քայլերով վերադարձավ Միշոյի մոտ և ուժեղ շարժումով սեղմեց նրա

¹ էհ, վերադարձեք բանակ:

² եվ ասացեք իմ բարերին, ասացեք իմ բոլոր բարի հպատակներին, ամեն տեղ, որտեղից կանցնեք, որ երբ ես այլևս ոչ մի զինվոր չեմ ունենա, ես ինքս կկանգնեմ իմ սիրեցյալ ազնվականների և բարի գյուղացիների գլուխը և այսպիսով կապտեմ իմ պետության վերջին միջոցները: Դրանք ավելի շատ են, քան կարծում են իմ թշնամիները:

³ Բայց եթե նախորդված լինեք աստվածային նախախնամությունը:

⁴ Որ մեր դինաստիան դադարի թագավորել իմ նախնիների գահին, այն մորուք կթողնեմ մինչ այստեղ, և ավելի շուտ կերթամ միայն գետնախնձոր ուտելու իմ վերջին գյուղացու հետ, քան կվճռեմ ստորագրել խայտառակությունն իմ հայրենիքի և իմ թանկագին ժողովրդի, որի զոհաբերությունները ես գիտեմ գնահատել...

ձեռք, արմունկից, դած: Քաղաքի գեղեցիկ, հեզ դեմքը կարմր-
րիւ էր, և աչքերը վաւրում էին վճռականութեան ու զայրույթի
փայլով:

— Colonel Michaud, n'oubliez pas ce que je vous dis
ici; peut être qu'un jour nous nous le rappellerons avec plai-
sir... Napoléon ou moi,— ասաւ թագաւորը, ձեռք կրծքին
դիպցնելով:— Nous ne pouvons plus régner ensemble. J'ai
appris à le connaître, il ne me trompera plus¹.

Եվ թագաւորը, խոժոռելով, լոնց: Հսելով այս խոսքերը,
տեսնելով հաստատ վճռականութեան արտահայտութիւն թա-
գաւորի աչքերում, Միշոն quoique étranger, mais russe de
coeur et d'âme², այդ հանդիսավոր վայրկյանին խանդավառ-
վեց այն ամենից, ինչ լսեց (ինչպես ասում էր նա հետագայում),
և հետևյալ արտահայտութիւններով պատկերից ինչպես իր
զգացումները, այնպես էլ զգացումները ողու ժողովրդի, որի
լիազորն էր համարում նա իրեն:

— Sire!— ասաւ նա:— Votre Majesté signe dans ce
moment la gloire de sa nation et le salut de l'Europe³.

Թագաւորը գլխի թեքուժով արձակեց Միշոնին:

IV

Այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի համարյա կեսը նվաճ-
ված էր, և Մոսկովայի բնակիչները փախչում էին հեռավոր նա-
հանգները, և աշխարհազոր աշխարհազորի հեռուից բարձրա-
նում էր հայրենիքը պաշտպանելու, մեզ, որ չենք ապրել այն
ժամանակ, ահամա պատկերանում է, թե բոլոր ողու մարդիկ,
փոքրից սկսած մինչև մեծը, զբաղված էին միայն նրանով, որ

¹ Գնդապետ Միշոն, շմոռանաք՝ ի՛նչ ասի ես ձեզ այստեղ, գուցէ մենք
երբէէ այս մասին հիշենք հաճույքով: Նապոլեոնը կամ ես... Մենք այլևս չենք
կարող թագաւորել միասին: Ես այժմ նրան ճանաչում եմ, և նա այլևս չի
խաբի ինձ...

² Թեև օտարերկրացի, բայց հոգով-սրտով ողու:

³ Թագաւոր, Զերդ մեծութեանն այս բառիկն ստորագում է իր ժող-
ովրդի փառքը և Եվրոպայի փրկութիւնը:

զոհարերէն իրենց, հայրենիքը փրկեն կամ լան նրա կործանմ...
վրա: Այն ժամանակվա պատուհանները, նկարագրութիւնները,
ամենը՝ առանց բացառութեան խոսում են ողու մարդկանց դեպ
հայրենիքն ունեցած անձնագոհութեան, սիրո մասին, և նը-
րանց հուսահատութեան, վշտի ու հերոսութեան մասին: Բայց
իրականում այդ այդպես չի եղել: Մեզ այդպես է թվում միայն
այն պատճառով, որ մենք այդ անցյալի մեջ տեսնում ենք այն
ժամանակվա մի ընդհանուր պատմական շահագրգռութիւն և
չենք տեսնում բոլոր այն անձնական, մարդկային շահագրգը-
ռութիւնները, որ ունեցել են մարդիկ: Մինչդեռ իրականում
այն ներկայի անձնական շահագրգռութիւնները ա՛յն աստի-
ճան ավելի նշանակելի են ընդհանուր շահերից, որ նրանց
պատճառով երբեք չի զգացվում (բնավ նկատելի չէ անգամ)
ընդհանուր շահը: Այն ժամանակվա մարդկանց մեծ մասը ոչ
մի ուշադրութիւն չէր դարձնում գործերի ընդհանուր ընթաց-
քին, այլ ղեկավարվում էր միայն ներկայի անձնական շահե-
րով: Եվ հենց այդ մարդիկ էին այն ժամանակվա ամենաօգտա-
կար գործիչները:

Իսկ նրանք, ովքեր փորձում էին հասկանալ իրերի ընդհա-
նուր ընթացքը և անձնագոհութեամբ ու հերոսութեամբ կամե-
նում էին մասնակցել նրա մեջ, ամենաանօգուտ անդամներն էին
հասարակութեան. նրանք ամեն ինչ շրջված էին տեսնում, և
ամենը, ի՛նչ անում էին օգուտի համար, ստացվում էր անօգուտ
դատարկ բան, ինչպես Պիեռի, Մամոնովի գնդերը, որ կողոպ-
տում էին ողու գյուղերը, ինչպես տիրուհիների պոկոտած ծը-
վատը, որ երբեք չէր հասնում վիրավորներին և ալլն: Անգամ
նրանք, ովքեր, սիրելով իմաստակելն ու իրենց զգացումներն
արտահայտելը, բարբառում էին Ռուսաստանի ներկա գրու-
թեան մասին, իրենց խոսքի մեջ ահամա կրում էին կա՛մ կեղ-
ծիքի ու ստի կնիքը, կա՛մ մարդկանց անտեղի գատապարտու-
թեան ու մարդկանց վրա շարախոսելու կնիքը, մարդկանց,
որոնք մեղադրվում են այն բանի համար, որի մեջ ոչ ոք չէր
կարող մեղավոր լինել: Պատմական անցքերի մեջ ամենից
ավելի ակնհայտ է իմացութեան ծառի պտուղը ճաշակելն ար-
գելիլը: Միմիայն անգիտակցալիտն գործունեութիւնն է պտուղ-
ներ տալիս, և պատմական անցքի մեջ դեր կատարող մարդը

լրբեք չի հասկանում նրա նշանակութունը: Եթե նա փորձում է այն հասկանալ, նա ապշում է, թե որքան անպտուղ է անցնում գործը:

Այն ժամանակ Ռուսաստանում կատարվող անցքի նշանակութունն այնքան ավելի աննկատելի էր, որքան ավելի մեծ էր մարդու մասնակցութունը նրա մեջ: Անտերբուրգում և Մոսկվայից հեռու ընկած նահանգներում կանայք և տղամարդիկ, աշխարհագրորի մոնիդիրներ հագած, ողբում էին Ռուսաստանն ու մայրաքաղաքը և խոսում անձնագոհության մասին և այլն. բայց բանակում, որը նահանջում էր Մոսկվայի այս կողմը, գրեթե չէին խոսում և չէին մտածում Մոսկվայի մասին և, նայելով նրա ահագին հրդեհին, ոչ ոք չէր երգվում՝ վրեժխնդիր լինել ֆրանսացիներից, այլ մտածում էին ոտճիկի հետեւյալ հերթի, հետեւյալ կայանի մասին, նպարավաճառուհի Մատրյոչկայի մասին և նման բաներ:

Նիկոլայ Ռոստովը անձնագոհության առանց որևէ նպատակի, այլ պատահաբար, որովհետև պատերազմն սկսվելիս պաշտոնի մեջ էր, մոտիկ և տեական մասնակցութուն ունեցավ հայրենիքի պաշտպանության մեջ, և այդ պատճառով առանց հուսահատվելու ու մոռյլ եզրակացութունների էր նայում այն բանին, ինչ կատարվում էր այն ժամանակ Ռուսաստանում: Եթե նրան հարցնեին, թե նա ի՛նչ է մտածում Ռուսաստանի ներկա դրության մասին, նա կասեր, թե ինքը մտածելու բան չունի, թե դրա համար կա Կուտուզով և ուրիշներ, և թե ինքը լսել է, որ գնդեր են կազմվում և թե, երևի, դեռ երկար կկռվեն և թե ներկա հանգամանքներում ինքը երկու տարի հետո հազիվ թե գունդ ստանա:

Որովհետև նա այդպես էր նայում գործին, ուստի և իրեն՝ դիվիզիայի համար նոր ձիեր գնելու գործով վերոնեժ գործուղելու լուրը լսեց ո՛չ միայն առանց վշտանալու, թե զրկվում է վերջին կովին մասնակցելուց, այլև մեծագույն բավականությամբ, որը նա չէր թաքցնում և որը նրա ընկերները շատ լավ էին հասկանում:

Բորոդինոյի կովից մի քանի օր առաջ Նիկոլայը դրամ ու գրութուններ ստացավ և, հուսարներին առաջուց ուղարկելով, ինքը փոստի սայլակով մեկնեց վերոնեժ:

Միայն նա, ով ապրել է այդ, այսինքն՝ մի քանի ամիս անընդհատ եղև է ռազմական կովի մթնոլորտում, միայն նա կարող է հասկանալ այն հաճույքը, որ ապրեց Նիկոլայը, երբ դուրս եկավ այն շրջանից, որը բռնել էին զորքերն իրենց խառվորումներով, պարենի պաշարասայլերով, հիվանդանոցներով. երբ նա տեսավ առանց զինվորների, ռազմասայլերի, առանց համբարի ներկայության կեղտոտ հետքեր ունեցող շեները՝ գյուղացիներով ու գեղջկուհիներով, կալվածատիրական տները, դաշտերն՝ արածող տավարով, փոստակայանների տները՝ քնած վերակացուներով, նա այնպիսի ուրախութուն զգաց, կարծես այդ բոլորն առաջին անգամն էր տեսնում: Մանավանդ այն, ի՛նչ երկար զարմացնում և ուրախացնում էր նրան, — կանայք էին, ջահել, առողջ կանայք, որոնց յուրաքանչյուրին չէին շրջապատում-սիրաբանում տասնյակ սպաներ, և կանայք, որ ուրախ ու շոյված էին այն բանի համար, որ ճանապարհորդ սպան հանաքներ է անում իրենց հետ:

Ամենաուրախ տրամադրությամբ Նիկոլայը գիշերն եկավ հասավ վերոնեժ՝ հյուրանոց. պատվիրեց այն բոլորը, ինչից երկար զուրկ էր բանակում, և մյուս օրը մաքուր ածիլվելով ու հագնելով վաղուց չհագած տոնական նշանազգեստը, գնաց իշխանությանը ներկայանալու:

Աշխարհագրորի պետը քաղաքացիական գեներալ էր, մի տարիքով մարդ, որը, հավանորեն, զվարճանում-ուրախանում էր իր ռազմական գիտությամբ ու աստիճանով: Նա բարկացած (կարծելով թե դրա մեջ է զինվորական առանձնահատկութունը) ընդունեց Նիկոլային և նշանակալիորեն, կարծես թե դրա իրավունքն ունենալով և կարծես թե գնահատելով իրերի ընդհանուր ընթացքը, հավանութուն տալով ու շտալով, հարցուփորձ արավ նրան: Նիկոլայն այնքան ուրախ էր, որ նրան այս ամենը զվարճութուն էր պատճառում:

Աշխարհագրորի պետի մոտից Նիկոլայը գնաց նահանգապետի մոտ: Նահանգապետը փոքրահասակ, ժիր մարդ էր, բայտ ամենայնի սիրալիր ու պարզ: Նա Նիկոլային մատնացուց արավ այն ձիաբուծարանները, ուր նա կարող էր ձիեր գտնել, հանձնարարեց նրան մի առնող-ծախող քաղաքում և քաղաքից 20 վերստ հեռու ապրող մի կալվածատեր, որոնք լավա-

գույն ձիեր ունեին, ու խոստացավ ամեն տեսակ աջակցութիւն:

— Դուք կոմս Իլյա Անդրեևիչի որդի՞ն եք: Կինս շատ մոտ է եղել ձեր մայրիկին: Հինգշաբթի օրերը հավաքվում են ինձ մոտ, այսօր հինգշաբթի է. խնդրում եմ շնորհ բերել առանց քաշվելու, — ասավ նահանգապետը նրան արձակելով:

Նահանգապետի մոտից Նիկոլայն ուղղակի գնաց փոխակառք վերցրեց և, վերակային կողքին նստեցնելով, քշեց քաղաքից 20 վերստի վրա գտնվող կալվածատիրոջ ձիաբուծարանը: Ամեն բան, Վորոնեժ գտնվելու առաջին օրերը, Նիկոլայի համար ուրախ և թեթև էր անցնում, և ամեն ինչ, ինչպես այդ լինում է, երբ մարդ լավ տրամադրութեան մեջ է գտնվում, հաջողվում էր և ձեռքից զալիս էր:

Կալվածատերը՝ մի հին կավալերիստ, որի մոտ եկավ Նիկոլայը, ամուրի էր, ձիագետ, որսորդ. ունեւր զորգագործարան, հարյուր տարվա մեղրողի, հունգարական գինի և հիանալի ձիեր:

Նիկոլայը առանց երկար խոսելու վեց հազարով գնեց տասներկու որձ ընտրովի ձի (ինչպես ինքն էր ասում), իր ձիերի նորոգմանը փայլ տալու համար: Ծաշելով և մի քիչ ավելի հունգարական խմելով՝ Ռոստովը, համբուրվելով կալվածատիրոջ հետ, որին արդեն ճշտ էր ասում, զզվելի ճանապարհով, ամենաուրախ տրամադրութեամբ ետ գարձավ, կառապանին շարունակ շտապեցնելով, որպեսզի կարողանան հասնել նահանգապետի երեկույթին:

Հագուստները փոխելով, անուշահոտ յուղերով օծվելով ու զուխը սառը ջրով թրջելով, Նիկոլայը փոքր-ինչ ուշացած, բայց պատրաստի ֆրագով. *vaut mieux tard que jamais*¹, գնաց նահանգապետի տուն:

Այդ պարահանդես չէր, և ասված էլ չէր, թե ի՞նչ են պարելու. բայց բոլորը գիտեին, որ Կատերինա Պետրովնան զաշնամուրով նվագելու է վալսեր ու էքոտեզներ և որ պարելու են, ու բոլորը, այդ հաշվով, եկել էին պարահանդեսային հագուստներով:

Նահանգական կյանքը 1812 թվին ճիշտ այնպես էր, ինչպես միշտ, այն տարբերութեամբ միայն, որ քաղաքում ավելի կենդանութուն կար Մոսկվայից եկած բազմաթիվ հարուստ ընտանիքների պատճառով, և որ ինչպես ամեն բանում, ի՞նչ կատարվում էր այն ժամանակ Ռուսաստանում, նկատելի էր մի ինչ-որ առանձնահատուկ մեծ թափ ու շոռայութուն — ինչ ուզում է լինի, միևնույն է կյանքում, նաև այն բանում, որ այն գոեհիլ զրույցը, որն անհրաժեշտ է մարդկանց և որն առաջ լինում էր եղանակի ու ընդհանուր ժանոթների մասին, ա՛յժ Մոսկվայի զորքի և Նապոլեոնի մասին էր:

Հասարակութունը, որ հավաքված էր նահանգապետի մոտ, վորոնեժի լավագույն հասարակութունն էր:

Կանայք շատ-շատ էին, դրանց մեջ էին Նիկոլայի մի բանի ծանոթուհիները. բայց չկար մի այնպիսի տղամարդ, որ փոքրի-շատե մրցեր Գեորգիի ասպետի, նոր ձիեր գնող-հուսարի և, միաժամանակ բարեսիրտ ու բարեկիրթ կոմս Ռոստովի հետ: Տղամարդկանց թվում կար ֆրանսական բանակի մի գերի Տղամարդկանց թվում կար ֆրանսական բանակի մի գերի իտալացի սպա և Նիկոլայն զգում էր, որ այդ գերու ներկայութունն ավելի ևս բարձրացնում էր իր՝ ուսու հերոսի նշանակութունը: Դա կարծես մի հաղթանիչ լիներ: Նիկոլայն զգում էր այդ, և նրան թվում էր, թե բոլորն էլ այդպես են նայում իտալացու վրա, և Նիկոլայը փաղաքուչ վերաբերմունք ցույց տվեց այդ սպային արժանապատվութեամբ ու զուսպ:

Հենց որ Նիկոլայը ներս մտավ իր հուսարական համազգեստով, շուրջը օձանիլիքների ու գինու բուրմունք տարածելով, և ինքն ասավ ու լսեց մի բանի անգամ իրեն ասված խոսքերը. *vaut mieux tard que jamais*, նրան շրջապատեցին. բոլոր հայացքները դարձան նրան, և նա մեկին զգաց, որ մտել է նահանգում իրեն պատշաճող և միշտ հաճելի, բայց ա՛յժ երկար զրկված լինելուց հետո նրան բավականութունից արբեցնող, ընդհանուրի սիրեցյալի գերի մեջ: Ոչ միայն փոստակայաններում, իջևաններում և կալվածատիրոջ զորգանոցում կային նրա ուշադրութունից շոյված սպասուհիներ, այլև այստեղ, նահանգապետի երեկույթին կային (ինչպես թվաց Նիկոլային) անսպառ թվով ջահել կանայք ու լավիկ ազգիկներ, ոտներ անհամբեր սպասում էին միայն այն բանին, որ Նիկոլայն ուշա-

¹ Լավ է ուշ, քան երբեք:

դրութիւնն դարձնի իրենց վրա: Կանայք և աղջիկները կոկե-տութիւնն էին անուժ նրա հետ, և ծերունիներն առաջին իսկ օրից հոգ էին տանում այն մասին, թե ինչպես անեն ամուս-նացնեն և խելութացնեն այդ պճնամուլ ստահակ-հուսարին: Վերջինների թվում էր նահանգապետի կինն ինքը, որը Ոոս-տովին ընդունեց, որպես մոտ ազգականի, և նրան «Nicolas» ու «դու» էր ասում:

Կատերինա Պետրովնան, իսկապես, սկսեց վախեր ու էքոսեզներ նվագել, և սկսեցին պարերը, որոնց մեջ Նիկոլայն իր ճկունութեամբ ավելի ևս գերեց նահանգային հասարակու-թիւնը: Նա մինչև իսկ բոլորին զարմացրեց պարերի մեջ ցու-ցաբերած իր առանձնահատուկ, սանձարձակ շարժումներով: Նիկոլայն ինքը փոքր-ինչ զարմացած էր իր այդ երեկո պարելու ձևերի վրա: Նա երբեք այդպես չէր պարել Մոսկվայում և նույն-իսկ կհամարեր անվայել ու mauvais genre պարի մի այդպիսի շափազանց սանձարձակ ձևը. բայց այստեղ նա պահանջ էր զգում դրանց բոլորին զարմացնել մի որևէ անսովոր բանով, մի որևէ այնպիսի բանով, որ նրանք պետք է ընդունեին մայրա-քաղաքների համար սովորական, բայց տակավին իրենց՝ զա-վառում անձանոթ:

Ամբողջ երեկոն Նիկոլայն ամենից ավելի ուշադրութիւն էր դարձնում երկնագունն աչքերով, լեցուն և գեղատեսիլ մի խարտյաչ կնոջ վրա, որը նահանգական աստիճանավորներից մեկի կինն էր: Շատ ուրախացած երիտասարդների այն նայիվ համոզումով, թե ուրիշների կանայք ստեղծված են իրենց հա-մար, Ռոստովը չէր հեռանում այդ կնոջից և բարեկամաբար, փոքր-ինչ դավադրաբար էր վարվում նրա ամուսնու հետ, կար-ծե՛, թե նրանք թեև չեն խոսել, բայց գիտեն, թե որքան փառա-վոր կերպով կարող են միանալ նրանք, այսինքն՝ Նիկոլայն այդ մարդու կնոջ հետ: Ամուսինը, սակայն, թվում էր չէր բա-ժաւում նրա այդ համոզումը և աշխատում էր մռայլ լինել Ռոստովի հետ: Բայց Նիկոլայի բարեսիրտ պարզութիւնն այն-քան անսահման էր, որ ամուսինը երբեմն ակամա ենթարկ-վում էր Նիկոլայի զվարթ տրամադրութեան: Երեկոյի վերջում, սակայն, որքան կնոջ դեմքը ավելի շառագունում էր ու ավելի կենդանանում, ամուսնու դեմքը դառնում էր ավելի տխուր ու

ավելի լուրջ, կարծես հրկուսը աշխույժի մի բաժին ունեին, ուստի և որքան ավելանում էր այն կնոջ մեջ, նույնքան նվա-զում էր ամուսնու մեջ:

V

Նիկոլայը, շմարող ժպիտը դեմքին, բազկաթոռին փոքր-ինչ թեք նստած ու դեպի խարտյաչուհին կոացած, միֆոլոգիա-կան կոմպլիմենտներ էր ասում նրան:

Արագ փոխելով հեծելակի շավարի մեջ ձգված ոտների դիրքը, անուշահոտ օծանելիքների բուրմունքներ տարածու-լով իրենից, հիանալով թե՛ իր դամալով, թե՛ իրենով, թե՛ իր սեղմած ոտների գեղեցիկ ձևերով, Նիկոլայը խարտյաչուհուն ասում էր, թե ինքը ցանկանում է այստեղ՝ Վորոնեժում մի կին փախցնել:

— Իսկ ինչպիսի՞ կին:

— Հրաշալի, աստվածային մի կին: Նրա աչքերը (Նիկոլայը նայեց խոսակցուհուն) երկնագունն են, բերանը՝ մարջան, ճեր-մակութիւնը... (նա նայում էր տիկնոջ ուսերին), հասակը՝ Դիանայի...:

Ամուսինը մոտեցավ նրանց և մռայլ հարցրեց կնոջը, թե ի՞նչի մասին է խոսում նա:

— Ա՛, Նիկիտա Իվանիչ,— ասավ Նիկոլայը, քաղաքավա-րութեամբ ոտի կանգնելով:

Եվ, իբր ցանկանալով, որ Նիկիտա Իվանիչը մասնակցի իր հանաքներին, նա սկսեց նրան էլ հայտնել մի խարտյաչուհի փախցնելու իր մտադրութիւնը:

Մարզը ժպտաց մռայլորեն, կինն՝ ուրախ: Բարեսիրտ նա-հանգապետուհին հավանութիւն չտվող տեսքով մոտեցավ նրանց:

— Աննա Իգնատևնան կամենում է քեզ տեսնել, Nicolas.— ասավ նա, այնպիսի ձայնով արտասանելով Աննա Իգնատևնա բառերը, որ Ռոստովին իսկույն հասկանալի դարձավ. որ Ան-նա Իգնատևնան մի շատ կարևոր տիկին է:— Գնանք, Nicolas. Դու թույլ տվիր քեզ այսպես անվանել, չէ՞:

— Օ՛, այո, ma tante!՝ Ո՞վ է դա:

— Աննա Իգնատևնա Մալվինյեկան: Նա քո մասին լսել է իր ազգականուհուց, թե ինչպես դու փրկել ես նրան... Գուշակո՞ւմ ես:

— Ես այնտեղ ո՛ւմ ասես չեմ փրկել,— ասավ Նիկոլայը:

— Նրա ազգականուհուն, իշխանադուստր Բոլկոնսկայա-յին: Նա այստեղ՝ Վորոնեժումն է՝ իր մորաքրոջ հետ միասին: Օհո՛, ինչպես կարմրեցիր: Հը, գո՞ւցե...

— Չեմ էլ մտածել, հերիք է, ma tante.

— Դե, լավ, լավ: Օ՛, ինչ տեսակ մարդ ես:

Նահանգապետի կինը նրան տարավ մի բարձրահասակ ու շատ գեղեցիկ, կապույտ տոկ դրած պառավի մոտ, որը հենց նոր ավարտել էր իր թղթատարի պարտիան քաղաքի ամենակարևոր անձնավորությունների հետ: Դա Մալվինյեկան էր, իշխանադուստր Մարիայի մորաքույրը, մի հարուստ անգամակ այրի, որ մշտապես ապրում էր Վորոնեժում: Նա կանգնած, թղթատարի հաշիվը փակում էր, երբ Ռոստովը մոտեցավ նրան: Նա աչքերը կկոցեց խիստ ու մեծավայելուչ, նայեց Նիկոլային և շարունակեց կշտամբել իրեն տանող գնեքային:

— Շատ ուրախ եմ, սիրելիս,— ասավ նա, ձեռք մեկնելով Ռոստովին:— Շնորհ բերեք ինձ մոտ:

Խոսելով իշխանադուստր Մարիայի և նրա հանգուցյալ հոր մասին, որին, ըստ երևույթին, Մալվինյեկան չէր սիրում, և հարցուփորձելով, թե ի՞նչ շիտի Նիկոլայը իշխան Անդրեյի մասին, որը նույնպես, ըստ երևույթին, չէր վայելում նրա ողորմածությունը, կարևոր պառավը արձակեց Նիկոլային, կրկնելով իր տունը գալու հրավերը:

Նիկոլայը խոստացավ և նորից կարմրեց, երբ հրաժեշտ էր տալիս Մալվինյեկային: Իշխանադուստր Մարիայի անունը հիշելիս՝ Ռոստովն ապրեց իր համար էլ անհասկանալի ամոթխածություն, անգամ սարսափի զգացում:

Մալվինյեկայից հեռանալով՝ Ռոստովն ուզեց վերադառնալ պարերին, բայց փոքրամարմին նահանգապետուհին իր փափրիկ պստիկ ձեռք դրեց Նիկոլայի թևին և, ասելով, թե ինքը նրա

հետ խոսելիք ունի, տարավ նրան բազմոցարան, ուր գտնվողներն անմիջապես դուրս եկան, որ շխանգարեն նահանգապետի կնոջը:

— Գիտես, mon cher,— ասավ նահանգապետուհին, փոքրիկ, բարի դեմքի լուրջ արտահայտությամբ,— այ քեզ համար իսկական զուլգ, կուզե՞ս՝ նշանեմ քեզ:

— Ո՞ւմ հետ, ma tante,— հարցրեց Նիկոլայը:

— Իշխանադուստր հետ: Կատերինա Պետրովնան ասում է, թե կլինի, իսկ իմ կարծիքով՝ չէ — իշխանադուստրը: Կուզե՞ս: Ես հավատացած եմ՝ մայրիկը շնորհակալ կլինի: Իսկապես, ի՞նչ աղջիկ է, հիանալի՛: Եվ բնավ էլ այնքան տղեղ չի:

— Բոլորովին ոչ,— կարծես նեղանալով ասավ Նիկոլայը:— Ես, ma tante, ինչպես վայել է զինվորին, ոչ մի տեղ անկուշ հյուր չեմ լինում և ոչ մի բանից չեմ հրաժարվում,— ասավ Ռոստովը, նախքան կարողացավ մտածել, թե ի՞նչ է ասում:

— Հիշիր ուրեմն. սա կատակ չի:

— Ի՞նչ կատակ:

— Այո, այո,— կարծես ինքն իր հետ խոսելով՝ ասավ նահանգապետի կինը:— Այ ինչ, mon cher, entre autre. Vous êtes trop assidu auprès de l'autre, la blonde! Ամուսինն արգեն խղճալի է, իսկապես...

— Ախ, ոչ, մենք նրա հետ բարեկամներ ենք,— պարզապարտություն ասավ Նիկոլայը. նրա մտքովն էլ չէր անցնում, թե իր համար ուրախ այդ ժամանցը կարող է որևէ մեկի համար տխուր լինել:

«Ի՞նչ հիմարություն ասի, սակայն, նահանգապետի կնոջը,— հանկարծ ընթրիքին հիշեց Նիկոլայը:— Նա իսկապես նշանել սկսի, իսկ Սոնյա՞ն...» — Եվ, հանանգապետի կնոջը հրաժեշտ տալով, երբ նա ժպտալով մի անգամ էլ ասավ նրան. — Դե, հիշիր ուրեմն,— Նիկոլայը նրան մի կողմ տարավ:

— Բայց ա՛յ ինչ, ճշմարիտն ասեմ ձեզ, ma tante...

— Ի՞նչ, ի՞նչ, բարեկամս: Գնանք, այստեղ նստենք:

Նիկոլայը հանկարծ ցանկություն և անհրաժեշտություն զգաց պատմել իր սրտի բոլոր խորհուրդները (այնպիսիները,

¹ Մորաքույր կամ հորաքույր:

¹ Սիրելիս, ի միջի այլոց: Դուք շատ եք սիրաշահում այդ խաբույաշուհուհու:

որ շես պատմի անգամ մորդ, քրոջդ, մտերմիդ) այդ գրեթե օտար կնոջը: Հետո նիկոլայը, երբ հիշեց այդ անտոիթ, ոչ մի բանով չբացատրվող սրտաբացութեան պոռթկումը, սրտաբացութուն, որը, սակայն, նրա համար ունեցած շատ կարևոր հետևանքներ, թվում էր (ինչպես այդ միշտ էլ թվում է մարդկանց), թե այնպես, հիմար ցանկութուն ունեցավ. մինչդեռ սրտաբացութեան այդ պոռթկումը, մյուս մանր դեպքերի հետ միասին, նրա համար և նրա ողջ ընտանիքի համար ունեցավ մեծ հետևանքներ:

— Այ ինչ, ma tante. Maman վաղուց ցանկանում է ինձ ամուսնացնել մի հարուստ աղջկա հետ. բայց ինձ համար այդ միտքն իսկ զգվելի է՝ ամուսնանալ փողի համար:

— Օ՛, այո, հասկանում եմ, — ասավ նահանգապետի կինը:

— Բայց իշխանազուստր Բալկոնսկայան՝ դա այլ բան է. նախ, ճիշտն ասեմ ձեզ, նա ինձ շատ է դուր գալիս. նա իմ սրտովն է. և ապա, այն բանից հետո, երբ ես նրան հանդիպեցի այնպիսի դրութեան մեջ, այնպես օտարոտի, հաճախ մտածում եմ՝ սա ճակատագիր է: Մանավանդ մտածեցեք, niaman-ը վաղուց է այդ մասին մտածել, բայց առաջնորդում ես առիթ չեմ ունեցել նրան հանդիպելու, մի տեսակ այդպես է պատահել. չենք հանդիպել: Եվ այն ժամանակ, երբ քույրս՝ Նատաշան, նրա եղբոր հարսնացուն էր, ես չէի կարող մտածել նրա հետ ամուսնանալու մասին: Ու պետք է որ նրան հանդիպեի հենց այն ժամանակ, երբ Նատաշայի հարսանիքը խանգարվել էր, և ահա բոլորը... Այսպես է: Ես այս ոչ ոքի չեմ ասել և չեմ ասելու: Այլ միայն ձեզ:

Նահանգապետի կինը շնորհակալութեամբ սեղմեց նրա արմուկը:

— Դուք ճանաչում եք Սոֆիին, իմ քույրին: Ես նրան սիրում եմ և խոստացել եմ ամուսնանալ հետը և կամուսնանամ... Ուստի և տեսնում եք, որ այդ մասին խոսք լինել չի կարող, — անհարթ ու կարմրելով ասավ նիկոլայը:

— Mon cher, mon cher, դու այդ ինչպե՞ս ես դատում: Ե՛է որ Սոֆին ոչինչ չունի, իսկ դու ինքդ էիր ասում, թե հայրիկի դ գործերը շատ վատ են: Իսկ մայրի՛կդ: Այդ կսպանի նրան՝ մեկ: Հե՛տո Սոֆին. եթե նա սրտով աղջիկ է, — ի՞նչ կյանք է լինելու

նրա համար: Մայրդ հուսահատութեան մեջ, գործերը քայրա՛ված... Զէ, mon cher, դու և Սոֆին պետք է հասկանաք այդ:

Նիկոլայը լուռ էր: Նրան հաճելի էր լսել այդ հետևությունները:

— Այնուամենայնիվ, ma tante, այդ չի կարող լինել, — հոգոց քաշելով ասավ նա, փոքր-ինչ լռելով: — Բայց դեռ իշխանազուստրն ինձ կառնի՞ արդյոք, և այժմ նա նորից սուզի մեջ է: Մի՞թե կարելի է մտածել այդ մասին:

— Բայց մի՞թե դու կարծում ես, թե անմիջապես եմ ամուսնացնում քեզ: Il y a manière et manière¹, — ասավ նահանգապետի կինը:

— Ի՞նչ լավ խնամախոս եք դուք, ma tante, — ասավ Nicolas-ը, համբուրելով նրա փոքրիկ փափրիկ ձեռը:

VI

Գալով Մոսկվա, Ռոստովին հանդիպելուց հետո, իշխանազուստր Մարիան այնտեղ գտավ եղբոր որդուն դաստիարակի հետ և մի նամակ իշխան Անդրեյից, որը հրահանգում էր նրանց մեկնել Վորոնեժ՝ մորաքույր Մավրինյայի մոտ: Տեղափոխվելու հոգսերը, եղբոր մասին ունեցած անհանգստությունը, նոր տան մեջ սարքավորվելը, նոր դեմքերը, եղբոր որդու դաստիարակությունը, — այդ ամենը իշխանազուստր Մարիայի սրբտում խլացրին այն կարծես գայթակղության զգացումը, որը տանջում էր նրան հոր հիվանդության ժամանակ և ապա նրա մահից հետո և մանավանդ Ռոստովին հանդիպելուց հետո: Նա տխուր էր: Հոր կորստյան տպավորությունը նրա սրտում միանալով Ռուսաստանի կործանման հետ, այժմ, մի ամիս հետո, որ անցել էր դրանից հետո հանգիստ կյանքի պայմաններում, նա ավելի ու ավելի ուժգնապես էր զգում: Նա տաղնապի մեջ էր. մտածելով այն վտանգների մասին, որոնց ենթարկվում էր եղբայրը, — նրա միակ հարազատ մարդը, որ մնացել էր, — նա տանջվում էր անդադար: Մտահոգված էր եղբոր որդու դաստիարակությամբ, որի համար իրեն զգում էր միշտ անբարեբաղի. բայց սրտի խորքում համաձայնություն կար ինքն իր

¹ Ամեն բան իր ձևն ունի:

հետ, համաձայնութիւն, որ բխում էր այն բանի գիտակցութիւնից, թե ինքն իր մեջ ճնշել է կարծես գլուխ բարձրացնող, Ռոստովի երևումի հետ կասկած, սնծնական երազանքներն ու հուշերը:

Երբ իր երեկույթի հետևյալ օրը նահանգապետի կինը եկավ Մալզինցիայի մոտ և նրա հետ խոսեց իր ծրագրերի մասին (վերապահութիւն անելով, որ թեև ներկա հանգամանքներում չի էլ կարելի մտածել ձեական նշանադրութիւն մասին, այնուամենայնիվ երիտասարդներին կարելի է հանդիպեցնել, հնարավորութիւն տալ իրար ճանաչելու), և երբ, մորաքրոջ հավանութիւնն առնելով, նահանգապետի կինը իշխանադուստր Մարիայի ներկայութեամբ խոսք բացեց Ռոստովի մասին, գովելով նրան ու պատմելով, թե ինչպես էր նա կարմրել իշխանադուստր անունը տալիս, իշխանադուստր Մարիան ոչ թե ուրախ, այլ հիփանդադին մի զգացում ունեցավ. նրա ներքին համաձայնութիւնն այլևս չկար, և նորից գլուխ բարձրացրին ցանկութիւնները, կասկածները, կշտամբանքներն ու հուշերը:

Այն երկու օրը, որ անցել էին այդ լուրն ստանալուց հետո և մինչև Ռոստովի այցելութիւնը՝ իշխանադուստր Մարիան անդադար մտածում էր այն մասին, թե ինչպես պետք է պահի իրեն Ռոստովի նկատմամբ: Մերթ որոշում էր, թե երբ նա գա մորաքրոջ մոտ՝ ինքը չի գնա հյուրասրահ, թե իր համար, խորին սգի մեջ, անվայել է հյուրեր ընդունել. մերթ մտածում էր, թե այդ կոպիտ բան կլինե՞ր այն բանից հետո, ինչ էա՝ Ռոստովն այդ էր իր համար. մերթ մտքով անցնում էր, թե իր մորաքույրն ու նահանգապետի կինն ինչ-որ նպատակներ ունեն իր և Ռոստովի նկատմամբ (նրանց նախածքներն ու խոսքերը երբեմն, թվում էր, հաստատում էին այդ ենթադրութիւնը). մերթ նա ասում էր ինքն իրեն, թե միայն ինքն իր արատավորութեամբ կարող էր մտածել այդ նրանց վերաբերմամբ. նրանք չէին կարող չհիշել, որ այն վիճակում, երբ նա տակավին սգո նշանները չի վերցրել, մի ալոպիսի նշանադրութիւն վիրավորական կլինե՞ր թե՛ իր համար, թե՛ հոր հիշատակի հանդեպ: Ենթադրելով թե ինքը դուրս կգա նրան տեսնելու՝ իշխանադուստր Մարիան խորհում էր այն խոսքերը, որ նա կասեր իրեն և հնքը նրան. և այդ բաները մերթ թվում էին անիրավացի-

սառը, մերթ չափազանց մեծ նշանակութիւն ունեցող: Իսկ ամենից ավելի շատ վախենում էր տեսակցութեան միջոցին շփոթվել, մի բան, որն զգում էր, պետք է տիրի իրեն և մատնի իրեն հենց որ տեսնի նրան:

Բայց երբ կիրակի օրը պատարագից հետո լակեյը հայտնեց հյուրասրահում, թե եկել է կոմս Ռոստովը, իշխանադուստրը շփոթութիւն չարտահայտեց, միայն մի թեթև կարմրութիւն երևաց նրա այտերին, և աչքերը փայլեցին նոր, շողարձակ լույսով:

— Դուք նրան տեսե՞լ եք, մորաքույր,— ասավ իշխանադուստր Մարիան հանգիստ ձայնով, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչպես կարող էր մնալ արտաքուստ այդպես հանգիստ ու բնական:

Երբ Ռոստովը սենյակ մտավ, իշխանադուստրը գլուխն իջեցրեց մի վայրկյան, կարծես հյուրին ժամանակ տալով, որ բարեկի մորաքրոջը, և ապա, հենց այն ժամանակ, երբ նիկուլայը դարձավ նրա կողմը, իշխանադուստրը գլուխը բարձրացրեց և փայլուն աչքերով դիմավորեց նրա հայացքը: Արժանապատուութեամբ ու նազանքով լի շարժումով վեր կացավ նա ուրախ ժպիտով, մեկնեց իր բարակ, քնքուչ ձեռք և խոսեց մի ձայնով, որի մեջ աւաչին անգամ հնչեցին նոր, կանացի, կրթփային հնչյուններ: M-lle Բուրիենը, որ հյուրասրահումն էր, տարակուսած զարմանքով նայեց իշխանադուստր Մարիային: Ամենահմուտ կոկետուհին՝ նա ինքը չէր կարող ավելի լավ մանևրել հանդիպելով այն մարդուն, որին պետք էր դուր գալ:

«Կամ սև հագուստն է նրա դեմքը լավացնում, կամ թե իսկապես նա այնպես լավացել է, և ես չեմ նկատել: Եվ գլխավորը — այդ տակտն ու նազանքը», — մտածում էր m-lle Բուրիենը:

Եթե իշխանադուստր Մարիան ի վիճակի լինե՞ր մտածել այդ թուպին, նա ինքը m-lle Բուրիենից ավելի շատ կզարմանար իր մեջ կատարված փոփոխութեան վրա: Այն թուպից, երբ նա տեսավ այդ դուրեկան, սիրելի դեմքը, կենսական մի ինչ-որ նոր ուժ տիրեց նրան և հարկադրեց, հակառակ նրա կամքի, խոսել ու գործել: Նրա դեմքն այն պահից երբ ներս մտավ Ռոստովը, հասկարծ փոխակերպվեց: Ինչպես հանկարծ անսպա-

սելի ապշեցնող գեղեցկութեամբ նախազարդ լապտերի պատերին երևում է այն բարդ, հմուտ գեղարվեստական աշխատանքը (որ առաջ թվացել էր կոպիտ, խավար ու անմիտ), երբ ներսը լույս է վառվում. այդպես հանկարծ կերպարանափոխվեց իշխանադուստր Մարիայի դեմքը: Առաջին անգամ ամբողջ այն մաքուր հոգեկան, ներքին աշխատանքը, որով նա ապրում էր մինչ այժմ, երևաց և արտաբուստ: Նրա ամբողջ ներքին, ինքն իրենից դժգոհ աշխատանքը, նրա տանջանքները, ձգտումն առ բարին, հնազանդությունը, սերը, անձնագոհությունը — այդ ամենը փայլում էր այժմ նրա ճառագայթող աչքերում, նուրբ ժպիտի մեջ, նրա քնքուշ դեմքի յուրաքանչյուր գծում:

Ռոստովն այդ ամենը տեսավ նույնքան պարզ, կարծես նա գիտեր նրա ամբողջ կյանքը: Նա զգաց, որ իր առջև կանգնած էակը բոլորովին այլ էր, ավելի լավ, քան բոլոր նրանք, ում հանդիպել էր մինչ այժմ և, զլխավորը, ավելի լավ, քան ինքը:

Նրանց խոսակցությունը շատ հասարակ էր և անշահ: Նրանք խոսեցին պատերազմի մասին, ակամա, ինչպես և ամեն բան, չափազանցնելով իրենց վիշտն այդ դեպքի նկատմամբ. խոսեցին վերջին հանդիպման մասին, և Նիկոլայն աշխատեց գրույցը դարձնել ուրիշ նյութի. խոսեցին նահանգապետի բարեսիրտ կնոջ մասին, Նիկոլայի և իշխանադուստր Մարիայի հարազատների մասին:

Իշխանադուստր Մարիան շոտսեց եղբոր մասին, զրույցը փոխելով ուրիշ նյութի, հենց որ մորաքույրը խոսք բացեց Անդրեյի մասին: Երևում էր, որ Ռուսաստանի դժբախտությունների մասին նա կարող էր խոսել ձևացնելով, բայց եղբայրը չափազանց մոտ էր իր սրտին, և նա չէր ուզում ու չէր կարող թեթևակի խոսել նրա մասին: Նիկոլայն այդ նկատեց, ինչպես նա առհասարակ իրեն ոչ հատուկ թափանցող դիտողականություն մը նկատում էր իշխանադուստր Մարիայի բնավորության բոլոր երանգները, որոնք բոլորը միայն հաստատում էին նրա համոզումը, թե նա մի բոլորովին առանձին ու անսովոր էակ է: Նիկոլայը ճիշտ նույնպես, ինչպես իշխանադուստր Մարիան, կարմրում ու շփոթվում էր, երբ նրա մոտ խոսում էին իշխանադուստր մասին և անգամ, երբ նա մոռնում էր նրա մասին բայց նրա ներկայությունը իրեն զգում էր բոլորովին ազատ և

բոլորովին այն չէր ասում, ինչ նախապատրաստում էր: այլ այն, ինչ վայրկենաբար և միշտ ի դեպ գլուխն էր գալիս:

Նիկոլայի կարճատև այցելության միջոցին, ինչպես և միշտ, որ կան երեխաներ, լուծթյան ընկերներ, Նիկոլայը դարձավ իշխան Անդրեյի փոքրիկ որդուն, փայփայեց նրան ու հարցրեց, թե նա ցանկանո՞ւմ է արդյոք դառնալ հուսար: Նա երեխային բարձրացրեց ձեռներին վրա, սկսեց ուրախ-ուրախ դարձնել նրան և նայեց իշխանադուստր Մարիային: Իշխանադուստր խանդաղատական, երջանիկ ու երկշոտ հայացքը հետևում էր իր սիրած երեխային սիրած մարդու ձեռներին վրա: Նիկոլայը նկատեց և այդ հայացքը ու, կարծես հասկանալով նրա նշանակությունը, կարմրեց բավականությունից, և բարեսիրտ ուրախությամբ սկսեց համբուրել փոքրիկ տղային:

Իշխանադուստր Մարիան տնից դուրս չէր գալիս սգի պատճառով, իսկ Նիկոլայը պատշաճ չէր համարում լինել նրանց մոտ. բայց նահանգապետի կինն այնուամենայնիվ շարունակում էր հարսնախոսություն իր գործը և, հայտնելով Նիկոլային այն նպատակները, որ ասել էր նրա մասին իշխանադուստր Մարիան, և փոխադարձը, պնդում էր, որ Ռոստովը բացատրվի իշխանադուստր Մարիայի հետ: Այդ բացատրությունն նպատակով նա երիտասարդների համար տեսակցություն սարքեց եպիսկոպոսի մոտ՝ պատարագից առաջ:

Թեև Ռոստովը նահանգապետի կնոջն ասել էր, թե ինքը ոչ մի բացատրություն չի ունենալու իշխանադուստր Մարիայի հետ, բայց խոստացավ զալ:

Ինչպես Տիգրիտում Ռոստովն իրեն թույլ չտվեց կասկածել, թե լավ է արդյոք այն, ինչ բոլորի կողմից ընդունված է լավ, ճիշտ այդպես էլ այժմ, կարճատև, բայց անկեղծ պայթարից հետո — իր կյանքը ըստ բանականության կարգավորել, թե հնազանդորեն հանգամանքներին ենթարկվել — նա ընտրեց վերջինը և անձնատուր եղավ այն իշխանություն, որը նրան (այդ նա զգում էր) անհաղթահարելիորեն մղում էր ուր-որ: Նա գիտեր, որ, Սոնյային խոսք տալով, իր զգացումներն արտահայտել իշխանադուստր Մարիային, կլիներ այն, ինչ ինքը կոչում էր ստորություն: Եվ նա գիտեր, որ երբեք ստորություն չի անի: Բայց նա գիտեր նույնպես (և ոչ միայն գիտեր, այլ

զգում էր սրտի խորքում), թե անձնատուր լինելով իրեն դեկավարող հանգամանքների և մարդկանց իշխանությունը, նա ոչ միայն ոչ մի վատ բան չի անում, այլ անում է մի ինչ-որ շատ, շատ կարևոր բան, մի այնպիսի կարևոր բան, որ դեռ երբեք չի արել կյանքում:

Իշխանադուստր Մարիայի հետ տեսակցելուց հետո նրա ապրելակերպը թեև արտաքուստ մնաց նույնը, բայց նախկին բոլոր բավականությունները կորցրին նրա համար իրենց հըրապույրը, և նա հաճախ մտածում էր իշխանադուստր Մարիայի մասին. բայց երբեք նրա մասին չէր մտածում այնպես, ինչպես առանց բացառության մտածում էր բարձր շրջաններում իրեն հանդիպած բոլոր օրիորդների մասին, ոչ էլ այնպես, ինչպես երկար և մի ժամանակ հիացմունքով մտածում էր Սոնյայի մասին: Բոլոր օրիորդների մասին, ինչպես և գրեթե ամեն մի ազնիվ երիտասարդ, նա մտածում էր, որպես ապագա կնոջ մասին, իր երևակայության մեջ շափում-ձևում էր նրանց վրա ամուսնական կյանքի բոլոր պայմանները՝ ճերմակ կապոտ, կինը հեշտաեռի մոտ, կնոջ կառնթը, երեխա՝ եր, maman-ն և papa-ն, նրանց վերաբերմունքը դեպի իր կինը, և այլն, և այլն. և ապագայի այս պատկերացումները նրան բավականություն էին պատճառում. բայց երբ նա մտածում էր իշխանադուստր Մարիայի մասին, որի հետ նշանում էին իրեն, երբեք չէր կարողանում որևէ բան պատկերացնել ապագա ամուսնական կյանքից: Իսկ եթե փորձում էր՝ ստացվում էր անհեթեթ ու կեղծ մի բան: Եվ նա սարսափում էր միայն:

VII

Բորոդինոյի ճակատամարտի, սպանված ու վիրավոր մեր կորուստների սարսափելի լուրը և Մոսկվան կորցնելու էլ ավելի սարսափելի լուրը Վորոնեժում ստացվեց սեպտեմբերի կեսերին: Իշխանադուստր Մարիան, լրագիրներից իմանալով եղբոր վիրավորվելը և նրա մասին որոշակի ոչ մի լուր չունենալով՝ պատրաստվում էր գնալ եղբորը փնտրելու, ինչպես լսել էր Նիկոլայը (նա ինքը իշխանադուստր չէր տեսել):

Բորոդինոյի ճակատամարտի և Մոսկվան թողնելու լուրն

առնելով՝ Ռոստովը ոչ թե հուսահատություն, կատաղություն կամ վրիժառություն և նման զգացումների ունեցավ, այլ հանկարծ ամեն ինչ Վորոնեժում դարձավ ձանձրալի, վրդովիչ, ամեն բան մի տեսակ ամոթալի ու անհարմար: Բոլոր զրույցները, ինչ լսում էր, նրան թվում էին կեղծ. նա չգիտեր ինչպե՞ս դատի այդ բոլորի մասին, և զգում էր, որ այդ ամենը նրա համար պարզ կդառնա նորից գնդում: Նա շտապում էր վերջացնել ձիերի գնումը և հաճախ անարդար տաքանում էր իր սպասավորի և վերակայի վրա:

Ռոստովի մեկնելուց մի քանի օր առաջ մայր տաճարում գոհաբանական մաղթանք էր նշանակված ուս զորքերի տարած հաղթության առթիվ, և Նիկոլայը գնաց պատարագ: Նա կանգնել էր նահանգապետից փոքր-ինչ ետ և իր պաշտոնի ծանրաբարոյությամբ, մտածելով ամենատարբեր նյութերի շուրջը, մնաց ամբողջ ժամասացությունը: Երբ մաղթանքը վերջացավ, նահանգապետի կինը նրան իր մոտ կանչեց.

— Դու տեսա՞ր իշխանադուստր,— ասավ նա, գլխով ցույց տալով սևեր հագած մի կնոջ, որ կանգնել էր դասի հետև:

Նիկոլայն անմիջապես ճանաչեց իշխանադուստր Մարիային ոչ միայն նրա կիսադեմից, որ երևում էր գլխարկի տակից, որքան զգուշության, վախի ու խղճահարության այն զգացմունքից, որն իսկույն համակեց իրեն: Իշխանադուստր Մարիան, ակներև, իր մտքերի մեջ խորասուզված, վերջին խաշակնքումներն էր կատարում եկեղեցուց դուրս գալուց առաջ:

Նիկոլայը զարմացած նայում էր նրա դեմքին: Դա նույն դեմքն էր, ինչ տեսել էր առաջ, նույնն էր նրա ներքին նուրբ հոգևոր աշխատանքի ընդհանուր արտահայտությունը. բայց այժմ այդ դեմքը բոլորովին այլ լույսով էր լուսավորված: Վշտի, աղերսի և հույսի հուզիչ արտահայտություն ունեւր նա: Ինչպես առաջ էլ պատահել էր Նիկոլային իշխանադուստր ներկայությամբ, նա, չսպասելով նահանգապետի կնոջ խորհրդգին նրան մոտենալու, իրեն էլ չհարցնելով՝ լավ կլինի՞ արդյոք, հարմա՞ր է թե ոչ նրան մոտենալ այստեղ եկեղեցում, մոտեցավ իշխանադուստր և ասավ, թե ինքը լսել է նրա վշտի մասին և ամբողջ սրտով ցավակցում է նրան: Նրա ձայնը հազիվ լրսած հանկարծ պայծառ մի լույս վառվեց իշխանադուստր դեմ-

քին, լուսավորելով միաժամանակ թե նրա վիշտը և թե ուրախութիւնը:

— Ես մի բան եմ ուզում ասել ձեզ, իշխանադուստր,— ասավ Ռոստովը.— այդ այն է, որ եթե իշխան Անդրեյ Նիկոլաևիչը ողջ չլիներ, ուստի որպէս գնդի հրամանատարի, այդ անմիջապէս կհայտարարվեր լրագիրներում:

Իշխանադուստրը նայում էր նրան, չհասկանալով նրա խոսքերը, բայց ուրախանալով նրա դեմքին երևացող վշտակցութեան արտահայտութիւնից:

— Եվ ես որքան օրինակներ գիտեմ, որ ումբակտորի (լըրագիրներում գրված էր նոնակ) վերքը կա՛մ մահացու է լինում անմիջապէս կամ, ընդհակառակը, շատ թեթեւ,— ասում էր Նիկոլայը:— Պետք է լավի հուշս ունենալ, և ես հավատացած եմ...

Իշխանադուստր Մարիան ընդհատեց նրան:

— Օ՛, դա այնպէս սար...— սկսեց նա և, հուզումից խոսքը չվերջացնելով, նազանի շարժումով (ինչպէս և ամեն բան, ինչ անում էր նա Ռոստովի ներկայութեամբ) գլուխն իջեցնելով ու շնորհակալութեամբ նրան նայելով, գնաց մորաքրոջ հետևից:

Այդ օրը Նիկոլայը ոչ մի տեղ հյուր չգնաց և տանը մնաց նրա համար, որպէսզի մի քանի հաշիվներ վերջացնի՝ ձի վաճառողներին հետ: Իսկ երբ գործն ավարտեց՝ արդեն ուշ էր որևէ տեղ գնալու համար, բայց և վաղ էր, որպէսզի քներ, և Նիկոլայը երկար ժամանակ մենակ ետ ու առաջ էր քայլում սենյակում, կշռադատելով իր կյանքը, որ նրան հազվադեպ էր պատահում:

Իշխանադուստր Մարիան հաճելի տպավորութիւն էր արել նրա վրա Սմոլենսկի մոտ: Այն, որ ինքն իշխանադուստր այն ժամանակ հանդիպել էր այնպիսի առանձնահատուկ պայմաններում, և այն, որ մի ժամանակ մայրը մատնացուց էր անում հենց իշխանադուստր վրա՝ որպէս հարուստ գույգի, արին ա՛յն, որ նա առանձին ուշադրութիւն դարձրեց իշխանադուստր վրա: Վորոնեժում իր այցելութեան միջոցին այդ տպավորութիւնը ոչ միայն հաճելի էր, այլև ուժեղ: Նիկոլայն ապշած էր այն առանձնահատուկ, բարոյական գեղեցկութեամբ, որ այս անգամ նկատեց նրա մեջ: Սակայն նա պատրաստվում էր մեկնել և

մտքովը չէր էլ անցնում ափսոսալ, թե Վորոնեժից միկնելով, նա զրկվում է իշխանադուստրը տեսնելու առիթից: Բայց ներկա հանդիպումը իշխանադուստր Մարիայի հետ եկեղեցում (Նիկոլայն զգում էր այդ) ավելի խորը տպավորվեց սրտում, բան կարող էր նախատեսել, և ավելի խորունկ, քան կցանկար իր հանգստութեան համար: Այդ գունատ, նուրբ, վշտոտ դեմքը, այդ ճառագայթող հայացքը, այդ հանդարտ, նազանի շարժումները և, գլխավորը, այդ խորունկ ու մեղմ վիշտը, որ արտահայտված էր նրա բոլոր դիմագծերում, անհանգստացնում էին նրան և պահանջում նրա վշտակցութիւնը: Տղամարդկանց մեջ Ռոստովը չէր հանդուրժում տեսնել բարձր հոգեկան կյանքի արտահայտութիւն (դրա համար էլ նա չէր սիրում իշխան Անդրեյին), նա այդ արհամարհանքով կոչում էր փիլիսոփայութիւն, ցնորամտութիւն. բայց իշխանադուստր Մարիայի մեջ, հենց այդ վշտի մեջ, որն արտահայտում էր Նիկոլայի համար օտար այդ հոգևոր աշխարհի ամբողջ խորութիւնը, նա անդիմադրելի գրավչութիւն զգաց:

«Հրաշալի աղջիկ է երևի: Այ իսկական հրեշտակ».— խոսում էր նա ինքն իրեն: «Ինչո՞ւ ես ազատ չեմ, ինչո՞ւ շտապեցի՝ խոսք տվի Սոնյային»:— Եվ ականաբար համեմատութիւնը ներկայացավ նրան, մեկն աղքատ էր, մյուսը հարուստ այն հոգեկան շնորհներով, որ Նիկոլայը չունէր և որոնք այդ պատճառով նա այնպէս բարձր էր գնահատում: Նա փորձեց պատկերացնել, թե ինչ կլիներ, եթե ինքն ազատ լիներ: Ի՞նչ ձեռք ինքն առաջարկութիւն կաներ նրան, և նա կգառնա՞ր իր կիներ: Ոչ, նա չէր կարող այդ պատկերացնել: Նա սարսափ գոյաց, և ոչ մի պարզ պատկեր չներկայացավ նրան: Նա վաղուց արդեն Սոնյայի հետ կազմել էր ապագայի պատկերը, և այդ ամենը հասարակ էր ու պարզ, հենց այն պատճառով, որ այդ բոլորը մտացածին էր, ու նա գիտեր ամենը, ինչ կար Սոնյայի մեջ. բայց դժվար էր ապագա կյանքը պատկերացնել իշխանադուստր Մարիայի հետ, որովհետև ինքը նրան չէր հասկանում, այլ միայն սիրում էր:

Իր երազանքները Սոնյայի մասին՝ իրենց մեջ ինչ-որ ուրախ-զվարթ, իրադալիքային բան ունեին: Բայց մտածել իշխանա-

դուստր Մարիայի մասին միշտ դժվար էր և փոքր-ինչ սարսափելի:

«Ի՞նչպես էր նա աղոթում,— հիշեց Նիկոլայը:— Երևում էր, որ սիրտն ու հոգին գրել էր աղոթքի մեջ: Այո, դա այն աղոթքն է, որ շարժում է սարերը, և ես համոզված եմ, որ նրա աղոթքը կկատարվի: Ի՞նչու՞ ես չեմ աղոթում այն բանի մասին, ինչ հարկավոր է ինձ,— հիշեց նա:— Ի՞նչ է հարկավոր ինձ: Ազատություն, կտրել իմ կապը Սոնյայի հետ. նահանգապետի կինը ճիշտ էր ասում,— մտաբերեց Նիկոլայը նրա խոսքերը,— դժբախտությունից բացի ոչինչ չի լինելու, եթե ամուսնանամ նրա հետ: Խճճված բան է, վա՛յ mamam-ին... գործերը, խճճվածություն, սարսափելի խճճվածություն: Ասենք ես նրան չեմ էլ սիրում: Այո, այնպես չեմ սիրում, ինչպես պետք է: Աստված իմ. ազատիր ինձ այս սարսափելի, անել վիճակից.—

սկսեց նա աղոթել հանկարծ:— Այո, աղոթքը սար կշարժի, բայց պետք է հավատալ և այնպես շաղոթել, ինչպես մենք երեսա ժամանակ աղոթում էինք նատաշայի հետ, որ ձյունը շաքար դառնա, ու դուրս էինք վազում բակը փորձելու՝ ձյունը շաքա՞ր է դառնում արդյոք: Ոչ, բայց ես հիմա դատարկ բաների մասին չեմ աղոթում», ասավ նա ծխամորճն անկյունը գնելով, և ձեռները խաշակնքելով, կանգնեց սրբապատկերի առաջ: Եվ, իշխանադուստր Մարիայի մասին ունեցած հիշողությունամբ խանդաղատված, նա սկսեց աղոթել այնպես, ինչպես վաղուց չէր աղոթել: Արցունքներ կային նրա աչքերում ու կոկորդում, երբ ներս մտավ կավրուշկան՝ ինչ-որ թղթեր ձեռին:

— Հիմա՛ր, ինչ ես խցկվում, երբ քեզ չեն կանչում,— ասավ Նիկոլայը, արագորեն դիրքը փոխելով:

— Նահանգապետից է,— քնատ ձայնով ասավ կավրուշկան,— սուրհանդակ է եկել, նամակ է բերել ձեզ:

— Դե, լավ, շնորհակալ եմ, գնա՛:

Նիկոլայն առավ նրանից երկու նամակ: Մեկը մորից էր, մյուսը՝ Սոնյայից: Նա դրանք ճանաչեց ձեռագրերից և նախ բացեց Սոնյայի նամակը: Հագիվ կարդաց մի երկու տող, նրա դեմքը գունատվեց, ու աչքերը վախեցած և ուրախ չովեցին:

— Ոչ, այդ չի կարող պատահել,— ասավ նա բարձրաձայն: Չկարողանալով տեղում նստել՝ նա նամակը ձեռին, կարդա-

լով սկսեց երթևեկել սենյակում: Նա աչքի անցրեց նամակը, հետո կարդաց մեկ, երկու անգամ, և, ուսերը բարձրացնելով ու ձեռները տարածելով, կանգ առավ սենյակի մեջտեղը՝ բերանը բաց ու աչքերն անշարժ: Այն, ինչի մասին հենց նոր աղոթում էր հավատացած, թե աստված կկատարի իր աղոթքը, կասարված էր. բայց Նիկոլայը դրանից այնպես էր զարմացել, կարծես մի ինչ-որ անսովոր բան էր դա և կարծես նա երբեք այդ չէր սպասում, և կարծես հենց այն, որ այդ կատարվեց այդպես արագ, ապացուցում էր, որ դա չէր բխում աստծուց, որին խնդրել էր, այլ սովորական պատահականությունից:

Այն անլուծելի թվացող հանգուցը, որը կաշկանդում էր Ռոստովի ազատությունը, լուծվեց Սոնյայի այդ անսպասելի (ինչպես Նիկոլային էր թվում), անտիթ նամակով: Սոնյան գրում էր, թե վերջին դժբախտ հանգամանքները, Ռոստովների գրեթե ամբողջ գույքի կորուստը Մոսկվայում, և կոմսուհու շատ անգամ արտահայտած ցանկությունը, որ Նիկոլայն ամուսնանա իշխանադուստր Բալկոնսկայայի հետ, և նրա՝ Նիկոլայի լուռությունը, և վերջին ժամանակների սառնությունը,— այս ամենը հարկադրեց իրեն հրաժարվել նրա խոստումից և լիակատար ազատություն տալ նրան:

«Ինձ համար շատ ծանր էր մտածել, որ ես կարող եմ վշտի և պառակտման պատճառ դառնալ մի ընտանիքի մեջ, որը բարերարել է ինձ,— գրում էր նա,— և իմ սիրո նպատակներից մեկն է երջանկությունը նրանց, ում սիրում եմ. ուստի և աղաչում եմ ձեզ, Nicolas, համարեցեք ձեզ ազատ և իմացեք, ինչ էլ լինի, ոչ ոք ավելի ուժգին չի կարող սիրել ձեզ, քան ձեր Սոնյանն»:

Երկու նամակն էլ ուղարկված էին Տրոիցից: Մյուս նամակը գրել էր կոմսուհին: Այդ նամակում նկարագրվում էին վերջին օրերը Մոսկվայում, իրենց հեռանալը, հրդեհը և ամբողջ կարողության կորուստը: Այդ նամակում, ի միջի այլոց, կոմսուհին գրում էր, թե իշխան Անդրեյը վիրավորների թվում գնում էր իրենց հետ միասին: Նրա դրությունը շատ վտանգավոր էր, բայց հիմա բժիշկն ասում է, թե մեծ հույսեր կան: Սոնյան ու Նատաշան, ինչպես հիվանդապահուհիներ, խնամում են նրան:

Այս նամակը ձեռին մյուս օրը Նիկոլայը կառք նստեց, գնաց

իշխանադուստր Մարիայի մոտ: Թե Նիկոլայը, թե իշխանադուստր Մարիան ոչ մի խոսք չասին այն մասին, թե ինչ կարող էին նշանակել «Նատաշան խնամում է նրան» բառերը. բայց, այդ նամակի շնորհիվ, Նիկոլայը հանկարծ մոտեցավ իշխանադուստր՝ գրեթե հարազատության աստիճանի:

Հետևյալ օրը Ռոստովը իշխանադուստր Մարիային ճանապարհեց Ծարոսլավլ և մի քանի օր հետո ինքը մեկնեց գունդ:

VIII

Սոնյայի նամակը Նիկոլային, սրա աղոթքի իրականացումը, գրված էր Տրոիցից: Ահավասիկ այդ նամակը գրելու պատճառը Նիկոլային հարուստ հարսնացուի հետ ամուսնացնելու միտքը հետզհետե ավելի էր զբաղեցնում պառավ կոմսուհուն: Նա գիտեր, որ այդ բանի գլխավոր խոչընդոտը Սոնյան էր: Եվ Սոնյայի կյանքը վերջերս, մանավանդ Նիկոլայի նամակից հետո, որ նկարագրում էր իր հանդիպումն իշխանադուստր Մարիայի հետ Բոգոլչարովոյում, առավել ևս ծանր էր դարձել կոմսուհու տանը: Կոմսուհին բաց չէր թողնում և ոչ մի առիթ Սոնյայի համար վիրավորական ու խոտասիրտ ակնարկ անելու:

Բայց Մոսկվայից գուրս գալուց մի քանի օր առաջ զգացված ու հուզված այն բոլորով, ինչ կատարվում էր, կոմսուհին Սոնյային իր մոտ կանչելով, կշտամբանքների և պահանջների փոխարեն, արցունքն աչքերին դիմեց նրան աղերսելով, որպեսզի Սոնյան, իրեն զոհաբերելով, հատուցանի այն ամենը, ինչ արվել է իր համար. այսինքն՝ իր կապերը կտրի Նիկոլայի հետ:

— Ես հանգիստ չեմ կարող լինել այնքան ժամանակ, մինչև այդ խոստումը չտաս ինձ:

Սոնյան հիստերիկ հեծկտաց, հեկեկանքների միջից պատասխանեց, թե ինքը ամեն բան կանի, թե ինքը պատրաստ է ամեն ինչի, բայց ուղղակի խոստում չարավ և սրտի խորքում վճռականություն չունեցավ անել այն, ինչ պահանջում էին իրենից: Նա պետք է իրեն զոհաբերեր ընտանիքի երջանկության համար, այն ընտանիքի, որ կերակրել ու դաստիարակել էր իրեն: Իրեն ուրիշների երջանկության համար զոհաբերելը Սոնյայի սովորությունն էր: Նրա վիճակը տան մեջ այնպիսին

էր, որ միայն զոհաբերության ճանապարհով կարող էր նա ցույց տալ իր արժանիքները, և նա սովորել էր ու սիրում էր զոհաբերել իրեն: Բայց առաջ անձնագոհության բոլոր գործողությունների մեջ նա ուրախությունը գիտակցում էր, որ ինքը, իրեն զոհաբերելով, հենց դրանով բարձրացնում է իր արժեքը իր և ուրիշների աչքում և դառնում է Նիկոլային ավելի արժանի, որին ամեն բանից ավելի էր սիրում կյանքում. բայց այժմ նրա զոհաբերությունը պիտի լիներ այն, որպեսզի հրաժարվեր այն բանից, ինչ իր համար կազմում էր զոհաբերության պարզևր, կյանքի ամբողջ իմաստը: Եվ կյանքում առաջին անգամ նա դառնություն զգաց այն մարդկանց հանդեպ, որոնք բարերարել էին իրեն նրա՝ համար, որպեսզի ավելի տանջեն, նախանձում էր Նատաշային, որ երբեք նման բան չէր ապրել, երբեք կարիք չէր զգացել զոհաբերությունների և հարկադրել էր ուրիշներին զոհաբերել իր համար և այնուամենայնիվ սիրված էր բոլորից: Եվ Սոնյան առաջին անգամ զգաց, թե ինչպես դեպ Նիկոլայն ունեցած իր մեղմ, մաքուր սիրուց հանկարծ սկսում է աճել մի բուռն զգացում, որ բարձր է թե կանոններից, թե առաքինությունից, թե կրոնից. և այդ զգացումի ազդեցության տակ Սոնյան, իր կախում ունեցող կյանքի շնորհիվ ընտելացած ակամա ծածկամտության, կոմսուհուն պատասխանելով ընդհանուր, անորոշ խոսքերով, խուսափեց խոսակցություններ ունենալ նրա հետ և որոշեց սպասել, որ տեսակցություն ունենա Նիկոլայի հետ, այն նպատակով, որպեսզի այդ տեսակցությունը ոչ թե ազատի Նիկոլային, այլ, ընդհակառակը, իրեն առմիշտ կապի նրա հետ:

Ռոստովների՝ Մոսկվայում եղած վերջին օրերի հոգսերն ու սարսափը խլացրին Սոնյայի մեջ նրան ճնշող մտայլ մտքերը: Եվ նա ուրախ էր, որ փրկություն է գտնում պրակտիկ գործունեության մեջ: Բայց երբ իմացավ, որ իշխան Անդրեյը գտնվում է իրենց տանը, չնայած իր ամբողջ անկեղծ խղճահարության, որը զգում էր նա դեպ իշխան Անդրեյն ու դեպ Նատաշան, նրան համակեց մի ուրախ և սնահավատ զգացում, թե աստված չի ցանկանում, որ ինքը բաժանվի Նիկոլայից: Նա գիտեր, որ Նատաշան սիրում էր միայն իշխան Անդրեյին և չէր դադարում սիրել նրան: Սոնյան գիտեր, որ այժմ, հանդիպելով այսպիսի

սարսափելի պայմաններում, նրանք նորից կսիրեն միմյանց, և որ Նիկողայն այն ժամանակ, նրանց միջև լինելիք ազգակցական կապի հետևանքով, չի կարող ամուսնանալ իշխանազուր Մարիայի հետ: Չնայած վերջին օրերը և ճանապարհորդութան առաջին օրերում տեղի ունեցած դեպքերի ամբողջ սարսափին՝ աչք զգացումը, այդ գիտակցությունը, թե նախախնամությունը միջամտել է իր անձնական գործին, ուրախացնում էր Սոնյային:

Ռոստովներն իրենց ճանապարհորդության առաջին ցերեկը հանգստացան Տրոիցի մայրավանքում:

Վանքի հյուրանոցում Ռոստովներին հատկացրին երեք մեծ սենյակ, որոնցից մեկն զբաղեցնում էր իշխան Անդրեյը: Վիրավորն այդ օրն իրեն շատ ավելի լավ էր զգում: Նատաշան նստած էր նրա մոտ: Հարևան սենյակում նստած էին կոմսն ու կոմսուհին. նրանք հարգալիք զրուցում էին վանահոր հետ, որ այցելել էր իր վաղեմի ժանոթներին ու նվիրատուներին: Սոնյան նստած էր հենց այդտեղ, և հետաքրքրությունը տանջում էր նրան, թե ի՞նչի մասին էին խոսում իշխան Անդրեյն ու Նատաշան: Նա դուռն հետևից լսում էր նրանց ձայնի հնչունները: Իշխան Անդրեյի սենյակի դուռը բացվեց: Նատաշան այլապես վաժճեցով դուրս եկավ այնտեղից, և, շնկատելով իր դեմ ոտքի կանգնող ու աջ ձեռի լայն թևքը բռնած վանականին, մոտեցավ Սոնյային և բռնեց նրա ձեռը:

— Նատաշա, շես տեսնո՞ւմ: Արի այստեղ,— ասավ կոմսուհին:

Նատաշան մոտեցավ օրհնություն առնելու, և վանահայրը խորհուրդ տվեց նրան՝ դիմել աստծուն և նրա սրբի օգնության:

Վանահոր գնալուց հետո Նատաշան անմիջապես բռնեց ընկերուհու ձեռը և նրա հետ անցավ դատարկ սենյակը:

— Սոնյա, այո՞, նա կապրի՞,— ասավ Նատաշան:— Սոնյա, որքան երջանիկ եմ և որքան դժբախտ: Սոնյա՛, սիրելիս,— ամեն ինչ հնի պես է: Միայն թե նա ապրի: Նա չի կարող... որովհետև, որովհետև...— և Նատաշան լաց եղավ:

— Այդպե՞ս: Ես այդ գիտեի: Փառք աստծու,— ասավ Սոնյան:— Նա կապրի՞:

Սոնյան հուզված էր ընկերուհուց ոչ պակաս. թե նրա վախով ու վշտով, թե իր անձնական, ոչ ոքի մոտ շարտահայտած մտքերով: Նա հեկեկալով համբուրում, մխիթարում էր Նատաշային: «Միայն թե իշխան Անդրեյն ապրի»,— մտածում էր Սոնյան: Լաց լինելով, խոսելով ու արցունքները սրբելով՝ ընկերուհիները մոտեցան իշխան Անդրեյի դռանը: Նատաշան, զգուշութամբ սենյակի դուռը բանալով, նայեց ներս: Սոնյան նրա կողքին կանգնել էր կիսաբաց դռան մոտ:

Իշխան Անդրեյը պառկած էր բարձր՝ երեք բարձի վրա: Նրա գունատ դեմքը հանգիստ էր, աչքերը փակ էին, երևում էր, թե ինչպես է համալսվել շնչում:

— Ախ, Նատաշա,— հանկարծ գրեթե ճշաց Սոնյան, բռնելով ընկերուհու թևը և դռնից ընկրկելով:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ,— հարցրեց Նատաշան:

— Այդ ա՛յն է, ա՛յն, ահա...— ասավ Սոնյան գունատ դեմքով ու դողացող շուրթերով:

Նատաշան հանդարտ դուռը ծածկեց և Սոնյայի հետ միասին հեռացավ դեպի լուսամուտը, դեռ չհասկանալով, թե ի՞նչ են ասել նրան:

— Դու հիշո՞ւմ ես,— վախեցած ու հանդիսավոր դեմքով ասավ Սոնյան,— հիշում ես, երբ ես քո փոխարեն հայելուն նայեցի... Օտրադնոյեում, Մենդյան տոներին... Հիշո՞ւմ ես, ես ի՞նչ տեսա...

— Այո, այո,— աչքերը լայն բանալով ասավ Նատաշան, մութ կերպով հիշելով, որ այն ժամանակ Սոնյան ինչ-որ բան ասավ իշխան Անդրեյի մասին, որին տեսել էր պառկած:

— Հիշո՞ւմ ես,— շարունակեց Սոնյան:— Ես այն ժամանակ տեսա և բոլորին ասի, թե քեզ, թե Դունյաշային: Ես տեսա, որ նա պառկած էր անկողնու վրա,— ասում էր Սոնյան, յուրաքանչյուր մանրամասնության հետ մատը բարձրացրած ձեռը շարժելով,— և որ նա աչքերը փակել էր, և ծածկված էր հենց վարդագույն վերմակով, ու ձեռները ծալել էր,— ասում էր Սոնյան, համոզվելով հետզհետե, այնքան, որքան նկարագրում էր իր տեսած մանրամասնություններն այժմ, թե հենց այդ մանրամասնությունները նա տեսել է ա՛յն ժամանակ:

Այն ժամանակ նա ոչինչ չէր տեսել, բայց պատմեց, թե տեսել էր այն, ինչ մտքովն անցել էր. բայց այն, ինչ նա մտածել էր այն ժամանակ, նրան թվում էր նույնքան իրական, որքան և ամեն մի այլ հիշողություն: Այն, որ Սոնյան այն ժամանակ ասել էր, թե նա նայեց իրեն ու ժպտաց և ծածկված էր ինչ-որ կարմիր բանով, Սոնյան ոչ միայն հիշում էր, այլ հաստատ համոզված էր, որ դեռ այն ժամանակ ինքն ասել ու տեսել էր, թե նա ծածկված էր վարդագույն, հենց վարդագույն վերմակով, և որ նրա աչքերը փակ էին:

— Այո, այո, հենց վարդագույն, — ասավ Նատաշան, որը, թվում էր, նույնպես հիմա հիշեց, որ ասվել էր վարդագույն, որ հենց դրա մեջ էր տեսնում գուլակուլայան գլխավոր, անսովոր լինելն ու խորհրդավորությունը:

— Բայց դա ի՞նչ է նշանակում, — մտածկոտ ասավ Նատաշան:

— Ախ, ես չգիտեմ, թե ո՞րքան այդ բոլորն անսովոր է, — ասավ Սոնյան, գլուխը բռնելով:

Մի քանի րոպե անց իշխան Անդրեյը զանգեց, և Նատաշան զնաց նրա մոտ. իսկ Սոնյան, իր կողմից հազվադեպ ապրած հուզմունք ու խանդաղատանք զգալով, մնաց լուսամուտի մոտ, խորապես մտածելով կատարվածի բովանդակ անսովորության վրա:

Այդ օրը հնարավորություն կար բանակը նամակներ ուղարկելու, և կոմսուհին գրեց որդուն:

— Սոնյա, — ասավ կոմսուհին, գլուխը բարձրացնելով նամակից, երբ Սոնյան անցնում էր կողքով: — Սոնյա, դու չե՞ս գրելու Նիկոլինկային, — ասավ կոմսուհին հանդարտ, դադարող ձայնով:

Եվ նրա, ակնոցների միջից նայող, հոգնած աչքերի հայացքում Սոնյան կարդաց ամենը, ինչ հասկանում էր կոմսուհին այդ բաներով: Այդ հայացքի մեջ արտահայտվում էին աղերս և մերժման վախ, և ամոթ նրա համար, որ պետք էր խնդրել, և պատրաստակամություն անհաշտ ատելության՝ մերժման դեպքում:

Սոնյան մոտեցավ կոմսուհուն և ծունկի գալով, համբուրեց նրա ձեռքը:

— Ես կգրեմ, maman, — ասավ նա:

Սոնյան մեղմացած, հուզված ու խանդաղատված այն բուրից, ինչ կատարվել էր այդ օրը, մանավանդ գուլակուլայան այն խորհրդավոր կատարումով, որ հիմա տեսավ նա: Այժմ, երբ նա գիտեր, որ Նատաշայի ու իշխան Անդրեյի հարաբերության նորոգման պատճառով Նիկոլայը չի կարող ամուսնանալ իշխանազուտոր Մարիայի հետ, նա ուրախությանը զգաց անձնագոհության այն տրամադրության վերադարձը, որի մեջ սիրում էր և սովորել էր ապրել: Եվ նա արցունքն աչքերին ու մեծահոգության քայլ անելու գիտակցության ուրախությանը, մի քանի անգամ արցունքներն ընդհատելով, որ մշուշում էին նրա թավշյա սև աչքերը, գրեց այն հուզիչ նամակը, որի ստացումն այնպես ապշեցրեց Նիկոլային:

IX

Պահանջում, ուր փակեցին Պիեռին, նրան տանող սպան ու գլուխորները հետը վարվում էին թշնամաբար, բայց միաժամանակ հարգանքով: Դեպի Պիեռն ունեցած նրանց վերաբերմունքի մեջ տակավին զգացվում էր և կասկած, թե ո՞վ է նա (մի շատ կարևոր մարդ չէ՞ արդյոք), և թշնամանք այն պատճառով, որ դեռ թարմ էր իրենց անձնական պայքարը նրա հետ:

Բայց երբ մյուս օրվա առավոտը եկավ փոխարինող պահակախումբը՝ Պիեռն զգաց, որ նոր պահակների համար — սպանների ու զինվորների համար — ինքն այլևս այն իմաստը չունեի, ինչ ունեի նրա՛նց համար, ովքե՛ր բռնել էին իրեն: Եվ իսկապես, այդ մեծամարմին, գլուղացու կաֆտանով գերմարդու մեջ մյուս օրվա պահակներն արդեն չէին տեսնում այն կենդանի մարդը, որ այնպես կատաղությանը կովեց հինահարի (մարողորի) և ուղեկցող զինվորների հետ և հանդիսավոր խոսքեր ասավ երեխային՝ փրկելու մասին, այլ տեսնում էին, չգիտես ինչու, բարձր իշխանության կարգադրությանը բռնված ու բանտարկված ռուսներից 17-րդին: Եթե մի որևէ

առանձին բան կար Պիեռի մեջ, այդ միայն նրա ոչ երկչոտ, կենտրոնացած-խոհուն տեսքն էր և ֆրանսերենը, որով նա ֆրանսացիների համար զարմանալի լավ բացատրվում էր: Չնայած դրան, նույն օրը Պիեռին միացրին ուրիշ բռնված կասկածելիների հետ, որովհետև Պիեռի զբաղեցրած առանձին սենյակը հարկավոր եղավ սպային:

Բոլոր ոտաները, որ բանտարկված էին Պիեռի հետ, ամենացած դասի մարդիկ էին: Եվ նրանք բոլորը, Պիեռի մեջ ճանաչելով աղա մարդու, իրենց հեռու էին պահում նրանից, մանավանդ որ նա խոսում էր ֆրանսերեն: Պիեռը տխրություն մը լըսեց, թե ինչպես ծաղրում են իրեն:

Մյուս օրը երեկոյան Պիեռն իմացավ, որ բոլոր այդ բռնված՝ ելը (1, ելևի, ինքն էլ նրանց թվում) պետք է դատվեին հրձիգություն համար: Երրորդ օրը Պիեռին մյուսների հետ տարան ինչ-որ մի տուն, ուր նստած էին ֆրանսական մի գնեւորալ՝ ճերմակ բեղերով, երկու գնդապետ և ուրիշ ֆրանսացիների՝ շարֆերը ձեռներին: Պիեռին էլ, մյուսների հետ հավասար, տալիս էին մարդկային թուլությունները արվեստականորեն գերազանցող, այնպիսի ճշգրտություն ու որոշակիություն (որով սովորաբար դիմում են մեղադրյալներին) հարցեր, թե ո՞վ է նա, որտե՞ղ է եղել, ի՞նչ նպատակով և այլն:

Այդ հարցերը, կենսական գործի էությունը թողնելով մի կողմ և բացառելով այդ էությունը բանալու հնարավորությունը, ինչպես և դատարաններում տրվող բոլոր հարցերը, նպատակ ունեն միայն դնել այն խողովակը, որով դատողները ցանկանում էին, որ հոսեն մեղադրյալների պատասխանները և հասցնեն ցանկալի նպատակին, այսինքն՝ մեղադրանքի: Հենց որ նա սկսում էր ասել մի ինչ-որ այնպիսի բան, որ չէր բավարարում մեղադրանքի նպատակը, խողովակը վերցնում էին, և ջուրը կարող էր հոսել, ո՛ւր իրեն հաճելի էր: Բացի դրանից, Պիեռն զգաց և այն, ինչ զգում է մեղադրյալը բոլոր դատարաններում. տարակուսանք, թե ինչո՞ւ համար են իրեն տրվում այդ բոլոր հարցերը: Նա զգում էր, որ միայն զիջողությունից կամ կարծես քաղաքավարությունից էր գործադրվում խողովակի այդ հնարքը: Նա գիտեր, որ գտնվում է այդ մարդկանց իշխանություն տակ, որ միայն իշխանությունն է իրեն բերել

այստեղ, որ միայն իշխանությունն է նրանց իրավունք տվել՝ պատասխաններ պահանջել տրված հարցերին, որ այս ժողովի միակ նպատակն այն է, որ իրեն մեղադրեն: Եվ այդ պատճառով, որովհետև կար իշխանություն և կար մեղադրելու ցանկություն, ուստի կարիք չկար թե հարցեր տալու խորամանկություն և թե դատի: Ակնհայտ էր, որ բոլոր պատասխանները պետք է հանգեին մեղավորության: Այն հարցին, թե ի՞նչ էր անում նա, երբ նրան ձերբակալեցին, Պիեռը պատասխանեց մի տեսակ ողբերգականությամբ, թե ինքը տանում էր ծնողներին հանձնելու այն երեխան, qu'il avait sauvé des flammes! — Ինչո՞ւ համար էր նա կոպում հինահարի հետ: Պիեռը պատասխանեց, թե ինքը պաշտպանում էր մի կնոջ, թե վիրավորանքի ենթակա կնոջը պաշտպանելը յուրաքանչյուր քաղաքացու պարտականությունն է, թե... Նրան չթողին շարունակի. դա գործին չէր բռնում: — Նա ինչո՞ւ էր գտնվում այն վառվող տան բակում, ուր վկաններ տեսել են նրան: Նա պատասխանեց, թե գնում էր տեսնելու ի՞նչ է կատարվում Մոսկվայում: Նրան նորից կանգնեցրին. նրան չեն հարցնում ո՛ւր էր գնում, այլ ինչո՞ւ էր զբաղվում հրդեհի մոտ: — Ո՞վ է ինքը, — կրկնեցին նրան առաջին հարցը, որի համար նա ասավ, թե չի ուզում պատասխանել: Նա կրկին պատասխանեց, թե այդ չի կարող ասել:

— Գրեցեք, այդ լավ չէ: Բոլորովին լավ չէ, — խստությամբ ասավ նրան ճերմակ բեղերով և վառ կարմիր դեմքով գնեւորալը: Զորորդ օրը հրդեհներ սկսվեցին Զուբովսկի վայում:

Պիեռին ուրիշ 13 հոգու հետ տարան Կրիմսկի Բրոդ՝ մի վաճառականի տան կառասրահ: Փողոցով անցնելիս՝ Պիեռը խեղդվում էր ծխից, որը, թվում էր, կանգնած է մաքուր քաղաքի գլխին: Ամեն կողմից հրդեհներ էին երևում: Պիեռն այն ժամանակ տակավին չէր հասկանում հրդեհվող Մոսկվայի նշանակությունը, ու սարսափելով էր նայում այդ հրդեհներին:

Կրիմսկի Բրոդի մոտ գտնվող մի տան կառասրահում Պիեռը մնաց ևս չորս օր և այդ օրերին ֆրանսացի զինվորների խոսակցությունից իմացավ, որ այստեղի բոլոր բանտարկյալները յուրաքանչյուր օր սպասում են մարշալի վճռին: Թե որ մարշա-

¹ որին նա վրկել է բոցերի միջից:

լի՝ Պիեռն այդ չկարողացավ իմանալ զինվորից: Զինվորի համար մարշալը, հայտնապես, պատկերանում էր իշխանութան բարձր և փոքր-ինչ խորհրդավոր օղակը:

Առաջին այդ օրերը մինչև սեպտեմբերի 8-ը, այն օրը, երբ գերիներին տարան երկրորդ անգամ հարցաքննութան, ամենածանր օրերն էին Պիեռի համար:

X

Սեպտեմբերի 8-ին գերիների մոտ՝ կառասրահը մտավ մի շատ կարևոր սպա, դատելով այն հարգանքից, որով դիմում էին նրան պահակները: Այդ սպան, հավանորեն շտաբական, ցուցակը ձեռին, սկսեց անուն-անուն կանչել բոլոր ռուսներին, Պիեռին կոչելով,— celui qui n'avoue pas son nom¹. Եվ, անտարբեր ու ծուրորեն նայելով բոլոր գերիներին, պահակային սպային կարգադրեց՝ վայելուչ հագնել ու կարգի բերել ներանց, նախքան մարշալի մոտ տանելը: Մի ժամ հետո եկավ զինվորների մի վաշտ, և Պիեռին ուրիշ 13 հոգու հետ տարան Դեիչե պուլե: Օրը պարզ էր, անձրևից հետո արևոտ, և օդն անսովոր մաքուր: Մուխը չէր տարածվում գետնին, ինչպես այն օրը, երբ Պիեռին դուրս բերին Զուբովսկի վալի պահանջից. ծուխը սյուների նման բարձրանում էր մաքուր օդում: Ոչ մի տեղ հրդեհների կրակ չէր երևում, բայց ամեն կողմից ծխի սյուներ էին բարձրանում, և ամբողջ Մոսկվան, ամբողջը, ինչ միայն կարող էր տեսնել Պիեռը, ծայրեծայր վիթխարի հրդեհ էր: Ամեն կողմ երևում էին դատարկ տարածություններ՝ վառարաններով ու ծխնելույզներով և երբեմն քարե տների ամեն կողմից այրված պատեր: Պիեռը նայում էր այդ ահագին հրդեհներին և չէր ճանաչում քաղաքի ծանոթ թաղամասերը: Տեղ-տեղ երևում էին հրդեհից ազատ մնացած եկեղեցիներ: Կրեմլը, չքանդված, սպիտակին էր տալիս հեծվից իր աշտարակներով ու Իվան Վելիկի զանգատնով: Մոտիկ ուրախ շողջողում էր Նովոդևիչե (կուսանաց) վանքի գմբեթը, և առանձնապես

¹ Նա, որ իր անունը չի ասում:

այնտեղից պարզահնչուն լավում էր զանգահարութունը: Այդ զանգահարութունը Պիեռին հիշեցրեց, որ այսօր կիրակի է և Աստվածամոր ծննդյան տոնը: Բայց, թվում էր, մարդ չկար որ այդ տոնը կատարեր. ամենուրեք հրդեհի ավերածություններ էին, և ռուս ժողովրդից երբեմն հանդիպում էին միայն պատանոտուն զգեստներով վախեցած մարդիկ, որ թաքնվում էին ֆրանսացիներ տեսնելիս:

Ակներևաբար ռուսական բույնն ավերված ու ոչնչացված էր. բայց, ռուսական այդ հանրակարգի ավերման-ոչնչացման ետև Պիեռն զգում էր անգիտակցաբար, որ այդ ավերված բնի վրա հաստատվել է բոլորովին այլ, բայց ամուր ֆրանսական կարգը: Նա այդ զգում էր առույգ ու զվարթ, կանոնավոր շարքերով քայլող այն զինվորների տեսքից, որոնք ուղեկցում էին իրեն մյուս հանցագործների հետ. նա այդ զգաց, տեսնելով ֆրանսական մի ինչ-որ կարևոր պաշտոնյա, որ նստել էր զույգ ձի լծած կառքում, որը գալիս էր դիմացից և որը վարում էր մի զինվոր: Նա այդ զգաց գնդի երաժշտախմբի ուրախ հնչյուններից, որ գալիս էին դաշտի ձախ կողմից, և մանավանդ այդ զգում ու հասկանում էր այն ցուցակից, որը, գերիների անունները տալով, կարգաց այսօր առավոտյան եկած ֆրանսացի սպան: Պիեռին տարան միայն զինվորներով, տարան մեկ այս, մեկ մյուս տեղը տասնյակ մարդկանց հետ. թվում էր՝ նրանք կարող էին մոռանալ իրեն, շփոթել ուրիշների հետ: Բայց ոչ իր պատասխանները, որ տվել էր հարցաքննության ժամանակ, վերադառնում էին իրեն հետևյալ ձևի անվանումով. celui qui n'avoue pas son nom: Եվ այդ անունով, որ սարսափելի էր Պիեռի համար, այժմ նրան տանում էին ինչ-որ տեղ մի անկասկածելի վստահութամբ, որը գրված էր տանողների գեմբերին, թե մնացած բոլոր գերիները և նա հե'նց նրանք են, որ հարկավոր են, և որ նրանց տանում են այնտեղ, ուր պետք է: Պիեռն իրեն զգում էր մի շնչին տաշեղ՝ ընկած իրեն անհայտ, բայց կանոնավոր գործող մեքենայի անիվի մեջ:

Պիեռին մյուս հանցագործների հետ միասին բերին Դեիչե պուլեի աջ կողմը, վանքից ոչ հեռու գտնվող մի մեծ սպիտակ տան մոտ, որը հսկայական պարտեզ ուներ: Այդ Շչերբատովի տունն էր, ուր առաջները Պիեռը հաճախ լինում էր տանտիրոջ

մոտ և որի մեջ այժմ, ինչպես իմացավ նա գինձորների խոսակցութունից, ապրում էր մարշալը՝ Եկմյուլի հերցոգը:

Նրանց մոտեցրին տան մուտքին և սկսեցին մեկ-մեկ տանել ներս: Վեցերորդը տարան Պիեռին: Պիեռին ծանոթ ապակեպատ սրահի և նախասենյակի միջով նրան տարան երկար ու ցածր առանձնասենյակը, որի դռան առջև կանգնած էր ադյուտանտը:

Դավուն նստած էր սենյակի ժայռում՝ սեղանի վրա կոացած, ականոցը քթին: Պիեռը մոտեցավ նրան: Դավուն, աչքերը շարժրացնելով, ըստ երևույթին ստուգում-կարդում էր առջևը գրված ինչ-որ մի թուղթ: Աչքերը շարժրացնելով՝ նա կամաց հարցրեց. «Qui êtes-vous?»¹.

Պիեռը լուռ էր, որովհետև չէր կարողանում խոսք ասել: Դավուն Պիեռի համար միայն ֆրանսական գեներալ չէր. Պիեռի համար նա հայտնի էր որպես դաժան մարդ: Նայելով Դավուի սառը դեմքին, Դավուի, որը ինչպես խիստ մի ուսուցիչ, համաձայնում էր առայժմ համբերութուն ունենալ և պատասխանի սպասել, Պիեռն զգաց, որ հապաղելու ամեն մի վայրկյանը կարող է կյանք նստել իրեն. բայց չգիտեր ի՛նչ ասել: Ասել նույնը, ինչ ասել էր առաջին հարցաքննությանը, նա չէր համարձակվում. հայտնել իր կոշումն ու դիրքը՝ թե՛ վտանգավոր էր, թե՛ ամոթալի: Պիեռը լուռ էր: Բայց նախքան Պիեռը կկարողանար որևէ բան որոշել, Դավուն գլուխը բարձրացրեց, բարձրացրեց և ականոցները ճակատի վրա, աչքերը կկոցեց ու սևեռուն նայեց Պիեռին:

— Ես ճանաչում եմ այս մարդուն, — ասավ նա հանդարտ, սառը ձայնով, որն ականերև նպատակ ուներ վախեցնել Պիեռին:

Սարսուռը, որ անցավ առաջ Պիեռի մեջքով, բռնեց նրա գլուխը, կարծես ամուր պրկելով:

— Mon général, vous ne pouvez pas me connaître, je ne vous ai jamais vu²...

— C'est un espion russe³, — ընդհատեց նրան Դավուն, դիմելով մի ուրիշ գեներալի, որ սենյակում էր, բայց որին Պիեռը չէր նկատել:

¹ Դուք ո՞վ եք:

² Գեներալ, դուք չե՞ք կարող ինձ ճանաչել. ես ձեզ երբեք չեմ տեսել:

³ Սա ռուսական լրտես է:

Եվ Դավուն երեսը շրջեց: Անսպասելի ճայթյունը ձայնի մեջ՝ հանկարծ Պիեռը խոսեց արագ-արագ.

— Non, Monseigneur, ասավ նա անսպասելի հիշելով, որ Դավուն հերցոգ էր — Non, Monsergneur, vous n'avez pas pu me connaître. Je suis un officier militionnaire et je n'ai pas quitté Moscou¹.

— Votre nom? — կրկնեց Դավուն:

— Besouhof².

— Qu'est-ce qui me prouvera que vous ne mentez pas?³

— Monseigneur!⁴ — ճշաց Պիեռը ոչ թե վիրավորված, այլ աղերսական ձայնով:

Դավուն աչքերը բարձրացրեց և սևեռուն նայեց Պիեռին: Մի քանի վայրկյան նրանք նայում էին իրար, և այդ նայվածքը փրկեց Պիեռին: Այդ հայացքում, բացի պատերազմի և դատի բոլոր պայմաններից, մարդկային հարաբերութուններ հաստատվեցին այդ երկու մարդու միջև: Նրանք երկուսն էլ ալը մի ընդհանրում մուխ կերպով վերագացին անթիվ-անհամար գաներ և հասկացան, որ նրանք երկուսն էլ մարդկության զավակներ են, որ նրանք եղբայրներ են:

Առաջին հայացքում Դավուի համար, որ միայն գլուխը բարձրացրեց իր առջևի ցուցակից, ուր մարդկային գործերը և կյանքն անվանում էին համարներով, Պիեռը միայն հանգամանք էր. և, խղճի համար մեղք չհամարելով՝ Դավուն կզնդակահարեր նրան. բայց այժմ արդեն նա նրա մեջ տեսնում էր մարդ: Նա մի ակնթարթ մտածեց:

— Comment me prouverez-vous la vérité de ce que vous me dites⁵, — ասավ Դավուն սառնությամբ:

Պիեռը հիշեց Ռամբալին և տվեց նրա գնդի անունը և ազգանունն ու փողոցը, որի վրա գտնվում էր տունը:

¹ Ոչ, ձեզ բարձրութուն, դուք չե՞ք կարող ինձ ճանաչել: Ես պահեստի սպա եմ և Մոսկվան չեմ թողել-հեռացել:

² Ձեր անունը — Բեզուխով:

³ Ո՞վ կապացուցի ինձ, որ դուք չեք ստում:

⁴ Ձեր բարձրութուն:

⁵ Ի՞նչպես կապացուցեք ինձ, որ դուք ճիշտ եք ասում:

— Vous n'êtes pas ce que vous dites¹, — նորից ասավ Դավուն:

Պիեռը դողացող, ընդհատվող ձայնով սկսեց ապացույցներ բերել իր ցուցմունքն արդարացնելու համար:

Բայց այդ ժամանակ ներս մտավ աղյուտանտը և ինչ-որ բան հայտնեց Դավունին:

Դավուն հանկարծ պայծառացավ աղյուտանտի բերած տեղեկությունից և սկսեց կոճկվել: Նա, ըստ երևույթին, բոլորովին մոռացավ Պիեռին:

Երբ աղյուտանտը հիշեցրեց նրան գերու մասին, նա, հոնքերը կիտելով, գլխով արավ Պիեռի կողմը և ասավ, որ նրան տանեն: Բայց ո՛ւր պետք է տանեին նրան, Պիեռը չգիտեր. նորից բարա՛քը թե մահապատժի համար պատրաստած տեղը, որը Դեկիչ պոլեով անցնելիս, ընկերները ցույց էին տվել նրան:

Նա գլուխը շրջեց և տեսավ, որ աղյուտանտը նորից հարցնում է ինչ-որ:

— Oui, sans doute²! — ասավ Դավուն. թե ինչ «այո», Պիեռը չգիտեր:

Պիեռը շէր հիշում, ինչպե՛ս, երկա՛ր էր արգոք բայլում և ո՛ւր էր գնում: Նա, բոլորովին մտազուրկ ու բթացած վիճակում, շուրջը ոչինչ չտեսնելով, ոտները փոխեց մյուսների հետ այնքան ժամանակ, մինչև բոլորը կանգ առան, նա էլ կանգ առավ: Այդ բոլոր ժամանակ միայն մի միտք կար Պիեռի գլխում: Այդ միտք այն էր, թե ո՛վ, ո՛վ է, վերչապես, մահվան դատապարտել իրեն: Դրանք այն մարդիկը չէին, որ հարցաքննում էին իրեն հանձնաժողովում. նրանցից և ոչ մեկը չէր ցանկանում և, ակներևաբար, չէր էլ կարող այդ անել: Այդ ոչ էլ Դավուն էր, որ այնպես մարդկայնորեն նայեց իրեն: Եվ մի րոպե՛ և Դավուն կհասկանար, որ իրենք վատ բան են անում, բայց այդ րոպեն խանգարեց ներս մտնող աղյուտանտը: Եվ այդ աղյուտանտը, հայտնապես, ոչինչ վատ բան չէր ցանկանում, բայց նա կարող էր և ներս չմտնել: Այդ ո՛վ ուրեմն մահապատժի ենթարկեց, սպանեց, կյանքից զրկեց իրեն՝ Պիեռին,

¹ Դուք այն չեք, ինչ ասում եք ինձ:

² Այո, իհարկե:

նրա բոլոր հիշողություններով, ձգտումներով, հույսերով, մտքերով: Ո՞վ արավ այդ: Եվ Պիեռն զգաց, որ դա ոչ ոք էր:

Այդ կարգն էր, հանգամանքների դասավորությունը:

Ինչ-որ կարգ սպանեց նրան՝ Պիեռին. զրկեց կյանքից, ամեն ինչից, ոչնչացրեց նրան:

XI

Իշխան Շչերբատովի տնից գերիներին Դեկիչ պոլեով տարան ուղիղ ցած, Կուսանաց վանքից դեպի ձախ, և մոտեցրին մի բանջարանոցի, որի մեջ մի սյուն էր տնկված: Սյան հեակը մեծ փոս էր փորված՝ նոր քանդած հողով, և փոսի ու սյունի շուրջը կիսաշրջան կազմած կանգնած էր ժողովրդի մեծ բազմություն: Բազմությունը բաղկացած էր փոքրաթիվ ուսուներից և մեծ թվով նապոլեոնյան՝ շարքից զուրս գտնվող զորքերից. տարբեր մունդիրներով գերմանացիներից, իտալացիներից ու ֆրանսացիներից: Սյան աջ և ձախ կողմը կանգնած էին ֆրանսական զորքեր՝ կարմիր ուսադիրներ ունեցող կապույտ մունդիրներով, կիսակոշիկներով և կիվերներով:

Հանցագործներին կանգնեցրին որոշ կարգով, ինչպես ցուցակով էր (Պիեռը վեցերորդ տեղն էր բռնում) և մոտեցրին սյանը: Հանկարծ մի քանի թմբուկներ զարկեցին երկու կողմից, և Պիեռն զգաց, որ այդ հնչյունի հետ կարծես պոկվեց իր հոգու մի մասը: Նա կորցրեց կշռադատելու և ըմբռնելու ընդունակությունը: Նա կարողանում էր միայն տեսնել ու լսել: Եվ նա միայն մի ցանկություն ուներ, ցանկություն, որպեսզի շուտով արվեր այն ինչ-որ սարսափելի բանը, ինչ արվելու էր: Պիեռը նայում էր իր ընկերներին և քննում-զննում նրանց:

Մայրի երկու մարդը ածիված բանտարկյալներ էին: Մեկը բարձրահասակ, նիհար. մյուսը սևադեմ, մազմզոտ, ջղուտ, տափակ քթով: Երրորդը ճորտ ծառա էր, 45 տարեկան, ճերմակող մազերով և լեցուն, լավ սնված մարմնով: Չորրորդը գյուղացի էր, մի շատ գեղեցիկ տղամարդ՝ լայն փուլած մորուքով ու թուխ աչքերով: Հինգերորդը գործարանի բանվոր էր՝ դեղնադեմ, նիհար, 18 տարեկան մի տղա, խալաթ հագած:

Պիեռը լսեց, որ ֆրանսացիները խորհրդակցում են, թե ինչ-

պես կրակեն՝ մեկ-մեկ, թե երկ-երկու: «Երկ-երկու» սառը հանգիստ պատասխանեց ավագ սպան: Զինվորների շարքում շարժում կատարվեց, և նկատելի էր, որ բոլորն շտապում են, ու շտապում էին ոչ թե այնպես, ինչպես շտապում են, որպեսզի անեն բոլորի համար հասկանալի մի գործ, այլ այնպես, ինչպես շտապում են, որպեսզի վերջացնեն անհրաժեշտ, բայց տհաճ ու անըմբռնելի մի գործ:

Ֆրանսացի պաշտոնյան՝ շարժ կապած մոտեցավ հանցագործների շարքի աջ կողմին և ուսաներեն ու ֆրանսերեն կարդաց դատավճիռը:

Հետո երկու զույգ ֆրանսացիներ մոտեցան հանցագործներին և, սպայի ցուցումով, վերցրին շարքի ծայրին կանգնած երկու բանտարկյալներին: Բանտարկյալները, սյանը մոտենալով, կանգ առան և, մինչ պարկերը կբերեին, լուռ նայում էին իրենց շուրջը, ինչպես խփված գազանն է նայում մոտեցող որսորդին: Մեկը շարունակ խաշակնքում էր երեսը, մյուսը քորում էր մեջքը և շրթներով մի շարժում էր անում, որ նման էր ժպիտի: Զինվորները, ձեռներով շտապելով սկսեցին նրանց աչքերը կապել, պարկեր հագցնել և սյանը կապել:

12 հոգի հրաձիգներ՝ հրացաններով, համաչափ, հաստատուն քայլվածքով դուրս եկան շարքերից և կանգ առան սյունից 8 քայլ հեռու: Պիեռը երեսը շրջեց, որ չտեսնի այն, ինչ լինելու էր: Հանկարծ լսվեց ճայթյուն և որոտ, որ Պիեռին թվացին կայծակի ամենասարսափելի հարվածից ուժգին, և նա ետ նայեց: Մուխ էր կանգնած, և ֆրանսացիները գունատ դեմքերով ու դողացող ձեռքներով ինչ-որ բան էին անում փոսի մոտ: Բերին ուրիշ երկուսի: Նույնպես, նույնպիսի աչքերով, այդ երկուսն էլ նայում էին բոլորին, իզուր միայն աչքերով անխոս օգնություն խնդրելով և, երևում էր, չէին հասկանում և չէին հավատում այն բանին, ինչ լինելու է: Նրանք չէին կարող հավատալ, որովհետև մենակ իրենք գիտեին, թե ի՛նչ բան է եղել կյանքն իրենց համար, ուստի և չէին հասկանում և չէին հավատում, որ կարելի լիներ այդ կյանքը խլել իրենցից:

Պիեռն ուզեց շնայել և նորից երեսը շրջեց. բայց դարձյալ կարծես մի սարսափելի պայթյուն շանթեց նրա լսողությունը, և այդ ձայների հետ միասին նա տեսավ ծուխ, ինչ-որ մեկի

արյունը և գունատ, վախեցած դեմքերը ֆրանսացիների, որ ինչ-որ բան էին անում սյան մոտ, դողացող ձեռներով միմյանց հրելով: Պիեռը, ծանր շնչելով, շուրջն էր նայում, կարծես հարցնելով, թե այս ի՛նչ բան է: Նույն հարցումը կար և այն բոլոր հայացքներում, որոնց հանդիպում էր Պիեռի նայվածքը: Բոլոր ուսաների դեմքերին, ֆրանսացի զինվորների, սպաների դեմքերին, առանց բացառություն, Պիեռը կարգում էր նույնպիսի վախ, սարսափ ու պայքար, ինչպիսիք կային իր սրտում: «Բայց այս ո՞վ է անում, վերջապես: Նրանք բոլորը տանջվում են նույնպես, ինչպես և ես: Ո՞վ է անում ուրեմն, ո՞վ», — մի վայրկյան փայլատակեց Պիեռի հոգում:

— Tirailleurs du 86-me, en avant!, — կանչեց մեկը:

Տարան հինգերորդին, որ կանգնած էր Պիեռի կողքին, — տարան մենակ: Պիեռը չհասկացավ այն բանը, որ ինքը փրկված է, որ ինքը և մյուս մնացյալները այստեղ բերված են միայն մահապատժին ներկա լինելու: Նա հետզհետե աճող սարսափով, շգգալով ոչ ուրախություն, ոչ հանգստություն, նայում էր այն բանին, թե ի՛նչ է արվում: Հինգերորդը խալաթ հագած գործարանայինն էր: Հենց որ նրան ձեռ տվին՝ նա սարսափով ցատկեց տեղից և բռնեց Պիեռից: (Պիեռը ցնցվեց և պոկվեց նրանից): Գործարանայինը չէր կարող քայլել: Նրան քարշ տվին թևատակերից բռնած, և նա ինչ-որ բան էր աղաղակում: Նրբ նրան սյանը մոտեցրին՝ նա հանկարծ լռեց: Նա հանկարծ կարծես ինչ-որ բան հասկացավ: Հասկացա՞վ արդյոք, թե ճշուն իզուր էր, թե՞ մտածեց՝ անկարելի է, որ մարդիկ սպանեն իրեն, նա կանգնեց սյան մոտ, բոլորի հետ միասին սպասելով աչքերը կապելուն և ինչպես խփված գազան շուրջն էր նայում վառվող աչքերով:

Պիեռն այս անգամ չկարողացավ ետ նայել ու աչքերը փակել: Նրա և ամբողջ բազմություն հետաքրքրությունն ու հուզումը այս հինգերորդ սպանություն ժամանակ հասավ իր բարձր աստիճանին: Նույնպես, ինչպես մյուսները, այս հինգերորդը հանգիստ էր. նա խալաթն իրար էր բերում և բոբիկ մի ոտով քորում էր մյուսը:

¹ 86-րդ գնդի հրաձիգներ, առա՛ջ:

Երբ սկսեցին նրա աչքերը կապել, նա հանգուցը, որ կըսուում էր, ուղղեց ծոծրակի վրա. հետո, երբ նրան դեմ արին արտևոտված սյանը, նա ետ ընկավ, և որովհետև այդ դիրքն անհարմար էր, նա ուղղվեց և, ոտներն ուղիղ դնելով, հանգիտ հենվեց սյանը: Պիոն աչքը չէր հեռացնում նրանից, աչքաթաշանելով ոչ մի փոքրիկ շարժում:

Հավանորեն հրաման լսվեց. հավանորեն հրամանից հետո լսվեց 8 հրացանների կրակոցներ: Բայց Պիեռը, որքան և հետո աշխատում էր հիշել, չլսեց կրակոցի ամենափոքր ձայն տեսալ միայն, թե ինչպես հանկարծ գործարանայինը թուլացած կախ ընկավ թոկերից, ինչպես արյուն երևաց երկտեղ, և ինչպես թոկերն իրենք, կախ ընկած մարմնի ծանրութունից, բացվեցին և, գործարանայինը, գլուխն անբնականորեն կռացնելով և ոտը ծալելով, նստեց: Պիեռը վազեց դեպի սյունը Ոչ ոք նրան չբռնեց: Գործարանայինի շուրջը ինչ-որ բան էի անում վախեցած, գունատ մարդիկ: Մի ծեր, մեծաբեղ ֆրանսացու ներքին ծնուտը դողում էր, երբ նա արձակում էր պարաները: Մարմինն ընկավ ցած: Զինվորներն անհարմար ու շտապ բաշեցին նրան սյան ետև և սկսեցին հրել-քշել փոսը:

Բոլորն, ակներև, անկասկած գիտեին, որ իրենք ոճրագործներ են, որոնց հարկավոր է շուտափույթ ծածկել իրենց ոճրագործության հետքերը:

Պիեռը նայեց փոսին և տեսավ, որ գործարանայինը պառկած էր այնտեղ ծեղկները վեր, գլխին մոտեցրած, ուսի մեկը մյուսից բարձր: Եվ այդ ուսը ջղաձգորեն, համալսի իննում-բարձրանում էր: Բայց թիերի հողն արդեն թափվում էր ամբողջ մարմնի վրա: Զինվորներից մեկը բարկացած, շարացած և հիվանդագի ձայնով գոռաց Պիեռի վրա, որ նա ետ գնա: Բայց Պիեռը նրան չհասկացավ և կանգնեց սյան մոտ, և ոչ ոք չվռնդեց նրան:

Երբ փոսն արդեն ամբողջովին լցվեց՝ նորից հրաման լսվեց: Պիեռին տարան իր տեղը, և ֆրանսական զորքը, որ ճակատած կանգնած էր սյան երկու կողմը, կիսաշրջան արավ և սկսեց համալսի քայլով անցնել սյան կողքով: 24 հրացանաձիգները, որ լցված հրացաններով կանգնած էին շրջանի մեջտեղը, վազելով մոտեցան իրենց տեղերին այն միջոցին, երբ վաշտերն անցնում էին նրանց կողքով:

Պիեռն այժմ անմիտ աչքերով նայում էր այդ հրացանաձիգներին, որ զուգ-զուգ դուրս էին վազում շրջագծից: Բուլորը, բացի մեկից, միացան վաշտերին: Մի երիտասարդ զինվոր, մեռելի գունատ դեմքով, ետ գնացած կիվերը գլխին, հրացանն իջեցրած, դեռ կանգնել էր փոսի դիմաց այն տեղում, որտեղից կրակել էր: Նա հարբածի պես օրորվում էր, անելով մի քանի քայլ մերթ առաջ, մերթ ետ, որ պահի իր ընկնող մարմինը: Մի հին, տարիքով զինվոր՝ ենթասպա, դուրս վազեց շարքերից և, զահել զինվորի ուսից բռնելով, քաշեց նրան վաշտի մեջ: Ռուսների և ֆրանսացիների բազմութունն սկսեց ցրվել: Բուլորը գնում էին լուռ, գլուխները կախ:

— Ça leur apprendra à incendier¹, — ասավ ֆրանսացիներից մեկը:

Պիեռը նայեց խոսողին և տեսավ, որ դա մի զինվոր էր, որն ուզում էր մխիթարվել մի որևէ բանով նրանից, ինչ արվեց, բայց չէր կարողանում: Սկսածը շավարտած՝ նա ձեռը թափ տըվեց ու հեռացավ-գնաց:

XII

Մահապատիժներից հետո Պիեռին առանձնացրին մյուս մեղադրյալներից և թողին մենակ մի փոքրիկ կողոպտված ու ապականված եկեղեցում:

Երեկոյան դեմ պահակային ենթասպան երկու զինվորի հետ մտավ եկեղեցի և հայտնեց Պիեռին, թե նա ներված է և այժմ տարվելու է ռազմագերիների բարաքը: Զհասկանալով այն, ինչ ասին իրեն, Պիեռը վեր կացավ ու գնաց զինվորների հետ: Նրան բերին դաշտի վերը այրված տախտակներով ու տաշած գերաններով շինված բարաքները և մտցրին դրանցից մեկի մեջ: Մթան մեջ բսան տարբեր մարդիկ շրջապատեցին Պիեռին: Պիեռը նայում էր նրանց, չհասկանալով, թե ովքե՛ր են այդ մարդիկ, ինչի՛ են աստեղ և ի՛նչ են ուզում իրենից: Նա լսում էր իրեն ասվող խոսքերը, բայց դրանցից ոչ մի եզրա-

¹ Սա նրանց հրդեհել կտվորեցին:

կայցութիւն չէր անում և չէր անդրադառնում. նա չէր հասկանում դրանց նշանակութիւնը: Նա ինքը պատասխանում էր, ի՛նչ հարցնում էին, բայց նկատի չէր առնում թե ովքեր են լսում իրեն և ինչպես կհասկանան իր պատասխանները: Նա նայում էր այդ մարդկանց դեմքերին ու կերպարանքներին, և նրանք բոլորը միատեսակ անմիտ էին թվում:

Այն րոպեից, երբ Պիեռը տեսավ այդ սարսափելի սպանութիւնը, կատարված այն մարդկանց ձեռքով, որ չէին ցանկանում այդ անել, նրա հոգուց կարծես պոկեցին այն զսպանակը, որով պահվում էր ամենը և ներկայանում կենդանի, և ամեն ինչ վերածվեց անմիտ աղբի կույտի: Նրա մեջ, թեև նա իրեն հաշիվ չէր տալիս, ոչնչացավ հավատը թե՛ աշխարհի բարեկարգութեան, թե՛ մարդկանց, թե՛ իր հոգու, թե՛ աստծու նկատմամբ: Այս վիճակը Պիեռն ապրել էր առաջ, բայց երբեք ա՛յնպէս ուժեղ, ինչպէս հիմա: Առաջ, երբ Պիեռին տիրում էին նմանօրինակ կասկածներ, այդ կասկածների աղբյուրը սեփական մեղքերն էին: Եվ սրտի հեռու խորքում Պիեռն այն ժամանակ զգում էր, որ այդ հուսահատութիւնից և այդ կասկածներից նա փրկութիւն էր գտնում ինքն իր մեջ: Բայց հիմա զգում էր, որ իր մեղքը չէր պատճառն ա՛յն բանի, որ աշխարհը փլվեց իր աչքում ու մնացին միայն անիմաստ ավերակներ: Նա զգում էր, որ կյանքին հավատալուն վերադառնալը իրենից չի կախված:

Նրա շուրջը մթան մեջ կանգնած էին մարդիկ. երևի, իր մեջ ինչ-որ մի բան նրանց շա՛տ էր զթաղեցնում: Նրան ինչ-որ բան էին պատմում, հարցնում էին ինչ-որ բանի մասին, հետո նրան տարան ինչ-որ տեղ, և նա, վերջապէս, իրեն տեսավ բարաքի մի անկյունում, ինչ-որ մարդկանց շարքում, որ խոսում-ծիծաղում էին տարբեր կողմերից:

— Եվ ահա, եղբայրներս... հենց էն թագավորի տղեն, որը... (հատուկ շեշտելով «որը» բառը),— ասում էր ինչ-որ մեկի ձայնը բարաքի հակառակ անկյունում:

Անխոս ու անշարժ պատի մոտ ծղոտին նստած՝ Պիեռը աչքերը մերթ բանում, մերթ փակում էր: Բայց հենց որ աչքերը փակում էր՝ նա իր առջև տեսնում էր գործարանային նուշն սարսափելի, մանավանդ իր պարզութեամբ սարսափելի դեմքը

և ակամա մարդասպանների էլ ավելի, իրենց անհանգստութեամբ սարսափելի դեմքերը: Եվ նա նորից բացեց աչքերն ու անիմաստ նայեց խավարի մեջ իր շուրջը:

Նրա կողքին կորացած նստած էր ինչ-որ փոքրիկ մարդ, որի ներկայութիւնը Պիեռը սկզբում նկատեց քրտինքի սուր հոտից, որ գալիս էր նրա ամեն մի շարժվելուց: Այդ մարդը մթան մեջ ինչ-որ բան էր անում իր ոտքերի հետ և, շնայած այն բանին, որ Պիեռը նրա դեմքը չէր տեսնում, բայց զգում էր, որ այդ մարդը շարունակ իրեն է նայում: Լավ նայելով մթան մեջ՝ Պիեռը հասկացավ, որ այդ մարդը ոտները հանում էր: Եվ այն, թե նա ինչպէս էր անում այդ, հետաքրքրեց Պիեռին:

Քանդելով թելը, որով կապկպված էր մի ոտը, նա խնամքով ոլորեց թելը և անմիջապէս սկսեց հանել մյուս ոտը, Պիեռին նայելով: Մինչ մի ձեռք կախում էր թելը, մյուսն արդեն քանդում էր մյուս ոտի կապերը: Այսպիսով խնամքով, շտապ, առանց դանդաղելու, մեկը մյուսին հետևող շարժումներով ոտները հանելով, մարդն իր ոտնամանները կախեց պատին, իր գլխավերև խփած փոքրիկ փայտերին, դանակը հանեց, ինչ-որ բան կտրեց, նորից ծալեց դանակը, դրեց գլխատակը և, ավելի լավ նստելով, երկու ձեռքով գրկեց բարձրացրած ծնկները և աչքերը հռոց Պիեռին: Պիեռն ինչ-որ հաճելի, հանգրստացնող և կատարյալ մի բան զգաց այդ կլորիկ շարժումների մեջ, նրա անկյունի բարեկարգ տնտեսութեան մեջ, անգամ այդ մարդու հոտի մեջ, և նա, աչքերը չհռոցցնելով, նայում էր նրան:

— Իսկ դուք շա՛տ նեղութիւններ եք տեսել, պարոնս: Հը՞,— ասավ հանկարծ փոքրիկ մարդը:

Եվ քնքշանքի ու պարզութեան այնպիսի արտահայտութիւն կար այդ մարդու երգեցիկ ձայնի մեջ, որ Պիեռն ուզեց պատասխանել, բայց նրա ծնոտը դողաց և նա արցունքներ զգաց: Փոքրիկ մարդը նուշն վայրկյանին, ժամանակ շտապով Պիեռին իր շփոթութիւնը արտահայտելու, խոսեց նուշն դուրեկան ձայնով:

— Էյ, թառլանս, մի տխրի,— ասավ նա մի այնպիսի քնքուշ-երգեցիկ փառաբանքով, որով խոսում են միայն պառավ ուս կանայք:— Մի՛ տխրի՛ բարեկամս. համբերո՛ւ:

թյունը կյանք է: էդպես, սիրելիս: Իսկ մենք էստեղ ապրում ենք, փառք աստծո. շնն նեղացնում: Մարդիկ են էլի, լավն էլ կա վատն էլ,— ասավ նա և, դեռ խոսելով ճկուն շարժումով կոացավ, ծնկների վրա, վեր կացավ և, հագավով, գնաց ինչ-որ տեղ:

— էյ դու, անզգամ, եկա՞ր,— լսեց Պիեռը բարաքի ծալրի: Նույն փաղաքական ձայնը:— Եկավ անզգամ՝, հիշում է: Գե, դե, հերի՛ք է:

Եվ գինվորը, դեպ ինքը վազող շանը հեռացնելով իրենից, վերադարձավ իր տեղը և նստեց: Նրա ձեռքին ինչ-որ բան կար փալասի մեջ փաթաթած:

— Ահա, կերեք, աղաս,— ասավ նա, կրկին վերադառնալով նախկին հարգալից տոնին և փալասը բանալով, Պիեռին տվեց մի քանի խորոված գետնախնձոր:— Ճաշը ջրալի ապուր էր: Իսկ կարտոֆիլները շա՛տ լավն էին:

Պիեռն ամբողջ օրը բան չէր կերել, և գետնախնձորի հոտը նրան շափազանց հաճելի թվաց: Նա շնորհակալությամբ հայտնեց գինվորին և սկսեց ուտել:

— Ինչո՞ւ էդպես,— ժպտալով ասավ գինվորը և վերջրեց գետնախնձորներից մեկը:— Ա՛յ ինչպես արա:

Նա նորից հանեց ծալովի դանակը, փիի վրա գետնախնձորը կտրեց, երկու հավասար մաս արավ, աղ ցանեց փալասի միջից և մատուցեց Պիեռին:

— Շատ լավ կարտոֆիլ է,— կրկնեց նա:— Ա՛յ էդպես կիր:

Պիեռին թվաց, որ ինքը երբեք դրանից ավելի համեղ բան չէր կերել:

— Ոչ, ես դեռ ոչինչ,— ասավ Պիեռը,— բայց ինչ բանի համար նրանք գնդակահարեցին այդ թշվառներին... վերջինը քսան տարեկան էր:

— Մը՛... ծը՛...— ասավ փոքրիկ մարդը:— Ի՛նչ մեղք, ի՛նչ մեղք...— արագորեն ավելացրեց նա, և կարծես նրա խոսքերը միշտ պատրաստ էին բերանում ու անսպասելի դուրս էին թռչում այնտեղից, նա ավելացրեց:— էդ ինչո՞ւ, աղաս, դուք էդպես մնացել եք Մոսկվայում:

— Չէի կարծում, թե այսպես շուտ կգան: Ես պատահաբար մնացի,— ասավ Պիեռը:

— Բայց ինչպե՞ս քեզ բռնեցին, թառլանս, բո տա՛նը:

— Ոչ, ես գնացի հրդեհին նայելու, այնտեղ էլ բռնեցին ինձ. դատեցին որպես հրդեհողի:

— Որտեղ դատ՝ էնտեղ անարդարություն,— հարեց փոքրիկ մարդը:

— Իսկ դու վաղո՞ւց ես այստեղ,— հարցրեց Պիեռը, վերջին գետնախնձորը ծամելով:

— Ե՛ս: Էն կիրակի օրն ինձ վերցրին հիվանդանոցից, էստեղ՝ Մոսկվայում:

— Իսկ դու ո՞վ ես, գինվո՞ր ես:

— Ապշերոնսկի գնդի գինվորներից եմ: Տենդից մեռնում էի: Մեզ բան էլ չասին: Մենք քսան հոգով պառկած էինք: Ո՞վ կարող էր մտածել, իմանալ:

— Հը, այստեղ տխո՞ւր է քեզ համար,— հարցրեց Պիեռը:

— Բա ո՞նց. տխուր չի, թառլանս: Անունս Պլատոն է, ազգանունս Կարատակ,— ավելացրեց նա, երևի նրա համար, որ հեշտացնի Պիեռի գործը՝ իրեն դիմելու:— Մառայություն ժամանակ էլ թառլան էին անվանում: Ինչպե՞ս շտխրեմ, թառլանս: Մոսկվան՝ քաղաքների մայրն է: Ինչպես շտխրեմ էդ բաները տեսնելով: Թրթուրը քալամբ կրծում է, բայց ինքը նրանից առաջ է փչանում. էդպես են ասել ծերերը,— ավելացրեց նա արագ:

— Ինչպե՞ս, դու այդ ինչպե՞ս ասիր,— հարցրեց Պիեռը:

— Ե՛ս,— հարցրեց Կարատակը:— Ես ասում եմ՝ ոչ թե մեր խելքով, այլ աստծու դատաստանով,— ասավ նա, կարծելով թե կրկնում է ասածը: Եվ անմիջապես շարունակեց.— Ի՛նչպես է ուրեմն, աղաս, թե հայրական կալված ունեք և թե տո՞ւն: Ուրեմն, լիքը տուն եք: Տանտիկին էլ ունե՞ք: Իսկ ձեր պառավ ծնողները կենդանի՞ են,— հարցնում էր նա:

Ու թեև Պիեռը նրան չէր տեսնում մթան մեջ, բայց զգում էր, որ գինվորի շրթները կուշ էին գալիս փաղաքշանքի գուսպ ժպտով այն պահին, երբ նա հարցնում էր այդ: Նա, ըստ երեվույթին, վշտացավ, որ Պիեռը ծնողներ չունի, մանավանդ այդ:

— Կինը խորհուրդ անելու համար է, գոքանչը՝ պատիվ ստանալու, բայց հարազատ մորից ավելի սիրելի բան չկա, — ասավ նա: — էհ, իսկ երեխաներ ունե՞ս, — շարունակեց հարցնել նա:

Պիեռի բացասական պատասխանը նորից, ըստ երևույթին, վշտացրեց նրան և նա շտապեց ավելացնել.

— Ոչինչ, շահել եք. դեռ աստված կտա, կունենաք: Միայն թե հաշտ ապրեք...

— Հիմա արդեն միևնույն է, — ակամա ասավ Պիեռը:

— է, լավ մարդ, — ասավ Պլատոնը: — Աղքատությունն ու բանտը միշտ կան:

Նա նստեց ավելի հարմար դիրքով, հազաց, ըստ երևույթին պատրաստվելով երկար պատմություն:

— էդպես, սիրելի բարեկամս, եմ դեռ տանն էի ապրում, — սկսեց նա: — Մեր կալվածքը հարուստ է, հողը շատ, գեղացիք լավ են ապրում, մեր տունն էլ, փառք աստծու: Հերս դուրս էր գալիս մեկին յոթը հնձելու: Ապրում էինք լավ: Իսկական գեղացիներ էինք: Պատահում էր...

Եվ Պլատոն Կարատանը մի երկար պատմություն արավ, թե ինչպես է ինքը գնացել անտառի այն կողմը գտնվող ուրիշ պուրակը ու ընկել պահակի ձեռքը, ինչպես նա նրան ծեծել, դատել ու գինվոր ուղարկել:

— Ու ոչինչ, թառլանս, — ասավ նա ժպիտից փոխված ձայնով, — կարծում էինք անբախտություն է, բայց լավ եղավ: Ախպերս պիտի գնար, եթե իմ էդ մեղքը չլիներ: Իսկ փոքր ախպերս երեք երեխա ունի. ես ա՛յ մենակ կնկանս եմ թողել եկել: Մի աղջիկ ունեի, էն էլ մինչև գինվոր գալս աստված առավ: Մի քանի օրով գնացի տուն, ասեմ քեզ: Տեսնեմ՝ առաջվանից ավելի լավ են ապրում: Բակը լիքը տավար է, կնանիքը տանն են, երկու եղբայրս գնացել են աշխատանքի: Մենակ Միխայլոն, փոքրը, տանն է: Ու հերս ասում էր. «Ինձ համար բոլոր երեխաներս հավասար են. ո՛ր մատդ էլ կծեա՝ կցավի: Եթե Պլատոնին շտանեին էն ժամանակ, Միխայլոն պիտի գնար»: Կանչեց մեզ բուրբիս, հավատում ես, կանգնեցրեց սրբի պատկերի առաջ:

«Միխայլո, ասում է, ե՛կ էստեղ, գլուխ տուր սրան մինչև գետին, դու էլ, ա՛յ հարս, խոնարհություն արա. թոռնիկներս, դուք էլ գլուխ տվեք: Հասկացա՞ք», ասում է: — էդպես, բարեկամ սիրելի: Ճակատագիր կա. իսկ մենք շարունակ գանգատվում ենք՝ էս լավ չի, էն վատ է: Մեր երջանկությունը, ախպերս, ինչպես շուրը՝ թոռում. ձգում ես՝ ուռչում է, փուրս ես քաշում՝ ոչինչ չկա: էդպես:

Եվ Պլատոնը տեղը փոխեց ծղոտի վրա:

Միառժամ լռելով՝ նա վեր կացավ:

— Հը, գուցե, քնել ես ուզում, — ասավ նա և արագ-արագ սկսեց խաշակնքել, կրի՛նելով.

— Տեր Հիսուս Քրիստոս, սուրբ Նիկոլա, Ֆրոլա և Լավրա, տեր Հիսուս Քրիստոս, սուրբ Նիկոլա, Ֆրոլա և Լավրա, տեր Հիսուս Քրիստոս՝ ողորմա և փրկի մեզ, — վերջացրեց նա, գետին խոնարհեց, վեր կացավ, հոգոց քաշեց և նստեց իր ծըղոտի վրա: — Այ էդպես: Խոր քնացրու, աստված, թեթև զարթեցրու, — ասավ նա ու պառկեց, շինելը վրան քաշելով:

— Դու այդ ի՞նչ աղոթք կարդացիր, — հարցրեց Պիեռը:

— Ի՞նչ, — խոսեց Պլատոնը (նա արդեն քնելու վրա էր): — Ի՞նչ կարդացի: Աստծուն աղոթեցի: Իսկ դու մի՞թե չես աղոթում:

— Ոչ, ես էլ եմ աղոթում, — ասավ Պիեռը: — Բայց դու ի՞նչ էիր ասում — Ֆրոլա ու Լավրա:

— Բա ո՞նց, — արագ պատասխանեց Պլատոնը. — ձիու տոն է: Անասունին էլ պեսք է խղճալ, — ասավ Կարատանը: — Տես, անզգամը կծկվել է: Տաքացել է, շան քածը, — ասավ նա, շոշափելով ոտների մոտ պառկած շանը, և, նորից շրջվելով, անմիջապես քնեց:

Դուրսը, ինչ-որ հեռու տեղից լաց ու կանչ էր լսվում և բարաքի ճեղքից լույս էր երևում. բայց բարաքում լուռություն էր ու մութ: Պիեռը երկար չքնեց և բաց աչքերով մթան մեջ պառկել էր իր տեղը, լսելով կողքին պառկած Պլատոնի համաչափ խռմփոցը, և զգում էր, որ քիչ առաջ քանդված աշխարհն այժմ նոր գեղեցկությունը, ինչ-որ նոր ու անսասան հիմունքների վրա, շարժվում էր իր հոգում:

Բարաքում, ուր բերին Պիեռին և ուր նա մնաց շորս շաբաթ կար 23 գերի զինվոր, երեք սպա և երկու աստիճանավոր:

Իրանք բոլորը հետո Պիեռին պատկերանում էին ինչպես մշուշում, բայց Պլատոն Կարատանն ընդմիջտ մնաց Պիեռի հոգում ամենաուժեղ և թանկագին հիշողությունը և անձնավորումը այն ամենի, ինչ ուսուսական է, բարի ու կատարյալ երբ մյուս օրը, լուսաբացին, Պիեռը տեսավ իր հարևանի առաջին տպավորությունը ինչ-որ կատարյալ բանի հաստատվեց միանգամայն. Պլատոնի ամբողջ կերպարանքը՝ պարանով գոտեպնդված ֆրանսական շինելի մեջ, գլխարկով ու արևխնեքով կլոր էր: Գլուխը բոլորովին կլոր էր. մեջքը, կուրծքը, ուսերը, անգամ ձեռքերը, որ նա պահում էր այնպես, կուրծքն պատրաստվում էր ինչ-որ բան գրկել, կլոր էին. գորկան ժպիտը և խոշոր շագանակագույն, քնքուշ աչքերը կլոր էին:

Պլատոն Կարատակը պետք է որ 50-ն անց լիներ, դատելով նրա պատմություններից՝ այն արշավանքների մասին, որոնց մասնակցել էր նա որպես վաղուցվա զինվոր: Նա չգիտեր և ոչ մի կերպ չէր կարող որոշել, թե ինքը քանի՞ տարեկան է: Բայց նրա ատամները, ճեպ-ճերմակ ու ամուր, որոնք բոլորը բացվում էին երկու կիսաշրջանով, երբ նա ծիծաղում էր (ինչ որ նա հաճախ էր անում), բոլորն էլ լավն էին ու առողջ: Նրա մորուքի մեջ ու գլխին ոչ մի ճերմակ մազ չկար, և ամբողջ մարմինը ճկունություն և մանավանդ պինդ ու դիմացկուն տեսք ուներ:

Նրա դեմքը, չնայած մանր կլորիկ կնճիռներին, անմեղություն և պատանեկության արտահայտություն ուներ. ձայնը դուրեկան էր ու երգեցիկ: Բայց նրա խոսքի գլխավոր առանձնահատկությունն անմիջականությունն էր ու լեցունությունը: Նա, երևում էր, երբեք չէր մտածում, թե ի՞նչ ասավ և թե ի՞նչ պիտի ասի. և դրանից էլ նրա առողջության արագության ու ճշտության մեջ կար առանձին անվանելի համոզվեցողություն:

Նրա ֆիզիկական ուժերն ու դյուրաշարժությունը գերության առաջին օրերն այնպիսին էին, որ, թվում էր, չի հասկանում, թե ի՞նչ է հոգնածությունն ու հիվանդությունը: Յու

րաքանչյուր օր՝ առավոտ ու երեկո նա, պառկելով, ասում էր. «Խոր քնացրու, աստված, թեթև զարթնեցրու». առավոտները վեր կենալիս, ուսերը միշտ միատեսակ թոթվելով, ասում էր. «պառկեցի՛ կծկվեցի, վեր կացա՛ բանի կացա»: Եվ իսկապես, բավական էր նա պառկեր, որպեսզի անմիջապես քներ քարի պես, և բավական էր արթնանար, որ իսկույն էլ, առանց մի վայրկյան դանդաղելու, շաներ մի բան, ինչպես երեխաները, զարթնելով, ձեռք են առնում խաղալիքները: Նա ամեն ինչ կարողանում էր անել ոչ շատ լավ, բայց ոչ էլ վատ: Նա թխում էր, եփում, կարում, ունդում, կոշիկներ կարում-կարկատում: Նա միշտ զբաղված էր և միայն գիշերներն իրեն թույլ էր տալիս զրուցներ, որ սիրում էր, և երգեր: Նա երգեր էր երգում ոչ այնպես, ինչպես երգասացներն են երգում. իմանալով, որ իրենց լսում են. այլ երգում էր, ինչպես թուշուններն են երգում, հայտնապես այն պատճառով, որ այդ հնչյունները հանելը նրա համար նույնքան անհրաժեշտ էր, ինչպես անհրաժեշտ է լինում ձգվել կամ ցրվել. և այդ հնչյունները միշտ լինում էին նուրբ, քնքուշ, գրեթե կանացի, թախծոտ և այդ միջոցին նրա դեմքը շատ լուրջ էր լինում:

Երի ընկնելով և մորուք թողնելով՝ նա, ըստ երևույթին, դեն շարտեց իրենից ստացիկ խորթ, զինվորի կերպերը, և ակամա վերադարձավ նախկին գյուղացիական, ժողովրդական ոճին:

— Արձակուրդի մեջ եղած զինվորը նման է ոտաշորից կարած շապիկ,— ասում էր նա:

Նա իր զինվորության ժամանակի մասին խոսում էր դժկամ, թեև չէր զանգատվում և հաճախ կրկնում էր, թե ծառայության ամբողջ ժամանակը ոչ մի անգամ չի ծեծվել: Երբ պատմում էր, պատմում էր առավելապես իր հին և, ըստ երևույթին, իրեն համար թանկագին հիշողություններից՝ «գեղական» կենցաղից: Առածները, որոնցով լեցուն էր նրա զրույցը, այն մեծ մասամբ անպարկեշտ ու աշխույժ առածները չէին, որ ասում են զինվորները, այլ դրանք ժողովրդական այն ասացվածքներն էին, որոնք, առանձին վերցրած, այնքա՛ն աննշան են թվում, բայց որոնք հանկարծ խորին իմաստության նշանակություն են ստանում, երբ ասվում են տեղին:

Հաճախ նա ասում էր միանգամայն հակառակն այն բանի ինչ ասել էր առաջ, բայց արդարացի էր թե՛ այս, թե՛ մյուսը։ Նա խոսել սիրում էր և խոսում էր լավ, զրույցը զարդարելով փաղաքշանքներով ու առածներով, որոնք, Պիեռին թվում էր, նա ինքն է հնարում. բայց նրա պատմությունների գլխավոր հմայքը կայանում էր նրանում, որ նրա զրույցի մեջ ամենահասարակ դեպքերը, երբեմն հենց այնպիսիները, որ չնկատելով դրանց, տեսնում էր Պիեռը, ստանում էին հանդիսավոր գեղեցկության բնույթ։ Նա սիրում էր լսել հեքիաթներ, որ երկկոնքերը (միշտ միևնույնը) պատմում էր մի զինվոր, բայց ամենից ավելի սիրում էր լսել պատմություններ ներկա կյանքի մասին։ Նա հրճվանքով ժպտում էր այդպիսի պատմություններ լսելիս, իրենից ավելացնում էր խոսքեր և հարցեր տալիս, որոնք նպատակ ունեին պարզել իրեն լսած պատմության գեղեցկությունը։ Ոչ մի մտերմություն, բարեկամություն, սեր, ինչպես Պիեռն էր հասկանում, Կարատակը չունեի բնավ. բայց նա սիրում էր և սիրով ապրում էր այն ամենի հետ, ինչ կյանքը հանդիպեցնում էր նրան, և մանավանդ մարդու հետ, — ոչ թե մի որևէ հայտնի մարդու, այլ այն մարդկանց, որոնք իր աչքի տոչեկն էին։ Նա սիրում էր իր շնիկը, սիրում էր ընկերներին, հրանսացիներին, սիրում էր Պիեռին, որ նրա հարևանն էր. բայց Պիեռն զգում էր, որ Կարատակը, շնայած իր ամբողջ սիրալիք բնքշանքին դեպ ինքը (որով նա ակամա արժանի հարկն էր տալիս Պիեռի հոգևոր կյանքին), ոչ մի բան չէր վշտանա նրանից անշատվելիս։ Եվ Պիեռն սկսեց նույն զգացումն ունենալ դեպի Կարատակը։

Պլատոն Կարատակը մնացյալ մյուս գերիների համար ամենաստվորական զինվոր էր։ Նրան կանչում էին թաուլան կամ Պլատոշա, բարեհոգությամբ ծաղրում էին նրան, ուղարկում էին առաքված կապոցների։ Բայց Պիեռի համար, ինչպես նա ներկայացավ առաջին զիշերը, պարզության ու ճշմարտության ոգու, անհասանելի կատարյալ ու մշտնջենական մարմնացում էր, այդպես էլ մնաց ընդմիշտ։

Պլատոն Կարատակն անգիր ոչինչ չգիտեր, բացի իր աղոթքից։ Երբ նա իր զրույցներն էր անում, թվում էր, սկսելով լզվտեր ինչով կվերջացնի։

Երբ Պիեռը, երբեմն նրա խոսքի իմաստից զարմացած, խնդրում էր ասածը կրկնել, Պլատոնը չէր կարողանում հիշել, թե ինչ էր ասել մի բանից առաջ, այնպես, ինչպես ոչ մի կերպ բառերով չէր կարող Պիեռին ասել իր սիրած երգը։ Երգի մեջ կար «родная березанька и ташненько мне», բայց բանելով ոչ մի իմաստ չէր ստացվում։ Նա չէր հասկանում և չէր կարող հասկանալ զրույցից առանձին վերցրած բառերի նշանակությունը։ Նրա յուրաքանչյուր խոսքն ու յուրաքանչյուր գործողությունը արտահայտությունն էր իրեն անհայտ գործունեության, որը նրա կյանքն էր։ Բայց նրա կյանքը, ինչպես ինքն էր նայում դրան, իմաստ չունեի, որպես առանձին կյանք։ Նա իմաստ ուներ որպես մի ամբողջի, որը շարունակ զգում էր նա։ Նրա խոսքերն ու գործողությունները նրանից դուրս էին թափվում նույնքան համաչափորեն, անհրաժեշտորեն ու անմիջականորեն, ինչպես բուրմունքն է բաժանվում ծաղկից։ Նա չէր կարող հասկանալ առանձին վերցրած գործողության ու խոսքի ոչ արժեքը, ոչ նշանակությունը։

XIV

Նիկոլայից տեղեկություն առնելով, որ իր եղբայրը Ռոստովների հետ գտնվում է Յարոսլավլում, իշխանագուստը Մարիան, շնայած մորաքրոջ տարհամոզելուն, անմիջապես պատրաստություն տեսավ մեկնելու, ու ոչ թե մենակ, այլ եղբոր որդու հետ։ Դժվար էր արդյոք, թե ոչ, հնարավոր էր այդ, թե անհրանար՝ նա չէր հարցնում և չէր ուզում իմանալ. նրա պարտականությունն էր ոչ միայն լինել, թերևս, մեռնող եղբոր կողքին, բայց և բոլոր հնարավորն անել նրա համար, որ որդուն բերի նրա մոտ, ու պատրաստվեց մեկնել։ Եթե իշխան Անդրեյն ինքը չէր տեղեկացրել նրան՝ իշխանագուստը Մարիան, այդ բացատրում էր կա՛մ նրանով, որ եղբայրը չափազանց թույլ է, որ գրի, կա՛մ նրանով, որ նա քրոջ համար և որդու համար այդ երկար ճանապարհորդությունը համարում է չափազանց ծանր ու վտանգավոր։

Մի քանի օրվա մեջ իշխանադուստր Մարիան պատրաստվեց ճանապարհ ընկնելու: Նրա կառախուսմբը կազմում էին մի մեծ, իշխանական կառեթ, որով նա եկել էր Վորոնեժ, մի բրիչկա (կիսակառք) և սայլեր: Իշխանադուստր հետ մեկնում էին m-lle Բուրիենը, նիկոլուշկան դաստիարակի հետ, պառավ դայակը, երեք սպասուհի աղջիկներ, Տիխոնը, մի շահել լակեյ և մի հայդուկ¹, որին մորաքույրը դրեց իշխանադուստր հետ:

Սովորական ճանապարհով Մոսկվա գնալ՝ մտածել իսկ չէր կարելի, և այդ պատճառով զարտուղին, որով պետք է գնալ իշխանադուստր Մարիան դեպի Լիպեցկ, Ռյազան, Վլադիմիր, Շուչ, շատ երկար էր, ամեն տեղ փոստային ձիեր չլինելու պատճառով շատ դժվար և Ռյազանի մոտերքը, ուր (ինչպես ասում էին) երևացել էին ֆրանսացիներ, վտանգավոր էր անգամ:

Այդ դժվարին ճանապարհորդության միջոցին m-lle Բուրիենը, Դեսալը և իշխանադուստր Մարիայի սպասավորները զարմացել էին նրա հաստատակամ ոգու և գործունակության վրա: Նա պառկում էր բոլորից ուշ, վեր կենում բոլորից շուտ, և ոչ մի դժվարություն չէր կարող կանգնեցնել նրան: Շնորհիվ նրա գործունեության ու եռանդի, որ եռանդ էր տալիս և նրա ուղեկիցներին, երկրորդ շաբաթի վերջում նրանք մոտենում էին Յարոսլավլին:

Վորոնեժում գտնված վերջին ժամանակը իշխանադուստր Մարիան ապրեց լավագույն երջանկությունն իր կյանքում: Դեպ Ռոստովն ունեցած իր սերն այլևս չէր տանջում, չէր հուզում նրան: Այդ սերը լցնում էր նրա ամբողջ հոգին, դարձավ նրա անբաժան մասը, և նա այլևս չէր պայքարում դրա դեմ: Վերջին ժամանակներս իշխանադուստր Մարիան համոզվեց, — թեև նա երբեք այդ պարզ բառերով որոշակի չէր ասում իրեն, — համոզվեց, որ ինքը սիրված է և սիրում է: Այդ բանում նա համոզվեց նիկոլայի հետ ունեցած վերջին տեսակցության միջոցին, երբ նա եկել էր իրեն հայտնելու, թե նրա եղբայրը Ռոստովների հետ է: Նիկոլայը ոչ մի բառով չակնարկեց այն, թե հիմա (իշխան Անդրեյի ապաքինման դեպքում) նախկին հարաբերությունները կարող են վերսկսվել նրա և Նատաշայի

միջև, բայց իշխանադուստր Մարիան նրա դեմքից իմացավ, որ նա գիտեր այդ և մտածում էր այդ մասին: Եվ, շնայած դրան, նիկոլայի վերաբերմունքը դեպի նա, — զգուշ, քնքուշ ու սիրալին, ոչ միայն չէր փոխվել, բայց նա, թվում էր, ուրախ էր այն բանի համար, որ հիմա իր և իշխանադուստր Մարիայի միջև եղած ազգակցությունը թույլ էր տալիս իրեն ազատ արտահայտել իր բարեկամությունը՝ սերը, ինչպես երբեմն մտածում էր իշխանադուստր Մարիան: Իշխանադուստր Մարիան դիտեր, որ ինքը սիրում է առաջին և վերջին անգամը կյանքում, և զգում էր, որ ինքը սիրված է, և երջանիկ ու հանգիստ էր այդ կողմից:

Բայց հոգեկան մի կողմի այդ երջանկությունը ոչ միայն չէր խաղաղում ամբողջ ուժով վիշտ զգալ եղբոր համար, այլ, ընդհակառակը, այդ հոգեկան հանգստությունը, մի կողմից, մեծ հնարավորություն էր տալիս նրան լիովին անձնապես լինել եղբոր նկատմամբ ունեցած այդ վշտին: Այդ զգացումն այնքան ուժեղ էր Վորոնեժից դուրս գալու առաջին րոպեին, որ նրան ճանապարհ դնողները հավատացած էին, նայելով նրա տանջված, հուսահատ դեմքին, թե նա ճանապարհին կհիվանդանա անպատճառ. բայց հենց ճանապարհորդության դժվարություններն ու հոգսերը, որոնց մեջ մտավ իշխանադուստրն այնպիսի եռանդով, առժամապես փրկեցին նրան իր վշտից և ուժ տվին նրան:

Ինչպես և միշտ այդ լինում է ճանապարհորդության միջոցին, իշխանադուստր Մարիան մտածում էր միայն ճանապարհորդության մասին, մոռանալով այն, թե ի՞նչ է իր նրպատակը: Բայց, Յարոսլավլին մոտենալով, երբ կրկին բացվեց այն, թե ի՞նչ կարող է ներկայանալ իրեն, և արդեն ոչ թե շատ օրեր հետո, այլ այսօր երեկոյան, իշխանադուստր Մարիայի հուզումը հասավ ծայրահեղ շափերի:

Երբ առաջ ուղարկված հայդուկը, որ գնացել էր Յարոսլավլում իմանալու, թե որտե՞ղ են Ռոստովները և ի՞նչ դրություն մեջ է գտնվում իշխան Անդրեյը, ուղեկալի մոտ հանդիպեց քաղաք մտնող մեծ կառեթին, նա սարսափեց, տեսնելով իշխանադուստր սաստիկ գունատ դեմքը, որ երևաց նրան կառեթի լուսամուտից:

¹ Ճորտական շրջանում սհայդուկս ասում էին ուղեկցող լակեյին Ս. Ք.

— Ամեն ինչ իմացա, ձերդ պայծառափայլութիւնը. ո՞նուտովները կենում են հրապարակի վրա, վաճառական Բրոնն. նիկովի տանը: Հենց Վալչայի ափին, — ասավ հայրուկը:

Իշխանադուստր Մարիան վախեցած-հարցական նայեց նրա դեմքին, չհասկանալով, թե ինչո՞ւ նա շպատախտանեց զխաւքոր հարցին՝ ինչպե՞ս է եղբայրը: M-lle Բուրիենը տվեց աղ հարցն իշխանադուստր վոխարեն:

— Իշխանն ինչպե՞ս է, — հարցրեց նա:

— Նորին պայծառափայլութիւնը նույն տանն է գտնվում: «Ուրեմն ողջ է», մտածեց իշխանադուստրը և կամաց հարցրեց.

— Ինչպե՞ս է:

— Մարդիկ ասում են՝ էլի նույն դրութեան մեջ է:

Թե ի՛նչ էր նշանակում էլի նույն դրութեան մեջ՝ իշխանադուստրն էլ չհարցրեց և, միայն թեթև, աննկատելի նայեց յոթ տարեկան Նիկոլուշկային, որ նստած էր նրա առաջ և ուրախալուում էր քաղաքին նայելով, գլուխն իջեցրեց և էլ չբարձրացրեց, մինչև որ ծանր կառնթը, զոռալով, ցնցվելով ու օրորվելով կանգ առավ ինչ-որ տեղ: Շրխկացին բացվող ոտնատեղերը:

Դռնէրը բացվեցին: Չախ կողմը ջուր էր՝ մեծ գետ, աջ կողմը՝ պատշգամբ. պատշգամբում կային մարդիկ, սպասավորներ և ինչ-որ մի կարմրադէմ, սև մեծ հյուսքով աղջիկ, որը անախորժ-կեղծ ժպտում էր, ինչպես թվաց իշխանադուստր Մարիային (դա Սոնյան էր): Իշխանադուստրը սանդուղքով վեր վազեց, կեղծ ժպտացող աղջիկն ասավ. «Այստեղ, այստեղ», և իշխանադուստրն իրեն տեսավ մի միջանցքում, արևելյան տիպի դեմքով պատավ կնոջ առաջ, որ հուզումնալից արտահայտութեամբ գալիս էր իր դեմ: Դա պատավ կոմսուհին էր: Նա գրկեց իշխանադուստր Մարիային ու սկսեց նրան համբուրել:

— Mon enfant! — խոսեց նա, — je vous aime et vous connais depuis longtemps¹.

Չնայած իր ամբողջ հուզմունքին՝ իշխանադուստր Մարիան հասկացավ, որ դա կոմսուհին է և որ պետք է նրան մի բան

ասել: Նա, չնքն էլ շիմանալով ինչպես, ֆրանսական ինչ-որ քաղաքավարի խոսքեր ասավ նույն եղանակով, որով իրեն էին ասվել, ու հարցրեց. «Ինչպե՞ս է»:

— Բժիշկն ասում է՝ վտանգ չկա, — ասավ կոմսուհին, բայց այն ժամանակ, երբ նա ասում էր այդ, հոգոց քաշելով աչքերը բարձրացրեց վեր, ու նրա այդ շարժումի մեջ կար մի արտահայտութիւն, որ հակասում էր նրա ասածին:

— Նա որտե՞ղ է: Կարելի՞ է նրան տեսնել, կարելի՞ է, — հարցրեց իշխանադուստրը:

— Իսկույն, իշխանադուստր, իսկույն, բարեկամս: Սա նրա որդի՞ն է, — ասավ կոմսուհին, դիմելով Նիկոլուշկային, որ ներս էր մտնում Գեսալի հետ: — Մենք բոլորս կտեղավորվենք, տունը մեծ է: Օ՛, ինչ հիանալի տղա է:

Կոմսուհին իշխանադուստր Մարիային տարավ հյուրասրահ: Սոնյան խոսում էր m-lle Բուրիենի հետ, կոմսուհին վայափայտում էր հրեխային: Մեր կոմսը մտնելով՝ ողջունեց իշխանադուստրը: Մեր կոմսը շափազանց փոխվել էր այն օրից. էրբ վերջին անգամ իշխանադուստրը տեսել էր նրան: Այն ժամանակ նա առույգ, ուրախ, ինքնավստահ ծերուկ էր. հիմա թվում էր ողորմելի, կորած մարդ: Նա, իշխանադուստր հետ խոսելիս, անդադար շուրջն էր նայում, կարծես ամենքին հարցնելով, թե ա՛յն է անում արդյոք, ինչ հարկավոր է: Մոսկվայի և նրա կալվածի ավերումից հետո, սովորական հունից դուրս ընկած, նա, ըստ երևույթին, կորցրել էր իր նշանակութեան դիտակցութիւնը և զգում էր, որ ինքն այլևս տեղ չունի կյանքում:

Չնայած իր միակ ցանկութեան՝ շուտափույթ տեսնել եղբորը և չնայած սրտնեղութեան, որ այդ բոլորին, երբ ինքը միայն մի բան էր ուզում՝ նրան տեսնել, իրեն զբաղեցնում են և կեղծ հովաքանում եղբոր որդուն, իշխանադուստրը նկատում էր ամենը, ինչ կատարվում էր շուրջը, և անհրաժեշտութիւն զչաց առժամապես ենթարկվել այդ նոր կարգ ու կանոնին, որի մեջ մտել էր: Նա գիտեր, որ այդ ամենն անհրաժեշտ էր, և այդ իր համար ծանր էր, բայց չէր սրտնեղում նրանցից:

— Սա իմ ազգականուհին է, — ասավ կոմսը, Սոնյային

¹ Չափակ, ես ձեզ սիրում եմ և ճանաչում եմ վաղուց:

ներկայացնելով,— դուք սրան չե՞ք ճանաչում, իշխանադուստրը:

Իշխանադուստրը դարձավ դեպի Սոնյան և, աշխատելով հանգցնել սրտումը բարձրացող թշնամական զգացմունքը դեպի այդ աղջիկը, համբուրեց նրան: Բայց նա իրեն ծանր զգաց տեսնելով, որ բոլոր շրջապատողների տրամադրությունն այնքան հեռու էր այն բանից, ինչ կար իր սրտում:

— Որտե՞ղ է նա,— հարցրեց իշխանադուստրը մի անգամ էլ, դիմելով բոլորին:

— Նա ներքին հարկումն է: Նատաշան նրա հետ է,— պատասխանեց Սոնյան կարմրելով:— Գնացին իմանալու: Դուք, կարծում եմ, հոգնած եք, իշխանադուստր:

Իշխանադուստրը աչքերում վրդովմունքի արցունքներ երևեցին: Նա երեսը շրջեց և ուզում էր հարցնել կոմսուհուց, թե ինչպես գնա նրա մոտ, երբ դուան մոտ լավեցին թեթև, արագընթաց, կարծես ուրախ քայլեր: Իշխանադուստրը ետ նայեց և տեսավ գրեթե ներս վազող Նատաշային, այն Նատաշային, որ վաղուց անցած տեսակցության ժամանակ Մոսկվայում այնպես դուր չեկավ իրեն:

Բայց իշխանադուստրը հազիվ էր նայել Նատաշայի դեմքին, երբ հասկացավ, որ դա իր վշտի անկեղծ ընկերն է, ուստի և իր բարեկամը: Նա նետվեց դեպի Նատաշան և, նրան գրկելով, լաց եղավ նրա ուսի վրա:

Հենց որ Նատաշան, որ նստած էր իշխան Անդրեյի սնարի մոտ, իմացավ իշխանադուստր Մարիայի գալուստը, նա կամացուկ դուրս եկավ նրա սենյակից այն արագ, ինչպես իշխանադուստր Մարիային թվաց, կարծես ուրախ քայլերով և վազեց դեպի իշխանադուստրը:

Նատաշայի հուզված դեմքին, երբ նա ներս վազեց, կար միայն մի արտահայտություն՝ սիրո արտահայտություն, անսահման սեր դեպի նա՝ իշխան Անդրեյը, դեպի իշխանադուստրը, դեպի այն բոլորը, ինչ մոտ էր սիրեցյալ մարդուն, խղճահարություն ու տվայտանք մյուսների համար և բուն ցանկություն՝ իրեն ամբողջովին նվիրել այն բանին, որպեսզի օգնի նրանց: Երևում էր, որ այդ յուրաքանչյուր մասին և դեպի նա ունեցած իր

հարաբերությունների մասին ոչ մի միտք չկար Նատաշայի սրտում:

Նրբագգաց իշխանադուստր Մարիան Նատաշայի դեմքին ուղղած իր առաջին իսկ հայացքով հասկացավ այդ ամենը և տխուր բավականությամբ լաց եղավ նրա ուսին:

— Գնա՛նք, գնա՛նք նրա մոտ, Մարի,— ասավ Նատաշան, տանելով նրան մյուս սենյակը:

Իշխանադուստր Մարիան երեսը բարձրացրեց, աչքերը սրբեց և դիմեց Նատաշային: Նա զգում էր, որ Նատաշայից կարող է հասկանալ ու իմանալ ամեն ինչ:

— Ինչ... — սկսեց նա հարցը, բայց հանկարծ կանգ առավ: Նա զգաց, որ բառերով չի կարելի ոչ հարցնել, ոչ պատասխանել: Նատաշայի դեմքն ու աչքերը ամեն ինչ պետք է ասեին ավելի պարզ ու ավելի խոր:

Նատաշան նայում էր նրան, բայց, թվում էր, սարսափի ու կասկածի մեջ. ասե՞լ, թե՞ շատել այն բոլորը, ինչ ինքը գիտեր. նա կարծես թե զգում էր, որ այդ ճառագայթող աչքերի առջև, որոնք թափանցում էին նրա սրտի խորքը, չի կարելի ասել ամբողջ, ամբողջ ճշմարտությունը, ինչպես տեսել էր ինքը: Նատաշայի շուրթը հանկարծ ցնցվեց, այլանդակ կնճիոներ գոյացան բերանի շուրջը, և նա, հեկեկալով, երեսը ծածկեց ձեռներով:

Իշխանադուստր Մարիան ամեն ինչ հասկացավ:

Բայց նա այնուամենայնիվ հույս ուներ և հարցրեց բառերով, որոնց ինքը չէր հավատում.

— Բայց վերքն ինչպես է: Ընդհանրապես, նա ի՞նչ դրություն մեջ է:

— Դուք, դուք... կտեսնեք,— միայն կարողացավ ասել Նատաշան:

Նրանք միաժամանակ նստեցին ներքև՝ նրա սենյակի կողքին այն նպասակով, որ դադարին լաց լինելուց և հանգիստ դեմքերով մտնեն նրա սենյակը:

— Ինչպե՞ս էր ընթանում հիվանդությունը: Վաղո՞ւց է նա իրեն ավելի վատ զգում: Ե՞րբ է այդ պատահել.— հարցնում էր իշխանադուստր Մարիան:

Նատաշան պատմեց, որ առաջին օրերը վտանգ կար տեսն-

դային գրութունից ու տառապանքից, բայց Տրոիցի մոտ աղանցավ, և բժիշկը վախենում էր մի բանից՝ փտախտից: Բայց այդ վտանգն էլ անցավ: Երբ եկան Յարոսլավլ, վերքն սկսեց թարախակալել (Նատաշան գիտեր բոլորը, ինչ վերաբերում էր թարախակալելուն և այլն), և բժիշկն ասում էր, թե թարախակալումը կարող է կանոնավոր ընթանալ: Սկսեց տենդը: Բժիշկն ասում էր, թե այդ տենդն այնքան վտանգավոր չէ:

— Բայց երկու օր սրանից առաջ, — սկսեց Նատաշան, — հանկարծ այդ եղավ... — Նատաշան զսպեց հեկեկանքը: — Եւ շփտեմ ինչից, բայց դուք կտեսնեք նա ինչ է դարձել:

— Թուլացե՛լ է, նիհարե՛լ... — հարցրեց իշխանադուստրը:

— Ոչ, այդ չէ. ավելի վատ: Կտեսնեք: Ախ, Մարի, նա շափազանց լավն է, նա չի կարող, չի կարող ապրել, որովհետև...

XV

Երբ Նատաշան սովոր շարժումով բացեց նրա սենյակի դուռը, թողնելով իշխանադուստր Մարիային առաջ անցնելու, իշխանադուստր Մարիան կոկորդում զգում էր արդեն պատրաստի հեկեկանքներ: Որքան էլ նա պատրաստվեց, աշխատեց հանգստանալ, նա գիտեր, որ չի կարող առանց արցունքի նրան տեսնել:

Իշխանադուստր Մարիան հասկանում էր այն, ինչ Նատաշան ըմբռնում էր «այդ նրա հետ պատահեց երկու օր սրանից առաջ բառերն ասելով: Իշխանադուստրը հասկանում էր, թե այդ նշանակում էր այն, որ նա՝ իշխան Անդրեյը հանկարծ մեղմացել է, և որ մեղմացումը, խանդաղատանքը նշան են մահվան: Նա, դռանը մոտենալով, իր երևակայության մեջ տեսնում էր արդեն Անդրյուշայի այն դեմքը, որը գիտեր մանկութունից. քնքուշ, հեզ, խանդաղատագին, որը շատ հազվադեպ էր պատահում նրան և այդ պատճառով շատ ուժեղ ներգործություն էր ունենում իր վրա: Իշխանադուստրը գիտեր, որ եղբայրն իրեն կասի մեղմ, քնքուշ խոսքեր, ինչպես այն խոսքերը, որ հայրն ստավ մահից առաջ, և որ ինքը դրան չի կարող դիմանալ ու հեկեկալու է նրա վրա: Բայց վաղ թե ուշ այդ լինելու էր, և նա

մտավ սենյակ: Հեկեկանքները հետզհետե ավելի ու ավելի էին մոտենում կոկորդին այն միջոցին, երբ իշխանադուստրն իր կարճատես աչքերով ավելի պարզ տարբերում էր եղբոր մարմինը և որոնում նրա դիմազծե՞րը, և ահա նա տեսավ եղբոր դեմքը ու հայացքով հանդիպեց նրա հայացքին:

Նա պատկած էր բազմոցի վրա, բարձրով շրջապատված, սկյուռի մորթուց խալաթը հագին: Նա նիհար էր ու գունատ: Նիհար, թափանցիկ-ճերմակ մի ձևով բուն էլ էր թաշկինակը, մյուսով, մատների հանդարտ շարժումով, շոշափում էր բեղերի ավելի աճած մասերը: Նրա աչքերը նայում էին ներս մտնողներին:

Տեսնելով եղբոր դեմքը և հայացքով հանդիպելով նրան՝ իշխանադուստր Մարիան հանկարծ շափավորեց իր քայլերի արագությունը և զգաց, որ արցունքները հանկարծ շորացան ու հեկեկանքը կանգ առավ: Եղբոր դեմքի ու հայացքի արտահայտությունը որսալով՝ նա հանկարծ վախեցավ և իրեն մեղավոր զգաց:

«Բայց ես ինչո՞ւմն եմ մեղավոր», — հարցրեց իշխանադուստրն իրեն: — «Այն բանում, որ ապրում ես և մտածում ուղջ մարդու մասին, իսկ ե՛ս...», — պատասխանեց եղբոր սառը, խիստ նայվածքը:

Նրա խորունկ, ոչ թե իրենից դուրս, այլ իր ներսը նայող հայացքում գրեթե թշնամություն կար, երբ նա դանդաղորեն դիտեց քրոջն ու Նատաշային:

Նա քրոջ հետ համբուրվեց ձեռք-ձեռքի տված, ըստ իրենց սովորության:

— Բարև, Մարի, դու այդ ինչպե՞ս հասար այստեղ, — ասավ նա նույնպիսի համաշափ ու խորթ ձայնով, ինչպիսին նրա հայացքն էր:

Եթե եղբայրն սկսեր հուսահատորեն ճշալ, այդ ճիշն ավելի քիչ կսարսափեցներ իշխանադուստր Մարիային, քան այդ ձայնի հնչյունը:

— Նիկոլուշկայի՞ն էլ ես բերել, — ասավ նա նույնպես համաշափ ու դանդաղ, հիշելու ակներև ճիգով:

— Առողջությունդ ինչպե՞ս է հիմա, — խոսեց իշխանադուստր Մարիան, ինքն էլ զարմանալով, թե ի՞նչ է ասում:

— Այդ, բարեկամս, պետք է բժշկին հարցնել,— ասավ նա, և, ըստ երևույթին, էլի ճիգ անելով, որ սիրալիր լինի, ասավ միայն բերանով (երևում էր, որ նա բոլորովին չէր մըտածում այն, ինչ ասում էր)։

— Merci, chère amie, d'être venue¹.

Իշխանադուստր Մարիան սեղմեց նրա ձեռքը։ Նա հագիվ նրկատելի կնճոնեց դեմքը քրոջ ձեռի սեղմումից։ Նա լուռ էր, և քույրը չգիտեր ի՞նչ ասի։ Իշխանադուստրը հասկացավ այն, ինչ պատահել էր նրան երկու օր առաջ։ Նրա խոսքերի, խոսելու եղանակի մեջ, մանավանդ այդ հայացքում, սառը, գրեթե թշնամական հայացքում, գրայլում էր ողջ մարդու համար սարսափելի խորթացում ամեն մի աշխարհայինից։ Նա, երևում էր, դժվարությամբ էր հասկանում ամեն մի կենդանի բան. բայց դրա հետ միասին զգացվում էր, որ նա կենդանի բանը չէր հասկանում ոչ այն պատճառով, որ գուրկ էր հասկանալու կարողութունից, այլ այն պատճառով, որ հասկանում էր ինչ-որ ուրիշ բան, այնպիսի մի բան, որ չէին հասկանում և չէին կարող հասկանալ կենդանի մարդիկ և որը նրան կլանել էր ամբողջովին։

— Այո, ահա ի՞նչ տարօրինակ կերպով ճակատագիրը հանդիպեցրեց մեզ,— ասավ նա, լուռթյունը խզելով և նստաշային ցույց տալով։— Շարունակ խնամում է ինձ։

Իշխանադուստր Մարիան լսում և չէր հասկանում այն, ինչ ասում էր եղբայրը։ Նա, զգայուն, քնքշասիրտ իշխան Անդրեյը, ինչպես կարող էր ասել այդ նրա ներկայությամբ, որին սիրում էր և որը սիրում էր նրան։ Եթե նա մտածեր, որ ապրելու է, այդ դեպքում այդպիսի սառը-վիրավորական եղանակով չէր ասի այդ։ Եթե նա չգիտեր, թե մեռնելու է, ինչպես ուրեմն չէր խղճում նրան, ինչպես կարող էր այդ ասել նրա ներկայությամբ։ Այդ կարող էր միայն մի բացատրություն ունենալ, այն, որ ամեն բան միևնույն էր նրա համար, և միևնույն էր այն պատճառով, որովհետև ուրիշ մի ինչ-որ, կարևորագույն բան էր բացված նրա հանդեպ։

Խոսակցությունը սառն էր, անկապ և ընդհատվում էր յուրաքանչյուր բույն։

— Մարին եկել է Ռյազանի վրայով,— ասավ Նատաշան։ Իշխան Անդրեյը չնկատեց, որ նա իր քրոջը անվանեց Մարի։ Իսկ Նատաշան նրան այդպես անվանելով, առաջին անգամ ինքը նկատեց այդ։

— է, ի՞նչ կա որ,— ասավ իշխան Անդրեյը։

— Նրան պատմել են, որ Մոսկվան ամբողջ այրվել է, բոլորովին. որ իբր թե...

Նատաշան կանգ առավ. խոսել չէր կարելի։ Իշխան Անդրեյն ակներև ճիգ էր թափում, որ լսի, և այնուամենայնիվ չէր կարողանում։

— Այո, այրվել է, ասում են,— ասավ նա։— Այդ շատ ցավալի է,— և նա սկսեց նայել առջևը, մատնելով ցրվածորեն բեղերն ուղղելով։

— Իսկ դու, Մարի, հանդիպեցի՞ր կոմս Նիկոլային,— հանկարծ ասավ իշխան Անդրեյը, ըստ երևույթին, ցանկանալով նրանց հաճելի մի բան անել։— Նա գրել էր այստեղ, որ դու իրեն շատ ես դուր եկել,— շարունակեց նա պարզ, հանգիստ, ըստ երևույթին, չկարողանալով հասկանալ այն բովանդակ բարդ նշանակությունը, որ ունեին իր խոսքերը կենդանի մարդկանց համար։— Եթե դու էլ նրան սիրեիր՝ շատ լավ կլիներ... որպեսզի դուք ամուսանայիք,— ավելացրեց նա փոքր-ինչ արագ, կարծես ուրախացած այն բառերից, որ երկար փնտրում էր և գտավ վերջապես։

Իշխանադուստր Մարիան լսում էր նրա խոսքերը, բայց դրանք նրա համար չունեին ոչ մի այլ նշանակություն, քան այն, որ դրանք ապացուցում էին, թե որքան սարսափելի հեռու էր նա այժմ ամեն մի կենդանի բանից։

— Ի՞նչ խոսենք իմ մասին,— ասավ իշխանադուստրը հանգիստ և նայեց Նատաշային։

Նատաշան, իշխանադուստր հայացքն իր վրա զգալով, չնայեց նրան։ Բոլորը նորից լռեցին։

— André, դու ուզ... — հանկարծ ասավ իշխանադուստր Մարիան դողդոջուն ձայնով,— դու ուզո՞ւմ ես Նիկոլուշկային տեսնել։ Նա շարունակ հիշում էր քեզ։

¹ Ծնորհակալ եմ, բարեկամս, որ սկար։

Իշխան Անդրեյը հազիվ նկատելի ժպտաց առաջին անգամ, բայց իշխանադուստր Մարիան, որ այնպես գիտեր նրա դեմքը ստորսպիելով հասկացավ, որ այդ ուրախութեան ժպիտ չէր, ոչ էլ դեպ որդին ունեցած քնքրելիքան, այլ մի հանդարտ, հեղձադր էր այն բանի նկատմամբ, որ իշխանադուստր Մարիան գործադրում էր, իր կարծիքով, վերջին միջոցը նրան սթափեցնելու համար:

— Այո, ես շատ ուրախ եմ նիկոլուշկայի համար: Առողջ է նա:

Երբ իշխան Անդրեյի մոտ բերին նիկոլուշկային, որ վախեցած նայում էր հորը, բայց չէր արտասովում, որովհետև ոչ ոք չէր արտասովում, իշխան Անդրեյը համբուրեց նրան և, հայտնապես, չգիտեր ի՞նչ խոսեր նրա հետ:

Երբ նիկոլուշկային դուրս էին տանում, իշխանադուստր Մարիան նորից մոտեցավ եղբորը, համբուրեց նրան և, այլևս չկարողանալով իրեն պահել, լաց եղավ:

Իշխան Անդրեյը ուշադիր նայեց նրան:

— Դու նիկոլուշկայի համար ես, — հարցրեց նա:

Իշխանադուստր Մարիան, արտասովելով, գլուխն իջեցրեց դրականորեն:

— Մարի, դու գիտես Ավետա... — բայց նա հանկարծ լռեց:

— Ի՞նչ ես ասում:

— Ոչինչ: Այստեղ հարկավոր չի լաց լինել, — ասավ նա նույն սառը հայացքով քրոջը նայելով:

Երբ իշխանադուստր Մարիան լաց եղավ, իշխան Անդրեյը հասկացավ, որ նա լաց է լինում այն բանի համար, թե նիկոլուշկան կմնա առանց հայր: Մեծ ճիգ գործադրելով իր վրա՝ նա աշխատեց վերադառնալ ետ՝ կյանք և անցավ նրանց տեսակետին:

«Այո, այդ նրանց պետք է խղճալի թվա, — մտածեց նա: — Բայց որքան հասարակ է այդ»:

«Երկնքի թռչունները չեն ցանում, չեն հնձում. բայց ձեր հայրը կերակրում է նրանց», ասավ նա ինքն իրեն և ուրիշներին: Ասելով իշխանադուստր: «Բայց ոչ, այդ նրանք կհասկանան»

յուրովի, նրանք չեն հասկանա: Այդ նրանք չեն կարող հասկանալ, որ բոլոր այն զգացումները, ինչ թանկ են գնահատում, — բոլորը մերն են. բոլոր այդ մտքերը, որոնք մեզ թվում են այնքան կարևոր, որ դրանք — հարկավոր չեն: Մենք չենք կարող միմյանց հասկանալ», և նա լռեց:

Իշխան Անդրեյի փոքրիկ տղան յոթ տարեկան էր: Նա հազիվ էր կարողանում կարդալ, նա ոչինչ չգիտեր: Այդ օրից հետո նա շատ բան ապրեց, ձեռք բերելով գիտելիքներ, դիտողականութուն, փորձառութուն. բայց եթե նա այն ժամանակ ունենար բոլոր այդ հետո ստացած ընդունակութունները, նա չէր կարող ավելի լավ, ավելի խորունկ ըմբռնել ամբողջ նշանակութունն այն տեսարանի, ինչ տեսավ հոր, իշխանադուստր Մարիայի և Նատաշայի միջև, քան նա այդ հասկացավ այժմ: Նա ամեն ինչ հասկացավ և, առանց լաց լինելու, դուրս եկավ սենյակից, անխոս մոտեցավ իր հետևից դուրս եկող Նատաշային, ամոթխած նայեց նրան իր խոհուն գեղեցիկ այգեբերով, նրա բարձրացած վերին շուրթը դողաց, նա գլխով հենվեց Նատաշային ու լաց եղավ:

Այդ օրվանից նա խուսափում էր Դեսալից, խուսափում էր իրեն փայփայող կոմսուհուց և կամ նստում էր մենակ, կամ ամաչկոտ մոտենում էր իշխանադուստր Մարիային ու Նատաշային, որին նա, կարծես, ավելի սիրեց իր հորաքրոջից, և մեղմ ու քաղվելով գգվում էր նրանց:

Իշխանադուստր Մարիան, դուրս գալով իշխան Անդրեյի սենյակից, միանգամայն հասկացավ այն բոլորը, ինչ ասել էր նրան Նատաշայի դեմքը: Նա այլևս չխոսեց Նատաշայի հետ Էդրոր կյանքը փրկելու հույսերի մասին: Նա փոխարինում էր Նատաշային բազմոցի մոտ և էլ չէր լալիս, այլ շարունակ աղոթում էր, հոգով-սրտով դիմելով այն մշտնջենական անհասանելիին, որի ներկայությունն այնպես շոշափելի էր այժմ մեռնող մարդու մոտ:

XVI

Իշխան Անդրեյը ոչ միայն գիտեր, թե մեռնելու է, այլև հզուր էր, որ մեռնում է, որ արդեն կիսով չափ մեռել է: Նա

զրու՞մ էր աշխարհային բաներից խորթանալու և գոյության ուրախ ու տարօրինակ թեթևության գիտակցությունը: Նա, առանց շտապելու և առանց հուզվելու, սպասում էր այն բանին, ինչ վիճակված էր իրեն: Այն ահավորը, հավիտենականը, անխմանալին, հեռավորը, որի ներկայությունը նա չէր դադարում զգալ իր ամբողջ կյանքի ընթացքում, այժմ նրա համար մոտ էր և — գոյության այն տարօրինակ թեթևությամբ, որ զգում էր նա — գրեթե հասկանալի էր և շոշափելի...

Առաջ նա վախենում էր վախճանից: Նա երկու անգամ ապրել էր մահվան երկյուղի այդ սարսափելի տանջազին զգացումը, և այժմ արդեն չէր հասկանում այն:

Առաջին անգամ նա այդ զգացումն ապրեց այն ժամանակ, երբ նոնակը հողի պես պտտվում էր իր առաջ, և նա նայում էր հնձած արտին, թփերին, երկնքին և գիտեր, որ իր առջևը մահն էր: Երբ նա ուշքի էկավ վերքից հետո և նրա հոգում, վայրկենապես, կարծես, ազատվելով իրեն պահող-կաշկանդող կյանքի ճնշումից, բացվեց մշտնջենական, ազատ, այս կյանքից կախում չունեցող սիրո ծաղիկը, նա այլևս չէր վախենում մահից և չէր մտածում նրա մասին:

Տառապալից առանձնության ու կիսազառանցանքի այն ժամերին (որ ունեցավ իր վերքից հետո) որքան շատ էր նա մտասուզվում նոր, իր առջև բացված մշտնջենական սիրո լուրավորումների մեջ, նա այնքան ավելի, ինքն էլ այդ շղթալով, հրաժարվում էր երկնային կյանքից: Սիրել ամենը, ամենքին, միշտ զոհաբերել իր անձը սիրո համար՝ նշանակում էր ոչ ոքի չսիրել, նշանակում էր չապրել այս երկրային կյանքով: Եվ որքան շատ էր նա տոգորվում սիրո այդ սկզբունքով, այնքան ավելի էր հրաժեշտ տալիս կյանքին և այնքան ավելի կատարելապես էր խորտակում այն սարսափելի ոպտոնեջը, որն առանց սիրո կանգնած է կյանքի և մահվան մեջ: Երբ նա, առաջին այդ օրերը, հիշում էր, թե պետք է մեռնի, նա ասում էր իրեն. է՛հ, ինչ կա որ, ավելի լավ:

Բայց Միտիշչիի այն գիշերից հետո, երբ կիսազառանցանքի մեջ նրա առջև երևաց նա, որին ցանկանում էր, և երբ ինքը, նրա ձեռն իր շուրթերին սեղմելով, լաց եղավ մեղմ, ուրախ

արցունքներով, դեպի մի կինն ունեցած սերն աննկատելի մտավ նրա սիրտը և նորից նրան կապեց կյանքի հետ: Նրա գլխում սկսեցին ծագել և՛ ուրախ, և՛ տազնապալից մտքեր: Հիշելով վիրակապային կայանի այն վայրկյանը, երբ տեսավ Կուրագինին, նա այժմ չէր կարող վերադառնալ այդ զգացմունքին, նրան տանջում էր այն հարցը, թե նա կենդանի՞ է արդյոք: Եվ նա չէր համարձակվում այդ հարցը տալ:

Հիվանդությունը գնում էր իր ֆիզիկական կարգով, բայց այն, ինչ նատաշան անվանեց՝ այդ նրան սլատահեց, տեղի ունեցավ իշխանադստեր գալուց երկու օր առաջ: Ի՞նչ վերջին բարոյական պայքարն էր կյանքի և մահվան միջև, և այդ պայքարում մահը հաղթող հանդիսացավ: Դա անսպասելի գիտակցությունն էր այն բանի, որ նա տակավին թանկ էր գնահատում կյանքը, որը ներկայանում էր նրան դեպ նատաշան ունեցած սիրո մեջ, և անխմանալի առջև զգացած սարսափի վերջին, նվաճված նուպան:

Երեկոյան էր այդ: Իշխան Անդրեյը, ինչպես սովորաբար ճաշից հետո, գտնվում էր թեթև տենդային վիճակում, և նրա մտքերը շափազանց պարզ էին: Սոնյան նստած էր սեղանի մոտ: Իշխան Անդրեյը նիրհում էր: Հանկարծ երջանկության զգացումը համակեց նրան:

«Ա՛, այդ նա ներս մտավ», — մտածեց իշխան Անդրեյը:

Իսկապես, Սոնյայի տեղը նստած էր հենց նոր անձայն քայլերով ներս եկած նատաշան:

Այն օրից, երբ նատաշան սկսել էր խնամել նրան, իշխան Անդրեյը միշտ ապրում էր նրա ֆիզիկական մոտիկության զգացումը: Նատաշան բազմաթոռին նստել էր կողքը նրան արած, իրմով սքողելով մոմի լույսը նրանից, և գուլպա էր գործում: (Նատաշան գուլպա գործել սովորել էր այն օրից, երբ իշխան Անդրեյը նրան ասավ, թե ոչ ոք այնպես չի կարողանում խնամել հիվանդներին, ինչպես պառավ դայակները, որ գուլպա են գործում և որ գուլպա գործելու մեջ կա ինչ-որ հանգստացնող բան): Նրա բարակ-նուրբ մատներն արագորեն զատում էին երբեմն իրար հանդիպող ճաղերը, և նրա խոնարհած դեմքի խոհուն պրոֆիլը պարզ տեսանելի էր իշխան Անդրեյին: Նատաշան շարժում արավ և կծիկը նրա ծնկներից ընկավ ցած: Նա-

տաշան ցնցվեց, նայեց նրան և, ձեռով մոմի լույսը սքողելով, զգուշ, ճկուն ու ստույգ շարժումով կոացավ, կծիկը վերցրեց ու նստեց նախկին դիրքով:

Իշխան Անդրեյը նայում էր նրան, առանց շարժվելու, և տեսավ, որ նատաշան իր շարժումից հետո պետք է շնչեր ամբողջ կրծքովը մեկ, բայց նատաշան չհամարձակվեց այդ անել և զգուշութամբ շունչ քաշեց:

Տրտիցկի վանքում նրանք խոսում էին անցյալի մասին, և իշխան Անդրեյն ասավ նատաշային, որ եթե ինքն ապրեր՝ հավիտյան շնորհակալ կլիներ աստծուց իր վերքի համար, որն իրեն կրկին հանդիպեցրեց նրան. բայց այդ օրվանից նրանք երբեք չխոսեցին ապագայի մասին:

«Կարո՞ղ էր թե՛ չէր կարող պատահել այդ,— մտածում էր այժմ իշխան Անդրեյը, նայելով նատաշային ու ականջ դնելով ճաղերի թեթև պողպատյա ծնզոցներին:— Մի՞թե բախտը այսպես տարօրինակորեն հանդիպեցրեց միայն նրա համար, որ ես մեռնեմ... Մի՞թե կյանքի ճշմարտությունն ինձ բացահայտվեց միայն նրա համար, որպեսզի ես ապրեմ կեղծիքի մեջ: Ես աշխարհում ամեն բանից ավելի եմ սիրում նրան: Բայց ես ի՞նչ անեմ, եթե սիրում եմ նրան»,— ասավ իշխան Անդրեյը, և հանկարծ ակամա տնքաց ըստ սովորության, որ յուրացրել էր նա իր տառապանքի օրերին:

Այդ հառաչանքը լսելով, նատաշան գուլպան ցած դրեց, թեքվեց դեպի նա և հանկարծ, նրա փայտող աչքերը նկատելով, թեթև քայլերով մոտեցավ նրան ու կոացավ:

— Դուք քնած չե՞ք:

— Ոչ, ես վաղուց եմ նայում ձեզ. ես զգացի, երբ դուք ներս մտաք: Զեղչից բացի՝ ոչ ոք չի տալիս ինձ այն մեղմ անդորրը... այն պայծառությունը: Ես հենց ուզում եմ արտասովել ուրախությունից:

Նատաշան ավելի մոտեցավ նրան: Նրա դեմքը փայլում էր խանդավառ ուրախությունից:

— Նատաշա, ես անչափ եմ սիրում ձեզ: Աշխարհում ամեն բանից ավելի:

— Իսկ ե՞ս:— Նատաշան երեսը շրջեց մի ականթարթ,— Ինչո՞ւ անչափ,— ասավ նա:

— Ինչո՞ւ անչափ... է, ի՞նչ եք կարծում դուք, ի՞նչ եք զգում ձեր սրտում, ձեր ամբողջ սրտում. կապրե՞մ ես: Ի՞նչ եք կարծում:

— Ես հավատացած եմ, հավատացած եմ,— գրեթե աղաղակեց նատաշան, բուռն շարժումով նրա երկու ձեռը բռնելով:

Իշխան Անդրեյը լռեց:

— Ի՞նչ լավ կլիներ:— Եվ, նատաշայի ձեռը բռնելով, համբուրեց:

Նատաշան երջանիկ էր և հուզված. բայց անմիջապես հիշեց, որ այդ չի կարելի, որ նրան հանգստություն է հարկավոր:

— Սակայն դուք չեք քնել,— ասավ նատաշան, ուրախությունը զսպելով:— Աշխատեցեք քնել... խնդրում եմ:

Իշխան Անդրեյը, նրա ձեռը սեղմելով, թողեց, և նա գնաց դեպի մոմը ու նորից նստեց նախկին դիրքով: Երկու անգամ նատաշան նայեց նրան, նրա աչքերը փայլեցին նատաշային ի պատասխան: Նա որոշեց գուլպան գործել որոշ շափ ու ասավ իրեն՝ ետ շնայել այնքան ժամանակ, մինչև վերջացնի այդ շափը:

Իսկապես, շուտով, դրանից հետո, իշխան Անդրեյը աչքերը փակեց ու քնեց: Նա երկար չքնեց և հանկարծ սառը քրտինքի մեջ զարթնեց տագնապած:

Քնելով՝ նա շարունակ մտածում էր այն, ինչի մասին մտածում էր բոլոր այդ ժամանակ՝ կյանքի և մահվան մասին: Եվ ամենից շատ մահվան մասին: Նա իրեն ավելի մոտ էր զգում մահին:

«Սե՛ր: Ի՞նչ բան է սերը,— մտածում էր նա:— Սերը խանգարում է մահվան: Սերը կյանք է: Ամենը, ամենը, ինչ հասկանում եմ, հասկանում եմ միայն այն պատճառով, որ սիրում եմ: Ամեն ինչ կա, ամեն ինչ գոյություն ունի, միմիայն այն պատճառով, որ ես սիրում եմ: Ամեն ինչ կապողը միայն նա է: Սերը աստված է, և մեռնել՝ նշանակում է ես՝ սիրո մասնիկս, վերադառնում եմ ընդհանուր ու հավիտենական ակունքին»: Այդ մտքերը նրան մխիթարական թվացին: Բայց դրանք միայն մտքեր էին, նրանց պակասում էր ինչ-որ բան, նրանց մեջ կար ինչ-որ միակողմանի-անձնական, մտավոր բան, չկար ականբե-

Վոթյուն: Եվ կար նույնպես անհանգստություն ու անորոշություն: Նա քնեց:

Երազում տեսնում էր, որ ինքը պառկած է նույն այն սենյակում, որի մեջ պառկած էր իրապես, բայց թե՛ վիրավոր չէր այլ առողջ: Շատ տարբեր մարդիկ՝ աննշան, անտարբեր, երկվում են իշխան Անդրեյին: Նա խոսում, վիճում է նրանց հետ ինչ-որ անհարկավոր բանի մասին: Նրանք հավաքվում են ինչ որ տեղ գնալու: Իշխան Անդրեյն ազոտ մտաբերում է, որ աղամենը չնշին, ոչինչ բան է և որ ինքն ուրիշ կարևորագույն հոգսեր ունի, բայց շարունակում է ասել, նրանց զարմացնելով, ինչ-որ դատարկ, սրամիտ բառեր: Կամաց-կամաց բոլոր այդ մարդիկ աննկատելի սկսում են չքանալ և ամեն ինչի տեղ բռնում է մի հարց՝ փակ դռան մասին: Նա վեր է կենում և գնում դեպի դուռը, որպեսզի փակը քաշի և փակի այն: Ու ամեն ինչ կախված է այն բանից՝ կկարողանա, թե՛ չի կարողանա դուռը փակել: Նա գնում է, շտապում, նրա ոտները շեն շարժվում, և նա գիտի, որ դուռը փակել չի կարող, բայց և այնպես հիվանդագին լարում է իր բոլոր ուժերը: Եվ տանջալից սարսափը համակում է նրան: Եվ այդ սարսափը մահվան սարսափն է, ևս կանգնած է դռան հետև: Բայց նույն այդ ժամանակ, երբ նա անզոր-անհարմար սողում է դեպի դուռը, այդ ինչ-որ սարսափելին մյուս կողմից արդեն, դուռը սեղմելով ներս է խուժում: Ինչ-որ ոչ մարդկային բան՝ մահը զոռով խուժում է ներս, և նրան պետք է պահել: Նա դռնից բռնում է, լարում է վերջին ճիգերը — փակել այլևս չի կարելի — գոնե պահի. բայց նրա ուժերը թույլ են, անհամարձակ, և սարսափելի կողմից հուպ տրվող դուռը բացվում է ու կրկին փակվում:

Նա նորից սեղմեց դրսից: Վերջին գերբնական ճիգերն իզուր են, և դռան երկու փեղկերը բացվեցին անձայն: Նա ներս մտավ, և դա մահն էր: Եվ իշխան Անդրեյը մեռավ:

Բայց նույն այդ վայրկյանին, երբ նա մեռավ, իշխան Անդրեյը հիշեց, որ ինքը քնած է, և նույն այդ վայրկյանին, երբ նա մեռավ, նա, ճիգ գործ դնելով իր վրա, արթնացավ:

«Այո, այդ մահն էր: Ես մեռա — ես արթնացա: Այո, մահը — արթնացնում է», հանկարծ լուսավորվեց նրա հոգին, և վարագույրը, որ մինչ այժմ ծածկում էր անհայտը, վեր բարձրացավ:

Նրա հոգու հայացքի առաջ: Նա կարծես զգաց առաջներում իր մեջ կաշկանդված ուժի ազատություն և այն օտարոտի թեթևությունը, որ այդ պահից չէր հեռանում նրանից:

Երբ նա, սառը քրտինքի մեջ արթնանալով, շարժվեց բազմոցի վրա, Նատաշան մոտեցավ և հարցրեց, թե նրան ինչ է եղել: Իշխան Անդրեյը շատաստիանեց Նատաշային և, նրան շնորհակալելով, նայեց տարօրինակ հայացքով:

Այդ հենց այն էր, որ պատահեց նրան իշխանագուստը Մարիայի գալուց երկու օր առաջ: Եվ այդ օրից, ինչպես բժիշկն էր ասում, հյուժող տենդը վատ ընթացք ընդունեց, բայց Նատաշան չէր հետաքրքրվում նրանով, թե ի՞նչ էր ասում բժիշկը. նա տեսնում էր այդ սարսափելի, իր համար ավելի ևս անկասկածելի բարոյական նշանները:

Այդ օրվանից իշխան Անդրեյի համար քնից արթնանալու հետ միասին սկսվեց արթնացումը կյանքից: Եվ կյանքի տևողականության վերաբերմամբ դա այլևս դանդաղ չէր թվում, բան քնից արթնանալը երազի տևողականության համեմատ:

Սարսափելի ու խիստ ոչինչ չկար այդ հարաբարաբար դանդաղ արթնացման մեջ:

Նրա վերջին օրերն ու ժամերն ընթացան սովորական ու պարզ: Թե իշխանագուստը Մարիան, թե Նատաշան, որ չէին հեռանում նրանից, զգում էին այդ: Նրանք չէին արտասվում, չէին ցնցվում և վերջին օրերս, իրենք այդ զգալով, այլևս ոչ թե նրան էին հետևում (նա էլ չկար, նա հեռացել էր իրենցից), այլ նրա մասին եղած ամենամոտիկ հիշողությանը՝ նրա մարմնին: Երկուսի զգացմունքներն էլ այնքան ուժեղ էին, որ նրանց վրա չէր ազդում մահվան աշտաքին, սարսափելի կողմը, և նրանք ավելորդ էին համարում բորբոքել իրենց վիշտը: Նրանք չէին լալիս ոչ նրա ներկայությամբ, ոչ նրանից հեռու, բայց և երբեք նրա մասին չէին խոսում իրար հետ: Զգում էին, որ բառերով չէին կարող արտահայտել այն, ինչ հասկանում էին:

Նրանք երկուսն էլ տեսնում էին, թե ինչպես նա ավելի ու ավելի խոր, դանդաղ ու հանգիստ իջնում-հեռանում էր իրենցից ուր-որ դեմը, և երկուսն էլ գիտեին, որ այդպես էլ պիտի լինի և որ այդ լավ է:

Նրան խոստովանեցրին, հաղորդություն տվին. բոլորն եկան հրաժեշտ տալու: Երբ որդուն բերին նրա մոտ, նա շուրթերը կպցրեց նրա դեմքին ու երեսը շրջեց ոչ թե այն պատճառով, որ ծանր էր այդ նրան ու ցավալի (իշխանադուստր Մարիան ու Նատաշան հասկանում էին այդ), այլ միայն այն պատճառով որ նա կարծում էր, թե ա՛յդ էր բոլորը, ինչ պահանջում էին իրենից. բայց երբ նրան ասին, որ որդուն օրհնի, նա կատարել պահանջվածը և շուրջը նայեց, կարծես հարցնելով, թե արդյո՞ւ էլ որևէ բան հարկավոր չէ՞ անել:

Երբ տեղի էին ունենում վերջին ցնցումները մարմնի, որին թողնում էր հոգին, իշխանադուստր Մարիան ու Նատաշան մոտն էին:

— Վերջացա՞վ, — ասավ իշխանադուստր Մարիան նրանից հետո, երբ եղբոր մարմինն արդեն մի քանի րոպե անշարժ սառչելով, պառկած էր իրենց առջև: Նատաշան մոտեցավ նայեց մեռած աչքերին և շտապեց փակել դրանք: Նա փակեց նրա աչքերը, բայց չհամբուրեց դրանք, այլ շուրթերը կպցրեց այն բանին, որն ամենամոտիկ հիշողությունն էր նրա մասին: «Ո՛ւր գնաց նա: Որտե՞ղ է հիմա»...

Երբ նրա լվացված, հագցրած մարմինը պառկած էր դազադում՝ սեղանի վրա, բոլորը մոտենում էին նրան հրաժեշտ տալու և բոլորն արտասվում էին:

Նիկոլուշկան լաց էր լինում տանջալից տարակուսանքից, որ կտոր-կտոր էր անում նրա սիրտը: Կոմսուհին ու Սոնյան լաց էին լինում խղճալով Նատաշային և նրա համար, որ նա այլևս չկա: Ծեր կոմսը լալիս էր այն մասին, որ շուտով, նա զգում էր, ինքն էլ պիտի անի նույն սարսափելի քայլը:

Նատաշան ու իշխանադուստր Մարիան նույնպես լալիս էին հիմա, բայց նրանք իրենց անձնական վշտից չէին լալիս, — նրանք լալիս էին ջերմեռանդ խանդաղատանքից, որ համակել էր նրանց հոգիները՝ իրենց աչքի առաջ կատարված մահի լյարզ ու հանդիսավոր խորհուրդի գիտակցության հանդեպ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

I

Մարդկային մտքի համար անմատչելի է երևույթների պատճառների միակցությունը: Բայց պատճառները որոնելու պահանջը դրված է մարդու հոգում: Եվ մարդկային միտքը, չթափանցելով երևույթների անթիվ ու բարդ պայմանների մեջ, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձին կարող է ներկայանալ պատճառ, բռնում է առաջին, ամենահասկանալի մոտավորը և ասում. ահա պատճառը: Պատմական անցքերի մեջ (ուր դիտողության առարկան մարդկանց գործի էությունն է) ամենանախնական մոտավորը ներկայանում է աստվածների կամքը, ապա այն մարդկանց կամքը, որոնք կանգնած են ամենաաչքի ընկնող պատմական տեղում՝ պատմական հերոսներինը: Բայց բավական է միայն թափանցել յուրաքանչյուր պատմական անցքի էությունը, այսինքն՝ անցքին մասնակցող մարդկանց ամբողջ զանգվածի գործունեության մեջ, որպեսզի համոզվենք, որ պատմական հերոսի կամքը և ոչ միայն չի ղեկավարում մասսաների գործողությունները, այլ ինքը մշտապես ղեկավարելի է: Թվում է թե պատմական անցքի նշանակությունը այսպես կամ այնպես հասկանալը միևնույն է: Բայց այն մարդը, որ ասում է, թե արևմուտքի ժողովուրդները արևելք գնացին այն պատճառով, որ Նապոլեոնը ցանկացավ այդ, և այն մարդը, որն ասում է, թե այդ կատարվեց այն պատճառով, որ պետք է

կատարվեիր, այդ երկու մարդու միջև գոյութուն ունի այն տարբերութունը, ինչ գոյութուն է ունեցել այն մարդկանց միև որոնք պնդում էին, թե երկրագունդը կանգնած է հաստատուն և մոլորակները պտտվում են նրա շուրջը, և նրանց միջև, որով ասում էին, թե իրենք չգիտեն, թե ինչի վրա է կանգնած երկրագունդը, բայց գիտեն, որ կան օրենքներ, որոնք կառավարում են թե՛ նրա, թե՛ մյուս մոլորակների շարժումը: Պատմական անցքի պատճառներ չկան և չեն կարող լինել, բացի բոլոր պատճառների միակ պատճառից: Բայց կան անցքերը կառավարող օրենքներ՝ մասամբ անհայտ, մասամբ մեր կողմից շոշափելի: Ե՛յդ օրենքների հայտարարումը հնարավոր է միայն այն ժամանակ, երբ մենք բոլորովին կհրաժարվենք պատճառների որոնել մի մարդու կամքի մեջ, ճիշտ այնպես, ինչպես մոլորակների շարժման օրենքների գյուտը հնարավոր դարձավ միայն այն ժամանակ, երբ մարդիկ հրաժարվեցին երկրագնդի հաստատուն լինելու պատկերացումից:

Բորողինոյի ճակատամարտից, թշնամու կողմից Մոսկվան գրավելուց և նրա հրդեհումից հետո՝ պատմագիրները 1812 թվի պատերազմի կարևոր էպիզոդն ընդունում են ուսական բանակի շարժումը՝ Ուլյանի ճանապարհից դեպի Կալուգայի էանապարհը և դեպի Տարուտինո ճամբարը — այսպես անվանված թևային երթը Կրասնայա Պախրայից այն կողմը: Պատմագիրներն այդ հանձարեղ սխրագործության փառքը վերագրում են տարբեր մարդկանց և վիճում են, թե իսկապես ո՛ւմ է պատկանում այդ փառքը: Անգամ օտարերկրյա, անգամ Ֆրանսացի պատմագիրներն ընդունում են ուս գորավարների հանձարեղությունը, խոսելով այդ թևային երթի մասին: Բայց թե ինչու են ուղղակի գրողները, իսկ նրանց հետևից և բոլորը, կարծում, որ այդ թևային երթը եղել է մի որևէ անձնավորության խորիմաստ գյուտը, որը փրկել է Ռուսաստանը և կործանել Նապոլեոնին, — շատ դժվար է հասկանալ: Առաջինը՝ դժվար է հասկանալ, թե ինչո՞ւմ է կայանում այդ շարժման խորիմաստությունն ու հանձարեղությունը, որովհետև նրա համար, որպեսզի ըմբռնենք, թե բանակի ամենալավագույն գիրքը (երբ նրա վրա չեն հարձակվում) գտնվում է այն-

տեղ, ուր շատ պարեն կա, դրա համար հարկավոր չէ մտքի մեծ լարում: Եվ յուրաքանչյուր, անգամ տասերեք տարեկան հիմար տղան, առանց դժվարության կարող է հասկանալ, որ 1812 թվին բանակի համար ամենաշահավետ գիրքը, Մոսկվայի նահանջից հետո, Կալուգայի ճանապարհի վրա էր: Այսպես ուրեմն, չի կարելի հասկանալ, նախ, թե ի՞նչ հետևություններով պատմագիրները հասնում են այն բանին, որպեսզի այդ մանուկը մեջ տեսնեն ինչ-որ խորիմաստություն: Երկրորդ, ավելի դժվար է հասկանալ, թե պատմագիրները ի՞նչի մեջ են տեսնում իսկապես այդ մանկրի փրկարար լինելը ուսաների համար և նրա կործանարար լինելը Ֆրանսացիների համար: որովհետև թևային այս երթը ուրիշ նախորդող, ուղեկցող և հաջորդող հանգամանքներում կարող էր կործանարար լինել ուսաների համար և փրկարար՝ Ֆրանսական զորքի համար: Եթե այդ ժամանակից, երբ տեղի ունեցավ այդ շարժումը, ուսական զորքի դրությունն սկսեց լավանալ, դրանից բնավ չի հետևում, թե դրա պատճառն այդ շարժումն էր:

Թևային այդ երթը ոչ միայն չէր կարող որևէ օգուտ բերել, այլ կարող էր կործանել ուսական բանակը, եթե շիներ ուրիշ պայմանների զուգարդությունը: Ի՞նչ կլինեիր, եթե Մոսկվան շրջեցվեր: Եթե Մյուրաուր շրջաններ ուսաների հետքը: Եթե Նապոլեոնը չգտնվեր անգործության մեջ: Եթե Կրասնայա Պախրայի մոտ ուս բանակը, Բենիգսենի և Բարկլայի խորհրդով, ճակատամարտ տար: Ի՞նչ կլինեիր, եթե Ֆրանսացիք հարձակվեին ուսաների վրա, երբ նրանք անցնում էին Պախրայի այն կողմից: Ի՞նչ կլինեիր, եթե հետագայում Նապոլեոնը, մտնելով Տարուտինոյին, գյուհ տար ուսաների վրա գեթ տասներորդ մասովն այն չներգիայի, որով նա գրոհեց Սմոլենսկի վրա: Ի՞նչ կլինեիր, եթե Ֆրանսացիները գնային Պետերբուրգի վրա... Այս բոլոր ենթադրությունների դեպքում թևային երթի փրկարարությունը կարող էր դառնալ կործանարարություն:

Երրորդ, և ամենաանհասկանալին այն է, որ պատմությունն ուսումնասիրող մարդիկ դիտավորյալ չեն ցանկանում տեսնել այն, որ թևային երթը չի կարելի վերագրել մի որևէ անհատի: որ ոչ ոք այդ երեք չի նախատեսել. որ այդ մանկը ճիշտ նույնպես, ինչպես և նահանջը Ֆիլիում, ինչպես հարկն է երեք ոչ

որի չի պատկերացել իր ամբողջութեամբ, այլ քայլ առ քայլ, դեռք առ դեռք, ակնթարթ առ ակնթարթ բխել է անթիվ-անհամար ամենարագմազան պայմաններից, և միայն այն ժամանակ է ներկայացել իր բովանդակ ամբողջութեամբ, երբ կատարվել է և դարձել անցյալ:

Տիրի խորհրդակցութեանը ոուս զորավարների գերակշռող միաբեր ինքնին հասկանալի նահանջն էր ուղիղ գծով ետ, այսինքն՝ նահանջը Նիժնի-Նովգորոդի ճանապարհով: Դրան ապացույց ծառայում է այն, որ ձայների մեծամասնութեանը խորհրդակցութեանը արտահայտվեց այդ իմաստով, և, զլիաՎորը, զլիաՎոր հրամանատարի հատնի գրույցը խորհրդակցութեանը հետո, պարունի բաժնի վարիչ Լանսկոյի հետ Լանսկոյր զլիաՎոր հրամանատարին գեկուցեց, թի բանակի համար պարենամթերք հավաքված է առավելապես Օկա գետի ուղղութեամբ, Տուլայի և Կալուզայի նահանգներում, և թե Նիժնի նահանգելու դեպքում պարենի պաշարները կանցատվեն-կհեռանան բանակից Սկա մեծ գետով, որով ապրանք փոխադրելը ձմեռվա առաջին շրջանում դառնում է անհնար: Դա առաջին Եշանն էր, որ անհրաժեշտ էր դարձնում շեղվել առաջ ամենաբնական համարված՝ դեպ Նիժնի տանող ուղիղ գծից: Բանակը մնաց ավելի հարավ, Ռյազանի ճանապարհի ուղղութեամբ, և պարենի պաշարներին ավելի մոտ: Հետագայում Ֆրանսացիների անգործունեութեանը, որոնք կորցրին անգամ ոուս բանակի հետքը, Տուլայի գործարանը պաշտպանելու հոգսը և, զլիաՎորը, պաշարին մոտ լինելու շահավետութեանը բանակին հարկադրեցին թեքվել էլ ավելի հարավ, Տուլայի ճանապարհը: Հուսահատ շարժումով Պախրայի այն կողմից անցնելով Տուլայի ճանապարհը, ոուս բանակի գործակետները մտածում էին մնալ Պոդոլսկում, և խոսք անգամ չկար Տարուտինոյի գիրքի մասին, բայց անթիվ-անհամար հանգամանքները և Ֆրանսական զորքի նորից երևալը, որ առաջ կորցրել էին ոուսներին, և ճակատամարտի ծրագիրները և, զլիաՎորը, պարենի առատութեանը Կալուզայում՝ մեր բանակին հարկադրեցին ավելի ևս թեքվել դեպի հարավ և անցնել իր պարենավորման ճանապարհների մեջտեղը, Տուլայից Կալուզայի ճանապարհը, դեպի Տարուտինո: Ճիշտ այնպես, ինչ-

պես չի կարելի պատասխանել այն հարցին, թե երբ թողնվեց Մոսկվան, չի կարելի պատասխանել և այն բանին, թե ե՞րբ իսկապես և ո՞ւր որոշեց անցնել դեպի Տարուտինո: Միայն այն ժամանակ, երբ անթիվ դիֆերենցիալ ուժերի հետևանքով, զորքերն արդեն եկան դեպի Տարուտինո, այդ ժամանակ միայն մարտիկ սկսեցին հաշտացնել իրենց, թե իբրևք ա՛յդ էին ցանկանում և վաղուց նախատեսել էին:

11

Նշանավոր թևային երթը կայանում էր միայն նրանում, որ ոուս զորքը նահանջելով շարունակ ուղիղ ետ հարձակման հակառակ ճանապարհով, այն բանից հետո, երբ Ֆրանսացիների հարձակումը կանգ առավ, թեքվեց առաջուց բռնած ուղղութեանից և, հետապնդում շտեմնելով իր հետևը, բնականաբար գնաց այն կողմը, ուր հրապուրում էր նրան պարենի առատութեանը:

Եթե մեզ պատկերացնենք ոչ թե հանճարեղ զորավարներ ոուս բանակի գլուխ, այլ պարզապես մի բանակ առանց զորակետների, այդ բանակն էլ ոչինչ այլ բան չէր կարող անել, բացի այն, որ պիտի շարժվեր ետ դեպի Մոսկվա, գծելով աղեղնաձև գիծ այն կողմից, ուր ավելի շատ պարեն կար և երկիրն ավելի առատ էր:

Այդ շարժումը Նիժնի-Նովգորոդի ճանապարհից դեպի Ռյազանի, Տուլայի և Կալուզայի ճանապարհները այն աստիճան բնական էր, որ այդ ուղղութեամբ էին փախչում ոուս բանակի հինահարները (մարողյորները) և որ Պետերբուրգից պահանջվում էր, որպեսզի Կուտուզովը հենց այդ ուղղութեամբ տանի իր բանակը: Տարուտինոյում Կուտուզովը գրեթե հանդիմանութեան ստացավ թագավորից այն բանի համար, որ նա բանակը տարել էր Ռյազանի ճանապարհը և նրան մատնացույց էր արվում հենց այն գիրքը Կալուզայի դիմաց, ուր նա գտնվում էր արդեն այն ժամանակ, երբ թագավորի նամակն ստացավ:

Հարվածի ուղղութեամբ ետ մղված, հարված, որ ստացավ

ամբողջ կովի ժամանակ և Բորոդինոյի ճակատամարտում՝
ոուս զորքի գնդակը, հարվածի ուժի ոչնչացումով և նոր հար-
վածներ շտանալով, ընդունեց այն դիրքը, ինչ նրա համար
բնական էր:

Կուտուզովի ծառայությունը չէր կայանում մի որևէ հան-
ճարեղ, ինչպես անվանում են այդ, ուղղամարական մաների
մեջ, այլ այն բանում, որ միայն նա՝ էր հասկանում կատարված
դեպքի նշանակությունը. այն ժամանակ արդեն մենակ նա էր
հասկանում ֆրանսական բանակի անգործության նշանակու-
թյունը. մենակ նա՝ էր շարունակում պնդել, թե Բորոդինոյի
ճակատամարտը հաղթանակ է եղել. նա մենակ — նա՛, որը,
թվում էր, գլխավոր հրամանատարի իր դիրքով, պետք է որ
կողմեր հարձակման — նա մենակ իր ամբողջ եռանդը գործա-
դրում էր այն բանի վրա, որ ոուս բանակը ետ պահի անօգուտ
կտիվներին:

Բորոդինոյի մոտ զարկված գազանն ընկած էր այնտեղ՝
ինչ-որ մի տեղ, ուր թողել էր նրան փախած որսորդը. բայց
արդյոք ո՞ր էր նա, ուժե՞ղ էր արդյոք, թե՞ միայն թաքնվել
էր, որսորդն այդ չգիտեր: Հանկարծ լսվեց այդ գազանի տըն-
քոցը:

Ֆրանսական բանակի, վիրավոր այդ գազանի տնքոցը, նրա
կործանումը երևան հանողը Լորիստոնի առաքումն էր, որը
էկել էր Կուտուզովի ճամբարը՝ հաշտություն խնդրելու:

Նապոլեոնն իր այն վստահությունը, թե լավն այն չէ,
ինչ լավ է, այլ այն, ինչ ծագել էր իր գլխում, Կուտուզովին
գրեց այն խոսքերը, որ առաջինը եկան նրա գլուխը. և որոնք
ոչ մի իմաստ չունենին.

«Monsieur le prince Koutouzov, — գրում էր նա, —
j'envoie près de vous un de mes aides de camp généraux
pour vous entretenir de plusieurs objets intéressants. Je
désire que votre Altesseajoute foi à ce qu'il lui dira, surtout
lorsqu'il exprimera les sentiments d'estime et de parti-
culière considération que j'ai depuis longtemps pour sa
personne. Cette lettre n'étant à autre fin, je prie dieu,
92

Monsieur le prince Koutouzov, qu'il vous ait en sa sainte
et digne garde.

Moscou, le 30 Octobre, 1812, Signé:
Napoléon¹

«Je serais maudit par la postérité si l'on me regardait
comme le premier moteur d'un accommodement quelcon-
que. *Tel est l'esprit actuel de ma nation*²», — պատասխանեց
Կուտուզովը և շարունակեց գործադրել իր ուժերը, որ զորքը
ետ պահի հարձակում գործելուց:

Այն մի ամսում, երբ ֆրանսական զորքը կողոպտում էր
Մոսկվան և ոուսական զորքը հանգիստ կանգնած էր Տարուտի-
նոյի մոտ, երկու բանակի ուժերի հարաբերության մեջ տեղի
ունեցան փոփոխություններ (ոգու և քանակի), որի հետևան-
քով ուժի առավելությունը մնաց ոուսների կողմը: Չնայած
այն բանին, որ ֆրանսական զորքի դիրքը և քանակը անհայտ
էր ոուսներին, հենց որ ուժերի հարաբերությունը փոխվեց,
հարձակման անհրաժեշտությունն իսկույն արտահայտվեց
անթիվ-անհամար նշաններով: Այդ նշաններն էին՝ «թե Լորիս-
տոնի առաքումը. թե պարենամթերքի առատությունը Տա-
րուտինոյում. թե այն տեղեկությունները, որ գալիս էին ամեն
կողմից՝ ֆրանսացիների անգործության և անկարգության
մասին. թե մեր գնդերի համալրումը նորակոչիկներով, թե լավ
եղանակը, թե ոուս զինվորների տևական հանգիստը. թե սո-
վորաբար հանգստի հետևանքով զորքերի մեջ առաջացող ան-
համբերությունը՝ կատարել այն գործը, որի համար բոլորը

¹ Պարոն իշխան Կուտուզով, ձեզ մոտ ուղարկում եմ իմ գեներալ-ադյու-
տանտներից մեկին՝ բանակցելու ձեզ հետ շատ կարևոր խնդիրների մասին:
Խնդրում եմ ձերդ բարձրության հավատալ այն ամենին, ինչ նա ձեզ կասի:
մաճավանդ, երբ արտահայտի ձեզ ճարգանքի և հատուկ մեծարանքի զգա-
ցումներ, որ տաճում եմ դեպի ձեզ վաղուց ի վեր: Ընդ սմին աղոթում եմ
աստուծո՛ւ՝ ձե 4, պ. Կուտուզով, իր սրբազան հովանու ներքա պահպանելու
համար.

Մոսկվա, Հոկտեմբեր 30, 1812 թ.:

Ն ա պ ո լ ե ո ն ռ:

² Հետևորդները կանիծեին ինձ, եթե ես համարյալի որևէ հաշտության
առաջին շարժիչը: Այսպես է իմ ժողովրդի կամբը:

հավաքված են. թե այն հետաքրքրությունը՝ իմանալ ի՛նչ է արվել ֆրանսական բանակում, որին վաղուց կորցրել էին ալքից. թե այն համարձակությունը, որով այժմ ուսուսական առաջապոստերը շրջում էին Տարուտինոյում կանգնած Ֆրանսացիներին մոտերքը. թե ոուս գյուղացիների ու սլաբոփրանսացիների նկատմամբ տարած թեթև հաղթանակների լուրերը. թե դրա հարուցած նախանձը. թե վրեժխնդրությունը զգացմունքը, որ կար յուրաքանչյուր մարդու հոգում, քանի ղև ֆրանսացիները Մոսկվայումն էին. և (գլխավորը) այն անորոշ բայց յուրաքանչյուր զինվորի սրտում ծագող գիտակցությունն այն բանի, թե ուժերի հարաբերությունը փոխվել է հիմա և առաջնությունը գտնվում է մեր կողմը: Ուժերի էական հարաբերությունը փոխվել էր և հարձակումը դարձել էր անհրաժեշտ: Եվ իսկույն էլ, ճիշտ այնպես, ինչպես ժամացույցի մեջ սկսում են խփել ու նվազել կուրանտները, երբ սլաբոլրիվ շրջան է կատարում, բարձր շրջաններում, ուժերի էական փոփոխության համեմատ, անդրադարձավ կուրանտների ուժեղացած շարժումը, շաշյունն ու նվազը:

III

Ուսուսական բանակը ղեկավարում էր Կուստուզովն իր շտաբով, և թագավորը՝ Պետերբուրգից: Պետերբուրգում, ղեկ մինչև Մոսկվան թողնելու լուրն առնելը, կազմված էր ամբողջ պատերազմի մանրամասն ծրագիր և ուղարկված Կուստուզովին ի ղեկավարություն: Չնայած այն բանին, որ այդ պլանը կազմված էր այն ենթադրությամբ, թե Մոսկվան տակավին մեր ձեռին է, այդ ծրագիրը հավանություն գտավ շտաբի կողմից և ընդունվեց ի գործադրություն: Կուստուզովը գրեց միայն, թե հեռավոր մանևրային շարժումները դժվար իրագործելի են: Եվ պատահած դժվարությունները լուծելու համար ուղարկվում էին նոր հրահանգներ և անձնավորություններ, որ պետք է հետևեին նրա գործողություններին և տեղեկացնեին դրանց մասին:

Բացի դրանից, հիմա վերակազմվել էր ոուս բանակի ամ-

բող շտաբը: Սպանված Բագրատիոնի և Նեղացած, հեռացած Բարկլայի տեղը նոր մարդիկ էին նշանակված: Շատ լուրջ մտածում էին, թե ավելի լավ կլինե՞ր, եթե Ա-ին դնեն Բ-ի տեղը, իսկ Բ-ին՝ Դ-ի, կամ ընդհակառակը, Դ-ին նշանակեն Ա-ի տեղը և այլն. կարծես բացի Ա-ի ու Բ-ի բավականությունից, որևէ բան էր կախված դրանից:

Բանակի շտաբում (Կուստուզովի՝ իր շտաբի պետի՝ Բենիգսենի հետ թշնամացած լինելու առթիվ, և թագավորի լիազոր անձանց ներկայության և այդ տեղափոխությունների սուտաճանով) տեղի էր ունենում կուսակցությունների ավելի քան սովորական, բարդ խաղ. Ա-ն քանզում է Բ-ի ոտի տակը. Դ-ն՝ Ս-ի և այլն, բոլոր հնարավոր փոփոխություններով և զուգակցություններով: Այդ՝ իրար ոտի տակ քանդելու բոլոր դեպքերում բանասրկությունների առարկա լինում էր մեծ մասամբ ռազմական այն գործը, որին մտածում էին ղեկավարել բոլոր այդ մարդիկ, բայց ռազմական այդ գործն ընթանում էր նրանցից անկախ, հենց այնպես, ինչպես պետք է ընթանար այսինքն՝ երբեք չզուգադիպելով այն բանին, ինչ հորինում մտածում էին մարդիկ, այլ բխելով մասսաների հարաբերության էությունից: Բոլոր այդ հորինումները, խաշածնվելով, խճճվելով, բարձր շրջաններում ներկայացնում էին միայն ճիշտ անդրադարձումն այն բանի, ինչ պետք է կատարվեր:

«Իշխան Միխայիլ Իլարիոնովիչ, - գրում էր թագավորը հոկտեմբերի 2-ի նամակում, որ ստացվեց Տարուտինոյի ճակատամարտից հետո: - Սեպտեմբերի 2-ից Մոսկվան թշնամու ձեռին է. ձեր վերջին զեկույցները 20-ից են. և ամբողջ այս ժամանակի ընթացքում ոչ միայն ոչինչ չի ձեռնարկված թըշնամու դեմ գործելու և նախաթոո մայրաքաղաքը ազատելու համար, այլ անգամ, ձեր վերջին զեկույցների համաձայն, դուք դեռ նահանջել եք ետ: Սերպուխովն արդեն գրավել է թշնամու շոկատը, և Տուլան, իր նշանավոր ու բանակի համար այնքան անհրաժեշտ գործարանով, վտանգի մեջ է: Ըստ գեներալ Վինցենհերդեի զեկույցների՝ ես տեսնում եմ, որ թշնամու 10 000-անոց կորպուսը շարժվում է դեպի Պետերբուրգի ճանապարհը: Մի ուրիշը, մի բանի հազարանոց, նույնպես տարվում է դեպի Դիմիտրով: Երրորդն առաջ է շարժվել Վլադիմիրի ճանապար-

հով: Չորրորդը, բավական նշանակալին, կանգնած է Ռուզալի և Մոծայակի միջև: Իսկ Նապոլեոնն ինքը մինչև 25-ը եղել է Սոսվալյում: Ըստ բոլոր այս տեղեկությունների, երբ թշնամին ուժեղ ջոկատներով մասնատել է իր ուժերը, երբ Նապոլեոնն ինքը դեռ Մոսկվայում է իր գվարդիայով, հնարավոր է արդյոք, որ ձեր առջև գտնվող թշնամու ուժերն այնքան զգալի լինեն և թույլ շտան ձեզ հարձակողական գործողություն: Հավանաբար, ընդհակառակը, պետք է կարծել, որ նա ձեզ հետապնդում է ջոկատներով, կամ գոնե կորպուսով, որը շատ ավելի թույլ է ձեզ վստահած բանակից: Թվում էր, թե սույն հանգամանքներից օգտվելով, դուք կարող էիք հաջողություն հարձակում գործել ձեզնից թույլ թշնամու վրա և ոչնչացնել նրան կամ առնվազն, ստիպելով նրան նահանջել, մեր ձեռին պահենք այն նահանգների զգալի մասը, որ այժմ բռնում է թշնամին, և այդպիսով հնոացնենք վտանգը Տուլայից և այլ ներքին մեր քաղաքներից: Ձեր պատասխանատվությանը կրմնա, եթե թշնամին ի վիճակի լինի մի զգալի կորպուս ուղարկել դեպի Պետերբուրգ՝ սպառնալու համար սույն մայրաքաղաքին, ուր շատ զորք չէր կարող մնալ, որովհետև ձեզ վստահած բանակով, գործելով վճռականորեն ու եռանդով, դուք բոլոր միջոցներն ունեք խափանելու սույն նոր դժբախտությունը: Հիշեցեք, որ դուք վիրավորված հայրենիքին պարտական եք պատասխան տալու Մոսկվան կորցնելու համար: Ձեզ վարձատրելու իմ պատրաստակամություն փորձեր դուք ունեցել եք: Սույն պատրաստակամությունը չի թուլանա իմ մեջ, բայց ես և Ռուսաստանն իրավունք ունենք սպասելու ձեզնից ամեն մի ջանք, հաստատակամություն և հաջողություններ, որոնք զուղակել են տալիս մեզ ձեր խելքը, ձեր ուղղմական տաղանդները և ձեր առաջնորդած զորքերի քաջությունը»:

Բայց այն ժամանակ, երբ այս նամակը (որն ապացուցում է այն, թե ուժերի էական հարաբերությունն արդեն անդրադարձել էր և Պետերբուրգում) ճանապարհին էր, Կուտուզովն այլևս չէր կարող իր հրամանատարություն տակ գտնվող բանակը ետ պահել հարձակումից, և ճակատամարտն արդեն տրվել էր:

oo

Հոկտեմբերի 2-ին կազակ Շապովալովը, հեծելադեսքի մեջ եղած ժամանակ, հրացանով սպանեց մի նապաստակ և վիրավորեց երկրորդին: Վազելով վիրավորված նապաստակի հետևից՝ Շապովալովը բավական խորացավ անտառի մեջ և հանդիպեց Մյուրատի բանակի ձախ թևին, որ բանակել էր առանց որևէ նախազգուշական միջոցների: Կազակը, ծիծաղելով, ընկերներին պատմեց, թե ի՞նչպես քիչ էր մնացել, որ ֆրանսացիների ձեռն ընկնեք: Խորունժին, այս պատմությունը լսելով, հայտնեց հրամանատարին:

Կազակին կանչեցին, հարցուփորձ արին, կազակ հրամանատարներն ուզեցին օգտվել այդ դեպքից, որ ձիեր խլին, բայց գորապետներից մեկը, որ ծանոթություն ուներ բանակի բարձր պաշտոնատարների հետ, այս փաստը հաղորդեց շտաբի զենբարաին: Վերջերս բանակի շտաբում կացությունը ծայր աստիճան լարված էր: Երմոլովը մի քանի օր դրանից առաջ, Բենիգսենի մոտ գալով, աղերսում էր նրան՝ իր ազդեցությունը գործ դնել զլխավոր հրամանատարի վրա, որ հարձակում սկսեն:

— Եթե ես ձեզ շնանալի, կարող էի կարծել, թե դուք չեք ցանկանում այն, ինչ խնդրում եք: Բավական է, որ ես նրան խորհուրդ տամ մի բան, որպեսզի գերապայծառը հավանորեն անի հակառակը, — պատասխանեց Բենիգսենը:

Կազակների տեղեկությունը, որ հաստատվեց ուղարկված հեծելադեսքերի կողմից, վերջնականապես ապացուցեց, որ դեպքերը հասունացել են: Ձգված լարը ցատկեց, և ժամացույցը ֆլշաց ու կուրանտները նվազեցին: Չնայած իր ամբողջ կարծեցյալ իշխանությունը, իր խելքին, փորձառությունը, մարդ ճանաչելուն, Կուտուզովը, — նկատի առնելով Բենիգսենի գրությունը, Բենիգսենի, ու անձամբ թագավորին ուղարկել էր զեկույց, որն արտահայտում էր բոլոր զենեբարանների միևնույն ցանկությունը, թագավորի՝ իր ենթադրյալ ցանկությունը և կազակների տեղեկությունը, — այլևս չկարողացավ զսպել անխուսափելի շարժումը, հրաման տվեց անել այն, ինչ ինքը համարում էր անօգուտ ու վնասակար, — և օրհնեց կատարված փաստը:

Բենիգսենի գրությունը և կազակների տեղեկությունը՝ Ֆրանսական ձախ թևի բաց լինելու մասին՝ վերջին նշաններն էին, որ անհրաժեշտ դարձրին հարձակման հրաման տալու, և հարձակումը նշանակվեց հոկտեմբերի 5-ին:

Հոկտեմբերի 4-ի առավոտյան Կուտուզովն ստորագրեց դիսպոզիցիան: Տոլն այն կարգաց երմոլովին, առաջարկելով զբաղվել հետագա կարգադրություններով:

— Լավ, լավ, ես հիմա ժամանակ չունեմ,— ասավ երմոլովը և դուրս եկավ խրճիթից:

Դիսպոզիցիան, որ կազմել էր Տոլը, շատ լավն էր: Նույնպես, ինչպես Աուստերլիցյան դիսպոզիցիայում, գրված էր թեև ոչ գերմաներեն.

Die erste Colonne marschirt¹ այսինչ և այսինչ տեղը, die zweite Colonne marschirt² այսինչ և այնինչ տեղը և այլն: Ու բոլոր այդ զորասյուները թղթի վրա նշված ժամանակին հասնում էին իրենց տեղը և շարդում թշնամուն: Ամեն ինչ, ինչպես և բոլոր դիսպոզիցիաներում, հիանալի էր մտածված ու, ինչպես և բոլոր դիսպոզիցիաներում, ոչ մի զորասյուն չհասավ իր ժամանակին և իր տեղը:

Երբ դիսպոզիցիան պատրաստ էր անհրաժեշտ օրինակների քանակով, կանչվեց մի սպա և ուղարկվեց երմոլովի մոտ, որպեսզի թղթերը հանձնի նրան ի գործադրություն: Կավալերգարդյան ջահել սպան, Կուտուզովի պատվիրակը, զոհ իրեն արված հանձնարարության կարևորությամբ, ձին քշեց գնաց երմոլովի բնակարանը:

— Գնացին,— պատասխանեց երմոլովի սպասյակը:

Կավալերգարդյան սպան գնաց այն գեներալի մոտ, ուր երմոլովը հաճախ էր լինում:

— Զկա, գեներալն էլ այստեղ չի:

Կավալերգարդյան սպան ձին նստած գնաց մի ուրիշի մոտ:

— Զկա, մեկնեցին:

«Ինչպես անեմ, որ պատասխանատու չհամարեն ուշանալու համար: Այ քեզ անախորժուկյուն»,— մտածում էր սպան: Նա ձիով շրջեց ամբողջ ճամբարը: Մեկն ասում էր, որ տեսել են, թե ինչպես երմոլովը ուրիշ գեներալների հետ գնաց ինչ-որ տեղ. ոմանք ասում էին, թե հավանորեն նորից տուն է գնացել: Սպան, առանց ճաշելու, նրան փնտրեց մինչև երեկոյան ժամը 6-ը: Երմոլովը չկար ոչ մի տեղ և ոչ ոք չգտներ, թե նա որտեղ է: Սպան շտապ-շտապ մի բան կերավ րնկերոջ մոտ և նորից ձի նստեց գնաց ավանգարդը՝ Միլոտագովիչի մոտ: Միլոտագովիչը նույնպես տանը չէր, բայց այստեղ նրան ասին, թե Միլոտագովիչը գտնվում է պարահանգեսում՝ գեներալ Կիկինի տանը, թե երևի երմոլովն էլ այնտեղ է:

— Բայց այդ որտե՞ղ է:

— Հրե՛, Եչկինում,— ասավ կաղակ սպան, ցույց տալով հեռվում գտնվող կավաձատիրական տունը:

— Բայց ինչպե՞ս այնտեղ, զորաշղթայի այն կո՞ղմը:

— Մերոնցից երկու գունդ ուղարկեցին շղթա կազմելու. այնտեղ հիմա մի այնպիսի կերուխում է, սարսափելի: Երկու երաժշտախումբ կա, երեք երգչախումբ:

Սպան քշեց գնաց զորաշղթայի այն կողմը՝ դեպի Եչկին: Դեռ հեռվից, տանը մոտենալով, նա լսեց զինվորական պարեղանակի ուրախ, ներդաշնակ հնչյուններ:

— «ВО-ОЛЫЗЯХ... ВО-ОЛЫЗЯХ...»,— լսվում էր սուլոցի ու բամբուկի հետ միասին, որ երբեմն խլանում էին ձայների ազդակից: Սպան և՛ ուրախացավ այդ հնչյուններից, բայց միաժամանակ և՛ սարսափելի վատ զգաց, որ մեղավոր է՝ այսքան երկար ժամանակ տեղ չի հասցրել իրեն հանձնարարված կարևոր հրամանը: Արդեն 9-րդ ժամն էր երեկոյան: Նա ձիուց իջավ և մտա՛վ մեծ, անվնաս մնացած կավաձատիրական տան պատըշ-գամբը: Այդ տունը գտնվում էր ուռաների և Ֆրանսացիների բանակների մեջտեղը: Բուֆետում և նախասենյակում լակեյ-ները իրար էին անցել գինիներով, ուտելիքներով: Լուսամուտների տակ կանգնած էին երգիչները: Սպային տարան ներս, և դռան միջից նա տեսավ հանկարծ բանակի բոլոր կարևորագույն գեներալներին, զրանց թվում և երմոլովի խաչոթը, աչքի ընկնող կերպարանքը: Բոլոր գեներալներն իրենց սյուրթուկ-

¹ Առաջին զորասյունը քայլում է...

² Երկրորդ զորասյունը քայլում է...

ների կոճակներն արձակած, կարմրած, աշխույժ դեմքերով կիսաշրջան կազմած՝ ծիծաղում էին բարձր: Դահլիճի մեքտեղը մի գեղեցիկ, ոչ բարձրահասակ, կարմիր գեմքով գննարալ աշխուժներն ու ճարպիկ դոփապար էր պարում:

— Հա՛ հա՛ հա՛: էյ, նիկուլայ Իվանովիչ: Հա՛ հա՛ հա՛...

Սպան զգաց, որ իր կարևոր հրամանով ներս մտնելով այդ բոսային, ինքը դառնում է կրկնակի մեղավոր, և նա ուզեց սպասել. բայց գեներալներից մեկը տեսավ նրան և, իմանալով ինչի՞ է եկել, հայտնեց Երմոլովին: Երմոլովը խոժոռած դեմքով դուրս եկավ սպայի մոտ և, նրան լսելով, թուղթն առավ ձեռից, ոչ մի բան չասելով նրան:

— Դու կարծում ես նա պատահաբար է գնացել, — ասավ այդ երեկո կավալերգարդյան սպայի շտաբական ընկերը Երմոլովի մասին: — Դրանք խաղեր են, այդ բոլորը դիտմամբ է արված: Կոնովնիցիներ կստանան. Տես վաղն ի՛նչ աղմուկ է քիներու:

V

Մյուս օրը վաղ առավոտ զառամյալ Կուտուզովը արթնացավ, վեր կացավ, աղոթեց աստծուն, հագնվեց և այն տհաճ գիտակցությամբ, թե ինքը պետք է ղեկավարի կոիվը, որին ինքը հավանութուն չէր տվել, կառք նստեց և Տարուտինոյից հինգ վերստ ներս գտնված Լետաշովկայից դուրս եկավ գնաց դեպ այն տեղը, ուր հավաքվելու էին հարձակման գնացող զորասյունները: Կուտուզովը գնում էր քնելով ու զարթնելով, և ակնջ էր դնում, թե աչ կողմից կրակոցներ չկա՞ն արդյոք և արդյոք կոիվը չի՞ սկսվել: Բայց ամեն ինչ տակավին լուռ էր: Սկսվում էր միայն աշնանային խոնավ ու մառախլապատ օրվա լուսաբացը: Տարուտինոյին մոտենալով՝ Կուտուզովը նկատեց հեծելակներ, որոնք ձիերը տանում էին ջրելու այն ճանապարհով, որով գնում էր նրա կառքը: Կուտուզովը լավ նայեց նրանց, կառքը կանգնեցրեց և հարցրեց, թե ո՞ր գնդից են: Հեծելակներն այն զորասյունից էին, որը պետք է արդեն շատ առաջ գնացած՝ հեռու դարանում լիներ: «Մխալմունք է, երևի», —

մտածեց ծերունի գլխավոր հրամանատարը: Բայց, ավելի առաջ գնալով, Կուտուզովը տեսավ հետևակ գնդեր, հրացանները խաչմերուկ դրած. տեսավ զինվորներ, որ շիլա էին ուտում, փայտ էին տանում, անդրավարտիքով էին: Կանչեց մի սպայի: Սպան հայտնեց, թե ո՞չ մի հրաման չի եղել կովի դուրս գալու մասին:

— Ինչպես թե չի... — սկսեց Կուտուզովը, բայց իսկույն էլ լռեց և հրամայեց իր մոտ կանչել ավագ սպային: Կառքից իջնելով, գլուխը կախած ու ծանր շնչելով, անխոս սպասելով՝ նա ետ ու առաջ էր անում: Երբ ներկայացավ պահանջված՝ գլխավոր շտաբի սպա էյխենը, Կուտուզովը կարմրեց ոչ թե այն պատճառով, որ սխալի մեղքն սպայինն էր, այլ նրա համար, որ նա արժանի օրյակտ էր իր զայրույթը թափելու համար: Եվ, դողալով, շնչահեղձ լինելով, ծերունին, հասնելով այնպիսի կատաղության, որին ի վիճակի էր հասնելու, երբ նա կատաղութունից գետին էր թավալվում, նա հարձակվեց էյխենի վրա, ձեռներով սպառնալով. գոռալով ու փողոցային խոսքերով հայհոյելով: Այդտեղ պատահած մեկ ուրիշը՝ կապիտան Բրոզինը, բոլորովին անմեղ մի մարդ, ենթարկվեց նույն վիճակին:

— Իսկ սա ի՛նչ սրիկա է: Գնդակահարե՛լ: Սրիկանե՛ր, — խոպոտ գոռում էր նա, ձեռները թափահարելով ու երերվելով:

Նա ֆիզիկական տանջանք էր զգում: Նա՛ գլխավոր հրամանատարը, գերապայծառը, որին բոլորը հավատացնում են, թե ոչ ոք երբեք Ռուսաստանում այդպիսի իշխանութուն չի ունեցել, ինչպես ինքը, նա դրված է այս կացության մեջ՝ ծիծաղելի է դարձած ամբողջ բանակի առաջ: «Իզո՛ւր չարչարվեցի աղոթել այսօրվա համար, իզո՛ւր գիշերը շքնեցի և ամեն բան կշռադատեցի», — մտածում էր նա ինքն իր մասին: — Երբ փոքր տղա-սպա էի, ոչ ոք չէր համարձակվի այսպես ծաղրել ինձ... Իսկ հիմա՛»: Նա ֆիզիկական տանջանք էր զգում, ինչպես մարմնական պատժից, և չէր կարող շարտահայտել այն զայրալից ու տանջագին ճիշերով. բայց շուտով նրա ուժերը թուլացան, և նա, շուրջը նայելով, զգալով, որ շատ վատ բաներ ասավ, կառք նստեց ու ետ գնաց անխոս:

Արտահայտված զայրույթն այլևս չվերադարձավ, և Կուտու-

զովը, աչքերը թույլ թարթելով, լսում էր Բենիգսենի, Կոնոժ-
նիցինի և Տոլի (Երմոլովն ինքը չներկայացավ նրան մինչև
մյուս օրը) արդարացումը և պաշտպանութան խոսքերն այն
մասին, որպեսզի նույն անհաջող շարժումը կատարեն մյուս
օրը: Եվ Կուտուզովն ստիպված էր նորից համաձայնել:

VI

Մյուս օրը զորքերը երեկոցից հավաքվեցին նշանակված
տեղերում և գիշերն առաջ շարժվեցին: Աշնանային գիշեր էր՝
սև-մանիշակագույն ամպերով, բայց առանց անձրևի: Հողը
խոնավ էր, բայց ցեխ չկար, և զորքերը գնում էին անաղմուկ,
միայն երբեմն թույլ կերպով լսվում էր հրետանու զոնգոցը:
Արգելված էր բարձր խոսել, ծխամորճ ծխել, կայծքարից կրակ
հանել: ձիերին թույլ չէին տալիս վրնջալ: Ձեռնարկության
խորհրդավորությունն ավելացնում էր նրա գրավչությունը:
Մարդիկ քայլում էին ուրախ: Մի քանի զորասյուններ, կանգ
առնելով, հրացանները դրին խաչմերուկ և պառկեցին սառը
հողին, կարծելով, թե եկել են այնտեղ, ուր պետք էր: մի քանի
(մեծամասնությունը) զորասյուններ քայլեցին ամբողջ գիշերը
և, ակներև, մտան ոչ այնտեղ, ուր պետք էր:

Կոմս Օուլով-Դենիսովը կազակների հետ (ամենաանընդ
զորամասը մյուս բոլորի մեջ) միայն հասավ իր տեղը և ժամա-
նակին: Այդ զորամասը կանգ առավ անտառի ծայրին՝ Ստրոմի-
լովայա գյուղից դեպի Դմիտրովսկոյե տանող շավղի վրա:

Լուսադեմին ննջած կոմս Օուլովին արթնացրին: Բերել էին
Ֆրանսական ճամբարից փախած մեկին: Դա լեհացի ենթասպա
էր՝ Պոնյատովսկու կորպուսից: Այդ ենթասպան լեհերին բա-
ցատրեց, թե ինքը փախել է այն պատճառով, որովհետև իրեն
վիրավորել են ծառայության գծով, թե ինքը վաղուց պետք է
սպա լիներ, թե ինքը բոլորից քաջ է և այդ պատճառով նրանց
լողել է հեռացել և ուզում է նրանց պատժել: Նա ասում էր, թե
Մարտարը գիշերում է նրանցից մի վերստ հեռու և թե, եթե իրեն
հարյուր մարդ տան ուղեկցորդ, ինքը նրան ողջ կբռնի, գերի
էլեկցնի: Կոմս Օուլով-Դենիսովը խորհրդակցեց իր ընկերների

հետ: Առաջարկը շատ էր հրապուրիչ, որ կարելի լիներ հրաժար-
վել: Բոլորն առաջարկում էին գնալ, բոլորը խորհուրդ էին տա-
լիս փորձել: Երկար վեճերից ու խորհրդածիլուց հետո գեներալ-
մայոր Գրեկովը որոշեց գնալ երկու կազակային գնդով, հետը
վերցնելով ենթասպային:

— Դե, հիշիր ուրեմն,— ասավ կոմս Օուլով-Դենիսովը են-
թասպային, նրան արձակելով,— եթե խաբեցիր՝ կհրամայեմ
շան պես կախել քեզ, իսկ եթե ճիշտ եղավ՝ հարյուր շնորհակա-
նություն:

Ենթասպան վճռական դեմքով շէր պատասխանում այդ
խոսքերին, ձի հեծավ և գնաց արագորեն ճանապարհ ընկած
Գրեկովի հետ: Նրանք աներևութացան անտառում: Կոմս Օու-
լովը, կուշ գալով բացվող առավոտի զովությունից, հուզված,
որ ինքը գործ է ձեռնարկում իր պատասխանատվությամբ,
Գրեկովին ճանապարհելով, դուրս եկավ անտառից և սկսեց
գրտել թշնամու ճամբարը, որ խաբուսիկորեն այժմ երևում էր
բացվող առավոտի և հանգչող խարույկների լույսերի մեջ:
Կոմս Օուլով-Դենիսովից դեպի աջ, բաց լանջի վրա պետք է
երևաին մեր զորասյունները: Կոմս Օուլովը նայում էր այն կող-
մը, բայց չնայած այն բանին, որ հեռվից նրանք պետք է
նկատվեին, այդ զորասյունները չէին երևում: Ֆրանսական ճամ-
բարում, ինչպես թվաց կոմս Օուլով-Դենիսովին, և մանալանդ
իր շատ սրատես աղյուտանտի ասելով, սկսում էին շարժվել:

— Ախ, իսկապես որ ուշ է,— ասավ կոմս Օուլովը, նայելով
ճամբարին:

Նրան հանկարծ, ինչպես այդ հաճախ է պատահում, երբ
մարդը, որին հավատացել ենք, այլևս մեր աչքի առաջ չէ, նրան
հանկարծ միանգամայն պարզ և ակներև դարձավ, որ այդ են-
թասպան խաբեբա է, որ նա ստել է և հիմա փշալանջելու է հար-
ձակման գործը՝ այդ երկու գնդի բացակայությամբ, որոնց նա
աստված գիտի ո՛ւր է տանելու: Կարելի՞ է արդյոք զորքերի
մի այդպիսի զանգվածի մեջ զլխավոր հրամանատար բռնել:

— Իսկապես, նա ստում է, այդ ստահակը,— ասավ կոմսը:

— Կարելի է ետ դարձնել,— ասավ շքախմբի անդամնե-
րից մեկը, որը նույնպես, ինչպես և կոմս Օուլով-Դենիսովը,
անվստահության զգացում ունեցավ ձեռնարկության նկատ-
մամբ, երբ ճամբարին նայեց:

— Հը՛: Իսկապե՛ս... Ի՛նչ եք կարծում: Թե՛ թողնենք թե՛ ոչ:

— Կհրամայե՛ք ետ դարձնել:

— Ե՛տ, ե՛տ դարձնել, — հանկարծ վճռաբար ասավ կոմս Օռլովը, ժամացույցին նայելով: — Ուշ կլինի, բոլորովին չուսացել է:

Եվ աղյուտանտը ձի նստած անտառով սլացավ Գրեկովի հետևից: Երբ Գրեկովը վերադարձավ, կոմս Օռլով-Դենիսովը, հուզված թե այդ լավ դասից, թե հետևակ զորասյուներին իդուր սպասելուց, որ դեռևս չէին երևում, թե թշնամու մոտիկությունից (նրա զորամասի բոլոր մարդիկ զգում էին նույնը), վճռեց հարձակվել:

Նա շնչալով հրաման տվեց. «հեծնել»: Դասավորվեցին, երեսներն խաչակնքեցին... «Աստված օգնական»:

— Ուռաա՛ա՛, — թնդաց անտառում, և հարյուրյակ հարյուրյակի հետևից, ինչպես տոպրակից դուրս թափվեն, կազակներն ուրախ, տեգերը հորիզոնակի բռնած, գետով վազեցին դեպի ճամբարը:

Լավեց կազակներին տեսնող առաջին ֆրանսացու հուսահատ, վախեցած ճիշը — և ամենքը, ովքեր կային ճամբարում, չհագնված, քնաթաթախ, թողին թնդանոթներ, հրացաններ, ձիեր և փախան ո՛ւր կարող էին:

Եթե կազակները հետապնդեին ֆրանսացիներին, ուշ չէր դարձնելով, թե ինչ կա իրենց հետև ու իրենց շուրջը, նրանք կվերցնեին թե՛ Մյուրատին, թե՛ ամենը, ինչ կար այդտեղ: Զորապետներն այդ էլ ուզում էին: Բայց անկարելի էր տեղից շարժել կազակներին, երբ նրանք հասել էին ավարի և գերիների: Ոչ ոք կարգադրություն չէր լսում: Հենց այդտեղ վերցրին 1500 գերի, 38 թնդանոթ, դրոշակներ և, որ ամենից կարևորն էր կազակների համար, ձիեր, թամբեր, վերմակներ և զանազան իրեր: Այս բոլորը պետք էր կառավարել. հավաքել գերիներին, թնդանոթները, բաժանել ավարը, գոռալ, անգամ կովել միմյանց հետ. կազակներն զբաղվեցին այս ամենով:

Ֆրանսացիները, այլևս չհետապնդվելով, սկսեցին սթափվել, զորախմբեր կազմեցին ու սկսեցին կրակել: Օռլով-Դենիսովը շարունակ սպասում էր զորասյուներին և էլ առաջ չէր գնում:

Մինչդեռ դիսպոզիցիայով. die erste Colonne marschirt և այլն. ուշացած զորասյուների հետևակ զորքերը, որոնց դեկավարում էր Բենիգսենը և կառավարում Տոլը, առաջ շարժվեցին ինչպես հարկն է, և ինչպես միշտ լինում է, գնացին ինչոր տեղ, բայց ոչ այնտեղ, ուր նշանակված էր գնալ: Ինչպես և միշտ լինում է, մարդիկ, ուրախ դուրս գալով, սկսեցին կանգ առնել. լավեցին դժգոհություններ, շփոթություն խոստովանություն ու շարժվեցին ետ՝ ինչոր կողմի վրա: Սրարշավ եկած աղյուտանտներն ու գեներալները գոռում էին, բարկանում, կովշտում, ասում էին, թե բոլորովին այնտեղ չեն եկել և ուշացել են, հայհոյում էին ինչոր մեկին և այլն, ու վերջապես բոլորը ձեռ թափ տվին ու գնացին միայն նրա համար, որպեսզի գնան որևէ տեղ: — «Մի տեղ, երևի, կհասնենք»: Եվ, իսկապես, եկան-հասան, բայց ոչ այնտեղ, իսկ որոշ մասեր էլ հասան այնտեղ, բայց այնպես էին ուշացել, որ բոլորովին անօգուտ, միայն նրա համար, որ իրենց վրա կրակեն: Տոլը, որ այս կովում կատարում էր այն դերը, ինչ Վեյրտտերը՝ Աուստերլիցի կովում, հոգածուխյամբ սլանում էր տեղից տեղ և ամենուրեք տեսնում էր հակառակը: Այդպես նա սրարշավ եկավ դեմ առավ Բագովուտի կորպուսին անտառում, երբ արդեն բոլորովին լուսացել էր, իսկ այդ կորպուսը վաղուց արդեն պետք է լիներ այնտեղ, Օռլով-Դենիսովի հետ: Հուզված ու անհաջողությունից վշտացած և կարծելով, թե որևէ մեկը մեղավոր պիտի լինի այս բանում, Տոլը սրլնթաց գնաց կորպուսի հրամանատարի մոտ և խստորեն սկսեց կշտամբել նրան, ասելով, թե դրա համար գնդակահարել է պետք: Բագովուտը, ծեր, ռազմիկ ու հանգիստ մի գեներալ, նույնպես տանջված այդ բոլոր կանգանուններից, շփոթից, հակասություններից, ի զարմանս բոլորի, իր բնավորությանը միանգամայն հակառակ, կատաղեց և շատ անախորժ բաներ ասավ Տոլին:

— Ես ոչ ոքից դասեր առնել չեմ ուզում, բայց իմ զինվորներով կարող եմ մեռնել ուրիշներից ոչ պակաս, — ասավ նա և, մի դիվիզիա վերցնելով, առաջ անցավ:

Պուրս գալով դաշտը՝ ֆրանսական կրակոցների տակ, բորբոքված ու քաջ Բագովուտը, էլ չմտածելով, թե մի դիվիզիայով իր կովի մեջ մտնելը օգտակար է թե անօգուտ, գնաց ուղիղ

և գործը տարավ կրակոցների տակ: Վտանգը, ուռմբը, գնդակները հենց այն էին, ինչ հարկավոր էին նրան իր ցատումնալից տրամադրության մեջ: Առաջին գնդակներից մեկն սպանեց նրան, հետևյալ գնդակներն սպանեցին շատ զինվորների: Եվ նրա դիվիզիան միառժամանակ անօգուտ կանգնեց կրակի տակ:

VII

Մինչդեռ ճակատից մի ուրիշ զորասյուն պետք է հարձակվեր Ֆրանսացիների վրա, բայց այդ զորասյունի հետ էր Կուտուզովը: Նա լավ գիտեր, որ խառնաշփոթությունից բացի, ոչինչ չի դուրս գալու այդ, իր կամքի հակառակ սկսած, ճակատամարտից, և, որքան որ այդ կախված էր իրենից, զորքերը պահում էր: Նա չէր շարժվում:

Կուտուզովն անխոս անցնում էր իր մոխրագույն ձիուն նստած, ծուլորեն պատասխանելով հարձակում գործելու առաջարկներին:

— Ձեր բոլորիդ լեզվի վրա հարձակվելն է, բայց չեք տեսնում, որ չենք կարող բարդ մանևրներ կատարել, — ասավ նա Միլորտդովիչին, որ խնդրում էր առաջ շարժվել:

— Առավոտը չկարողացաք Մյուրատին ողջ գերի վերցնել և ժամանակին տեղ հասնել: հիմա էլ անելու բան չկա, — պատասխանեց նա մյուսին:

Երբ Կուտուզովին գեկուցեցին, թե Ֆրանսացիների թիկունքում, ուր կազակների տեղեկություններով, առաջ ոչ ոք չկար, հիմա լեհական երկու գումարտակ կար, նա խեթ նայեց ետ՝ Երմոլովին (նա երեկվանից գեռ չէր խոսում նրա հետ):

— Ահավասիկ, խնդրում են հարձակվել, առաջարկում են գանազան ծրագիրներ, բայց հենց որ սկսում ես գործի անցնել, ոչինչ պատրաստ չէ, և նախազգուշացված թշնամին ձեռք է առնում իր միջոցները:

Երմոլովն աչքերը կկոցեց և թեթևակի ժպտաց, այդ խոսքերը լսելով: Նա հասկացավ, որ իր համար փաթորիկն անցել է և որ Կուտուզովը կսահմանափակվի այդ ակնարկով:

— Այդ ինձ է հեզնում նա, — կամացուկ ասավ Երմոլովը, ծնկով հրելով կողքին կանգնած Ռասկոլն:

Շուտով դրանից հետո Երմոլովը գնաց կանգնեց Կուտուզովի առաջ և ասավ հարգալիբ:

— Ժամանակը բաց չինք թողել, ձերդ վսեմություն, թե՛ր նամին չի գնացել: Եթե կհրամայե՞ք հարձակում գործել: Թե չէ՞ գվարդիան ծուխ էլ չի տեսնի:

Կուտուզովը ոչինչ չասավ, բայց երբ հայտնեցին, թե Մյուրատի զորքերը նահանջում են, նա հարձակում հրամայեց, բայց յուրաքանչյուր հարյուր քաչլի վրա կանգ էր առնում երեք քառորդ ժամ:

Ամբողջ կռիվը եղավ միայն այն, ինչ արին Օռլով-Ռենիսովի կազակները. մնացած զորամասերը իզուր տեղը միայն կորցրին մի քանի հարյուր մարդ:

Այդ ճակատամարտի հետևանքով Կուտուզովն ստացավ արմատյա շքանշան, Բենիգսենը նույնպես՝ արմատներ և հարյուր հազար ուրլի, մյուսներն աստիճանի համեմատ ստացան նույնպես շատ հաճելի բաներ, և այդ ճակատամարտից հետո դարձյալ նոր փոփոխություններ կատարվեցին շտաբում:

«Այ ինչպես է մեզ մոտ միշտ լինում, ամեն ինչ հակառակ», — ասում էին Տարուտինոյի ճակատամարտից հետո ոուս սպաներն ու գեներալները, ճիշտ այնպես, ինչպես ասում են հիմա, զգացնել տալով, թե հիմարի մեկն է այնտեղ այդպես թարսահակառակ բաներ անում, բայց մենք այդպես չէինք անի: Սակայն այդպես խոսող մարդիկ կա՞մ չգիտեն գործը, որի մասին խոսում են, կամ դիտմամբ խաբում են իրենց: Ամեն տեսակ ճակատամարտ — Տարուտինոյից, Բորոդինոյից, Առևտերլոցից — այնպես չի կատարվում, ինչպես ենթադրում են կարգադրիչները: Սա էական պայման է:

Անթիվ-անքանակ ազատ ուժեր (որովհետև ոչ մի տեղ մարդ ավելի ազատ չի լինում, քան ճակատամարտի ժամանակ, քեր կյանքի և մահի խնդիր է լինում) ազդում են ճակատամարտի ուղղության վրա, և այդ ուղղությունը երբեք չի կարող հայտնի լինել առաջուց և երբեք չի զուգահեռվում մեկ ուժի ուղղության հետ:

Եթե շատ միաժամանակ և տարբեր ուղղութիւնով գործող ուժերը ներգործում են որևէ մարմնի վրա, ուստի այդ մարմնի շարժման ուղղութիւնը չի կարող զուգահեռից ուժերից ոչ մեկին, այլ կլինի միշտ միջինը, ամենակարճ ուղղութիւնը, — այն, ինչ մեխանիկայում արտահայտվում է ուժերի զուգահեռագծի անկյունագծով:

Եթե պատմագիրներին, մանավանդ ֆրանսացիներին, նկարագրութեան մեջ մենք գտնում ենք, որ նրանց մոտ պատերազմներն ու ճակատամարտերը կատարվում են առաջուց որոշած ծրագրով, ապա միակ եզրակացութիւնը, որ մենք կարող ենք անել դրանից, այն է, որ այդ նկարագրութիւնները ճիշտ չեն:

Տարուտինոյի ճակատամարտը, հայտնապես, չհասավ այն նպատակին, ինչ նկատի ունեն Տոլը. կարողով, ըստ դիսպոզիցիայի, կովի մեջ քաշել զորքերը. և այն, որ կարող էր անել կոմս Օռլովը՝ գերել Մյուրատին. կամ մի ակնթարթում ամբողջ կորպուսը ոչնչացնելու նպատակը, որ կարող էին ունենալ Բենիգսենն ու Մյուսները. կամ սպայի նպատակը. որ ցանկանում էր մասնակցել կովի և աչքի ընկնել. կամ կազակի նրպատակը, որ ցանկանում էր ավելի ավար ձեռք բերել, բան ձեռք էր բերել և այլն: Բայց եթե նպատակն այն է եղել, ինչ իսկպես կատարվեց, և այն, որ բոլոր ուսու մարդկանց համար այն ժամանակ ընդհանուր ցանկութիւն էր (ֆրանսացիներին արտաքսելն Ռուսաստանից և նրանց բանակը ոչնչացնելը), ապա միանգամայն պարզ կլինի, որ Տարուտինոյի ճակատամարտը, հենց նրա անհամապատասխանութիւնների հետևանքով, հենց այն էր, ինչ պետք էր պատերազմի այդ շրջանում: Դժվար և անհնարին է մտածել որևէ ելք այդ ճակատամարտից ավելի նպատակահարմար, քան այն, ինչ նա ունեցավ: Ամենաքիչ լարումով, մեծագույն խառնաշփոթութեան մեջ և ամենաչինչին կորուստով ստացվեցին ամենամեծ հետևանքները ամբողջ պատերազմի ընթացքում, նահանջից անցան հարձակման, պարզվեց ֆրանսացիների թուլութիւնը և տրվեց այն հարվածը, որին հենց սպասում էր նապոլեոնյան զորքը՝ փախուստն սկսելու համար:

Նապոլեոնը Մոսկվա է մտնում de la Moskowa փայլուն հալթանակից հետո. հաղթանակի նկատմամբ կասկած չի կարող լինել, որովհետև ճակատամարտի դաշտը մնում է ֆրանսացիներին: Ռուսները նահանջում են և մայրաքաղաքը հանձնում: Մոսկվան, լիքը պարենամթերքով, զենքով, ումբերով ու անհամար հարստութեամբ, Նապոլեոնի ձեռին է: Ռուսական զորքը, ֆրանսականից կրկնակի թույլ, մի ամսվա ընթացքում հարձակման ոչ մի փորձ չի անում: Նապոլեոնի դրութիւնն ամենափայլունն է: Նրա համար, որպեսզի կրկնակի ուժերով ընկնի ռուսական բանակի մնացորդների վրա և ջարդի. նրա համար, որպեսզի ձեռք բերի շահավետ հաշտութիւն կամ, մերժման դեպքում, սպառնալից շարժում կատարի դեպի Պետերբուրգ. նրա համար, որպեսզի անգամ անաջողութեան դեպքում, վերադառնա Մոսկվայի կամ Վիլնո, կամ մնա Մոսկվայում. նրա համար, մի խոսքով, որպեսզի պահեր այդ փայլուն դիրքը, որի մեջ գտնվում էր այն ժամանակ ֆրանսական զորքը. թվում էր թե հարկավոր չէր առանձին հանճարեղութիւն: Իրա համար հարկավոր էր անել ամենապարզ և հեշտ բանը. թույլ շտալ, որ զորքերը կողոպտեն, պատրաստել ձմեռային հագուստներ, որ Մոսկվայում կգտնվէր ամբողջ բանակի համար, և կանոնավոր հավաքել Մոսկվայում գտնված ավելի բանկես տարվա (ֆրանսական պատմագիրների ասելով) պարենամթերքը՝ ամբողջ զորքի համար: Նապոլեոնը, այդ հանճարեղագույնը հանճարներից և բանակը ղեկավարելու իշխանութիւն ունեցողը, ինչպես պնդում են պատմագիրները, ոչինչ չարավ դրա համար:

Նա ոչ միայն ոչինչ չարավ, այլ, ընդհակառակը, իր ամբողջ իշխանութիւնը գործադրեց, որպեսզի իր առջև եղած գործունեութեան բոլոր ուղիներից ընտրի այն, որն ամենից ավելի տիմար էր և կործանարար: Այն ամենից, ինչ կարող էր անել Նապոլեոնը. ձմեռել Մոսկվայում, գնալ Պետերբուրգ, գնալ դեպի Նիժնի-Նովգորոդ, գնալ ետ, ավելի հյուսիս կամ ավելի հարավ այն ճանապարհով, որով հետո գնաց Կուտուզովը, ու ինչ մտածել ավելի հիմար ու կործանարար այն բանից, ինչ

արավ նապոլեոնը, այսինքն՝ մինչև հոկտեմբերը մնալ Մոսկվայում, թույլ տալով զորքին կողոպտել քաղաքը. հետո, տատանվելով թողնել կայազոր, դուրս գալ Մոսկվայից, մոտենալ Կուտուզովին, կռիվ չսկսել, գնալ դեպի աջ, հասնել մինչև Մալի Յարոսլավեց, կրկին չփորձել դուրս գալու պատահականությունը, գնալ ոչ այն ճանապարհով, որով գնաց Կուտուզովը, այլ գնալ ետ՝ դեպի Մոծայակ՝ Մոնլենսկի քայքայված ճանապարհով, — դրանից ավելի տխմար, ավելի կործանարար բան զորքի համար չէր էլ կարելի մտածել, ինչպես և ցույց տվին հետևանքները: Թող ամենահմուտ ստրատեգիկները մտածեն, — երևակայելով թե նապոլեոնի նպատակն այն էր, որ կործանի իր բանակը, — թող մտածեն գործողությունների այլ շարք, որը նույնպես անկասկածելիորեն ու անկախ այն բոլորից, ինչ էլ ձեռնարկեին ոուս զորքերը, այդպես կարողանար ամբողջովին կործանել Ֆրանսական բանակը, ինչպես այն, որ արավ նապոլեոնը:

Հանճարեղ նապոլեոնն այդ արավ: Բայց ասել, թե նապոլեոնն իր բանակը կործանեց այն պատճառով, որ նա ցանկանում էր այդ, կամ այն պատճառով, որ նա շատ հիմար էր, ճիշտ նույնպես անարդարացի կլիներ, ինչպես ասենք, թե նապոլեոնն իր զորքերը Մոսկվա հասցրեց այն պատճառով, որ ինքը ցանկանում էր այդ, և նրա համար, որ նա շատ խելոք էր և հանճարեղ:

Այս և մյուս դեպքում նրա անձնական գործունեությունը, որ չուներ ավելի գորություն, քան յուրաքանչյուր զինվորի անձնական գործունեությունը, զուգահեյպեց միայն այն օրերին, որոնց համաձայն կատարվեց անցքը:

Պատմագիրները միանգամայն սխալ են (միայն նրա համար, որ հետևանքները շարդարացրին նապոլեոնի գործունեությունը) ներկայացնում մեզ, որ նապոլեոնի ուժերը Մոսկվայում թուլացած էին: Նա ճիշտ նույնպես, ինչպես և առաջ, ինչպես և հետո, 13 թվին, իր ամբողջ կարողությունն ու ուժը գործադրում էր, որպեսզի լավագույնն անի իր համար և իր բանակի համար: Նապոլեոնի գործունեությունն այդ ժամանակամիջոցում ոչ պակաս զարմանալի է, քան Եգիպտոսում, Իտալիայում, Ավստրիայում և Պրուսիայում: Մենք ճիշտը չե-

գիտենք հաստատ, թե ո՛ր սուտիճան իրական էր նապոլեոնի հանճարեղությունը Եգիպտոսում, ուր 40 դարեւ նայում էին նրա վեհությունը, որովհետև բոլոր այդ մեծ քաջագործությունները նկարագրում են մեզ միայն Ֆրանսացիները: Մենք ճիշտ չենք կարող դատել այն մասին, թե որքան հանճարեղ է եղել նա Ավստրիայում ու Պրուսիայում, որովհետև նրա այնտեղի գործունեության տեղեկությունները պետք է քաղենք Ֆրանսական և գերմանական ազգյուրներից. իսկ կորպուսներն առանց կովի գերի տալը և բերդերն առանց պաշարումի անբմուխի հանձնումը գերմանացիներին պետք է ստիպի ընդունել հանճարեղությունը որպես միակ բացատրությունն այն պատերազմի, որը մղվել էր Գերմանիայում: Բայց որ մենք ընդունենք նրա հանճարեղությունը, որպեսզի ծածկենք մեր ամոթը, փառք աստծու, պատճառ չունենք: Մենք վճարել ենք այն բանի համար, որպեսզի իրավունք ունենանք գործին նայել պարզ ու շիտակ և մենք այդ իրավունքը չենք զիջի:

Նրա գործունեությունը Մոսկվայում նույնպես զարմանալի է ու հանճարեղ, ինչպես և ամեն տեղ: Նա Մոսկվա մտնելու օրից և մինչև այնտեղից դուրս գալը արտագրում է հրամաններ հրամանների հետևից և ծրագրերի ծրագրերի հետևից: Բնակիչների և պատգամավորության բացակայությունը և հենց Մոսկվայի հրդեհը նրան չեն շփոթում: Նա աչքաթող չի անում ոչ իր բանակի բարիքը, ոչ թշնամու գործողությունները, ոչ Ռուսաստանի ժողովուրդների բարիքը, ոչ Փարիզի գործերի կառավարումը, ոչ դիվանագիտական նկատառումները՝ հաշտության առաջիկա պայմանների մասին:

IX

Ռազմական գծով՝ Մոսկվա մտնելուն պես՝ նապոլեոնը խստիվ հրամայում է գեներալ Սեբաստյանին՝ հետևել ուսական բանակի շարժումներին, իր կորպուսներն ուղարկում է զանազան ճանապարհներով և Մյուրատին հրամայում է գրտնել Կուտուզովին: Ապա հոգածու կարգադրություն է անում Կրեմլն ամրացնելու մասին. հետո ապագա սլատերագամի հանճարեղ պլան է գծում Ռուսաստանի ամբողջ քարտեզովը մեկ:

Դիվանագիտական գծով՝ Նապոլեոնն իր մոտ է կանչում կողոպտված ու ցնցոտիազդեստ կապիտան Յակովլևին, որը չգիտեր ինչպես դուրս գա Մոսկվայից, մանրամասն բացատրում է նրան իր ամբողջ քաղաքականությունն ու իր մեծահոգությունը և, գրելով Ալեքսանդր կայսեր մի նամակ, որի մեջ իր պարտքն է համարում հալորդել իր բարեկամին ու եղբորը, թե Ռաստոպչինը վատ է տնօրինել Մոսկվայում, նա Յակովլևին ուղարկում է Պետերբուրգ։ Նույնպես մանրամասն բացատրելով իր դիտավորություններն ու մեծահոգությունը Տուտովիների առջև, նա այդ ծերուկին էլ է ուղարկում Պետերբուրգ՝ բանակցությունների համար։

Իրավական գծով՝ անմիջապես Մոսկվայի հրդեհներից հետո կարգադրվում է գտնել մեղավորներին և պատժել։ Եվ չարագործ Ռաստոպչինը պատժված է նրանով, որ կարգադրված է նրա տները վառել։

Վարչական գծով՝ Մոսկվային շնորհվում է սահմանադրություն։ Քաղաքային ինքնավարություն է հաստատվում և հրապարակվում է հետևյալը.

«Մոսկվայի բնակիչներ»

Ձեր դժբախտությունները դաժան են, բայց նորին մեծություն կայսրը և թագավորն ուզում է վերջ դնել դրանց։ Սարսափելի օրինակները ձեզ սովորեցրել են, թե ինչպես է նա պատժում անհնազանդությունը և ոճրագործությունը։ Խիստ միջոցներ են ձեռք առնված՝ դադարեցնելու անկարգությունը և վերահաստատելու ընդհանուր անվտանգությունը։ Հայրախնամ վարչությունը, որ ընտրված է հենց ձեզնից, կազմելու է ձեր մունիցիպալիտետը, կամ քաղաքային վարչությունը։ Դա պիտի հոգ տանի ձեր մասին, ձեր կարիքների և ձեր օգուտի մասին։ Այդ վարչության անդամները տարբերվում են կարմիր ժապավեններով, որ կրելու են ուսով գցած, իսկ քաղաքագուլար բացի դրանից ունենալու է սպիտակ գոտի։ Բայց, պաշտոնավարության ժամանակից դուրս, նրանք ունենալու են միայն կարմիր ժապավեն՝ ձախ թևին կապած։

Քաղաքային ոստիկանությունը կազմակերպված է նախկին ձևով, իսկ նրա գործունեությունը միջոցով արդեն գոյություն ունի լավագույն կարգը։ Կառավարությունը նշանակել է երկու գլխավոր կոմիսար կամ ոստիկանապետներ, և 20 կոմիսարներ, կամ մասնավոր պրիստավներ, որ նշանակված են քաղաքի բոլոր մասերում։ Դուք նրանց կճանաչեք ձերմակ ժապավենից, որ նրանք պիտի կրեն ձախ թևի շուրջը։ Տարբեր դավանությունաց մի քանի եկեղեցիներ բացված են, և նրանցում անարգել կատարվում է աստվածային պաշտամունք։ Ձեր համաքաղաքացիները չուրաքանչյուր օր վերադառնում են իրենց բնակարանները, և հրամաններ են տրված, որ նրանք այնտեղ ստանան օգնություն և հովանավորություն, ինչ պետք է դժբախտությանը։ Կառավարության գործադրած սույն էական միջոցները նրա համար են, որպեսզի վերահաստատի կարգը և թեթևացնի ձեր դրությունը. բայց որպեսզի հասնեք այդ բանին, պետք է որ դուք դրան միացնեք ձեր ջանքերը. որպեսզի մոռանաք, եթե կարելի է, ձեր կրած դժբախտությունները. անձնատուր լինեք ոչ այնքան դաժան բախտի հույսին. հավատացած լինեք, որ անխուսափելի և ամոթալի մահ է սպասում նրան, ով կհանդգնի ձեր կյանքի և ձեր մնացած գույքի դեմ, իսկ վերջում կասկած չունենաք, որ դրանք կպահպանվեն, որովհետև այդպես է բոլոր միապետներից մեծագույնի և արդարագույնի կամքը։ Զինվորներ՝ և բնակիչներ՝, ինչ ազգություն էլ սպասկանեք, — վերականգնեցեք հասարակական վրաստությունը — պետության երջանկության աղբյուրը։ Ապրեցեք, ինչպես եղբայրներ. միմյանց օգնեցեք փոխադարձաբար և հովանավորեցեք. միացեք, որ խորտակեք շարամիտների դիտավորությունները. ենթարկվեցեք զինվորական և քաղաքացիական իշխանություններին. և շուտով կդադարեն հոսել ձեր արցունքները»։

Ձորքի պարենավորման գծով՝ Նապոլեոնը հրահանգեց բոլոր գորբերին հերթով գնալ Մոսկվա á la maraude՝ իրենց համար պարեն պատրաստելու, այնպես, որպեսզի այդպիսով բանակն ապահովված լինի առաջիկայում։

¹ Մարդկորություն՝ հինահարություն անել։

Կրօնական գծով Նապոլեոնը հրամայեց ramener les popes¹ և վերսկսել ժամերգութիւնը եկեղեցիներում:

Առևտրական գծով և բանակի պարենավորման համար՝ ամենուրեք փակցված էր հետևյալը.

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Դուք, Մոսկվայի խաղաղ բնակիչներ, արհեստավոր և բանվոր մարդիկ, որոնց դժբախտութիւնը հեռացրել է քաղաքից, և դուք, ցրված երկրագործներ, որոնց անհիմն երկյուզը դեռ պահում է դաշտերում, լսեցե՛ք: Անգորրութիւնը վերադառնում է սուլն մայրաքաղաքը, և կարգը վերահաստատվում է այնտեղ: Ձեր հայրենակիցները համարձակորեն դուրս են գալիս իրենց ապաստարաններից, տեսնելով, որ իրենց հարգում են: Նրանց դեմ և նրանց սեփականութեան դեմ եղած ամեն մի բռնութիւն պատժվում է անհապաղ: Ն. մ. կայսրը և թագավորը հովանավորում է նրանց և ձեռնից ոչ մեկին իր թշնամին չի համարում, բացի նրանցից, ովքեր չեն հնազանդի իր հրամաններին: Նա ուզում է վերջ տալ ձեր դժբախտութիւններին և ձեզ վերադարձնել ձեր տներն ու ձեր ընտանիքները: Համերաշխ եղեք ուրեմն նրա բարեգործական դիտավորութիւններին և եկեք մեզ մոտ առանց որևէ երկյուզի: Բնակիչնե՛ք: Վստահութեամբ վերադարձեք ձեր բնակարանները. շուտով դուք միջոցներ կգտնեք ձեր կարիքները բավարարելու: Արհեստագործներ և աշխատասեր արհեստավորներ՝ դուք: Վերադարձեք ձեր ձեռագործ աշխատանքներին. տները, խանութները, պաշտպան պահակները սպասում են ձեզ, իսկ ձեր աշխատանքների համար դուք կստանաք ձեր արժանի վարձը: Եվ, վերջապես, գու՛ր, գյուղացիներ, դուրս եկեք անտառներից, ուր թաքնվել եք սարսափից, աներկյուղ վերադարձեք ձեր խրճիթները, այն հաստատ հովառով, որ պաշտպանութիւն կգտնեք: Քաղաքում բացված են արապահեստներ, ուր գյուղացիները կարող են բերել իրենց պաշարի ավելցուկները և բանջարեղենը: Կառա-

վարութիւնը ձեռք է առել հետևյալ միջոցները, որ ապահովի նրանց ազատ առևտուրը: 1) Այս ամսաթվից սկսած՝ գյուղացիները, հողատիրոջները և Մոսկվայի շրջակայքում ապրողները կարող են քաղաք բերել իրենց մթերքները, ինչ տեսակ էլ լինեն դրանք, նշանակված երկու պահեստները, այսինքն՝ Մոխովոյ փողոց և Օխոտնի ույադ: 2) Այդ պարենամթերքները նրանցից կգնվեն այն գնով, որով կհամաձայնեն միմյանց հետ զընողն ու վաճառողը. բայց եթե վաճառողը չի ստանա իր պահանջած արդար գինը, այդ դեպքում վաճառողն ազատ է իր մթերքը տանել ետ՝ իր գյուղը, որը ոչ ոք ոչ մի կերպ արգելել չի կարող: 3) Շաբաթվա յուրաքանչյուր կիրակին ու շոբեքշաբթին նշանակված են որպես մեծ առևտրական օրեր. դրա համար երկուշաբթի և շաբաթ օրերը բավականաչափ զորք է դրվելու բոլոր մեծ ճանապարհների վրա, քաղաքից այնպիսի մի տարածութեան վրա, որ պաշտպանի այդ սալխամբերը: 4) Նույնպիսի միջոցներ ձեռք կառնվեն, որ վերադարձի ճանապարհին գյուղացիներն իրենց սալխերի ու ձիերի հետ՝ չենթարկվեն արգելքների: 5) Անմիջապես միջոցներ են գործադրվելու սովորական առևտուրը վերականգնելու համար: Քաղաքի և գյուղերի բնակիչներ և դուք, գործավորներ ու արհեստավորներ, ինչ ազգութեան էլ լինեք: Ձեզ կոչ է արվում կատարել Ն. մ. կայսեր և թագավորի հայրական դիտավորութիւնները և նրա հետ նրա պատել ընդհանուր բարեկեցութեան: Առ ոտս նորա տարեք հարգանք և վստահութիւն և մի հապաղեք միանալ մեզ հետ»:

Չորքի և ժողովրդի ոգին բարձրացնելու կողմից՝ անդադար զորատեսեր էին կատարվում, պարզներ էին բաժանվում: Կայսրը ձեռով շրջում էր փողոցներում և մխիթարում բնակիչներին. և, չնայած պետական գործերի ամբողջ հոգացողութեանը, ինքն այցելում էր իր հրամանով հիմնված թատրոնները:

Բարեգործութեան տեսակետից, — բարեգործութիւն, որը համարվում է թագակիրների լավագույն առաքինութիւնը, — Նապոլեոնն անում էր նույնպես ամենը, ինչ իրենից կախված էր: Նա հրամայեց աստվածահաճո հիմնարկների ճակատին գրել. Maison de ma mère¹, այդ ակտով որդիական քնքուշ

¹ Նա բոլորն սերտորեն բռնեց:

զգացմունքը միացնելով միապետի առաքինութեան վեհութեան հետ: Նա այցելեց դաստիարակչական սուլունը և, թույլ տալով իր փրկած որբերին համբուրել իր սպիտակ ձեռները, ողորմածաբար զրուցեց Տուտուլմինի հետ: Հետո, ըստ Թիեոի պերճախոս շարագրանքի, նա հրամայեց ոռճիկ բաժանել զորքերին ուսական, իր պատրաստած, կեղծ դրամներով. «Relevant l'emploi de ces moyens par un acte digne de lui et de l'armée française, il fit distribuer des secours aux incendiés. Mais les vivres étant trop précieux pour être donnés à des étrangers, la plupart ennemis, Napoléon aima mieux leur fournir de l'argent à fin qu'ils se fournissent au dehors, et il leur fit distribuer des roubles papiers»¹.

Բանակի դիսցիպլինայի գծով շարունակ հրամաններ էին տրվում՝ ծառայական պարտականությունները չկատարելու համար խիստ տույժերի և կողոպուտները զաղարեցնելու մասին:

X

Բայց, տարօրինակ բան, այդ բոլոր կարգադրությունները հոգսերն ու ծրագիրները, որոնք բնավ ավելի վատ չէին հենց նման դեպքերում հրատարակվող մյուսներից, չէին շոշափում գործի էությունը, այլ, ինչպես ժամացույցի սլաքներ, մեխանիզմից բաժանված, պտտվում էին կամայաբար ու աննպատակ, անիվներին շքունելով:

Ռազմական գծով պատերազմի հանճարեղ ծրագիրը, որի մասին խոսում է Թիեոը. «que son génie n'avait jamais rien imaginé de plus profond, de plus habile et de plus admirable»², և որի նկատմամբ Թիեոը, բանավեճի մտնելով պ. Ֆենի

¹ Այդ միջոցների կիրառումը բարձրացնելով գործողությունը, արժանի իրեն և ֆրանսական բանակին, նա կարգադրեց նպաստ բաժանել հրկիզյալներին: Բայց որովհետև ուստեստի մթերքները չափազանց թանկ էին, որպեսզի դրանք տար օտար երկրի և մեծ մասամբ թշնամաբար տրամադրված մարդկանց, նապոլեոնը լավագույն համարեց դրամ տալ նրանց: Որ նրանք իրենք պարեն ճարեն. և հրամայեց թղթադրամներ բաժանել նրանց:

² Նա հանճարը երբեք չէր հնարել դրանից ավելի խոր, ավելի ճարպիկ ու զարմանալի բան:

հետ, ապացուցում է, թե այդ հանճարեղ ծրագիրը պետք է վերագրել ոչ թե հոկտեմբերի 4-ին, այլ 15-ին, այդ ծրագիրը երբեք չի գործադրվել և չէր կարող գործադրվել, որովհետև իրականությունը մոտիկ ոչինչ չունեց իր մեջ: Կրեմլի ամրացումը, որի համար պետք էր քանդել la Mosquée (այդպես էր անվանում նապոլեոնը Վասիլի Բլաժեննու եկեղեցին), բոլորովին անօգուտ եղավ: Կրեմլի տակ ականներ դնելը նպաստում էր միայն կայսեր ցանկության իրագործմանը՝ Մոսկվայից դուրս գալու դեպքում, որպեսզի Կրեմլը պայթեցվեր, այսինքն՝ խփեն այն հատակին, որին դիպչելով վիրավորվել-չարգվել էր երեսնամյա: Ռուսական բանակի հետապնդումը, որ այնպես մրտահոգում էր նապոլեոնին, անլուր մի երևույթ էր ներկայացնում: Ֆրանսական զորապետները կորցրին ուսական 60 հազարանոց բանակը, և միայն, Թիեոի ասելով, Մյուրատի հրամայումը և, կարծես նույնպես, հանճարեղությունը, հաջողեց գտնել, ինչպես մի ասեղ, այդ 60-հազարանոց ուսական բանակը:

Դիվանագիտական կողմից՝ նապոլեոնի բոլոր պատճառաբանությունները թե՛ Տուտուլմինի, թե՛ Յակովլևի առաջ, որոնք մտահոգված էին առավելապես շինել ու կառք գտնելու խնդրով, անօգուտ եղան. Ալեքսանդրը չընդունեց այդ դեսպաններին և չպատասխանեց նրանց առաքելությունը:

Իրավական գծով՝ կարծեցյալ հրձիգներին պատժելուց հետո վառվեց Մոսկվայի մյուս մասը:

Վարչական գծով՝ քաղաքային վարչության կազմակերպումը չաղաքացրեց կողոպուտները և օգուտ տվեց միայն մի քանի անձանց, որոնք մասնակցություն ունեին այդ վարչությանը և, կարգ պահպանելու պատրվակով, կողոպտում էին Մոսկվան կամ իրենցը պահպանում կողոպուտից:

Կրոնական գծով՝ այն, ինչ հեշտ սարքվեց եգիպտոսում՝ մզկիթ այցելելու միջոցով, այստեղ ոչ մի արդյունք չտվեց: Սեկ թե երկու քահանա, որոնց գտել էին Մոսկվայում, փորձեցին կատարել նապոլեոնի կամքը, բայց նրանցից մեկի երեսին ֆրանսական զինվորը խփեց կարգ կատարելիս, իսկ մյուսի

¹ Մզկիթ:

մասին ֆրանսական աստիճանավորը գրել է իր զեկուցման մեջ. «Le prêtre, que j'avais découvert et invité à recommencer à dire la messe, a nettoyé et fermé l'église. Cette fois on est venu de nouveau enfoncer les portes, casser les cadenas, déchirer les livres et commettre d'autres désordres»¹.

Առևտրական գծով՝ աշխատասեր արհեստավորներին և բոլոր գյուղացիներին արված հայտարարութիւնը մնաց ապատասխան: Աշխատասեր արհեստավորներ չկային, իսկ գյուղացիները բռնում էին այն կոմիսարներին, որոնք շափազանց հեռու էին գնում այդ հայտարարութեամբ, և սպանում էին նրանց:

Ժողովրդին և զորքին թատրոններով զվարճութուն պատճառելու ուղղութեամբ՝ բանը նույնպէս չհաջողվեց: Կրեմլում և Պոզնյակովի տանը հիմնված թատրոնները փակվեցին անմիջապէս, որովհետեւ դերասանուհիներին և դերասաններին կողոպտեցին:

Բարեգործութիւնը՝ դա էլ ցանկալի արդուներն էր շտապ: Կեղծ և ոչ կեղծ թղթադրամները հեղեղել էին Մոսկվան և արժեք չունեին: Ֆրանսացիների համար, որ ավար էին հավաքում, հարկավոր էր միայն ոսկի: Ոչ միայն կեղծ թղթադրամները, որ նապոլեոնն այնպէս ողորմածաբար բաժանում էր դժբախտներին, արժեք չունէին, այլ և արծաթն իր արժեքից պակաս էր տրվում ոսկու փոխարեն:

Բայց բարձրագույն կարգադրութիւններին անիրական լինելու ամենազարմանալի երևույթն այն ժամանակ նապոլեոնի ջանքն էր՝ դադարեցնել կողոպուտները և վերականգնել կարգապահութիւնը:

Ահա վասիկ ինչ էին գրում բանակի պաշտոնյաները.

«Կողոպուտները շարունակվում են քաղաքում, շնորհիվ դրանց դադարեցնելու հրամանին: Կարգը դեռ չի վերահաստատված, և շկա մի վաճառական, որ առևտուր անի օրինական

¹ Քահանան, որին եւ հայտնաբերեցի և հրավիրեցի պատարագ անելու եկեղեցին մարեց-կողոպտեց և փակեց: Նույն գիշերը հորից եկան դուռը խորտակելու և փակերը շարժելու, գրքերը պատռելու և ուրիշ անկարգութիւններ անելու:

կերպով: Միայն նպարավաճառներն են իրենց թուղ տալիս բան ծախել, այն էլ կողոպտած իրերը:

«La partie de mon arrondissement continue à être en proie au pillage des soldats du 3 corps, qui, non contents d'arracher aux malheureux réfugiés dans des souterrains le peu qui leur reste, ont même la férocité de les blesser à coups de sabre, comme j'en ai vu plusieurs exemples»¹.

«Rien de nouveau outre que les soldats se permettent de voler et de piller, le 9 octobre»².

«Le vol et le pillage continuent. Il y a une bande de voleurs dans notre district qu'il faudra faire arrêter par de fortes gardes. Le 11 octobre»³.

«Կայսրը շափազանց դժգոհ է, որ շնայած խիստ հրամաններին՝ դադարեցնել կողոպուտները, տեսնվում են միայն գվարդիական հինահարների (մարտդուրների) խմբեր, որ վերադառնում են Կրեմլ: Հին գվարդիայում անկարգութիւններն ու կողոպուտները սաստկորեն, ավելի քան երբևէ, վերսկսվեցին երեկ, վերջին գիշերը և այսօր: Կայսրը ցավելով տեսնում է, որ իր անձը պահպանելու նշանակված ընտիր զինվորները, որոնք պետք է օրինակ տալին հնազանդութեան, այն աստիճանի են հասցրել անհնազանդութեանը, որ շարդում են բանակի համար պատրաստված պահեստներն ու խանութներ: Մյուսներն ստորացել են այնքան, որ չեն լսել պահակներին և պահակային սպաներին, հայհոյել են նրանց և ծեծել»:

«Le grand maréchal du palais se plaint vivement», — գրում էր նահանգապետը, — «que malgré les défenses réité-

¹ Իմ շրջանի մի մասը շարունակվում է ենթարկվել 3-րդ կորպուսի զինվորների կողոպուտին, որոնք քրավականաաւելով նրանով, որ խուլ են դժբախտ բնակիչների աղքատիկ, նկուղներում պահված ունեցվածքը, այլև զածանորեն խփում են նրանց թրերով, ինչպես ես ինքս եմ տեսել շատ անգամ:

² Նոր բան չկա, միայն զինվորները թույլ են տալիս իրենց՝ կողոպտել և գողանալ: Չ հոկտեմբերի:

³ Պոզնյուսն ու կողոպուտը շարունակվում են: Մեր դավառում գործութիւն ունի գողերի մի խումբ, որին պետք է վերջ տալ ուժեղ միջոցներով: 11 հոկտեմբերի:

rées, les soldats continuent à faire leurs besoins dans toutes les cours et même jusque sous les fenêtres de l'Empereur¹.

Այդ գորքը, ինչպես բաց թողնված հոտ, ոտների տակ տրորելով այն կերը, որը կարող էր փրկել նրան սովամահութունից, քայքայվում ու կործանվում էր՝ Մոսկվայում ավելորդ մնացած յուրաքանչյուր օրվա հետ:

Բայց այդ գորքը չէր շարժվում:

Նա փախավ միայն այն ժամանակ, երբ հանկարծ նրան համակեց խուճապային սարսափ, որ առաջացրին գումակի գրավումը Սմոլենսկի ճանապարհի վրա և Տարուտինոյի ճակատամարտը: Նույն այդ տեղեկությունը Տարուտինոյի ճակատամարտի մասին, որ անսպասելի սուաքամ Նապոլեոնը գորատեսի ժամանակ, նրա մեջ ցանկութուն առաջացրեց պատժել ուսններին, ինչպես թիեռն է ասում, և նա հրաման արձակեց գուրս գալու, ինչ որ պահանջում էր ամբողջ գորքը:

Մոսկվայից փախչելով, այդ գորքի մարդիկ վերցրին իրենց հետ այն բոլորը, ինչ կողոպտել էին: Նապոլեոնը նույնպես տարավ իր հետ իր սեփական tresor-ը²: Տեսնելով գումակը, որ խճողել էր բանակը, Նապոլեոնը սարսափեց (ինչպես ասում է թիեռը): Բայց նա, պատերազմի իր փորձառությամբ հանդերձ, չկարգադրեց վառել բոլոր ավելորդ սայլերը, ինչպես նա այդ արավ մարշալի սայլերի նկատմամբ, Մոսկվային մոտենալիս: Նա նայեց այդ կառքերին ու կառեթներին, որոնցով գնում էին զինվորները, և ասավ, որ այդ շատ լավ է, որ այդ կառքերը կօգտագործվեն պարենամթերքի, հիվանդների և վիրավորների համար:

Ամբողջ գորքի դրությունը նման էր այն վիրավոր կենդանու դրության, որն զգում է իր կործանումը և չգիտի, թե ի՛նչ է անում: Ուսումնասիրել Նապոլեոնի և նրա գորքի հմուտ մանեվրները և նպատակները Մոսկվա մտնելու օրից և մինչև այդ գորքի ոչնչացումը, նույնն է թե՛ ուսումնասիրել մահացու

¹ Պալատի ավագ-արարողպետը շատ է գանգատվում, որ շնայած ամեն տեսակ արգելքին, զինվորները շարունակում են իրենց կարիքը կատարել բոլոր բակերում և անգամ կայսեր լուսամուտների տակ:

² Գանձարանը:

վիրավորված կենդանու մահից առաջ կատարած ոստյունների ու ցնցումների նշանակությունը: Վիրավոր գազանը շատ հաճախ, խշխշոց լսելով, հարձակվում է կրակոցի դեմ՝ որսորդի վրա, վազում է առաջ, ետ և ինքն արագացնում իր վախճանը: Նույնն անում էր Նապոլեոնը իր ամբողջ գորքի ճնշման տակ: Տարուտինոյի ճակատամարտի խշխշոցը խրտնեցրեց գազանին, և նա նետվեց առաջ՝ կրակոցի դեմ, վազեց հասավ որսորդին, նորից ետ դարձավ և, վերջապես, ինչպես ամեն մի գազան, էտ վազեց, ամենաանհարմար, վտանգավոր ճանապարհով, բայց ծանոթ, հին հետքով:

Նապոլեոնը, որ պատկերանում է մեզ այդ ամբողջ շարժման ղեկավար (ինչպես վայրենիներին՝ նավի թթին փորագրած կերպարանքը ներկայանում էր նավը ղեկավարող ուժ), Նապոլեոնն իր գործունեության այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում նման էր երեխայի, որ կառեթի ներսը կապված թելերից բռնած՝ երևակայում է, թե կառքն ինքն է վարում:

XI

Հոկտեմբերի 6-ին վաղ առավոտյան Պիեռը գուրս եկավ բարաքից և, ետ վերադառնալով, կանգ առավ դուռն մոտ, խաղալով երկար, կարճ, ծուռ ոտներով, կարմրակապույտ մի շնիկի հետ, որ պտտվում էր նրա շուրջը: Այդ շնիկն ապրում էր նրանց մոտ՝ բարաքում, զիշերում էր Կարատակի հետ, բայց երբեմն գնում էր քաղաք ուր-որ և նորից վերադառնում: Նա, հավանորեն, երբեք ոչ մեկին չէր պատկանել, և այժմ էլ ոչ մեկինը չէր և ոչ մի անուն չունեիր: Ֆրանսացիները նրան Ազոր էին կոչում. հեթաթասաց զինվորը նրան Ֆեմդալիկ էր անվանում, Կարատակն ու մյուսները նրան կոչում էին Սեսի, երբեմն Վիսլի: Ոչ ոքին չպատկանելը, անուն և անգամ ցեղ, անգամ որոշ գույն չունենալը, թվում էր բնավ չէր անհանգրստացնում կարմրակապույտ շնիկին: Բրդոտ պոչը պինդ ու կեռ տնկված էր դեպի վեր. ծուռ ոտները նրան այնպես լավ էին ծառայում, որ նա հաճախ, կարծես բանի տեղ չընելով բոլոր շորս ոտները գործ ածելը, ետի ոտի մեկը բարձրացնում էր շնորհքով և շատ ճարպիկ ու արագորեն վազում երեք ոտով:

Ամեն ինչ բավականութեան առարկա էր նրա համար: Մերթ, ուրախութեամբ կլանչելով, թավալվում էր մեջքի վրա, մերթ խոհուն ու նշանակալի տեսքով տաքանում էր արևի տակ. մերթ խայտում էր տաշեղի կամ ծղոտի հետ խաղալով:

Պիեռի հագուստն այժմ բաղկացած էր մի կեղտոտ պատառոտուն շապկից, միակ մնացորդը նրա նախկին հանդերձներից, զինվորական ոտաշորից, որ տաքութեան համար թելերով կապկպել էր կոճերին՝ Կարատակի խորհրդով, կաֆտանից և գլուզացիական գդակից: Պիեռը ֆիզիկապես շատ էր փոխվել այդ ժամանակ: Նա այլևս գեր չէր երևում, թեև խոշորութեան և ուժի նույն կերպարանքն ունենր, որ ժառանգական էր նրանց ցեղի մեջ: Մորուքն ու բեղերը ծածկել էին դեմքի ներքին մասը. երկարած, խճճված մազերը գլխին, ոչիլնեով լցված, գանգրացել էին այժմ՝ դարձել փափախ: Աչքերի սրտահայտութունը հաստատուն էր, հանգիստ և աշխույժ պատրաստակամ, այնպիսին, որի նմանը առաջ երբեք չէր ունեցել Պիեռի հայացքը: Նրա նախկին ցոփութունը, որ արտահայտվում էր և աչքերի հայացքում, այժմ փոխարինվել էր եռանդուն, գործելու և դիմադրելու պառլուստ գոտեպնդութեամբ: Նա բորիկ էր:

Պիեռը նայում էր մերթ դաշտն ի վար, որով այս առավոտ գնացել էին սայլեր ու ձիավորներ, մերթ գետի այն կողմի արկարուհյամբ, մերթ շնիկին, որ ձևացնում էր, թե ինքը հանաքով չէ որ ուզում է կծել նրան, մերթ էր սորիկ ոտներին, որոնց նա բավականութեամբ զանազան դիրք էր տալիս, շարժելով կեղտոտ հաստ մեծ մատները: Եվ ամեն անգամ, երբ էա նայում էր իր բորիկ ոտներին, նրա դեմքով աշխույժի, ինքնագոհութեան ժպիտ էր անցնում: Այդ բորիկ ոտների տեսքը նրան հիշեցնում էին այն բոլորը, ինչ նա ապրել ու հասկացել էր այդ ժամանակամիջոցում, ու այդ հիշողութունը նրան հաճելի էր:

Եղանակն արդեն քանի օր էր հանդարտ չր, պայծառ, առավոտները թեթև ցրտերով, այսպես կոչված պառավագաբուն:

Օդում, արևի տակ, տաք էր, և այդ սաքութունը դեռևս օդում գրագրող առավոտյան ցրտի կազդուրիչ թարմութեամբ տանձնապես հաճելի էր:

Ամեն մի՝ թե հեռավոր, թե մոտիկ իրերի վրա ընկած էր այն կախարդական-բյուրեղյա փայլը, որը լինում էր միայն աշնան այդ պահին: Հեռվում երևում էին Վորոբյուրի սարերը՝ գյուղով, եկեղեցով և մի մեծ սպիտակ տնով հանդերձ: Թե մերկացած ծառերը, թե ավազը, թե քարերը, թե տների տանիքները, եկեղեցու կանաչ սայրը և հեռավոր սպիտակ տան անկյունները, — այդ ամենը անբնականորեն-որոշ, նրբագույն գծերով նկարվում էր թափանցիկ օդում: Մոտիկ երևում էին հարուստ տան ծանոթ կիսով չափ այրված ավերակները. մի տուն, ուր ապրում էին ֆրանսացիք, ցանկապատի վրա բուսած հասմիկի դեռևս մուր-կանաչ թփերը: Եվ անգամ այդ ավերակ ու ապականված տունը, որն իր այլանդակութեամբ վանող տպավորութուն էր անում մռայլ եղանակին, այժմ, պայծառ, անշարժ փայլի մեջ մի տեսակ հանգստացուցիչ-գեղեցիկ էր թվում:

Ֆրանսացի կապրալը, տնավարի կոճակներն արձակ, թասակը գլխին, կարճ ծխամորճն ատամների արանքում, դուրս եկավ բարաքի անկյան կողմից և, մտերմաբար աչքով անելով, մոտեցավ Պիեռին:

— Quel soleil, hein? Monsieur Kiril (այդպես էին կոչում Պիեռին բոլոր ֆրանսացիները): On dirait le printemps¹.

Եվ կապրալը դռանը հենվեց և Պիեռին ծխամորճ առաջարկեց, շնայած այն բանին, որ ինքը միշտ առաջարկում էր և Պիեռը միշտ հրաժարվում էր:

— Si l'on marchait par un temps comme celui-là...² — սկսեց նա:

Պիեռը հարցուփորձեց, թե ի՞նչ են խոսում կովի մասին, և կապրալը պատմեց, որ գրեթե ամբողջ զորքը դուրս է գալիս, ու թե հիմա հրաման է լինելու և գերիների մասին: Բարաքում, ուր Պիեռն էր, զինվորներից մեկը՝ Սոկոլովը մահամերձ հեղանդ էր, և Պիեռը կապրալին ասավ, թե պետք է կարգադրութուն անել այդ զինվորի մասին: Կապրալն ասավ, թե Պիեռը կարող է հանգիստ լինել, թե դրա համար կան շարժակառն և

¹ Ի՞նչ արև է, հր, պայտն Կիրիլ, Կարծես գարուն լինի:

² Այսպիսի եղանակին արժե գնալ կովով...

մշտական հիվանդանոցներ, և թե հիվանդների մասին կարգադրութուն կլինի, և թե ընդհանրապես ամեն բան, ինչ կարող է պատահել, բոլորը նախատեսված է իշխանութան կողմից:

— Et puis, m-r Kiril, vous n'avez qu'à dire un mot au capitaine, vous savez... Oh, c'est un... qui n'oublie jamais rien. Dites au capitaine quand il fera sa tournée, il fera tout pour vous...¹

Կապիտանը, որի մասին խոսում էր կապրալը, հաճախ և երկար զրուցել էր Պիեռի հետ և ամեն տեսակ զիջողամտութուններ էր արել նրան:

— Vois-tu, St.-Thomas, qu'il me disait l'autre jour, Kiril c'est un homme qui a de l'instruction, qui parle français c'est un seigneur russe, qui a eu des malheurs, mais c'est un homme. Et il s'y entend le... S'il demande quelque chose, qu'il me dise, il n'y a pas de refus. Quand on a fait ses études, voyez-vous, on aime l'instruction et les gens comme il faut. C'est pour vous que je dis cela, m-r Kiril. Dans l'affaire de l'autre jour, si ce n'était grâce à vous, ça aurait fini mal².

Եվ, մի փոքր շաղկարատելով, կապրալը գնաց: (Բանը, որ պատահել էր մի քանի օր առաջ և որի մասին հիշեց կապրալը, գերիների և ֆրանսացիների միջև տեղի ունեցած ծեծն էր, որի ժամանակ Պիեռին հաջողվել էր զսպել իր ընկերներին): Գերիներից մի քանիսը լսեցին Պիեռի խոսակցութունը կապրալի հետ և անմիջապես սկսեցին հարցուփորձել, թե նա ի՞նչ ասավ: Այն ժամանակ, երբ Պիեռն ընկերներին պատմում էր

¹ Եվ հետո, պարոն Կիրիլ, բավական է դուք մի խոսք ասեք կապիտանին. դուք գիտեք... նա այնպիսի... ոչինչ չի մոռանում: Ասացեք կապիտանին, երբ նա ստուգման համար անցնելիս կլինի. նա ձեզ համար ամեն ինչ կանի:

² Գիտես, St. Thomas, ասավ նա վերջերս, Կիրիլը կրթված մարդ է, խոսում է ֆրանսերեն. դա ոուս ազնվական է, որին դժբախտութուն է պատահել, բայց դա մարդ է: նա լավ է հասկանում... Եթե մի բան նրան հարկավոր լինի, և նա ինձ խնդրի, մերժում չի լինի: Գիտես, երբ որոշ բան սովորել ես, սիրում ես լուսավորութունը և բարեկիրթ մարդկանց: Ես այս ձեռք մասին եմ ասում: պարոն Կիրիլ. Այս քանի օրը, եթե դուք շինե՞ս, բանը վատ կը վերջանար:

կապրալի ասածը՝ գործի դուրս գալու մասին, բարաքի դռանը մոտեցավ մի նիհար, դեղնած և պատառոտուն հագուստով ֆրանսացի զինվոր: Արագ ու երկչոտ շարժումով մասնելը դեպի ճակատը տանելով որպես ողջունի նշան, նա դիմեց Պիեռին և հարցրեց, թե այս բարաքումն է արդյոք զինվոր Platoche¹, որին տվել է իր շապիկը կարելու:

Մոտ մի շաբաթ առաջ ֆրանսացիները կոշկեղենի ապրանք ու քաթան ստացան և կոշիկ ու շապիկ կարելու համար բաժանեցին գերի զինվորներին:

— Պատրաստ է, պատրաստ է, թառլա՛նս,— ասավ կարտակը, դուրս գալով խնամքով ծալած շապիկը ձեռին:

Կարտակը, տաքության պատճառով և աշխատանքի հարմարության համար, ոտաշորով էր և, հողի պես սև, ճոթուված շապիկով: Նրա մազերը, ինչպես այդ անում են արհեստավորները, կապված էին ճիլոպով, և նրա կլորիկ դեմքը թվում էր ավելի կլոր ու սիրունատես:

— Պայմանը՝ գործի հարազատ եղբայրն է: Ինչպես ասի՝ ուրբաթ, էդպես էլ արի,— ասավ Պլատոնը, ժպտալով ու իր կարած շապիկը բացելով:

Ֆրանսացին անհանգիստ ետ նայեց և, կարծես կասկածը հաղթահարելով, մունդիրը արագորեն հանեց և շապիկը հագավ: Ֆրանսացին մունդիրի տակ շապիկ չունեի, իսկ մերկ, դեղնավուն, նիհար մարմնի վրա հագել էր երկար յուղոտած մետաքսյա ծաղկազարդ ժիլետ: Ֆրանսացին, ըստ երևույթին վախենում էր, որ իրեն նայող գերիները ծիծաղեն, ու շտապ գլուխը կոխեց շապիկի մեջ: Գերիներից ոչ մեկը խոսք չասավ:

— Տես, իսկականն է,— ասավ Պլատոնը, շապիկը ձգելով: Ֆրանսացին, գլուխն ու ձեռները կոխելով, աչքերն առանց բարձրացնելու, դիտում էր շապիկը և նայում կարը:

— Ի՛նչ է, թառլանս, սա հո կարի արհեստանոց չի, իսկական մի գործիք էլ չկա. ասած է՝ առանց սարքի ոչիլ էլ չես սպանի,— ասում էր Պլատոնը, կլորիկ ժպտալով և, ըստ երևույթին ինքն ուրախանալով իր աշխատանքի վրա:

— C'est bien, c'est bien, merci; mais vous devez avoir de la toile de reste¹, — *ասամ ֆրանսացին:*

— Նա ավելի լավ կլինի, երբ մարմնիդ հանդնես, — *ասում էր Կարատաևը, շարունակելով ուրախանալ իր արած գործի վրա:* — Այ հիմա քեզ համար թե՛ լավ կլինի, թե՛ դուրեկան...

— Merci, merci mon vieux, le reste?... — *կրկնեց ֆրանսացին ժպտալով և, մի թղթադրամ հանելով, տվեց Կարատաևին:* — Mais le reste...²

Պիեռը տեսնում էր, որ Պլատոնը չէր ուզում հասկանալ այն, ինչ ասում էր ֆրանսացին և, առանց միջամտելու, նայում էր նրանց: Կարատաևը շնորհակալություն հայտնեց փողի համար և շարունակեց հիանալ իր աշխատանքով: Ֆրանսացին պնդեց ավելցուկները վրա, և Պիեռին խնդրեց թարգմանել իր ասածը:

— Ավելցուկները նրա ինչի՞ն են պետք, — *ասավ Կարատաևը:* — Մեզ համար լավ փաթաթաններ կլինեն: էհ, աստված իրա հետ:

Եվ Կարատաևը հանկարծ փոխված, տխուր դեմքով թևատակից հանեց քաթանի ավելցուկների փաթեթը և, առանց նրան նայելու, տվեց ֆրանսացուն: — է՛հ, ախպեր ջան, — *ասավ Կարատաևն ու ետ գնաց:* Ֆրանսացին նայեց քաթանին, մտածեց, հարցական նայեց Պիեռին, և Պիեռի հայացքը կարծես ինչ-որ բան ասավ նրան:

— Platoche, dites donc, Platoche, — *հանկարծ կարմրեկով՝ կանչեց ֆրանսացին ձյուն ձայնով:* — Gardez pour vous², — *ասավ նա, ավելացուկ կտորները տալով, շուտ եկավ ու գնաց:*

— Ին արի ու տես, — *ասավ Կարատաևը, գլուխն օրորելով:* — Ասում են՝ անհավատ, բայց էլի հոգի ունի: — Դրա համար են ծերերն ասել՝ քրտնոդ ձեռք ուղորմած է, չորը՝ ժլատ: Ինքը մերկ է, բայց, այ, տվեց:

Կարատաևը, մտածկոտ ժպտալով և կտորներին նայելով լուեց միառժամանակ:

— Բայց սրանցից, ախպերս, լավ փաթաթաններ դուրս կգան, — *ասավ նա և վերադարձավ բարաքը:*

XII

Չորս շաբաթ էր անցել այ՛ օրից, ինչ Պիեռը գերության մեջ էր: Չնայած այն բանին, որ ֆրանսացիք առաջարկում էին փոխադրել նրան զինվորական բարաքից սպալախանը, նա մնաց այն բարաքում, ուր մտել էր առաջին իսկ օրը:

Ավերված ու այրված Մոսկվայում Պի՛ոն ապրեց գրեթե ամենաժայռահեղ զրկանքներ, ինչ կարող է կրել մարդը, բայց, շնորհիվ իր ուժեղ կազմվածքի և առողջության, որ նա մինչ այժմ չէր գիտակցում, և մանավանդ շնորհիվ այն բանի, որ այդ զրկանքներն անցնում էին այնպես աննկատելի, որ չէր կարելի ասել, թե ե՛րբ դրանք սկսվեցին, նա իր վիճակը կրում էր ոչ միայն թեթևությամբ, այլև ուրախությամբ: Եվ հենց այդ ժամանակ ձեռք բերեց այն հանգստությունն ու ինքն իրմով գոհ լինելը, որին իզուր ձգտում էր առաջ: Նա իր կյանքում երկար փնտրում էր ամեն կողմից այդ հանգստությունը, համաձայնություն ինքն իր հետ, այն, ինչ այնպես զարմացրեց նրան զինվորների մեջ Բորոգինոյի ճակատամարտում, նա այդ փնտրում էր մարդասիրության մեջ, մասոնության մեջ, աշխարհիկ կյանքի ցրված ապրելու մեջ, զինու մեջ, անձնագոհության, հերոսական սխրագործության մեջ, դեպ նատաշան ունեցած ումանտիկ սիրտ մեջ. նա այդ փնտրում էր մտքի միջոցով, — և այդ բոլոր որոնումներն ու փորձերը, ամենը խաբեցին նրան: Եվ նա, ինքն էլ չմտածելով այն մասին, ձեռք բերեց այդ հանգստությունը և համաձայնությունն ինքն իր հետ միայն մահվան սարսափի միջոցով, զրկանքների և այն բանի միջոցով, ինչ նա ըմբռնեց Կարատաևի մեջ:

Այն սարսափելի վայրկյանները, որ ապրեց նա մահապատժի պահին, կարծես նրա երևակայությունից ու հիշողությունից ընդմիտ սրբեցին: տարան այն անհանգիստ մտքերն ու զգացումները, որ առաջ նրան թվում էին կտրելու: Նրա զլխում էլ մտքեր չէին ծագում ոչ մտուստանի մասին, ոչ պատերազմի մասին,

¹ Լավ է, լավ, շնորհակալ եմ. բայց քաթանի ավելցուկը ձեզ մոտ է, երկի՛

² Շնորհակալ եմ, շնորհակալ, սիրելիս: Ավելցածը... ավելցածը:

³ Պլատոն, է՛յ Պլատոն. Պահեք ձեզ:

ոչ քաղաքականութեան մասին, ոչ նապոլեոնի մասին: Նրա համար ակններև էր, որ այդ ամենն իրեն չի վերաբերում, որ ինքը կոչված չէր, ուստի և չէր կարող դատել այդ ամենի մասին: «Ռուսաստանի ու ամառվա՝ նմանը չկա», — կրկնում էր նա կարատակի խոսքերը և այդ բաները տարօրինակ կերպով հանգստացնում էին նրան: Այժմ նրան անհասկանալի և ծիծաղելի էր լիվում նապոլեոնին սպանելու իր մտադրութունը և իր հաշիվը կաբալիստական թվի և հայտնութեան գազանի մասին: Նրա կատաղութունը կնոջ դեմ և անհանգստութունը, որ իր անուր շխատառակվի, այժմ նրան ոչ միայն շնչին էին թվում, այլև զվարճալի: Ինքն ի՛նչ գործ ուներ, թե այդ կինն այնտեղ վարում է ինչ-որ կյանք, որ դուր է գալիս իրեն: Ո՛ւմ, մանավանդ իր ի՛նչ գործն էր, թե կճանաչեն կամ չեն ճանաչի, որ իրենց գերու անունը կոմս Բեզուխով է:

Այժմ նա հաճախ էր հիշում իր զրույցն իշխան Անդրեյի հետ և լիովին համաձայնում էր նրա հետ, միայն փոքր-ինչ այլ կերպ հասկանալով իշխան Անդրեյի միտքը: Իշխան Անդրեյը կարծում և ասում էր, թե երջանկութունը լինում է միայն բացասական, բայց նա այդ ասում էր վշտի և իրոնիայի երանգավորումով: Այդ ասելով՝ նա կարծես արտահայտում էր ուրիշ միտք՝ այն մասին, թե մեր մեջ գրված ձգտումները դեպի զրական երջանկութունը՝ դրված են միայն նրա համար, որպեսզի, չբավարարելով, տանջեն մեզ: Բայց Պիեռն առանց որևէ հետին մտքի ընդունում էր զրա արդարացիությունը: Տանջանքների բացակայությունը, կարիքների բավարարումը և, դրա հետևանքով, զբաղմունք ընտրելու ազատությունը, այսինքն՝ ապրելաձևի ընտրությունը — Պիեռին ներկայանում էին այժմ մարդու անկասկածելի և բարձրագույն երջանկութունը: Այստեղ, այժմ միայն, առաջին անգամ Պիեռը լիովին գնահատեց ուտելու բավականությունը, երբ ուզում էր ուտել, խմելու՝ երբ ուզում էր խմել, քնի՝ երբ ուզում էր քնել, տաքութեան՝ երբ ցուրտ էր, մարդու հետ խոսելու՝ երբ ցանկանում էր խոսել և մարդկային ձայն լսել: Կարիքների բավարարումը՝ լավ սնունդը, մաքրությունը, ազատությունը՝ այժմ, նրբ նա գուրկ էր ալդ բոլորից, Պիեռին կատարյալ երջանկութուն էր թվում, իսկ զբաղմունքի ընտրությունը, այսինքն՝ կյանքը:

128

այժմ, երբ այդ ընտրությունն այնպես սահմանափակված էր, նրան այնպես հեշտ բան էր թվում, որ նա մոռանում էր այն, որ կյանքի հարմարությունների առատությունը ոչնչացնում է կարիքների բավարարման ողջ երջանկությունը, իսկ զբաղմունքի ընտրության մեծ ազատությունը, այն ազատությունը, որ նրան իր կյանքում տալիս էին կրթությունը, հարստությունը, հասարակության մեջ ունեցած դիրքը, որ այդ իսկ ազատությունն էլ զբաղմունքի ընտրությունը դարձնում է անլուծելիորեն դժվարին և ոչնչացնում է զբաղումի հենց պահանջն ու հնարավորությունը:

Պիեռն այժմ երազում էր այն ժամանակը, երբ ազատ կլինի, Բայց մինչդեռ հետագայում և իր ամբողջ կյանքում Պիեռը հիացումով մտածում ու խոսում էր գերություն այդ ամսի մասին, այն անդառնալի ուժեղ և ուրախ զգացումների մասին և, զխափորը, հոգեկան այն լիակատար անդորրության մասին, այն ներքին կատարյալ ազատության մասին, որ նա զգացել էր միայն այդ ժամանակ:

Երբ նա առաջին օրը, առավոտ վաղ վեր կենալով, լուսարացին դուրս եկավ բարաքից և տեսավ նախ Նովոդևիչի (կուսանաց) վանքի մթամած գմբեթները, խաչերը, տեսավ սառը ցողը փոշոտ խոտերի վրա, տեսավ վորորելովի սարաբլուրները և գետի վերև գալարվող և մանիշակագույն հեղվում աներևութացող անտառոտ փիշ. երբ զգաց թարմ օդի հպումը և լսեց Մոսկվայից եկող, դաշտի վրայով թռչող գորշագույնների ձայնը, և երբ հետո հանկարծ ցայտեց լույսն արևելքից և հանդիսավորապես արևի ծայրը դուրս եկավ ամպի տակից, և՛ գրմբեթները, և՛ խաչերը, և՛ ցողը, և՛ հեռուն, և՛ գետը՝ ամեն ինչ սկսեց խաղալ ուրախ լույսի մեջ, Պիեռն զգաց կյանքի ուրախ և անասան լինելու մի նոր, չապրված զգացումք:

Եվ այդ զգացումը ոչ միայն չէր հեռանում նրանից գերության ամբողջ ժամանակը, այլ, ընդհակառակը, աճում էր այն շփով, որչափ ավելանում էին նրա կացության դժվարությունները:

Այդ զգացումը՝ ամեն ինչի պատրաստ, բարոյական հավաքածության զգացումը, ավելի ևս ամրապնդվում էր Պիեռի մեջ. այն բարձր կարծիքով, որը շուտով նրա բարաք մտնելու

129

օրից հաստատվեց նրա մասին՝ նրա ընկերների միջև: Պիեռը լեզուների իր գիտությունը, այն հարգանքով, որ ցույց էին տալիս նրան ֆրանսացիք, իր պարզությունը, այն, որ տալիս էր ամենը, ինչ խնդրում էին (նա ստանում էր սպայական երեք ուտբլի շաքաթը), իր ուժով, որ նա ցույց էր տալիս գինվորներին, մեխը խրելով բարաքի պատի մեջ, հեզությունը, որով վարվում էր ընկերների հետ, իր՝ նրանց համար անհասկանալի անշարժ նստելու, և ոչինչ չանելով՝ մտածելու ընդունակությունը — գինվորներին թվում էր որոշ շափով խորհրդավոր ու բարձր էակ: Նրա հենց այն հատկությունները, որոնք այն կյանքում-աշխարհում, ուր առաջ ապրում էր, նրա համար եթե վնասակար չէին, ապա ճնշող էին, — նրա ուժը, կյանքի հարմարությունների նկատմամբ ունեցած արհամարհանքը, ցրվածությունը, պարզությունը, — այստեղ, այս մարդկանց շրջանում գրեթե հերոսի դիրք էին տալիս նրան: Եվ Պիեռն զգում էր, որ այդ կարծիքը պարտավորեցնում է իրեն:

XIII

Հոկտեմբերի 6-ի լույս 7-ի գիշերն սկսվեց ելուստ կատարող ֆրանսացիների շարժումը. քանդվում էին խոհանոցները, բարաքները, բարձվում էին սալերը և շարժվում զորքն ու գումակը:

Առավոտվա ժամը յոթին ֆրանսացիների ուղեկցուրդը, արշավանքի զգեստներով, կիվեր դրած, հրացաններով, պայուսակներով և հսկայական պարկերով, կանգնած էր բարաքների առաջ, և ֆրանսական աշխույժ խոսակցությունը, հայհույանքներով համեմված, ծավալվում էր ամբողջ գծով մեկ:

Բարաքում բոլորը պատրաստ էին, հագնված, գոտեպընդված և սպասում էին միայն դուրս գալու հրամանի: Հիվանդ գինվոր Սոկոլովը՝ գունատ, նիհար, աչքերի շուրջը կապույտ երիզ, միակ գերին, որ չէր հագնված, նստել էր իր տեղը և նիհարությունից դուրս ընկած աչքերով հարցական նայում էր իր վրա ուշ չդարձնող ընկերներին և կամաց ու միօրինակ տընթում: Նրեում էր՝ ոչ այնքան տանջանքները — նա հիվանդ էր

արյունալուծությամբ — որքան մեռակ մնալու երկյուղն ու վիշտը հարկադրում էին նրան նվալ:

Պիեռը, ոտներին կոշիկներ հագած, որ նրա համար Կարատակը կարել էր այն կաշվից, որը բերել էր ֆրանսացին իր կոշիկների տակը շինելու, պարանով գոտեպընդված, մոտեցավ հիվանդին և կկզեց նրա առաջ:

— Ինչ է, Սոկոլով, նրանք չէ որ ոչ բոլորովին են հեռանում: Նրանք այստեղ հիվանդանոց ունեն: Գուցե, դու մեզանից ավելի լավ էլ լինես, — ասավ Պիեռը:

— Օհ, տեր աստված: Մահս եկել է: Օհ, տեր աստված, — ավելի բարձր հեծածաց գինվորը:

— Ես հիմա այժմ ևեթ նորից կհարցնեմ նրանց, — ասավ Պիեռը և, տեղից վեր կենալով, գնաց դեպի բարաքի դուռը:

Այն պահին, երբ Պիեռը մոտենում էր դռանը, դրսից երկու գինվորի հետ մոտեցավ նույն այն կապրալը, որն երեկ Պիեռին հյուրասիրեց ծխամորձով: Թե կապրալը, թե գինվորները արշավանքի հագուստներով էին, պայուսակներով և կիվերներով՝ կապերն ամրացրած, որոնք փոխում էին նրանց ծանոթ դեմքերը:

Կապրալը դեպի դուռն էր գալիս նրա համար, որպեսզի իշխանություն հրամանով փակի այն: Բաց թողնելուց առաջ պետք էր հաշվել գերիներին:

— Caporal, que fera-t-on du malade?, — սկսեց Պիեռը:

Բայց այդ թուպին, երբ նա ասում էր այդ, Պիեռը կասկածեց, թե արդյոք դա իր ծանոթ կապրալն է թե ուրիշ անհայտ մարդ. այնքան կապրալն իր նման չէր այդ թուպին: Բացի դրանից այն թուպին, երբ Պիեռն ասում էր այդ, երկու կողմից հանկարծ լավեցին թմբուկների թնդյունները: Կապրալը դեմքը խոժոռեց Պիեռի խոսքերի վրա և, անմիտ հայհույանք ասելով, դուռը շրխկոցով ծածկեց: Բարաքում կիսամուկ տիրեց. երկու կողմից զիլ դռնում էին թմբուկները, խլացնելով հիվանդի տեքոցները:

«Ահա նա... Նորից նա», — ասավ Պիեռն ինքն իրեն, և նրա մեջքով ակամա սարսուտ անցավ: Կապրալի փոխված դեմքին,

¹ Կապրալ, ինչ են անելու հիվանդին:

նրա ձայնի հնչյունի մեջ, թմբուկների գրգռող ու խլացնող դռնչոցի մեջ Պիեռը ճանաչեց այն խորհրդավոր, անկարեկից ուժը, որն ստիպում է մարդկանց հակառակ իրենց կամքի մեղքները իրենց նմաններին, այն ուժը, որի գործողությունը նա տեսավ մահապատժի միջոցին: Վախենալ, աշխատել խուսափել այդ ուժից, խնդրանքով կամ հորդորանքով դիմել մարդկանց, որ նրա գործիքներն էին, անօգուտ էր: Պիեռն այդ գիտեր այժմ: Պետք է սպասել և համբերել: Պիեռն այլևս շմոտեցավ հիվանդին և չնայեց նրան: Նա անխուս, հոնքերը կիտուծ կանգնել էր բարաքի դռան մոտ:

Երբ բարաքի դուռը բացվեց և գերիներն, ինչպես ոչխարի հոտ, միմյանց սեղմվելով, կիտվեցին մուտքի մեջ, Պիեռն անցավ բոլորից առաջ և մոտեցավ հենց այն կապիտանին, որը, կապրալի հավաստիացումով, պատրաստ էր ամեն ինչ անել Պիեռի համար: Կապիտանն էլ, ուզվածքի զգեստով էր, և նրա սառը դեմքից նույնպես նայում էր «նա», որին Պիեռը ճանաչեց կապրալի խոսքերից և թմբուկների դռնչոցի մեջ:

— Filez, filez¹, — խոսեց կապիտանը, դեմքը խստությամբ խոժոռելով և նայելով իր շուրջը խմբված գերիներին:

Պիեռը գիտեր, որ իր փորձն իզուր է անցնելու, բայց մոտեցավ նրան:

— Eh bien, qu'est-ce qu'il y a? — սառնությունամբ շարջը նայելով, կարծես չճանաչելով, ասավ սպան:

Պիեռը խոսեց հիվանդի մասին:

— Il pourra marcher, que diable! — ասավ կապիտանը: — Filez, filez², — շարունակեց խոսել նա, առանց նայելու Պիեռին:

— Mais non, il est à l'agonie³... — սկսեց Պիեռը:

— Voulez-vous bien! — դեմքը շարունակեց խոժոռելով ճշաց կապիտանը:

Դրում-դա-դա-դում, դամ-դամ — դռնչում էին թմբուկ:

ները: Եվ Պիեռը հասկացավ, որ խորհրդավոր ուժն արդեն լիովին տիրել է այդ մարդկանց, և որ հիմա նորից որևէ բան ասելն անօգուտ էր:

Գերի սպաներին բաժանեցին գինվորներից և նրանց հրամայեցին՝ գնալ առջևից: Սպաները, որոնց թվումն էր Պիեռը, 30 հոգի էին, գինվորները՝ 300:

Գերի սպաները, որոնց թողին մյուս բարաքներից, բոլորն էլ անժանոթ էին, շատ ավելի լավ հագնված, քան Պիեռը, և նրան, որ այդպիսի ոտնամաններ ուներ, նայում էին անվստահությունամբ ու խորթ աչքով: Պիեռից ոչ հեռու քայլում էր, ըստ երևույթին, իր գերի ընկերների հարգանքը վայելող, մի գեր մայր՝ կազանի խալաթ հագած, գոտու տեղ սրբիչ կապած, ուռած, դեղնած ու բարկացած դեմքով: Նա ձեռի մեկը ծխախոտի պարկի հետ դրել էր ծոցը, մյուսով հենվում էր մի բարակ ձեռնափայտի: Մայրը, փնջացնելով ու շունչ առնելով, քրթմնջում էր և բարկանում բոլորի վրա այն բանի համար, որ նրան թվում էր, թե իրեն հրում են, թե բոլորն էլ շտապում են, երբ շտապելու բան չկար, բոլորը զարմանում են ինչ-որ բանի վրա, երբ ոչ մի բանում զարմանալի ոչինչ չկա: Մի ուրիշ փոքրամարմին, նիհար սպա խոսում էր բոլորի հետ, ենթադրություններ անելով, թե այժմ ուր են տանում իրենց և որքան հեռու կարող են գնալ այդ օրը: Թաղիքե կոշիկներով և կոմիսարական նշանազգեստով մի աստիճանավոր վազում էր ամեն կողմ և նայում վառված Մոսկվային, բարձրաձայն հաղորդելով իր դիտողություններն այն մասին, թե ի՞նչ է վառվել և ինչպես էր Մոսկվայի այս կամ այն երևացող մասը: Երրորդ սպան, ըստ առողջանություն լեհական ծագում ունեցող, վիճում էր կոմիսարական աստիճանավորի հետ, ապացուցելով, թե նա սխալվում է Մոսկվայի թաղերը որոշելու մեջ:

— Ինչի՞ մասին եք վիճում, — բարկացած խոսեց մայրը: — Նիկոլան է թե վրասը՝ միևնույն է. տեսնում եք ամեն ինչ վառվել է, ուրեմն վերջ... Ի՞նչ եք իրար հրհրում, մի՞թե ճամփան նեղ է, — բարկացած դիմեց նա հետևից եկողին, որ բնավ չէր հրել նրան:

— Այ, այ, այ, ի՞նչ են արել, — լսվում էին, սակայն, մերթայյա, մերթ մյուս կողմից հրդեհներին նայող գերիների ձայ-

¹ Անցեք, գնացեք:

² Հը, ի՞նչ կա: Նա կարող է գնալ, որ դը տանի Անցեք, գնացեք:

³ Բայց չէ, նա հոգեվարքի մեջ է:

⁴ Դե գնացեք էլի:

ները:— Զամոսկվորեչեն էլ, Զուբովն էլ, Կրեմլում էլ... Տե-
սե՛ք, կեսը չկա: Ես ձեզ ասում էի, որ ամբողջ Զամոսկվորե-
չեն, այ այդպես էլ կա:

— Դե, գիտե՞ք, թե ի՛նչ է վառվել. դե էլ ի՛նչի մասին եք
խոսում,— ասում էր մայրը:

Խամովնիկից (մեկը Մոսկվայի չվառված իաղամասերից)
եկեղեցու մոտով անցնելիս, գերիների ամբողջ խումբը հան-
կարժ սեղմվեց մի կողմի վրա, և լավեցին սարսափի ու նողկան-
քի բացականչութուններ:

— Տես, սրիկաները... Իսկական անօրեններ: Մեռած է,
մեռած մարդ է... Ինչ-որ բան են քսել:

Պիեռը նույնպես առաջացավ դեպի եկեղեցին, որի մոտն էր
այն, ինչ բացականչութուններ հարուցեց, և աղոտ կերպով
տեսավ ինչ-որ մի բան, որ հենել էին եկեղեցու պարսպին:
Ընկերների ասելով, որ իրենից ավելի լավ էին տեսնում, նա
ճանաչեց որ այդ ինչ-որ բանը մարդու դիակ էր՝ ոտի վրա
պարիսպն ի վեր կանգնեցրած և դեմքը մուր քսած:

— Marchez, sacré nom... Filez... trente mille diab-
les...¹ — լավեցին ուղեկցուրդների հայհոյանքները, և Ֆրան-
սական զինվորները նոր կատաղությամբ կարճ թրերով քշեցին
մեռած մարդուն նայող գերիների բազմութունը:

XIV

Գերիները Խամովնիկի նրբափողոցներով գնում էին մենակ
իրենց ուղեկցորդի և ուղեկցորդներին պատկանող սայլակառ-
քերի ու սայլերի հետ, որ գալիս էին հետևից: Բայց, դուրս գա-
լով պարենամթերքի պահեստների առաջ՝ նրանք ընկան մի
հսկայական, իրար սեղմելով առաջ շարժվող հրետանային գու-
մակի մեջ, որին խառնված էին մասնավոր սայլակառքեր:

Հենց կամուրջի մոտ բոլորը կանգ առան, սպասելով, որ
առջևից գնացողները շարժվեն: Կամուրջից գերիները տեսան
հետևից և առջևից անվերջ շարքերով շարժվող գումակներ:

¹ Բայլեցեք, գուրջ տակի... Անցեք, գնացեք:

Դեպի աջ, այնտեղ, ուր Կալուզայի ճանապարհը ծովում է
նեկուռնի այգու մոտով, կորչելով հեռվում, ձգվում էին զոր-
քերի և գումակների անվերջ շարքեր: Դրանք բոլոր զորքերից
առաջ դուրս էկած Բոգարների կորպուսներն էին. հետևից՝ Նա-
բերեծնի փողոցով և Քարե կամուրջով ձգվում էին Նեյի զոր-
քերն ու գումակը:

Դավուի զորքերը, որոնց պատկանում էին և գերիները,
անցնում էին Կրիմսկի բրողով և մասամբ արդեն մտել էին Կա-
լուժսկի փողոցը: Բայց գումակներն այնպես էին ձգվել, տարած-
վել, որ Բոգարների վերջին գումակները դեռ Մոսկվայից դուրս
չէին եկել ու հասել Կալուժսկի փողոցը, իսկ Նեյի զորքի գլուխն՝
արդեն դուրս էր եկել Բոլշայա Օրդինկայից:

Կրիմսկի բրողն անցնելով՝ գերիները շարժվեցին մի քանի
քայլ և կանգ առան, ու նորից շարժվեցին, և ամեն կողմից կառ-
քերն ու մարդիկ հետզհետե ավելի ու ավելի էին նեղում իրա-
ք: Մի ժամից ավելի անցնելով այն մի քանի հարյուր քայլը, որոնք
կամուրջը բաժանում են Կալուժսկի փողոցից ու հասնելով,
հրապարակը, ուր Զամոսկվորեցկի փողոցները հանդիպում են
Կալուժսկի փողոցի հետ, գերիները, իրար սեղմած-խմբված
կանգ առան և մի քանի ժամ մնացին այդ խաչփողանում կանգ-
նած: Ամեն կողմից լավում էին ծովի աղմուկի նման անլուխի՝
անիվների գոզոց ու ոտների դոփշուններ և անլուխի բարկաց-
կոտ կանչեր ու հայհոյանքներ: Պիեռը կանգնել էր մի այլված
տան պատին սեղմված, լսում էր այդ ձայները, որոնք նրա
երևակայության մեջ միաձուլվում էին թմբուկի ձայնին:

Մի քանի գերի սպաներ, լավ տեսնելու համար, բարձրացան
այլված պատը, որի մոտ կանգնած էր Պիեռը:

— Ինչքա՛ն ժողովուրդ կա... Ինչքա՛ն ժողովուրդ... Թըն-
դանոթներն էլ են բարձե՛լ: Տես, մորթիները... — ասում էին
նրանք: — Տես, անզգամները, կողոպտել են... Այ նրա մոտ,
հետև, սայլի վրա... Դա սրբապատկերից է, աստված վկա...
Դրանք գերմանացիներն են, երևի: Եվ մեր գյուղացին էլ, աստ-
ված վկա... Ա՛խ, սրիկաներ... Տե՛ս, բարձել է իրեն, զոռով է
քայլում: Մի տես, եռանդակն ինչ է — այն էլ են վերցրել...
Տես, ինչպես է նստել արկղերի վրա: Տե՛ր իմ աստված...
Կովեցի՛ն...

— Այդպես՝ տուր ունիս, տուր ունիս: Այդպես մինչև երկո շես կարող դուրս գալ: Տես, տեսեք... իսկ սա երևի, Նապոլեոնին իրենն է: Տեսնում ես, ձիերն ինչպես են, վենզելներով, թագով: Սա ծալովի տունն է: Պարկը գցած չի տեսնի: Նորից կավեցին... Մի կին՝ երեխայի հետ, և տգեղ էլ չի: Հա, ինչպես չի. այդպես էլ քեզ կթողնեն... Նայեցեք՝ վերջ չկա: Աղջիկները ոռու են, աստված վկա. աղջիկները: Ինչպես էլ հանգիստ նստել են կառքերում:

Նորից ընդհանուր հետաքրքրության ալիքը, ինչպես Խամովնիկի էկեղեցու մոտ, բոլոր գերիներին սեղմեց դեպի ճանապարհը, և Պիեռը, շնորհիվ իր հասակի, մյուսների գլխի վրայով տեսավ այն, ինչ այնպես գրավել էր գերիների հետաքրքրությունը: Երեք կառքի մեջ, որ խառնվել էին ումբակիր սայլակներին, գնում էին, սեղմորեն իրար վրա նստած, վառ գույնի հագուստներով զարդարված, կարմիր ներկված, ծվծվան ճայներով ինչ-որ ճշացող կանայք:

Այն վայրկյանից, երբ Պիեռը գիտակցեց խորհրդավոր ուժի երևումը, նրան ոչինչ տարօրինակ ու սարսափելի չէր թվում. ոչ դիակը, որի երեսին զվարճության համար մուր էին քսել, ոչ այս կանայք, որ շտապում էին ինչ-որ տեղ, ոչ էլ Մոսկվայի ահագին հրդեհները: Բոլորը, ինչ հիմա տեսնում էր Պիեռը, գրեթե ոչ մի տպավորություն չէին թողնում նրա վրա, — կարծես նրա հոգին, պատրաստվելով ծանր պայքարի, հրաժարվում էր ընդունել տպավորություններ, որոնք կարող էին նրան թուլացնել:

Կանանց կառախումբն անցավ: Դրանց հետևից ձգվեցին նորից սայլեր, զինվորներ, մեծ սայլեր. զինվորներ, ծածկույթավոր կառքեր, կառեթներ. զինվորներ, արկղեր, զինվորներ. երբեմն կանայք:

Պիեռը մարդկանց առանձին առանձին չէր տեսնում, այլ տեսնում էր նրանց շարժումը:

Բոլոր այդ մարդկանց, ձիերին քշում էր կարծես ինչ-որ մի անտես ուժ: Նրանք բոլորը, մի ժամ շարունակ, որի ընթացքում Պիեռը դիտում էր, տարբեր փողոցներից դուրս էին թափվում միևնույն ցանկություն՝ շուտով անցնել. նրանք բոլորը միատեսակ, մյուսներից դիպչելով, սկսում էին բարկանալ, կռվել:

ճեմակ ատամներ էին կրճտում, հոնքեր կիտում իրար վրա. միմյանց ասում էին միևնույն հայհոյանքները, և բոլոր դեմքերն ունեին միևնույն քաջարի-վճռական և դաժանորեն-սառն արտահայտությունը, մի արտահայտություն, որն առավտոր, թմբուկների զոնչոցի ձայնակցությունը, զարմացրեց Պիեռին կապրալի դեմքի վրա:

Երկոյան դեմ արդեն ուղեկցուրդի պեսը հավաքեց իր զորախումբը և աղաղակելով ու վիճելով, մտավ սայլախմբերի արանքը, և գերիները, ամեն կողմից շրջապատված, դուրս եկան Կալուզայի ճանապարհը:

Քայլում էին շատ արագ, առանց հանգիստ առնելու, և կանգ առան միայն, երբ արևն արդեն մայր էր մտնում: Սայլախմբերը դեմ առան մեկը մյուսին, և մարդիկ սկսեցին գիշերելու պատրաստություն տեսնել: Բոլորը երևում էին բարկացած ու դժգոհ: Ամեն կողմից երկար լավում էին հայհոյանքներ, շարացած ճիշեր ու կովշտոցներ: Ուղեկցորդների հետևից եկող կառեթը դեմ առավ ուղեկցորդներին պատկանող կառքին և առեղով ծակեց այն: Մի քանի զինվորներ տարբեր կողմերից վազեցին դեպի կառքը. ոմանք խփում էին կառեթին լծված ձիերի գլխին, թեքելով նրանց, մյուսները վիճում էին իրար հետ, և Պիեռը տեսավ, որ կարճ թրով ծանր վիրավորեցին մի գերմանացու գլուխը:

Թվում էր, բոլոր այդ մարդիկ այժմ, երբ աշնան երկնոյցուրտ մթնաշաղիկ կանգ էին առել դաշտի մեջտեղ, ապրում էին բոլորին համակած շտապողականությունից և արագորեն ուր-որ ընթացող շարժումից առաջացած անախտոժ արթնացման միևնույն զգացումը: Կանգ առնելով, բոլորը կարծես հասկացան, որ դեռ հայտնի չէ ո՛ր են գնում, և որ այդ շարժումը շատ ծանր ու դժվար է լինելու:

Գերիների հետ այդ դադարեին ուղեկցուրդները վարվում էին ավելի վատ, քան քաղաքից դուրս գալիս: Այդ դադարեին առաջին անգամ գերիների մսե կերակուրը տվին ձիու մսից:

Սպայից սկսած մինչև վերջին զինվորը՝ յուրաքանչյուրի մեջ նկատելի էր կարծես անձնական կատաղություն յուրա-

քանչյուր գերու դեմ, այնպես անսպասելի փոխվել էր նրանց առաջվա սիրալիր վերաբերմունքը:

Այդ կատաղութունն էլ ավելի սաստկացավ, երբ գերիներին համբելու ժամանակ պարզվեց, որ Մոսկվայից դուրս գալու իրարանցումի պահին, մի ուսուցիչը, փորացավ ձեռքերը փակելով փախել էր: Պիեռը տեսավ, թե ինչպես Ֆրանսացիներն ծեծեց ուսուցիչին նրա համար, որ զինվորը հեռացել էր ճանապարհից, և լսեց, թե ինչպես կապիտանը, իր բարեկամը, հանդիմանում էր ենթասպային՝ ուսուցիչի փախչելու համար և սպառնում էր նրան դատարանով: Ենթասպայի պատճառանքին, թե զինվորը հիվանդ էր և չէր կարող քայլել, սպանալով, թե հրամայված է՝ գնդակահարել նրանց, ովքեր ետ կբանան: Պիեռն զգաց, որ այն ճակատագրական ուժը, որը ջախջախեց նրան մահապատժի պահին և որն անկատելի էր գերության ժամանակ, հիմա նորից տիրեց նրա էությունը: Նա սարսափում էր. բայց զգում էր, թե ինչպես այն ճիգերի հետ, որ անում էր ճակատագրական ուժը՝ իրեն ջախջախելու, նրա հոգում աճում և ամրանում էր կյանքի դրանից անկախ ուժը:

Պիեռն ընթրեց հաճարի ալյուրով ու ձիու մսով պատրաստած ապուրը, և խոսակցեց ընկերների հետ:

Ոչ Պիեռը, ոչ էլ նրա ընկերներից մեկնումեկը չխոսեցին ոչ այն մասին, թե ինչ տեսան Մոսկվայում, ոչ Ֆրանսացիների կոպիտ վերաբերմունքի մասին, ոչ գնդակահարելու կարգադրության մասին, որ հայտարարվեց իրենց. բոլորը, կարծես վատթարացած դրությունը հակառակ, առանձնապես աշխուժ էին և ուրախ: Խոսում էին անձնական հիշողություններից, ծիծաղելի տեսարանների մասին, որ տեսել էին արշավանքի ժամանակ, և կոծկում գրույցները ներկա կացության մասին:

Արևը վաղուց մայր էր մտել: Պայծառ աստղերը վառվում էին մի քանի տեղ երկնքում. ելնող լիալուսնի կարմիր, հրդեհի նման ցուրք տարածվել էր երկնքի ծայրին, և հսկայական կարմիր գունդը զարմանալիորեն տատանվում էր գորշ մառախուղում: Լուսավորվեց: Երկինն արդեն վերջանում էր, բայց գիշերը դեռ չէր սկսվել: Պիեռը վեր կացավ իր նոր ընկերների

մոտից և խարույկների արանքով գնաց ճանապարհի մյուս կողմը, ուր ասում էին, գտնվում էին գերի զինվորները: Նա ուզում էր խոսել նրանց հետ: Ծանապարհին Ֆրանսացի պահակը կանգնեցրեց նրան և հրամայեց ետ դառնալ:

Պիեռը վերադարձավ, ոչ թե դեպի խարույկը, դեպի ընկերները, այլ դեպի մի լծարձակ սայլ, որի մոտ ոչ ոք չկար: Նա, ոտները ծալելով ու գլուխն իջեցնելով, նստեց սառը գետնին՝ սայլի անիվի մոտ և երկար մնաց անշարժ նստած, մտածելով: Անցավ ժամից ավելի: Ոչ ոք չէր անհանգստացնում Պիեռին: Հանկարծ նա քրքջաց իր թավ, բարեհոգի ծիծաղով այնպես բարձր, որ ամեն կողմից մարդիկ զարմացած նայեցին այդ տարօրինակ, հայտնապես մենավոր ծիծաղի վրա:

— Հա՛-հա՛-հա՛... — ծիծաղեց Պիեռը: Ու բարձրաձայն ասավ ինքն իրեն:— Զինվորը չթողեց ինձ: Բռնեցին ինձ, փակեցին: Գերության մեջ են պահում ինձ: Ո՛ւմ, ինձ: Ինձ — իմ անմահ հոգին: Հա-հա-հա՛... Հա-հա-հա՛... — ծիծաղում էր նա արցունքն աչքերին:

Ինչ-որ մի մարդ վեր կացավ և մոտեցավ նայելու, թե ինչու է մենակ ծիծաղում այդ տարօրինակ, մեծամարմին մարդը: Պիեռը ծիծաղը դադարեցրեց, վեր կացավ, հեռացավ հետաքրքրվողից և շուրջը նայեց:

Առաջ՝ խարույկների ճարճատյունից և մարդկանց խոսուցից բարձր աղմկող վիթխարի, անծայր բացօթյազը լուրմ էր. խարույկների կարմիր կրակները հանգում էին և աղոտանում: Բարձր պայծառ երկնքում կանգնած էր լիալուսնը: Անտառներն ու դաշտերը, որ առաջ ճամբարի բռնած տեղից դենը չէին երեվում, հիմա բացվել էին հեռվում: Եվ դեռ այդ գաշտերից ու անտառներից դենը երևում էր պայծառ, երերուն, դեպի իրեն կանող անսահման հեռուն: Պիեռը նայեց երկնքին նրա խորը գնացող, շողերով խաղացող աստղերին: «Եվ այս բոլորն իմն է, և այս բոլորն իմ մեջ է, և այս բոլորը ես եմ,— մտածում էր Պիեռը:— Եվ այս բոլորին ձերբակալել ու նստեցրել են բարաքում, տախտակներով պարսպած բարաքում»: Նա ժրպտաց և գնաց իր ընկերների մոտ՝ պատրաստվելով քնելու:

Հոկտեմբերի առաջին օրերին Կուտուզովի մոտ եկավ մի նոր բանագնաց՝ Նապոլեոնի նամակով և հաշտութեան առաջարկով, խաբուսիկ կերպով նշված Մոսկվայից, այնինչ Նապոլեոնն արդեն ոչ այնքան հեռու Կուտուզովի առջևն էր՝ Կալուզայի հին ճանապարհի վրա: Կուտուզովն այդ նամակին պատասխանեց այնպես, ինչպես առաջին նամակին, որ բերել էր Լորիստոնը. նա ասավ, թե հաշտութեան մասին խոսք լինել չի կարող:

Շուտով դրանից հետո Դորոխովի պարտիզանական ջոկատից, որը գործում էր Տարուտինոյից դեպի ձախ, զեկույց ստացվեց, թե Ֆոմինսկոյեում զորքեր են երևացել, թե այդ զորքերը կազմված են Բրուսյեի դիվիզիայից, և թե այդ դիվիզիան, մյուս զորքերից բաժանված, հեշտութեամբ կարող է ոչնչացվել: Զինվորներն ու սպաները նորից պահանջեցին գործունեություն: Շտաբի գեներալները, Տարուտինոյի մոտ տարած թեթև հաղթանակի հիշողությունից քաջալերված, Կուտուզովի առաջ պնդում էին՝ Դորոխովի առաջարկն իրագործելու վրա: Կուտուզովը ոչ մի հարձակում հարկավոր չէր համարում: Եղավ միջին մի բան, այն, ինչ պետք է կատարվեր. Ֆոմինսկոյե ուղարկվեց ոչ մեծ մի ջոկատ, որը պետք է գրոհեր Բրուսյեի վրա:

Տարօրինակ պատահականությամբ այդ նշանակումը, — ամենադժվարինն ու ամենակարևորը, ինչպես պարզվեց հետո, — ստացավ Դոխտուրովը, հենց այն համեստ, փոքրամարմին Դոխտուրովը, որին ոչ ոք չի նկարագրել մեզ որպես ճակատամարտերի ծրագրեր կազմող, գնդերի առջևից թռչող, մարտկոցների վրա խաչեր նետող և այլն, որին համարում և անվանում էին անվճռական ու ոչ թափանցամիտ, բայց այդ իսկ Դոխտուրովը, որին ուսաների՝ Ֆրանսացիների հետ ունեցած բոլոր պատերազմների ժամանակ, Աուստերլիցից սկսած մինչև 13 թիվը, մենք տեսնում ենք հրամանատարում է ամեն տեղ, ուր միայն դրությունը ծանր է: Աուստերլիցում նա մնում է վերջինը Աուգեստի ամբարտակի մոտ, գնդեր է հավաքում, փրկելով ինչ կարելի է, երբ ամեն ինչ փախչում ու կործանվում

է, և ոչ մի գեներալ չկա վերջապահում: Նա, տենդով հիվանդ, 20 հազարանոց զորքով գնում է Մոսկենսկ քաղաքը պաշտպանելու նապոլեոնյան ամբողջ բանակի դեմ: Մոսկենսկում՝ Մալախովյան դռների մոտ, նա հազիվ նիւրհում է տենդի պարոքսիզմի մեջ, նրան արթնացնում է Մոսկենսկի հրետակոծութունը, և Մոսկենսկը դիմանում է ամբողջ օրը: Բորոդինոյի ճակատամարտում, երբ Բագրատիոնն սպանված է և մեր ձախ թևի զորքերը ջարդված են 9-ը 1-ի համեմատությամբ և Ֆրանսական հրետանու ամբողջ ուժն ուղղված է այն կողմը, ուղարկվում է ոչ այլ ոք, այլ հենց անվճռական ու ոչ թափանցամիտ Դոխտուրովը, և Կուտուզովն շտապում է ուղղել իր սխալը, երբ նա այնտեղ քիչ էր մնում ուղարկել մի ուրիշին: Եվ փոքրամարմին, լուակյաց Դոխտուրովը գնում է այնտեղ, և Բորոդինոն՝ ողուս զորքի լավագույն փառքն է: Եվ շատ հերոսներ են նկարագրել մեզ՝ ոտանավորներով ու արծակի, բայց Դոխտուրովի մասին գրեթե ոչ մի խոսք:

Նորից Դոխտուրովին ուղարկում են այնտեղ՝ Ֆոմինսկոյե, և այնտեղից Մալի Յարոսլավեց, այն վայրը, ուր տեղի ունեցավ վերջին ճակատամարտը Ֆրանսացիների հետ, այն վայրը, որտեղից ակներևաբար արդեն սկսվում է Ֆրանսացիների կործանումը, և դարձյալ շատ հանճարներ ու հերոսներ են նկարագրում մեզ կովի այդ շրջանում, բայց Դոխտուրովի մասին ոչ մի խոսք կամ շատ քիչ բան, կամ կասկածոտ: Այս իսկ լուծությունը Դոխտուրովի մասին ամեն բանից ակներևաբար ապացուցում է նրա արժանիքները:

Բնական է, որ այն մարդը, որը մեքենայի շարժումը չի հասկանում նրա գործելու միջոցին, բնական է, որ նրան թրվա, թե այդ մեքենայի կարևոր մասը այն սաշնդն է, որ պատահաբար ընկել է նրա մեջ և, խանգարելով նրա բանելուն, թրվարտում է նրա մեջ: Մեքենայի կազմությունը չհասկացող մարդը չի կարող հասկանալ այն, որ մեքենայի ամենաէական մասերից մեկը, գործին վնասող ու խանգարող այդ տաշեղը չէ, այլ այն փոքրիկ փոխանցող անիվը, որ պտտվում է անաղմուկ:

Հոկտեմբերի 10-ին, այն իսկ օրը, երբ Դոխտուրովն անցավ դեպ Ֆոմինսկոյե տանող ճանապարհի կեսը և կանգ առավ

Արխատովո գյուղում՝ պատրաստովելով ճշտությամբ կատարել տրված հրամանը, ֆրանսական ամբողջ զորքը, իր ջղաձգական շարժումով հասնելով մինչև Մյուրատի դիրքերը, ինչպես թվում էր, նրա համար, որ ճակատամարտ տա, հանկարծ առանց պատճառի թեքվեց ձախ՝ Կալուզայի ճանապարհը և սկսեց մտնել Յոմինսկոյե, ուր առաջ գտնվում էր Բրուսյեն։ Դոխտուրովի հրամանատարության տակ այդ ժամանակ կային, բացի Դոբրոխովից, Ֆիգների և Սեսլավինի երկու փոքրիկ ջոկատները։

Հոկտեմբերի 11-ի երեկոյան Սեսլավինը եկավ Արխատովո՝ իշխանության մոտ, բերելով գերի բռնված ֆրանսական մի գլարդիական։ Գերին ասում էր, թե քիչ առաջ Յոմինսկոյե մտած դորքերը առաջապահ են ամբողջ մեծ բանակի, որ նապոլեոնն էլ այդտեղ է, որ ամբողջ բանակն արդեն 5-րդ օրն է դուրս է եկել Մոսկվայից։ Նույն այդ երեկո մի ճորտ սպասավոր, գալով Բորովսկից, պատմել էր, թե ինչպես է տեսել հրակայական զորքի քաղաք մտնելը։ Դոբրոխովի ջոկատի կազակները հայտնեցին, թե նրանք տեսել են, թե ինչպես ֆրանսական գլարդիան գնում էր դեպ Բորովսկ տանող ճանապարհով։ Այդ բոլոր տեղեկություններից պարզվեց, որ այնտեղ, ուր կարծում էին գտնել մի դիվիզիա, այժմ ֆրանսական ամբողջ բանակն էր, որ գալիս էր Մոսկվայից անսպասելի ուղղությամբ՝ Կալուզայի հին ճանապարհով։ Դոխտուրովը ոչինչ չէր ուզում ձեռնարկել, որովհետև հիմա նրա համար պարզ չէր, թե ինչո՞ւմն է կայանում իր պարտականությունը։ Նրան հրամայված էր հարձակվել Յոմինսկոյեի վրա։ Բայց Յոմինսկոյեում առաջ միայն Բրուսյեն էր, այժմ ամբողջ ֆրանսական բանակն էր։ Նրմոլովն ուզում էր վարվել ըստ իր հայեցողության, բայց Դոխտուրովը պնդում էր, թե ինքը պետք է ունենա գերապայծառի հրամանը։ Որոշվեց զեկույց ուղարկել շտաբը։

Դրա համար ընտրվեց բանիմաց սպա Բոլխովիտինովը, որը բացի գրավոր զեկույցից, խոսքերով պիտի պատմեր ամբողջ գործը։ Գիշերվա ժամը 12-ին Բոլխովիտինովը, ծրար և բանավոր կարգադրություն ստանալով, պահեստի-օգնական ձիերով կազակի ուղեկցությամբ, սլացավ դեպի գլխավոր շտաբը։

Գիշերը մութ էր, տաք էր, աշնանային։ Զորորդ օրն էր արդեն անձրև էր գալիս։ Երկու անգամ ձիերը փոխելով և ժամ ու կեսում 30 վերստ գնալով ցեխոտ, կպչուն ճանապարհով, Բոլխովիտինովը գիշերվա ժամը 2-ին Լետաշեկայում էր։ Իջնելով մի խրճիթի մոտ, որի բարակ ձողերից հյուսված ցանկապատի վրա կար ցուցանակ՝ «Գլխավոր շտաբ», և ձին թողնելով, նա մտավ մութ հաշտը։

— Շուտով տարեք ինձ հերթապահ գեներալի մոտ։ Շատ կարևոր գործ է,— ասավ նա ինչ-որ մեկին, որ վեր կենալով, ծանր ֆսֆսացնում էր մութ հաշտում։

— Իրիկվանից շատ տկար էին, երեք գիշեր է շեն քնել,— միջնորդելու ձևով շշնջաց սպասյակի ձայնը։— Դուք առաջ մի կապիտանին արթնացրեք։

— Շատ կարևոր է, գեներալ Դոխտուրովից,— ասավ Բոլխովիտինովը, ներս մտնելով իր շոշափած բաց դռնից։

Սպասյակը նրանից առաջ անցավ և սկսեց ինչ-որ մեկին արթնացնել։

— Ձերդ բարեծնություն, ձերդ բարեծնություն, սուրհանդակ։

— Ի՞նչ, ի՞նչ. ո՞ւմ կողմից,— ասավ մեկի քնաթաթախ ձայնը։

— Դոխտուրովի, Ալեքսեյ Պետրովիչի։ Նապոլեոնը Յոմինսկոյեում է,— ասավ Բոլխովիտինովը, մութի մեջ շտենելով նրան, ով հարց տվեց իրեն, բայց ձայնի հնչյունից ենթադրելով, որ դա Կոնովնիցինը չէր։

Արթնացրած մարդը հորանջում էր և ճմլկոտում։

— Նրան արթնացնել չեմ ուզում,— ասավ նա, շոշափումով ինչ-որ բան որոնելով։— Տկար է։ Գուցե, այնպես, լուրեր են։

— Ահավասիկ զեկույցը,— ասավ Բոլխովիտինովը,— հրամայված է անմիջապես հանձնել հերթապահ գեներալին։

— Սպասեք, լույս վառեմ։ Ո՞ւր ես դու, անիծած, միշտ գնում է,— սպասյակին դիմելով՝ ասավ ճմլկոտող մարդը։ Դա Շլեբրինինն էր, Կոնովնիցինի աղյուտանտը։— Գտա, գտա,— ավելացրեց նա։

Սպասյակը կայծքարից կրակ էր հանում, Շչերբինինը շո-
շափում էր մոմակալը:

— Ախ, դարշելիններ,— զզվանքով ասավ նա:

Լուսի կայծերով Բոլխովիտինովը տեսավ մոմը ձեռին բռ-
նած Շչերբինինի երիտասարդ դեմքը և առաջին անկյունում
գարձյալ մի քնած մարդ: Դա Կոնովնիցինն էր:

Երբ սկզբում կապույտ և ապա կարմիր բոցով կայծքարը
վառեց արեթը, Շչերբինինը վառեց ճարպամոմը, որի մոմա-
կալից փախան նրան կրծող մթնապապուկները, և նայեց սուր-
հանդակին: Բոլխովիտինովն ամբողջովին ցեխոտ էր և, թևքով
սրբվելով, երեսը սվաղում էր:

— Բայց ո՞վ է հայտնում,— ասավ Շչերբինինը, ծրարը
վերցնելով:

— Տեղեկությունը ճիշտ է,— ասավ Բոլխովիտինովը:—
Թե գերինները, թե կազակները, թե լրտեսները՝ բոլորը միա-
ձայն ասում են նույնը:

— Ինչ արած, պետք է արթնացնել,— ասավ Շչերբինինը,
վեր կենալով ու մոտենալով գիշերային թասակով մարդուն,
որ ծածկված էր շինելով:— Պյոտր Պետրովի՛չ,— ասավ նա:—
Կոնովնիցինը շարժվեց:— Գլխավոր շտաբը,— ասավ նա, ժրպ-
տալով, իմանալով, որ այդ խոսքերը հավանորեն կարթացնեն
նրան:

Եվ իսկապես, գիշերային թասակով գլուխը բարձրացավ
անմիջապես: Կոնովնիցինի սիրուն, ամրապինդ, հիվանդագին-
բորբոքված այտերով դեմքին մի ակնթարթ մնաց դեռևս իրա-
կան դրուժյունից հեռու քնի երազանքների արտահայտու-
թյունը, բայց հետո նա հանկարծ ցնցվեց, նրա դեմքն ընդու-
նեց սովորական-հանգիստ և հաստատակամ արտահայտու-
թյունը:

— Հը, ի՛նչ կա: Ո՞ւմ կողմից է,— անշտապ, բայց անմի-
ջապես հարցրեց նա, լուսից աչքերը թարթելով:

Լսելով սպայի տեղեկությունը, Կոնովնիցինը բաց արավ
ծրարը և կարդաց: Հազիվ կարդացած՝ նա բրդե գուլպաներով
ոտներն իջեցրեց հողե հատակին և սկսեց ոտնամանները հագ-
նել: Ապա թասակը վերցրեց և, քունքերի մազերը սանրելով,
գլխարկը դրեց:

— Դու շուտ տեղ հասա՞ր: Գնանք գերապայծառի մոտ:

Կոնովնիցինն անմիջապես հասկացավ, որ բերված տեղե-
կությունը մեծ կարևորություն ուներ, և որ դանդաղել չի կա-
րելի: Լա՛վ էր դա, թե վատ՝ նա չէր մտածում և իրեն հարց չէր
տալիս այդ մասին: Նրան այդ չէր հետաքրքրում: Պատերազմի
ամբողջ գործին նա չէր նայում ոչ մտքով, ոչ դատողությամբ,
այլ ինչ-որ ուրիշ բանով: Նրա հոգում կար խոր, շարտահայտ-
ված համոզում, թե ամեն ինչ լավ կլինի, բայց հարկավոր չէ
դրան հավատալ, և մանավանդ հարկավոր չէ ասել այդ, այլ
պետք է միայն անես քո գործը: Եվ իր այդ գործը նա անում էր,
նվիրելով դրան իր բոլոր ուժերը:

Պյոտր Պետրովիչ Կոնովնիցինը նույնպես, ինչպես և Դոխ-
տուրովը, որ կարծես միայն քաղաքավարություն համար են
մտցված 12 թվի այսպես անվանված հերոսների ցուցակը —
Բարկլայնների, Ռակակինների, Երմոլովների, Պլատովների, Մի-
լորադովիչների ցուցակը — նույնպես, ինչպես և Դոխտուրովը,
վայելում էր ըստ ամենայնի սահմանափակ ընդունակություն-
ներով և գիտելիքներով մարդու համբավ, և նույնպես, ինչպես
Դոխտուրովը, Կոնովնիցինը երբեք ճակատամարտի ծրագիր-
ներ չէր կազմում, բայց միշտ գտնվում էր այնտեղ, ուր ամենից
դժվարն էր. քնում էր միշտ դուռը բաց այն օրից, երբ նշանակ-
վեց հերթապահ գեներալ, հրամայելով յուրաքանչյուր սուր-
հանդակի արթնացնել իրեն. կովի ժամանակ միշտ կրակի տակ
էր լինում, այնպես որ Կուտուզովը հանդիմանում էր նրան
դրա համար և վախենում էր ուղարկել. և նա էլ Դոխտուրովի
պես մեկն էր այն աննկատելի ատամնավոր անիվներից, որոնք
առանց ճոխելի ու աղմուկի, կազմում են մեքենայի ամենա-
էական մասը:

Խրճիթից դուրս գալով խոնավ, մութ գիշերը, Կոնովնիցինը
դեմքը խոժոռեց՝ մասամբ սաստկացող զլխացավից, մասամբ
զլխում ծագած այն անհաճո մտքից, թե հիմա, այս տեղեկու-
թյունն ստանալով, ինչպես կհուզվի շտաբի ազդեցիկ մարդկանց
ամբողջ այս բունը, մանավանդ Բենիգսենը, որ Տարուտինոյից
հետո ռիսերիմ թշնամի էր Կուտուզովին. ինչպես են առաջարկ-
ներ անելու, վիճելու, հրամայելու, փոխելու. և այդ նախա-

զգուշացումն անխորժ էր նրա համար, թեև նա գիտեր, որ առանց դրան չի կարելի:

Իսկապես, Տոլը, որի մոտ գնաց նա նոր տեղեկութիւնը հաղորդելու, անմիջապես սկսեց պարզել-բացատրել իր նկատառումները հետն ապրող գեներալին, և Կոնովնիցինը, անխուսու հոգնած լսելով, հիշեցրեց նրան, թե պետք է գնալ գերապայծառի մոտ:

XVII

Կուտուզովը, ինչպես և բոլոր ծեր մարդիկ, քիչ էր քնում գիշերները: Նա ցերեկը հաճախ նիրժում էր անսպասելի բայց գիշերը, առանց հանվելու իր անկողնու վրա պառկած, մեծ մասամբ չէր քնում և մտածում էր:

Այդպես նա պառկած էր և այժմ իր մահճակալին, ծանր, մեծ ալլանդակված գլուխը փափլիկ ձեռին հենած, ու մտածում էր, բաց մի աչքովը մթութիւնը նայելով:

Այն օրից, երբ Բենիգսենը, նամակագրութիւն ունենալով թագավորի հետ և բոլորից ավելի ուժեղ լինելով շտաբում, խուսափում էր նրանից, Կուտուզովն ավելի հանգիստ էր այն կողմից, որ իրեն զորքերի հետ չեն հարկադրի նորից մասնակցել անօգուտ հարձակողական գործողութիւններին: Տարուտինոյի ճակատամարտի և նրա նախօրեի դասը (որ ցավագնորեն հիշում էր Կուտուզովը) նույնպես պետք է ազդեր, մտածում էր նա:

Նրանք պետք է հասկանան, որ մենք կարող ենք տարվել հարձակողաբար գործելով: Համբերութիւն և ժամանակ, ահա իմ ռազմիկ հսկաները», — մտածում էր Կուտուզովը: Նա գիտեր, որ խնձորը շպտեք է քաղել, քանի դեռ խակ է: Նա ինքը կընկնի, երբ հասնի. իսկ եթե խակ քաղես, կփշացնես թե՛ խնձորը, թե՛ ծառը և ատամներդ կառնվեն: Նա, ինչպես փորձված որսորդ, գիտեր, որ գազանը վիրավորված է, վիրավորված է այնպես, ինչպես կարող էր վիրավորել միայն առսական բովանդակ ուժը, բայց մահացու է էր թե ոչ, դա տակավին չաբարզված խնդիր էր: Այժմ Լորիստոնին և Բերտելիմին ուղարկելու և պարտիզան-

ների տեղեկութիւնը համաձայն Կուտուզովը գրեթե գիտեր, որ նա մահացու է վիրավորված: Բայց տակավին ապացույցներ էին հարկավոր, պետք էր սպասել:

Նրանք ուզում են վազել տեսնել ինչպես են նրան սպանել: Սպասեցեք՝ կտեսնեք: Շարունակ գորաշարժեր, շարունակ հարձակումներ, — մտածում էր նա: — Ինչի՞ համար են: Մի գլուխ աչքի ընկնել: Կարծես մի ինչ-որ ուրախ բան կա կովելու մեջ: Դրանք կարծես երեխաներ են, որոնցից շեւ կարող հասկանալ, թե բանն ինչպես է եղել, այն պատճառով, որ բոլորն ուզում են ապացուցել, թե ինչպես նրանք կարողանում են կրփել: Բայց բանը հիմա այդ չէ:

Եվ ի՞նչ հմուտ գորաշարժեր են առաջարկում դրանք բոլորը: Նրանց թվում է, որ երբ իրենք մի երկու պատահականութիւն են հնարել (նա հիշեց Պետերբուրգից եկած ընդհանուր ծրագրի մասին), ուրեմն գտել են բոլորը: Բայց դրանց բոլորին թիվ չկա»:

Այն շուտով խնդիրը՝ Բորոդինոյում հասցված վերքը մահացու է էր թե ոչ, արդեն մի ամիս էր կախված էր Կուտուզովի գլխավերնը: Մի կողմից Ֆրանսացիները գրավել էին Մոսկվան: Մյուս կողմից, Կուտուզովն անկասկած իր ամբողջ էութեամբ զգում էր, թե այն արսափելի հարվածը, որի մեջ նա ամբողջ ռուս մարդկանց հետ միասին լարել-դրել էր իր ամբողջ ուժերը, պետք է որ մահացու լիներ: Բայց համենայն դեպս՝ ապացույցներ էին հարկավոր, և նա դրանց սպասում էր արդէն մի ամիս, և որքան ժամանակն առաջ էր անցնում, նա այնքան ավելի անհամբեր էր դառնում: Անքուն գիշերները անկողնու վրա պառկած՝ նա անում էր նույնը, ինչ անում էին այդ ջահել ղեկավարները, նույնը, որի համար ինքը հանդիմանում էր նրանց: Ինքը մտածում-գտնում էր բոլոր հնարավոր պատահականութիւնները նույնպես, ինչպես և ջահելները, բայց այն տարբերութեամբ միայն, որ ինքը ոչինչ չէր հիմնում այդ ննթաղութիւնների վրա և ինքը այդպիսի պատահականութիւն տեսնում էր ոչ թե երկու, երեք, այլ հազարավորներ: Որքան շատ էր նա մտածում՝ այնքան շատ էին ներկայանում այդ պատահականութիւնները: Նա մտածում էր նախադասական բանակի, ամբողջի կամ նրա մասերի ամեն տեսակի շար-

ժում դեպի Պետերբուրգ, իր վրա, անցնել իր թիկունքը, մտածում էր (որից նա ավելի շատ էր վախենում) և այն պատահականությունը, որ Նապոլեոնը կսկսի իր դեմ պայքարել իր իսկ զենքով, որ կմնա Մոսկվայում, սպասելով իրեն: Կուտուզովը մտածում էր, թե Նապոլեոնյան բանակը կարող է շարժվել անգամ ետ՝ Մեդին և Յուխնով: Բայց մի բան, ինչ նա չէր կարող նախատեսել, այդ այն է, ինչ կատարվեց, — Նապոլեոնի զորքի այն խելացնոր, չղածզաբար դեսուդեն նետվելը Մոսկվայից դուրս գալու առաջին 11 օրվա ընթացքում, — դեսուդեն նետվելը, որը հնարավոր դարձրեց այն, որի մասին այնուամենայնիվ դեռ այն ժամանակ չէր համարձակվում մտածել Կուտուզովը: — Փրանսացիների իսպառ ոչնչացումը: Դորոխովի տեղեկությունները Բրուսյեի դիվիզիայի մասին, պարտիզանների տեղեկությունները Նապոլեոնի բանակի աղետալի դրություն մասին, լուրերը Մոսկվայից դուրս գալու պատրաստության մասին, — այս ամենը հաստատում էին այն ենթադրությունը, թե Փրանսական բանակը ջարդված է և պատրաստվում է փախչել: Բայց դրանք միայն ենթադրություններ էին, որ կարևոր էին թվում ջահելների համար, սակայն ոչ Կուտուզովի համար: Նա իր 60-ամյա փորձառությունը գիտեր, թե ինչ արժեք պետք է տալ լուրերին, գիտեր, թե որևէ բան կամեցող մարդիկ ինչպես ընդունակ են բոլոր տեղեկությունները խմբավորել այնպես, որ նրանք կարծես հաստատում են ցանկալին, և գիտեր, թե ինչպես այդպիսի դեպքում սիրով զանց են առնում բոլոր հակասական բաները: Եվ որքան այդ շատ էր ցանկանում Կուտուզովը, այնքան ավելի քիչ էր թույլ տալիս իրեն դրան հավատալ: Այդ խնդիրն զբաղեցնում էր նրա հոգեկան ամբողջ ուժերը, մնացածը նրա համար կյանքի սովորական գործ էր: Կյանքի այդպիսի սովորական գործ ու ենթակայություն էին նրա խոսակցությունները շտաբականների հետ, m-me Staël-ին ուղղված նամակները, որոնք գրեց նա Տարուտինոյից, վեպերի ընթերցումը, պարզների բաշխումը, գրագրությունը Պետերբուրգի հետ և այլն: Բայց Փրանսացիների կործանումը, որ նախատեսել էր միայն ինքը, նրա հոգու միակ ցանկությունն էր:

Հոկտեմբերի 11-ի գիշերը նա պառկել էր ձեռին կռթնած և մտածում էր այդ մասին:

Հարևան սենյակում շարժվեցին, և լսվեցին Տոլի, Կոնովնիցիների և Բոլխովիտինովի քայլերը:

— էյ, ո՞վ է այդտեղ: Մտեք, ներս արի: Նոր ի՞նչ կա, — ձայն տվեց Ֆելդմարշալը նրանց:

Մինչ լակեյը կվառեր մոմը՝ Տոլը պատմեց հաղորդագրության բովանդակությունը:

— Ո՞վ է բերել, — հարցրեց Կուտուզովը մի այնպիսի դեմքով, որը, երբ մոմը վառվեց, զարմացրեց Տոլին իր սառը խըստությունը:

— Կասկած չի կարող լինել, ձերդ պայծառություն:

— Կանչիր, կանչիր նրան այստեղ:

Կուտուզովը նստել էր՝ մի ոտը մահճակալից իջեցրած և իր մեծ փորով մյուս ծալած ոտի վրա ընկած: Նա իր տեսնող աչքը կկոցեց, որ սուրհանդակին ավելի լավ դիտի, կարծես նրա դիմագծերում ուզում էր կարդալ այն, ինչ զբաղեցնում էր իրեն:

— Ասա, ասա, բարեկամս, — ասավ նա Բոլխովիտինովին իր հանդարտ, ծերունական ձայնով, ծածկելով կրծքի վրա ուռած շապիկը: — Մոտեցիր, ավելի մոտեցիր: Ի՞նչ լուրեր ես բերել ինձ: Հը: Նապոլեոնը հեռացե՞լ է Մոսկվայից: Ծճմարտապես այդպե՞ս է: Հը՞:

Բոլխովիտինովը մանրամասն զեկուցեց նախ այն բոլորը, ինչ կարգադրված էր իրեն:

— Ասա, ասա շուտով, սիրտս մի մաշի, — ընդհատեց նրան Կուտուզովը:

Բոլխովիտինովը պատմեց ամեն ինչ և լուցեց, սպասելով հրամանի: Տոլն ուզում էր ինչ-որ բան ասել, բայց Կուտուզովը ընդհատեց նրան: Նա ինչ-որ բան էր ուզում ասել, բայց հանկարծ նրա դեմքը կուշ եկավ, կնճռտվեց. նա, ձեռք Տոլի կողմը շարժելով, շրջվեց հակառակ կողմը, դեպ խրճիթի կարմիր անկյունը, որ սեին էր տալիս սրբապատկերներից:

— Տեր իմ, ստեղծող: Դու լսեցիր մեր աղոթքը: — զողողջ ձայնով ասավ նա, ձեռները խաչելով: — Ռուսաստանը փրկված է: Շնորհակալ եմ քեզից, տեր: — Եվ նա արտասովեց:

Այդ լուրն ստանալու պահից և մինչև պատերազմի վերջը Կուտուզովի գործունեութիւնը կայանում է միայն այն բանում, որպէսզի իշխանութեամբ, խորամանկութեամբ, խընդրանքներով պահի իր զորքերը անօգուտ հարձակումներից, մանկերներից և կործանվող թշնամու հետ ընդհարվելուց: Դոխտուրովը գնում է դեպի Մալոյարոսլավեց, բայց Կուտուզովը դանդաղում է իր բանակով և հրաման է տալիս մաքրել Կալուզան, որի այն կողմը նահանջելը նրան պատկերանում է շատ հնարավոր:

Կուտուզովն ամենուրեք նահանջում է, բայց թշնամին, շսպասելով նրա նահանջին, ետ է փախչում հակառակ կողմը: Նապոլեոնի պատմագիրները նկարագրում են մեզ նրա հրամուտ զորաշարժերը դեպի Տարուտինո և Մալոյարոսլավեց և ենթադրութիւններ են անում, թե ի՛նչ կլինէր, եթե Նապոլեոնը կարողանար մտնել հարուստ հարավային նահանգները:

Բայց, շխոսելով այն մասին, թե ոչինչ չէր խանգարում Նապոլեոնին այդ հարավային նահանգները գնալու (որովհետև ուսական բանակը նրան ճանապարհ էր տվել), պատմագիրները մոռանում են, որ Նապոլեոնի բանակը՝ չէր կարող ոչ մի բանով փրկվել, որովհետև նա ինքն իր մեջ արդեն այն ժամանակ կրում էր անխուսափելի կործանման պայմանները: Ինչո՞ւ այդ բանակը, որ առատ պարենամթերք գտավ Մոսկվայում և շկարողացավ այն պահել, այլ տրորեց ոտների տակ, այդ բանակը, գալով Սմոլենսկ, պարենամթերքը չի հավաքում, այլ կողոպտում է, ինչո՞ւ այդ բանակը կարող էր կազդուրվել Կալուզայի նահանգում, որը բնակված էր նույն ուսներով, ինչպես և Մոսկվան, և կրակի նույն հատկութեամբ՝ վառել այն, ինչ վառում են:

Բանակը ոչ մի տեղ չէր կարող կազդուրվել: Նա Բորոդինոյի ճակատամարտից և Մոսկվայի կողոպուտից սկսած իր մեջ արդեն կրում էր կարծես քայքայման քիմիական պայմանները:

Այդ նախկին բանակի մարդիկ իրենց առաջնորդների հետ փախչում էին, իրենք էլ չիմանալով ո՛ւր, ցանկանալով (Նապո-

լեոնը և յուրաքանչյուր զինվոր) միայն մի բան. որքան կարելի է շուտ անհատապես դուրս պրծնել այն անել դրութիւնից, որը, թեև անորոշ, նրանք բոլորը գիտակցում էին:

Միայն դրա համար Մալոյարոսլավեցում տեղի ունեցած խորհրդակցութեանը, երբ ձևացնելով, թե իրենք՝ գնեկալները, խորհրդակցում են, հայտնելով տարբեր կարծիքներ, վերջին կարծիքը պարզամիտ զինվոր Մուտոնի, որն ասավ այն, ինչ մտածում էին բոլորը, թե պետք է միայն հեռանալ որքան կարելի է շուտ, փակեց բոլոր բերանները, և ոչ ոք, անգամ Նապոլեոնը, ոչինչ չկարողացավ ասել այդ բոլորի կողմից գիտակցվող ճշմարտութեան դեմ:

Բայց թեև բոլորը գիտեին, որ պետք էր հեռանալ, մնում էր տակավին այն բանի ամոթի գիտակցութիւնը, թե պետք է փախչին: Եվ պետք էր արտաքին մի հարված, որ հաթհահարեր այդ ամոթը: Եվ այդ հարվածը ներկայացավ հարկավոր պահին: Դա էր Ֆրանսացիների կողմից այպես կոչված le Hourra de l'Empereur¹.

Խորհրդակցութեան մյուս օրը Նապոլեոնը, վաղ առավոտ, ձևացնելով, թե ցանկանում է դիտել զորքերը և անցած ու ապագա ճակատամարտի դաշտը, մարշալների շքախմբով և ուղեկցորդով անցավ զորքերի բռնած գծի մեջտեղով: Կազակները, որ վխտում-դառնում էին ավարի մոտերքը, հանդիպեցին իրեն կայսեր և քիչ մնաց որ նրան բռնեին: Եթե կազակները շրոնեցին այս անգամ Նապոլեոնին, նրան փրկեց նույն բանը, ինչ կործանեց Ֆրանսացիներին. ավարը, որի վրա թե՛ Տարուտինոյում, թե՛ այստեղ, մարդկանց թողնելով, հարձակեցին կազակները: Նրանք, ուշ չդարձնելով Նապոլեոնի վրա, հարձակվեցին ավարի վրա, և Նապոլեոնը կարողացավ հեռանալ:

Երբ ահա ուր որ է les enfants du Don (Դոնի զավակները) կարող էին բռնել թագավորին իրեն իր բանակի մեջտեղը, պարզ էր, որ այլևս ոչինչ չէր մնում անելու, եթե ոչ միայն փախչել, որքան կարելի է շուտ՝ ամենամոտիկ ծանոթ ճանապարհով: Նապոլեոնն իր 40-ամյա փորով, չզգալով իր մեջ այլևս նախկին ճկունութիւնն ու համարձակութիւնը, հասկա-

¹ Կայսեր ուռան:

ցավ այդ ակնարկը: Եվ կազակներից առած ահի ազդեցութեան տակ անմիջապէս համաձայնեց Մուտոնի հետ և, ինչպէս պատմագիրներն են ասում, հրաման տվեց՝ նահանջել ետ՝ Սմոլենսկի ճանապարհը:

Այն, որ նապոլեոնը համաձայնեց Մուտոնի հետ, և զորքերը ետ գնացին, չի ապացուցում այն, թե նա կարգադրեց այդ, այլ՝ որ ամբողջ բանակի վրա ներգործող ուժերը, նրան՝ բանակին, Սոժայսկի ճանապարհով ուղղելու իմաստով, միաժամանակ ներգործեցին և նապոլեոնի վրա:

XIX

Երբ մարդ շարժման մեջ է գտնվում, նա միշտ մտածելով, իր համար գտնում է այդ շարժմանը մի նպատակ: Նրա համար, որպէսզի մարդ գնա հազար վերստ՝ անհրաժեշտ է, որ մտածի, թե ինչ-որ լավ բան կա այդ 1000 վերստից դէնը: Նրա համար, որպէսզի ուժ ունենա շարժվելու՝ պետք է պատկերացում ունենա ավետյաց երկրի մասին:

Ավետյաց երկիրը Ֆրանսացիների հարձակման պահին Մոսկվան էր, նահանջի ժամանակ՝ իրենց հայրենիքը: Բայց հայրենիքը չափազանց հեռու էր, և հազար վերստ գնացող մարդը պետք է անպայման իրեն ասի, վերջնական նպատակը մոռանալով, թե հիմա, 40 վերստ անցնելով, ես կհասնեմ հանգրատի և գիշերելու վայրը. և առաջին անցումին հանգստի այդ վայրը ծածկում-սքողում է վերջնական նպատակը և իր վրա է կենտրոնացնում բոլոր ցանկութուններն ու հույսերը: Այն ձգտումները, որոնք արտահայտվում են առանձին մարդու մեջ, միշտ մեծանում են բազմութեան մեջ:

Ֆրանսացիների համար, որ ետ էին գնում Սմոլենսկի հին ճանապարհով, վերջնական նպատակ — հայրենիքը չափազանց հեռու էր, և մերձավոր նպատակը, այն, դեպի որը, ահագին պրոպորցիայով բազմութեան մեջ ուժեղանալով, ձգտում էին բոլոր ցանկութուններն ու հույսերը — Սմոլենսկն էր: Ոչ թե այն պատճառով, որ մարդիկ գիտեին, թե Սմոլենսկում շատ պարեն ու թարմ գորքեր կան, ոչ էլ այն պատճառով, որ նրանց ասել էին այդ (ընդհանրապես, բանակի բարձրագույն

աստիճանավորները և ինքը նապոլեոնը գիտեին, որ այնտեղ պարեն քիչ կա), այլ նրա համար, որ մենակ այդ կարող էր նրանց ուժ տալ շարժվելու և իսկական զրկանքներ կրելու, նրանք, և նոքա, որոնք գիտեին, և նոքա, որոնք չգիտեին, միատեսակ իրենց խաբելով, որպէս դեպի ավետյաց երկիր՝ ձգտում էին դեպի Սմոլենսկ:

Դուրս գալով մեծ ճանապարհը՝ Ֆրանսացիները զարմանալի եռանդով, շլտված արագութեամբ վազեցին դեպի իրենց հնարած նպատակը: Բացի ընդհանուր ձգտման այդ պատճառից, որ Ֆրանսացիների բազմութիւնը միացնում էր իբրև մի ամբողջութիւն և որոշ եռանդ տալիս նրան, կար նրանց միացնող ևս մի ուրիշ պատճառ: Այդ պատճառը նրանց քանակն էր: Հենց նրանց հսկայական զանգվածն իսկ, ինչպէս ձգողութեան ֆիզիկական օրենքի մեջ, դեպ իրեն էր ձգում առանձին ատոմները՝ մարդկանց: Նրանք շարժվում էին իրենց հարյուրհազարանոց զանգվածով, ինչպէս ամբողջ պետութեամբ:

Նրանցից յուրաքանչյուրը միայն մի բան էր ցանկանում՝ գերի ընկնել, ազատվել բոլոր սարսափներից ու դժբախտութիւններից. բայց, մի կողմից՝ ընդհանուր ձգտման ուժը դեպ Սմոլենսկ — նպատակը քաշում-տանում էր յուրաքանչյուրին միևնույն ուղղութեամբ: Մյուս կողմից կորպուսը չէր կարող գերութեան հանձնվել վաշտին, և շնայած Ֆրանսացիներն օչտվում էին ւ:մեն մի հարմար առթից, որպէսզի իրարից բաժանվեն և ամենաաննշան պատրվակով գերի ընկնեն, այդ պատրվակները միշտ չէին պատահում: Հենց նրանց թիվը և սեղմ, արագ շարժումը նրանց զրկում էր այդ հնարավորութիւնից և ոռոսների համար ոչ միայն դժվարին, այլև անհնար էր դարձնում կանգնեցնել այդ շարժումը, դեպ որն ուղղված էր Ֆրանսացիների զանգվածների ամբողջ եռանդը: Մարմինը մեխանիկորեն պատառ-պատառ անելը չէր կարող որոշ սահմանից դէնը արագացնել քայքայման կատարված պրոցեսը:

Չյունակույտն անհնար է հալեցնել մի ակնթարթում: Գոյութիւն ունի ժամանակի որոշ սահման, որից շուտ՝ ջերմութեան որևէ ջանքեր չեն կարող հալեցնել ձյունը: Ընդհակառակը, որքան շատ է ջերմութիւնը, այնքան ավելի է ամրանում մնացած ձյունը:

Ռուս զորապետներից ոչ ոք, բացի Կուտուզովից, չէր հասկանում այս: Երբ որոշվեց Ֆրանսական բանակի փախուստը ուղղութիւնը Սմոլենսկի ճանապարհով, այդ ժամանակ առաջին, ինչ նախատեսեց Կոնովնիցինը հոկտեմբերի 11-ի դիշերը, սկսեց իրականանալ: Բանակի բոլոր բարձրագույն ատիճանավորներն ուզում էին աչքի ընկնել, կտրել, բռնոտել, գերել, կործանել Ֆրանսացիներին, և բոլորը պահանջում էին հարձակում:

Կուտուզովը մենակ իր բոլոր ուժերը (այդ ուժերը շատ մեծ չեն յուրաքանչյուր գլխավոր հրամանատարի մոտ) գործադրում էր, որպեսզի հակազդի հարձակման պահանջներին:

Նա չէր կարող նրանց ասել այն, ինչ հիմա ասում ենք մենք, ինչի համար ճակատամարտ տալ և ճանապարհ կտրել, կորցնել մեր մարդկանց, անգթորեն խփել-սպանել դժբախտներին. ինչի՞ համար է այդ բոլորը, երբ Մոսկվայից մինչև Վլադիմա առանց ճակատամարտի հալվել է այդ զորքի մի երրորդը. բայց նա ասում էր նրանց, եզրակացնելով իր ծերունական իմաստութիւնից այն, ինչ նրանք կարող էին հասկանալ, — նա ասում էր նրանց ոսկե կամրջի մասին. և նրանք ծիծաղում էին նրա վրա, գրպարտում նրան և նետվում ու մեծախոսում խրված գազանի հանդեպ:

Վլադիմայի մոտ երմուկը, Միլուրադովիչը, Պլատովը և ուրիշները, Ֆրանսացիներին մոտիկ գտնվելով, շխարդացան զսպել Ֆրանսացիների երկու կորպուս կտրելու և կործանելու իրենց ցանկութիւնը: Կուտուզովին, հայտնելով նրան իրենց մտադրութեան մասին, զեկույցի փոխարեն նրանք թքարի մի ուղարկեցին ճերմակ թղթի մի թերթ:

Եվ որքան էլ Կուտուզովն աշխատում էր զսպել զորքերին, մեր զորքերը հարձակվում էին, աշխատելով ճանապարհ կտրել: Հետևակ գնդերը, ինչպես պատմում են, երաժշտախմբով ու թմբկահարութեամբ էին գնում հարձակման և սպանեցին ու կորցրին հազարավոր մարդիկ:

Բայց կտրել — ոչ ոքի չկտրեցին և չկործանեցին: Եվ Ֆրանսական զորքը, վտանգից ավելի ամուր ձգված-պրկված, շարունակում էր համաշարժորեն հալվելով, իր էլի նույն կործանարար ճանապարհը դեպի Սմոլենսկ:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

I

Բորոգինոյի ճակատամարտը՝ նրան հետևող Մոսկվայի գրավումն ու Ֆրանսացիների փախուստով առանց նոր ճակատամարտերի, պատմութեան ամենաուսանելի երևույթներից մեկն է:

Բոլոր պատմագիրները համաձայն են այն բանում, որ պետութունների և ժողովուրդների արտաքին գործունեութիւնը՝ նրանց միմյանց հետ ընդհարվելու մեջ՝ արտահայտվում է պատերազմներով. որ անմիջականորեն, ռազմական խոշոր կամ փոքր հաջողութիւնների հետևանքով, ավելանում կամ պակասում է պետութիւնների և ժողովուրդների քաղաքական ուժը:

Որքան էլ տարօրինակ են պատմական նկարագիրներն այն բանի, թե ինչպես մի որևէ թագավոր կամ կայսր, գժովելով ուրիշ կայսեր կամ թագավորի հետ, զորք է հավաքել, կովել թշնամու զորքի հետ, հաղթել է, սպանել երեք, հինգ, տասը հազար մարդ և դրա հետևանքով, պետութիւն և մի քանի միլիոնանոց ամբողջ ժողովուրդ է նվաճել. որքան էլ անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ պարտութիւնը միայն բանակի, ժողովրդի բովանդակ ուժի միայն հարյուրերորդականի պարտութիւնն ստիպեց հպատակվել ժողովրդին, — պատմութեան բոլոր փաստերը (որքան այդ պատմութիւնը հայտնի է մեզ) հաստատում են այն բանի արդարացիութիւնը, որ մի ժողովրդի զորքի

խոշոր կամ փոքր հաշոդությունները ուրիշ ժողովրդի զորքի դեմ պատճառներ են, կամ, առնվազն, էական նշանները ժողովուրդների ուժի ավելանալու կամ նվազելու: Զորքը հաղթեց, և անմիջապես ավելացան հաղթող ժողովրդի իրավունքները ի վնաս հաղթվածի: Զորքը պարտվեց, և անմիջապես, պարտութան աստիճանի համաձայն, ժողովուրդը զրկվում է իրավունքներից, իսկ իր զորքի բոլորովին պարտվելու դեպքում՝ հպատակվում է բոլորովին:

Այդպես է եղել (ըստ պատմութան) հնագույն ժամանակներից մինչև ներկա ժամանակ: Ել: Նապոլեոնի բոլոր պատերազմները հաստատում են այս կանոնը: Ավստրիական զորքերի պարտութան աստիճանի համաձայն Ավստրիան զրկվում է իր իրավունքներից, և ավելանում են Ֆրանսիայի իրավունքներն ու ուժերը: Ֆրանսացիների հաղթանակը ենայի և Աուերտետի մոտ ոչնչացնում է Պրուսիայի ինքնուրույն գոյությունը:

Բայց հակառակ 1812 թվին ֆրանսացիները հաղթում են Մոսկվայի մոտ, Մոսկվան գրավված է, և դրանից հետո, առանց նոր ճակատամարտերի, ոչ թե Ռուսաստանն է դադարում գոյություն ունենալուց, այլ դադարում է գոյություն ունենալ 600 հազարանոց բանակը, ապա՝ Նապոլեոնյան Ֆրանսիան: Փաստերը ձգել-հարմարեցնել պատմութան կանոններին, ասել, թե Բորոգինոյի կովի դաշտը մնաց ուսանելին, թե Մոսկվայից հետո եղան ճակատամարտեր, որ ոչնչացրին Նապոլեոնի բանակը՝ անկարելի է:

Ֆրանսացիների՝ Բորոգինոյի հաղթությունից հետո լեզավ ոչ մի՝ ո՛չ միայն գլխավոր, այլ փոքրիշատե աչքի ընկնող ճակատամարտ, և ֆրանսական բանակը դադարեց գոյություն ունենալ: Սա ի՞նչ է նշանակում: Եթե սա լիներ մի օրինակ շինական պատմութունից, մենք կարող էինք ասել, թե այդ երևույթը պատմական չէ (պատմագիրների ելքը, երբ մի բան չի հարմարում իրենց շահին): Եթե բանը վերաբերեր ոչ տեղական ընդհարումի, որին մասնակցած լինեին փոքրաբանակ զորքեր, մենք կարող էինք այդ երևույթն ընդունել իբրև բացառություն: Բայց այդ դեպքը կատարվեց մեր հայրերի աչքի առաջ, որոնց համար հայրենիքի, կյանքի և մահու խնդիրն էր

վճռվում, և այդ պատերազմը մեծագույնն էր բոլոր հայտնի պատերազմներից...

1812 թվի կովի շրջանը՝ Բորոգինոյի ճակատամարտից սկսած մինչև ֆրանսացիներին արտաքսելը ապացուցեց, որ շահած ճակատամարտը ոչ միայն նվաճումի պատճառ չէ, այլ նույնիսկ նվաճման մշտական նշան չէ, — ապացուցեց, որ ժողովուրդների բախտը որոշող ուժը նվաճողների մեջ չէ, անգամ բանակների և ճակատամարտերի մեջ չէ, այլ ինչ-որ ուրիշ բանում:

Ֆրանսացի պատմագիրները, նկարագրելով ֆրանսական զորքի վիճակը Մոսկվայից դուրս գալուց առաջ, պնդում են, թե ամեն ինչ մեծ բանակում կարգին էր, բացառություն միայն հեծելազորի, հրետանու և գումակների, մեկ էլ, չկար նաև կեր ձյանի և եղջուրավոր անասունների համար: Այս դժբախտություններին ոչինչ չէր կարող օգնել, որովհետև շրջակա գյուղացիները վառում էին իրենց խոտը և ֆրանսացիներին չէին տալիս:

Շահած ճակատամարտը շտվեց սովորական արդյունքները, որովհետև գյուղացի Կարպն ու Վլասը, որոնք ֆրանսացիների՝ Մոսկվայից դուրս գալուց հետո սայլերով եկել էին Մոսկվա՝ քաղաքը կողոպտելու և ընդհանրապես հերոսական զգացումներ չէին ցուցաբերում, և բոլոր անթիվ-անհամար նման գյուղացիներ իրենց առաջարկված լավ գներով էլ խոտ չէին բերում Մոսկվա, այլ վառում էին:

Պատկերացնենք մեզ երկու մարդ, որ դուրս են եկել մենամարտելու՝ սրերով, սրամարտի արվեստի բոլոր կանոններով. սրամարտը շարունակվեց բավական երկար. հանկարծ հակառակորդներից մեկը, իրեն վիրավոր զգալով, — հասկանալով, որ դա հանաք բան չէ, այլ վերաբերում է իր կյանքին, սուսերը նետեց և, վերցնելով պատահած առաջին մահակը, սկսեց տանել-բերել: Բայց մեզ պատկերացնենք, թե հակառակորդը այդպես խելացիորեն գործադրելով լավագույն ու պարզագույն միջոցը նպատակին հասնելու համար, միաժամանակ ոգևորված ասպետական ավանդություններով, ցանկանար գործի էությունը թաքցնել և պնդեր, թե ինքը արվեստի բոլոր կանոններով է հաղթել սրով: Կարելի է պատկերացնել, թե ինչ շր-

փոթութիւնն ու անպարզութիւնն կառաջանար կատարված մենամարտի այդպիսի նկարագրութիւնից:

Սուսերամարտիկը, որ պահանջում էր պայքար արվեստի կանոններով, — Ֆրանսացիք էին. նրա հակառակորդը, որ սուրը նետեց և մահակը բարձրացրեց, — ռուսներն էին. իսկ այն մարդիկ, որոնք աշխատում են ամեն ինչ բացատրել սրամարտի կանոններով, — պատմագիրներն են, որոնք գրել են այդ անցքի մասին:

Մտուցենակը հրդեհելու օրից սկսվեց պատերազմը, որը չի հարմարում պատերազմների առաջվա որևէ ավանդութիւն: Քաղաքների ու գյուղերի հրդեհում, նահանջ ճակատամարտից հետո, Բորոդինոյի հարվածը և նորից նահանջ, Մուսկովայի հրդեհը, հինահարների ձերբակալում, տրանսպորտների խլում, պարտիզանական կռիվ, — այս ամենը շեղումներ էին կանոններից:

Նապոլեոնն այդ զգաց հենց այն օրից, երբ սրամարտութիւն կանոնավոր դիրք ընդունած կանգ առավ Մոսկվայում և հակառակորդի սուսերի փոխարեն տեսավ իր գլխավերև բարձրացրած մահակը, բայց չէր դադարում գանգատվել Կուսուզովին ու Ալեքսանդր կայսեր, թե պատերազմը տարվում է հակառակ բոլոր կանոնների (կարծես գոյութիւն ունեն ինչ-որ կանոններ նրա համար, որպեսզի մարդկանց սպանեն): Չնայած Ֆրանսացիների գանգատներին՝ կանոնները չկատարելու մասին, շնայած այն բանին, որ բարձր դիրք ունեցող ռուս մարդկանց, չգիտես ինչու մահակով կովելը թվում էր ամոթալի, այլ ուզում էին բոլոր կանոններով բռնել en quarte կամ en tierce¹ դիրքը, անել հմուտ հարձակում առաջին դիրքով և այլն, — ժողովրդական պատերազմի մահակը բարձրացավ իր ամբողջ ահարկու և վեհ ուժով և, չհարցնելով ոչ ոքի ճաշկաներն ու կանոնները, հիմար պարզութիւնով, բայց նպատակահարմարութիւնով, ոչինչ չընկելով, բարձրացավ, իջավ և Ֆրանսացիներին բեկեռեց այնքան ժամանակ, մինչև որ չկործանվեց ամբողջ արշավանքը:

¹ Չորրորդ, երրորդ դիրքը:

Եվ երանի այն ժողովրդին, որը, ոչ թե Ֆրանսացիների պես 1813 թվին արվեստի բոլոր կանոններով ողջունելով և սուրը, երախակալը դարձրած, շնորհալիորեն ու քաղաքավարի հանձնում է այն մեծահոգի հաղթողին, այլ երանի՝ այն ժողովրդին, որը փորձութիւն ժամին, էլ չհարցնելով, թե ի՞նչպես ըստ կանոնի են վարվել ուրիշները նման դեպքերում, պարզորեն ու թեթևութիւնով բարձրացնում է առաջին պատահած մահակը և նրանով խփում, բեկուում այնքան ժամանակ, մինչև որ իր սրտի վիրավորանքի ու վրեժի զգացմունքը չի փոխարինվում արհամարհանքով ու խղճահարութիւնով:

II

Ամենաշոշափելի և շահավետ շեղումներից մեկը այսպես անվանված պատերազմի կանոններից — ցրիվ մարդկանց գործողութիւնն է բազմութիւնով հարձակվող մարդկանց դեմ: Նման գործողութիւններ միշտ երևան են գալիս ժողովրդական բնույթ ընդունող պատերազմի մեջ: Այդ գործողութիւնները նրանք են, որ փոխանակ բազմութիւնով կանգնելու ընդդեմ բազմութիւն, մարդիկ ցրվում են, հարձակվում են մե՞նակ՝ մեկ առ մեկ և անմիջապես փախչում, երբ նրանց վրա հարձակվում են մեծ ուժերով, իսկ հետո նորից են հարձակվում, երբ առիթ է ներկայանում: Այդ անում էին գվերիլյասները Իսպանիայում. այդ անում էին լեռնականները Կովկասում. այդ արին ռուսները 1812 թվին:

Այս տեսակ պատերազմն անվանեցին պարտիզանական և կարծում էին, որ, այդպես անվանելով, բացատրում են նրա նշանակութիւնը: Մինչդեռ այդ տեսակ պատերազմը ոչ միայն չի մտնում որևէ կանոնի տակ, այլ ուղղակի հակադիր է հայտնի և անսխալական համարված տակտիկական կանոնին: Այդ կանոնն ասում է, թե գրոհողն իր ուժերը պետք է կենտրոնացնի այն հաշվով, որ կովի վայրկյանին հակառակորդից ուժեղ լինի:

Պարտիզանական պատերազմը (որ միշտ հաշող է լինում, ինչպես ցույց է տալիս պատմութիւնը) ուղղակի հակադիր է այդ կանոնին:

Այս հակասութիւնն առաջ է գալիս այն բանից, որ ռազմական գիտութիւնը զորքի ուժը նույնացնում է նրա քանակին: Ռազմական գիտութիւնն ասում է, թե որքան շատ զորք, այնքան ավելի ուժ: Les gros bataillons ont toujours raison¹.

Այս ասելով՝ ռազմական գիտութիւնը նման է այն մեխանիկային, որը, ուժերը միայն դեպ իրենց զանգվածներն ունեցած հարաբերութեան քննելու վրա հիմնվելով, ասեր թե ուժերը հավասար են կամ հավասար չեն միմյանց այն պատճառով, որ հավասար կամ հավասար չեն նրանց զանգվածները:

Ուժը (շարժման քանակը) արտադրյալ է՝ զանգվածը բազմապատկած արագութեամբ:

Ռազմական զործում զորքերի ուժը մասսայի մի նույնպիսի արտադրյալ է բազմապատկած ինչ-որ բանի, մի որևէ անհայտ X-ի:

Ռազմական գիտութիւնը, տեսնելով պատմութեան մեջ անթիվ-անհամար օրինակներ այն բանի, որ զորքերի մասսան չի զուգահեռում ուժին, որ փոքր ջոկատները հաղթում են մեծերին, մուժ կերպով ընդունում է գոյութիւնն այդ անհայտ բազմապատկիչի և ջանում է գտնել այն մերթ երկրաչափական կառուցման, մերթ սպառազինութեան, մերթ, ամենասովորականը, զորավարների հանձարեղութեան մեջ: Բայց բազմապատկիչի բոլոր առաջադրած այս նշանակութիւնների փոխատեղումը չեն տալիս այնպիսի հետևանքներ, որ համաձայն լինեն պատմական փաստերի հետ:

Իսկ մինչդեռ բավական է միայն հրաժարվենք ի հաճույս հերոսների, սահմանված այն կեղծ հայացքից, որ գոյութիւն ունի պատերազմի ժամանակ բարձր իշխանութիւնների կարգադրութիւնների իրական լինելու նկատմամբ, որպեսզի զրտենք այդ անհայտ X-ը:

Այդ X-ը զորքի ոգին է, այսինքն՝ կովելու և զորքը կազմող բոլոր մարդկանց կողմից եղած վտանգներն իրեն ենթարկելու ավելի մեծ կամ նվազ ցանկութիւն, բոլորովին անկասկայն բանից, կովում են արդոք այդ մարդիկ հանճարի թե ոչ հանճարի հրամանատարութեամբ, երեք թե երկու զորագծում,

մահակներով, թե րուպեի մեջ 30 անգամ կրակող հրացաններով: Կովելու ամենամեծ ցանկութիւնն ունեցող մարդիկ իրենց միշտ կդնեն կովի համար հենց ամենաշահավետ պայմաններում:

Ձորքի ոգին՝ բազմապատկիչն է զանգվածի վրա, որ տալիս է ուժի արտադրյալը: Որոշել և արտահայտել զորքի (այդ անհայտ բազմապատկիչի) ոգու նշանակութիւնը, գիտութեան խնդիրն է:

Այս խնդիրը հնարավոր է միայն այն ժամանակ, երբ մենք դադարենք այդ ամբողջ անհայտ X-ի նշանակութեան փոխարեն կամայականորեն փոխատեղել այն պայմանները, որոնցում հանդես է գալիս ուժը, այն է՝ զորավարի կարգադրութիւնները, զինումը և այլն, ընդունելով դրանք բազմապատկիչի նշանակութեան տեղ, իսկ այդ անհայտն ընդունում ենք իր բովանդակ ամբողջութեամբ, այսինքն՝ առավել կամ նվազ ցանկութիւն՝ կովելու և իր անձը վտանգի ենթարկելու: Այդ ժամանակ միայն, հայտնի պատմական փաստերն արտահայտելով հավասարեցումներով, այդ անհայտի հարաբերական նշանակութեան համեմատութիւնից, կարելի է հուշս դնել այդ իսկ անհայտը որոշելու վրա:

Տասը մարդ, գումարտակ թե դիվիզիա, կովելով տասը-հինգ մարդու, գումարտակի թե դիվիզիայի դեմ, հաղթեցին տասնհինգին, այսինքն՝ սպանեցին ու գերեցին մինչև վերջին մարդը և իրենք կորցրին շորս հոգի. նշանակում է՝ ոչնչացան մի կողմից շորս, մյուս կողմից՝ տասնուհինգ հոգի: Հետևաբար՝ շորսը հավասար էին տասնուհինգի, և, հետևաբար՝ $4X = 15y$; Հետևաբար՝ $X:y = 15:4$: Այս հավասարեցումը չի տալիս անհայտի նշանակութիւնը, բայց նա տալիս է երկու անհայտի միջև եղած հարաբերութիւնը: Եվ պատմական տարբեր վերցրած միավորները (ճակատամարտեր, պատերազմներ, պատերազմների շրջաններ) վերածելով այսպիսի հավասարեցումների՝ կստացվեն թվերի այնպիսի շարքեր, որոնց մեջ պետք է գոյութիւն ունենան և կարող են հայտնաբերվել օրենքներ:

Տակտիկական այն կանոնը, թե հարձակվելիս պետք է զործել մասսաներով և ցրված՝ նահանջելիս, անգիտակցաբար հաստատում է միայն այն ճշմարտութիւնը, թե զորքի ուժը

¹ Մեծ զորախորհուրդ միշտ իրավացի են:

կախված է նրա ոգուց: Մարդկանց ուսմբերի տակ տանելու համար հարկավոր է ավելի դիսցիպլինա, որն ստացվում է միայն մասսաների մեջ եղած շարժումով, քան հարձակվողներից պաշտպանվելու համար: Բայց այս կանոնը, որի մեջ աչքաթող է արվում գորքի ոգին, շարունակ դուրս է գալիս անճիշտ և մանավանդ զարմանալի հակասում է իրականությանն այնտեղ, ուր երևում է գորքի ոգու ուժեղ վերելք կամ անկում՝ բոլոր ժողովրդական պատերազմներում:

Ֆրանսացիք, 1812 թվին նահանջելով, թեև պետք է որ պաշտպանվեին առանձին-առանձին ըստ տակտիկայի, սեղմվում են իրար գլխի, որովհետև գորքի ոգին այնպես է ընկել, որ միայն մասսան է գորքին պահում միասին: Ռուսներն, ընդհակառակը, տակտիկայի համաձայն պետք է հարձակվեին մասսայով, բայց իրականում բաժան-բաժան են լինում, որովհետև ոգին այնպես է բարձրացել, որ առանձին անհատներ առանց հրամանի խփում են ֆրանսացիներին և կարիք չունեն հարկադրանքի, որպեսզի իրենց ենթարկեն դժվարությունների և վտանգներին:

III

Այսպես անվանված պարտիզանական պատերազմն սկսվեց թշնամու՝ Սմոլենսկ մտնելու հետ միաժամանակ:

Նախքան պարտիզանական պատերազմը պաշտոնապես կընդունվեր մեր կառավարության կողմից, արդեն հազարավոր մարդիկ թշնամու բանակից — ետ մնացածները, մարտդյուրները, խարապանները — ոչնչացվեցին կազակների և գյուղացիների կողմից, որոնք այդ մարդկանց զարկում-սպանում էին նույնքան անգիտակցաբար, որքան անգիտակցաբար շները գզում են դրսից վազելով եկած կատաղած շանը: 'Իննիս Դավիդովն իր ուսական հոտառությունը առաջինն զգաց նշանակությունն այն սարսափելի մահակի, որը, ռազմական արվեստի կանոն չհարցնելով, ոչնչացնում էր ֆրանսացիներին, և նրան է պատկանում պատերազմի այդ եղանակն օրինականացնելու առաջին քայլի փառքը:

Օգոստոսի 24-ին հաստատվեց Դավիդովի առաջին պար-

տիզանական ջոկատը, և նրա ջոկատի հետևից հաստատվեցին ուրիշները: Որքան պատերազմն առաջ էր գնում՝ այնքան ավելանում էր այդ ջոկատների թիվը:

Պարտիզանները մաս-մաս ոչնչացնում էին մեծ բանակը: Նրանք հավաքում էին այն ընկած տերևները, որոնք իրենք իրենց թափվում էին շորացած ծառից՝ ֆրանսական չորքից, և երբեմն թափահարում էին այդ ծառը: Հոկտեմբերին, այն ժամանակ, երբ ֆրանսիացիները վազում էին Էեպի Սմոլենսկ, տարբեր մեծություն ու բնւյթի այդ խմբերը հարյուրավոր էին: Կային խմբեր, որ ընդօրինակել էին բանակի բոլոր գործելաձևերը, ունեին հետևակ, հրետանի, շտաբներ, կյանքի հարմարություններ. կային սոսկ կազակային՝ հեծելակային խմբեր. կային մանր խառը խմբեր՝ հետևակ ու ձիավորներ. կային գյուղացիական և կալվածատիրական խմբեր, որ հայտնի չէին ոչ ոքի: Կար խմբի պետ մի տիրացու, որ մի ամսվա մեջ վերցրել էր մի քանի հարյուր գերի, կար գյուղապետի կին վասիլիսան, որ հարյուրավոր ֆրանսացիներ էր սպանել:

Հոկտեմբերի վերջին օրերը պարտիզանական պատերազմի ամենաեռուն ժամանակն էր: Անցել էր արդեն այդ պատմամանում էին իրենց հանդգնություն վրա, ամեն ռոպե վախենում էին բռնվել ու շրջապատվել ֆրանսացիների կողմից և, ձիերի թամբը շվերցնելով ու գրեթե շիջնելով ձիերից, թաքնվում էին անտառներում յուրաքանչյուր ռոպե հետապնդում սպանելով: Հիմա արդեն այդ պատերազմը որոշվել էր. բոլորի համար պարզ էր, թե ի՛նչ կարելի է ձեռնարկել ֆրանսացիների դեմ, և ինչ չի կարելի ձեռնարկել: Այժմ արդեն միայն այն ջոկատների պետերը, որոնք շտաբներով, ըստ կանոնների, գրնում էին ֆրանսացիներից հեռու, շատ բան դեռ անկարելի էին համարում: Իսկ մանր պարտիզանական խմբերը, որ վաղուց արդեն սկսել էին իրենց գործը և մոտից դիտելով ֆրանսացիներին, հնարավոր էին համարում այն, ինչի մասին մտասացիներին, հնարավոր էին համարում մեծ ջոկատների պետերը: Իսկ կազակներն ու գյուղացիները, որ սողոսկում էին, մտնում ֆրանսացիների մեջ, գտնում էին, որ հիմա արդեն ամեն ինչ կարելի է:

Հոկտեմբերի 22-ին Դենիսովը, որ պարտիզաններից մեկն էր, իր խմբի հետ գտնվում էր պարտիզանական կռիվ ետուզեոի մեջ: Առավոտից նա իր խմբով ոտի վրա էր: Նա ամբողջ օրը անտառներով, որ կից էին մեծ ճանապարհին, հետևում էր ֆրանսական մի մեծ տրանսպորտի, որ տանում էր հեծելազորային իրեր և ուսու գերիներ, որ բաժանված էր մյուս գործերից և գտնվում էր ուժեղ պահպանութան տակ, ինչպես այդ հայտնի էր լրտեսների և Մմոլենսկ ուղղված գերիների պատմածներից: Այդ տրանսպորտի մասին հայտնի էր ոչ միայն Դենիսովին ու Դոլոխովին (որ նույնպես պարտիզան էր մի փոքր խմբով), որ գործում էր Դենիսովից ոչ հեռու, այլև մեծ շտաբներ ունեցող ջոկատների պետերին. բոլորը գիտեին այդ տրանսպորտի մասին և, ինչպես Դենիսովն էր ասում, ատամ էին սրում նրա վրա: Այդ մեծ ջոկատային պետերից երկուսը — մեկը լեհ, մյուսը գերմանացի — գրեթե միևնույն ժամանակ հրավեր ուղարկեցին Դենիսովին՝ միանալ, յուրաքանչյուրն իր ջոկատին, այն հաշվով, որ հարձակվեն տրանսպորտի վրա:

— Չէ, ախպերս, ես ձեզնից պակաս չեմ, — ասավ Դենիսովը, կարգալով այդ թղթերը, և գրեց գերմանացուն, թե շնայած իր սրտագին ցանկություն՝ ծառայել այդքան քաջարի ու նշանավոր գեներալի իշխանություն տակ, նա պետք է իրեն զրկի այդ երջանկությունից, որովհետև մտել է արդեն լեհ գեներալի իշխանություն տակ: Իսկ լեհ գեներալին գրեց նույնը, հայտնելով, թե արդեն մտել է գերմանացու իշխանություն տակ:

Այսպես տեօրինելով՝ Դենիսովը մտադիր էր, առանց բարձրագույն իշխանությունն այդ մասին հայտնելու, Դոլոխովի հետ միասին հարձակվել և վերցնել այդ տրանսպորտը իր փոքրաթիվ ուժերով: Տրանսպորտը հոկտեմբերի 22-ին Միկուլի-նա գյուղից գնում էր դեպի Շամշևո գյուղը: Ճանապարհի ձախ կողմը՝ Միկուլինայից դեպի Շամշևո ընկած էին մեծ անտառներ, տեղ-տեղ մոտենում էին հենց ճանապարհին, տեղ-տեղ մի վերստ և ավելի հեռանում նրանից: Այդ իսկ անտառներով ամբողջ օրը, մերթ խորանալով նրանց մեջ, մերթ ծայրը գնալով, անցնում էր Դենիսովն իր խմբով, աչքաթող յանելով շարժվող ֆրանսացիներին: Առավոտից Միկուլինայից

ոչ հեռու, այնտեղ, ուր անտառը շատ մոտենում էր ճանապարհին, Դենիսովի խմբի կազակները բռնեցին ցեխի մեջ կանգնած ֆրանսական երկու սայլ՝ հեծելակային թամբերով բարձած, և տարան անտառ: Այդ պահից մինչև երկու խումբը, առանց հարձակվելու, հետևում էր ֆրանսացիների շարժմանը: Պետք էր, նրանց շվախեցնելով, թույլ տալ հանգիստ հասնել մինչև Շամշևո, և այն ժամանակ, Դոլոխովի հետ միացած, որը պետք է երեկոյան դեմ գար անտառում՝ պահպանոցի մոտ խորհրդակցելու (Շամշևոյից մի վերստ հեռու), լուսաբացին հանկարծակի հարձակվել երկու կողմից, խփել և բոլորին միանգամից գերի վերցնել:

Հետևում, Միկուլինայից երկու վերստ հեռու, այնտեղ, ուր անտառը մոտենում էր հենց ճանապարհին, նա թողել էր վեց կազակ, որոնք պետք է անմիջապես տեղեկացնեին, հենց որ ֆրանսական նոր զորասյուններ երևային:

Շամշևոյից դեմը ճիշտ նույնպես Դոլոխովը պետք է հետախուզեր ճանապարհը, որ իմանար, թե ի՞նչ տարածություն վրա դեռ ֆրանսական ուրիշ զորքեր կան: Տրանսպորտի մոտենալովում էր 1500 մարդ: Դենիսովն ուներ 200 մարդ, Դոլոխովի մոտ կարող էր լինել նույնքան: Բայց քանակի գերազանցությունը չէր կանգնեցնում Դենիսովին: Մի լան, որ պետք է իմանար ի՞նչ այն էր, թե դրանք իսկապես ի՞նչ զորքեր էին. և այդ նպատակի համար Դենիսովին հարկավոր էր մի լեզու՝ վերցնել (ալիսինքն՝ թշնամու զորքից մի մարդ): Առաջուր՝ սայլերի վրա հարձակվելիս՝ բանը կատարվեց այնպիսի արագությունով, որ սայլերի մոտ եղած բոլոր ֆրանսացիներին կոտորեցին և ողջ բռնեցին միայն մի թմբակահարտողայի, որը ետ էր մնացել և ուղղակի ոչինչ չկարողացավ ասել, թե ի՞նչ զորքեր են զորասյունի մեջ:

Երկրորդ անգամ հարձակվելը Դենիսովը համարում էր վտանգավոր, որպեսզի շանհանգստացնի ամբողջ զորասյունը, և դրա համար նա առաջուց Շամշևո ուղարկեց իր խմբի մեջ գտնվող գյուղացի Տիխոն Շչերբատովին՝ բռնել, եթե կարելի է, այնտեղ եղած ֆրանսացի առաջագնաց բնակարանորդներից գեթ մեկին:

Աշնան տաք, անձրևային օր էր: Երկինքն ու հորիզոնը միևնույն պղտոր ջրի գույնն ունեին: Մերթ իջնում էր կարծես մշուշ, մերթ հանկարծ թափվում էր շեղակի, խոշոր անձրև:

Յեղական, նիհար, կողերը պրկած ձիու վրա նստած, գնում էր 'Դենիսովը՝ յափուհնջով ու փափախով, որոնցից ջուր էր թափվում: Նա նույնպես, ինչպես և ձին, գլուխը թեքած և ականջները սեղմած դեմքը խոժոռում էր շեղակի անձրևից և մտահոգ նայում առաջ: Նրա նիհարած և մազակալած խիտ, կարճ, սև մորուքով դեմքը թվում էր բարկացած:

'Դենիսովի կողքին, նույնպես յափուհնջով ու փափախով, կուշտ, խոշոր դոնեցի ձի նստած՝ գնում էր կազակային մի եսաուլ, 'Դենիսովի գործակիցը:

Եսաուլ Լովայսկին՝ երրորդը, նույնպես յափուհնջով ու փափախով, երկար, տախտակի պես տափակ, սպիտակադեմ, խարտյաշ մարդ էր՝ նեղ, պայծառ աչքերով և հանգիստ, ինքնագոհ արտահայտությունը թե դեմքին, թե նստվածքի մեջ: Թեև չէր կարելի ասել, թե ինչումն է ձիու և հեծվորի առանձնահատկությունը, բայց առաջին հայացքից, նայելով եսաուլին ու 'Դենիսովին՝ երևում էր, որ 'Դենիսովը թե թաց է, թե անհարմար է զգում, որ 'Դենիսովը՝ մարդ է, որը ձի է նստել: մինչդեռ, եսաուլին նայելով, երևում էր, որ նրա համար նույնպես հարմար ու հանգիստ է, ինչպես միշտ, և որ նա ոչ թե մարդ է, որ ձի է նստել, այլ, որ մարդը ձիու հետ միասին մի կրկնակի ուժով մեծացած էակ է:

Նրանցից փոքր-ինչ առաջ գնում էր ամբողջապես թրջված գլուղացի առաջնորդը՝ գորշ կաֆտան հագած և ճերմակ թասակ դրած:

Փոքր-ինչ հետևից՝ նստած մի նիհար, կիրգիզական ահագին պոչով ու բաշով ձի (որի շուրթերը ճուրջվել էին, արյունոտվել), գնում էր Ֆրանսական կապույտ շինել հագած մի ջահել սպա:

Նրա կողքին գնում էր մի հուսար, իր հետևը՝ ձիու գավակին մի տղա նստեցրած, որը Ֆրանսական պատառոտված մուկդիր ուներ և կապույտ թասակ: Տղան ցրտից կարմրած

ձեռներով բռնել էր հուսարից, շարժելով աշխատում էր տաքացնել իր բորիկ ոտները, հոնքերը բարձրացրած, զարմացած նայում էր իր շուրջը: 'Դա առավուտը գերի վերցված Ֆրանսացի թմրկահարն էր:

Հետևից երեք-երեք, չորս-չորս անտառային նեղ, տարածված ու փչացած ճանապարհով շարք կազմած գնում էին հուսարները, հետո կազակները՝ ո՛րը յափուհնջով, ո՛րը Ֆրանսական շինելով, ո՛րը ձիու սթարը գլխին պցած: Ձիերը՝ թե շիկակարմիրները, թե խայտախարները, բոլորը՝ իրենցից թափվող անձրևից թվում էին սև: Ձիերի վզները, թրջված բաշերի պատճառով, թվում էին զարմանալի բարակ: Ձիերից գլուխը չի էր բարձրանում: Թե հագուստները, թե թամբերը, թե սանձերը — ամեն ինչ թաց էր, լպրծուն և թթվել էր ինչպես հողը, նույնպես և թափված տերևները, որոնցով ծածկված էր ճանապարհը: Մարդիկ նստել էին ձգված-փշաքաղված, աշխատելով շարժվել, որպեսզի տաքացնեն այն ջուրը, որ անցել էր մինչև մարմինը, և շթողեն անցնելու նոր, սառը ջուրը, որ հոսում էր նստատեղի տակը, ծնկները և վզից ներս: Ձգված կազակների մեջտեղի երկու սայլը՝ Ֆրանսական և կազակային թամբած ձիերով լծված՝ դրսևում էին ծառերի կոճղերի ու ճղափայտերի դիպչելով և շրպպում ջրերով լցված ճանապարհի անվահետքերում:

'Դենիսովի ձին, ճանապարհի վրա եղած անձրևաջրի լճակի շուրջն անցնելիս, ձգվեց մի կողմ և 'Դենիսովի ծունկը դիպցրեց ծառին:

— Է, սատանա,— շարացած գոռաց նա և, ատամները կրճտելով, մտրակով մի երեք անգամ խփեց ձիուն, ցեխ շաղ տալով իր և ընկերների վրա:

'Դենիսովի տրամադրությունը վատ էր. թե անձրևից, թե քաղցից (առավոտից ոչ ոք ոչինչ չէր կերել), և գլխավորն այն բանից, որ մինչև հիմա 'Դոլոխովից լուր չկար և թշնամուց գերի վերցնելու ուղարկվածը չէր վերադարձել:

«Տրանսպորտի վրա հարձակվելու համար հազիվ թե ուրիշ այսպիսի դեպք լինի, ինչպես հիմա: Մեն-մենակ հարձակվելը շատ վտանգալից է, հետաձգել մյուս օրվան — մեծ պարտիզաններից որևէ մեկը քթիս տակից կխլի որսը», — մտա-

ծում էր Դենիսովը, շարունակ նայելով առաջ, մտածելով որ էտեսնի Դոլոխովի՝ սպասվող սուրհանդակին:

Դուրս գալով բացատրե, որից երևում էր բավական հետու գեպ աջ, Դենիսովը ձին կանգնեցրեց.

— Ինչ-որ մեկը գալիս է,— ասավ նա:

Եսաուլը նայեց Դենիսովի ցույց տված ուղղութիւնը:

— Գալիս են երկուսը՝ մի սպա և մի կազակ: Միայն եկ-բաղրելի չի, որ ինքը գնդապետը լինի,— ասավ եսաուլը, որ սիրում էր գործածել կազակներին անհայտ բառեր:

Եկողները, սարից ցած իջնելով, ծածկվեցին աչքից և մի բանի ըոպե հետո նորից երևացին: Առջևից հոգնած արշավա-թայլ, ձիուն մտրակելով, գալիս էր մի սպա, գզգզված, մինչև ոսկորները թրջված և ծնկներից վեր հարված պանտալոնով: Նրա հետևից, ասպանդակների վրա կանգնած, վարգում էր կազակը: Այդ սպան, մի շատ երիտասարդ տղա՝ լայն կարմիր դեմքով և արագաշարժ, խնդուն աչքերով, սրարշավ եկավ Դե-նիսովի մոտ և թրջված ծրարը տվավ նրան:

— Գեներալից է,— ասավ սպան,— ներեցեք, որ այնքան էլ չոր չի...

Դենիսովը, դեմքը խոտոտելով, ծրարը վերցրեց և բացեց:

— Այ ասում էին, թե վտանգավոր է, վտանգավոր,— ասավ սպան, դիմելով եսաուլին այն միջոցին, երբ Դենիսովը կարողում էր իրեն տրված ծրարը:— Ասենք, ես ու Կոմարովը,— նա ցույց տվավ կազակին,— պատրաստվեցինք: Մենք երկուս-կան ատր... Իսկ սա ի՞նչ է,— հարցրեց նա, ֆրանսական թըմբ-կահարին տեսնելով,— գերի՞ է: Դուք արդեն կովի՞ մեջ եք եղել: Կարելի՞ է նրա հետ խոսել:

— Ա՛նտո՞վ: Պետյա՞,— բացականչեց Դենիսովը, իրեն տրված ծրարն աչքի անցնելով:— Բայց ինչո՞ւ դու շատիր, թե ո՞վ ես,— և Դենիսովը ժպտը դեմքին, դառնալով, ձեռք մեկ-նեց սպային:

Այդ սպան Պետյա Ռոստովն էր:

Ամբողջ ճանապարհին Պետյան պատրաստվում էր այն բանին, թե ինչպես ինքը, որպես վայել է հասակավորին ու սպային, շակնարկելով նախկին ծանոթութունը, կպահի իրեն Դենիսովի հետ: Բայց հենց որ Դենիսովը ժպտաց նրան, Պետյան

անմիջապես փայլեց, կարմրեց ուրախութունից և մոռացավ նախապատրաստած պաշտոնականութունը, սկսեց պատմել, թե ինչպես էր անցել ֆրանսացիների մոտով և որքան ուրախ է, որ իրեն այսպիսի հանձնարարութուն է տրված, և որ նա արդէն եղել է կովում՝ վլազմայի մոտ, և որ այնտեղ հերոսությամբ աչքի է ընկել մի հուսար:

— է, ես ուղ՛ախ եմ բեզ տեսնելուս,— ընդհատեց նրան Դենիսովը, և նրա դեմքը նորից ընդունեց մտահոգ արտա-հայտութուն:

— Միխայիլ Ֆեոկլիտիչ,— դիմեց նա եսաուլին:— Սա նո-ղից գեղ՛մանացու կողմից է եկել: Սա նղ՛ա մոտ է ծաղ՛ալում:

Եվ Դենիսովը եսաուլին պատմեց, որ այժմ բերված գլու-թյան բովանդակութունն այն է, որ գերմանացի գեներալը կրկնում է իր պահանջը՝ միանալ տրանսպորտի վրա հարձակ-վելու համար:

— Եթե վաղը մենք տղ՛անսպորտը չվեղ՛ցնենք, նա կխլի մեր քթի տակից,— եզրակացրեց նա:

Այն ժամանակ, երբ Դենիսովը խոսում էր եսաուլի հետ, Պետյան, Դենիսովի սառը տոնից շփոթված և կարծելով, թե այդ տոնի պատճառն իր պանտալոնի վիճակն է, այնպես, որ ոչ ոք այդ չնկատի, շինելի տակից ուղղեց հարված-ճմոթված պանտալոնը, աշխատելով որքան կարելի է ուզմական տեսք ունենալ:

— Ի՞նչ հրաման է լինելու ձերոք բարձր բարեծնության կողմից,— ասավ նա Դենիսովին, ձեռը պահպանակի մոտ բռնելով և նորից վերադառնալով ադյուտանտի ու գեներալի խաղին, որի համար պատրաստվել էր,— թե՞ պետք է մնամ ձերոք բարձր բարեծնության մոտ:

— Հղ՛ամա՞ն...— ասավ Դենիսովը մտախոհ:— Բայց դու կաղ՛ո՞ղ ես մինչև վաղը մնալ:

— Ախ, խնդրեմ... Կարո՞ղ եմ մնալ ձեզ մոտ,— բացական-չեց Պետյան:

— Բայց քեզ ի՞նչ է հղ՛ամայել իսկապես գենեղ՛ալը — անմիջապես վեղ՛աղաղ՛նա՞լ,— հարցրեց Դենիսովը:

Պետյան կարմրեց:

— Նա ոչինչ էլ չի հրամայել, ես կարծում եմ՝ կարելի՞ է, — ասավ նա հարցականորեն:

— Է, լավ, — ասավ Դենիսովը:

Եվ դառնալով իր ստորադրյալներին, նա կարգադրեց, որ խումբը գնա անտառի պահականոցի մոտ նշանակված հանգրտի վայրը և որպեսզի կիրգիզական ձի նստած սպան (այդ սպան ադյուտանտի պաշտոն էր կատարում) գնա Դոլոխովին փնտրի, իմանա՝ որտեղ է նա և երեկոյան կգա՞ արդյոք: Իսկ ինքը Դենիսովը՝ եսաուլի ու Պետյայի հետ մտադիր էր գնալ անտառի պռոնկը, որ դուրս էր գալիս դեպի Շամշևո, այն հաշվով, որ նայի Ֆրանսացիների այն դիրքը, որի վրա պետք է ուղղվեի վաղվան հարձակումը:

— Էյ, միղ՛ուք, — դիմեց նա առաջնորդ գյուղացուն, — տաղ դեպի Շամշևո:

Դենիսովը, Պետյան ու եսաուլը, ուղեկցությամբ մի քանի կազակների և հուսարի, որը տանում էր գերի Ֆրանսացի տղային, գնացին դեպի ձախ, ձորամիջով դեպի անտառի պռոնկը:

V

Անձրևը կտրեց, միայն մշուշ էր իջնում և անձրևաչրի կաթիլներն էին ընկնում ծառերի ճյուղերից: Դենիսովը, եսաուլն ու Պետյան անխոս գնում էին թասակով գյուղացու հետևից, որը, տրեխների մեջ ծովածոտներով թեթև ու անձայն քայլելով արմատների ու թաց տերևների վրայով՝ տանում էր նրանց դեպ անտառի պռոնկը:

Դուրս գալով թումբը, գյուղացին կանգ առավ, նայեց այս ու այն կողմ և գնաց դեպի ծառերի նոսրացող պատը: Մի մեծ կաղնու մոտ, որի տերևները դեռ չէին թափվել, նա կանգնեց և խորհրդավոր դեպ իրեն կանչեց ձեռով:

Դենիսովն ու Պետյան մոտեցան նրան: Այն տեղից, ուր կանգ էր առել գյուղացին, երևում էին Ֆրանսացիները: Անտառից դենն անմիջապես կիսարլուր կազմած ներքև էր գնում գարնանացանի դաշտը: Դեպ աջ, զառթափ ձորի այն կողմը երևում էր մի փոքրիկ գյուղ և քանդված տանիքներով կալվածատիրական մի տուն: Այդ գյուղում և կալվածատիրական տանը, և

ամբողջ բլուրի վրա, այգում, ջրհորների ու ճլակի մոտ, և ամբողջ ճանապարհին դեպի սարը՝ կամրջից մինչև գյուղը ոչ ավելի քան 200 սաժեն տարածությամբ օրորվող մշուշի մեջ երեկում էին մարդկանց բազմություններ: Պարզ լավում էին նրանց ոչ ոռոսական բացականչությունները՝ սարը բարձրացող, սայլերին լծված ձիերի վրա և իրար կանչելը:

— Գեղ՛ուն բեղ՛եք այստեղ, — կամաց ասավ Դենիսովը, աչքը չհեռացնելով Ֆրանսացիներից:

Կազակն իջավ ձիուց, Ֆրանսացի տղային իջեցրեց և նրա հետ միասին մոտեցավ Դենիսովին: Դենիսովը, ցույց տալով Ֆրանսացիներին, հարցրեց, թե ի՞նչ գործեր են դրանք: Տղան, սառած ձեռները գրպանը կոխելով և հոնքերը բարձրացնելով, վախեցած նայեց Դենիսովին և, շնայած ակներև ցանկությանը՝ ասել ամենը, ինչ ինքը գիտեր, խճճվում էր իր պատասխանների մեջ և միայն հաստատում էր այն, ինչ հարցնում էր Դենիսովը: Դենիսովը, դեմքը խոժոռելով, երեսը շրջեց նրանից և դարձավ եսաուլին, հայտնելով նրան իր նկատառումները:

Պետյան, արագ շարժումներով գլուխը դարձնելով, նայում էր մերթ թմրկահարին, մերթ Դենիսովին, մերթ եսաուլին, մերթ գյուղում և ճանապարհին գտնվող Ֆրանսացիներին, աշխատելով աչքաթող շանել որևէ կարևոր բան:

— Կգա Դոլոխովը, թե չի գա, պետք է վեղ՛ցնել... Հը՛, — ասավ Դենիսովը, աչքերի ուրախ փայլով:

— Տեղը հարմար է, — ասավ եսաուլը:

— Հետևակը նեղ՛քեից կուղաղ՛կենք, ճահիճնեղ՛ով, — շարունակեց Դենիսովը. — նղ՛անք սողալով կմոտենան այգուն, դուք կազակենեղ՛ի հետ կգաք այնտեղից: — Դենիսովը ցույց տվեց գյուղի այն կողմի անտառը, — իսկ ես այստեղից իմ հուսաղ՛նեղ՛ի հետ: Եվ կղ՛ակոցի ձայնից...

— Ձորով չի կարելի, ճահիճ է, — ասավ եսաուլը: — Ձիերը կխրվեն, պետք է անցնել ավելի ձախ...

Այն ժամանակ, երբ նրանք կիսաձայն խոսում էին այսպես, ներքևից, լճակից ցած՝ հովտից տրաքեց մի կրակոց, սպիտակին տվեց մի փոքրիկ ծուխ, երկրորդ կրակոցը, և լավեց միահամուտ, կարծես բլուրի վրա գտնվող Ֆրանսացիների հարյուրավոր ձայների ուրախ կանչ: Առաջին ըոպեին թե Դենիսովը,

թե եսաուլը ետ ընկրկեցին: Նրանք այնքան մոտ էին, որ նրանց թվաց, թե այդ կրակոցների և կանչերի պատճառն իրենք են: Բայց կրակոցներն ու կանչերը նրանց չէին վերաբերում: Յածով, ճահիճներով վազում էր ինչ-որ կարմիր հագած մի մարդ: Ակներև է, ֆրանսացիները կրակում էին նրա վրա և գոռում:

— Դա մեր Տիխոնն է, — ասավ եսաուլը:

— Նա՛ է, նա՛ է որ կա:

— Տես անդգամին, — ասավ Դենիսովը:

— Կփախի՛ր-կերթա, — աչքերը կկոցելով, ասավ եսաուլը: Մարդը, որին նրանք Տիխոն էին անվանում, վազելով դեպի գետը, նետվեց նրա մեջ այնպես, որ ջրի ցալառնքները թրոան վեր և, մի ակնթարթ ջրի մեջ աներևութանալով, չրեց ամբողջովին սևացած, դուրս եկավ շորեքթաթ և վազեց առաջ: Ֆրանսացիները, որ վազում էին նրա հետևից, կանգ առան:

— Այ, ճարպիկ է, — ասավ եսաուլը:

— Ինչ անասունն է, — դժգոհության նույն արտահայտությամբ խոսեց Դենիսովը: — Եվ ի՞նչ էր անում մինչև հիմա:

— Դա ո՞վ է, — հարցրեց Պետյան:

— Դա մեր պլաստունն է: Ես նո՛ւան ուղաղ՝ կել եմ գեղ՛ի բեղ՛ելու:

— Ախ, հա, — ասավ Պետյան Դենիսովի առաջին խոսքից, գլխով անելով, կարծես ամեն ինչ հասկացավ, թեև բացարձակապես ոչ մի բառ էլ չէր հասկացել:

Տիխոն Շչերբատին ամենահարկավոր մարդկանցից մեկն էր խմբում: Նա Գծատի մոտ գտնվող Պոկրովսկոյե գյուղիցն էր: Երբ իր գործողությունների առաջին օրերը Դենիսովն եկավ Պոկրովսկոյե և, ինչպես միշտ, տանուտերին կանչելով, հարցրեց, թե ի՛նչ է հայտնի իրենց ֆրանսացիների մասին, տանուտերը սլատասխանեց, ինչպես պատասխանում էին բոլոր տանուտերերը, կարծես պաշտպանվելով, թե իրենք բոլորվին բան չգիտեն, ամենևին տեղեկություն չունեն: Բայց երբ Դենիսովը բացատրեց նրանց, թե իր նպատակն է խփել ֆրանսացիներին, և երբ նա հարցրեց, թե արդյոք նրանց մոտ ճանապարհը կորցրած, թափառող ֆրանսացիներ չեն եղել, տանուտերն ասավ, որ միտոգեռներ եղել են իսկապես, բայց իրենց

մոտ գյուղում միայն Տիշկա Շչերբատին է գրավել այդ գործերով: Դենիսովը հրամայեց իր մոտ կանչել Տիխոնին և, գովելով նրան իր գործունեության համար, տանուտերի ներկայությամբ մի քանի խոսք ասավ թագավորին և հայրենիքին հավատարիմ լինելու և ֆրանսացիներին ատելու մասին, որ պետք է ունենան հայրենիքի զավակները:

— Մենք ֆրանսուզներին վատ բան չենք անում, — ասավ Տիխոնը, երևում էր, այդ խոսքերով վհատեցնելով Դենիսովին: — Մենք մենակ էնպես, այսինքն՝ տղաների հետ շարություն էինք անում քեֆի համար: Մի երկու տասը միտոգեռներ խփեցինք, թե չէ վատ բան չենք արել...

Մյուս օրը, երբ Դենիսովը, բոլորովին մոռանալով այդ գյուղացու մասին, դուրս եկավ Պոկրովսկոյեից, նրան հայտնեցին, թե Տիխոնը կպել խնդրում է, որ իրեն թողնեն խմբի մեջ: Դենիսովը կարգադրեց թողնել:

Տիխոնը, որ սկզբում սև աշխատանք էր կատարում՝ փայտ էր պատրաստում խարույկների համար, շուր էր ճալում բերում, ձիերն էր քերթում և այլն, շուտով մեծ սեր և ընդունակություն ցույց տվեց դեպի պարտիզանական պատերազմը: Նա գիշերները գնում էր որսի և ամեն անգամ հետը բերում էր ֆրանսական զգեստ ու զենք, իսկ երբ նրան հրամայում էին՝ բերում էր և գերիներ: Դենիսովն ազատեց նրան աշխատանքներից, սկսեց հետը տանել հեծելադետության և դարձրեց կազակ:

Տիխոնը ձի նստել չէր սիրում և տեղ էր գնում միշտ ոտքով, երբեք ետ չմնալով ձիավորներից: Նրա զենքը մուշկետոնն էր, որ նա կրում էր ավելի զվարճության համար, տեգը և կացինը, որոնք նրա համար նույնն էին, ինչ որ ատամները՝ գալի համար, որը դրանցով միատեսակ հեշտությանմբ և լվեր էր հանում իր բրդի միջից, և կծոտում էր հաստ ոսկորները: Տիխոնը միատեսակ հաջողությանմբ ամբողջ թափով կացնով ճղում էր գերանը և, կացինը բուլթ կողմից բռնելով, բարակ սեպեր էր տաշում և գդալներ շինում: Դենիսովի խմբում Տիխոնը գրավում էր առանձին, բացառիկ տեղ: Երբ հարկավոր էր լինում որևէ առանձին դժվար ու վատ, զզվելի բան անել՝ ուսով ցեխում խրված սայլը շուտ տալով հանել, պոչից ձգելով ճահճից հանել

ձին, քերթի, ֆրանսացիների ուղիղ մեղջուրը խցկվել, օրական կտրել անցնել 50 վերստ,— բոլորը, ծիծաղելով, մատնացույց էին անում Տիխոնին:

— Ի՞նչ պիտի լինի սատանին. կուտած ձիու պես առողջ է,— ասում էին նրա մասին:

Մի անգամ ֆրանսացին, որին գերել էր Տիխոնը, ատրճանակից կրակել էր նրա վրա և խփել մեղքի փափկամասին: Այդ վերքը, որը Տիխոնը բուժեց միայն օղիով՝ թե ներսից, թե դրսից, ամենաուրախ կատակների առարկան էր ամբողջ շուկատում, կատակներ, որոնց սիրով ենթարկվում էր Տիխոնը:

— Հը, ախպերս, էլ շես անի՞: Թե՞ կուշ ածավ,— ծիծաղում էին կազակները նրա վրա: Եվ Տիխոնը, դիտմամբ կուշ գալով ու դեմքը ծամածռելով, ձևացնելով, թե բարկանում է, ամենածիծաղաշարժ հիշոցներով հայհոյում էր ֆրանսացիներին: Այդ դեպքը Տիխոնի վրա այն ազդեցությունն ունեցավ միայն, որ իր վերքից հետո նա հազվադեպ էր գերիներ բերում:

Տիխոնն ամենաօգտակար և քաջ մարդն էր խմբում: Ոչ ոք նրանից ավելի հարձակման առիթներ չէր գտնում, ոչ ոք նրանից ավելի գերի չէր վերցնում և սպանում ֆրանսացիներին. և դրա հետևանքով նա բոլոր կազակների, հուսարների ծաղրածուն էր և ինքը սիրով ենթարկվում էր այդ պաշտոնին: Այժմ Տիխոնը, դեռ գիշերը, Դենիսովի կողմից ուղարկված էր Շամշևո՞ գերի բերելու: Բայց կա՞մ այն պատճառով, որ նա չէր բավարարվել մեկ ֆրանսացիով, կամ այն պատճառով, որ գիշերը քնով էր անցել, ցերեկով մտել թփերը, ֆրանսացիների հենց մեջտեղը և, ինչպես Դենիսովը տեսավ սարից, նկատվել էր նրանց կողմից:

VI

Միաժամանակ էլ եսաուլի հետ խոսելով վաղվա հարձակման մասին, որն այժմ, նայելով ֆրանսացիների մոտիկության, Դենիսովը, թվում էր, վերջնականապես վճռեց, նա ձիու գլուխը թեքեց և ետ գնաց:

— Դե ախպեղ՛ս, գնանք հիմա շող՛անանք,— ասավ նա Պետյային:

Մոտենալով անտառային պահականոցին, Դենիսովը կանգ առավ, աչքերն անտառին հառած: Անառով, ծառերի արանքով, երկար ոտների մեծ-մեծ, թեթև քայլերով, երկար ձեռները թափահարելով գալիս էր մի մարդ՝ կուրտկայով, տրեխներով և կազանի գլխարկ դրած, հրացանն ուսովը զգած և կացինը գոտին խրած: Դենիսովին տեսնելով, այդ մարդը հասցեակ ինչ-որ բան գցեց թփի մեջ և, եզրերն իջած, թրջված շլապան վերցնելով, մոտեցավ պետին: Դա Տիխոնն էր: Մաղկից և կնճիտներից ակոսված նրա փոքրիկ աչքերով դեմքը փայլում էր ինքնագոհ ուրախությամբ: Նա գլուխը բարձր պահած և, կարծես ծիծաղը զսպելով, աչքերը հռոց Դենիսովի երեսին:

— Հը, ո՞ւր էիր էլի՞ կող՛ել,— ասավ Դենիսովը:

— Ո՞ւր էի կորել: Գնացել էի ֆրանցուզների,— համարձակ ու շտապ պատասխանեց Տիխոնը խռպոտ, բայց երգեցիկ ձայնով:

— Իսկ ինչու՞ ցեղ՛եկով գնացիր՞: Անասուն: Հը, ուր՛եմն չբեղ՛ի՞ր:

— Բերելը՝ բերի,— ասավ Տիխոնը:

— Հապա ո՞ւր՛ է:

— Ես դեռ առաջ ու առաջ լուսաբացին բռնեցի դրան,— շարունակեց Տիխոնը, տրեխ հագած տափակ ոտները լայն դնելով,— ու տարա անտառ: Տեսա հարմար չի: Մտածում եմ՝ արի գնամ մի ուրիշ ավելի մաքուրը բերեմ:

— Տես, անզգամ, այդպես էլ կա,— ասավ Դենիսովը եսաուլին:— Դու ինչու նղ՛ան չբեղ՛իր:

— Նրան ինչի՞ բերեի որ,— բարկացած ու հապճեպ ընդհատեց Տիխոնը,— պետքական չէր: Մի՞թե չգիտեմ ձեզ ի՞նչ տեսակն է հարկավոր:

— Ի՞նչ սատանան է... Հետո՞...

— Գնացի մի ուրիշի հետևից,— շարունակեց Տիխոնը,— էսպես սողացի անտառ ու պառկեցի:— Տիխոնն անսպասելի ու ճկուն պառկեց փորի վրա, ներկայացնելով, թե այդ ինչպես է արել:— Հենց մեկը պատահեց,— շարունակեց նա:— Ես նրան էս ձեռով քարշ տվի:— Տիխոնն արագ ու թեթև վերթավ:— Գնանք, ասում եմ, գնդապետի մոտ: էնպես զոռոռոս: Դրանք շորս հոգի էին. թրերով հարձակվեցին վրես: Ես

կացիներ տարա ու վրա բերի էսպես. ինչ է դուք, ասում էմ, Քրիստոսը ձեզ հետ,— բացականչեց Տիխոնը, ձեռները թափահարելով և, դեմքն աճարկու խոժոռած, կուրծքը դուրս ցցեց:

— Մենք սարից տեսանք, թե դու ինչպես էիր թռչում ջրերի վրայից,— ասավ եսաուլը, իր փայլուն աչքերը կուշ ածելով: Պետյան շատ էր ուզում ծիծաղել, բայց տեսավ, որ բոլորը զսպում են իրենց ծիծաղը: Նա աչքերն արագորեն գցում էր Տիխոնի երեսից եսաուլի ու Դենիսովի երեսը, չհասկանալով այն, լին ի՛նչ է նշանակում այդ ամենը:

— Դու հիմա՞ մի ձևանա:— ասավ Դենիսովը, բարկացած հագալով:— Ինչո՞ւ աղ՛աջիհին չբեղ՛իղ:

Տիխոնն սկսեց մի ձևով մեջքը բորել, մյուսով գլուխը, և հանկարծ նրա ամբողջ դեմքը ձգվեց դարձավ մի փայլուն հյմար ժպիտ, որը երևան հանեց ատամի պակասը (որի համար և նա կոչվում էր Շչերբատի՝ ատամնապակաս): Դենիսովը ժրպտաց, և Պետյան ծիծաղեց ուրախ, որին միացավ և ինքը Տիխոնը:

— Բայց ախր բոլորովին կարգին չէր,— ասավ Տիխոնը:— Շորերը վատ էին, էլ ինչի՞ բերեի: Հետո կոպիտ էր, ձերդ բարեծնություն: Ինչպես թե, ասում է, ես երանալի տղա եմ. չեմ գա, ասում է:

— Այ բեզ անասուն,— ասավ Դենիսովը:— Ես պետք է հաղ՛ցուփող՝ ձևի...

— Ես նրան հարցրի,— ասավ Տիխոնը:— Ասում է՝ վատ գ՛տեմ: Մերոնք, ասում է, շատ են, բայց բոլորը վատ են, մենակ, ասում է, անուններն է: Մի լավ հա՛յ անեք, ասում է, բոլորին կվերցնեք,— եզրակացրեց Տիխոնը, ուրախ ու վճռական նայելով Դենիսովի աչքերին:

— Այ ես բեզ մի հաղ՛ցուղ՝ անդամ դադեմ, այն ժամանակ դու հիմաղ՝ ձևացիղ՝,— ասավ Դենիսովը խստորեն:

— Բարկանալու ինչ կա,— ասավ Տիխոնը,— ի՞նչ է, ես ձեր ֆրանցուզներին չեմ տեսե՞լ: Այ թող մթնի, ես քեզ համար, ինչ տեսակ կուզես, թեկուզ երեքը կբերեմ:

— Դե գնանք,— ասավ Դենիսովը, և մինչև պահականոցը գնաց անխոս, բարկացած ու խոժոռած:

Տիխոնը քայլում էր հետևից, և Պետյան լսում էր, թե ինչ-

պես էին կազակները ծիծաղում նրա հետ ու նրա վրա ինչ-որ կողիկների պատճառով, որ նա գցել էր թփի մեջ:

Երբ անցավ նրանց՝ Տիխոնի խոսքերի ու ժպիտի հարուցած ծիծաղը, և Պետյան մի ակնթարթում հասկացավ, որ այդ Տիխոնը մարդ է սպանել, նա իրեն անհարմար զգաց: Նա նայեց գերի թմբկահարին, և ինչ-որ մի բան ծակեց նրա սիրտը: Բայց այդ անհարմարությունը տևեց միայն մի ակնթարթ: Նա անհրաժեշտություն զգաց գլուխը բարձր բռնել, ոգեպնդվել և լուրջ դեմքով հարցուփորձել եսաուլին վաղվան ձեռնարկելիք մասին այն հաշվով, որ անարժան չլինի այն շրջանին, որի մեջ գտնվում էր:

Ուղարկված սպան Դենիսովին հանդիպեց ճանապարհին, հայտնելով, թե Դոլոխովն ինքը հիմա կգա, և թե նրա մոտ ամեն ինչ բարեհաջող է:

Դենիսովը հանկարծ ուրախացավ և Պետյային կանչեց իր մոտ:

— Դե, պատմիղ՝ ինձ քո մասին,— ասավ նա:

VII

Պետյան Մոսկվայից դուրս գալիս, ծնողներին թողնելով, միացավ իր գնդին և շուտով դրանից հետո նրան որպես սուրհանդակ վերցրեց գեներալը, որը մի մեծ ջոկատի հրամանատար էր: Սպա դառնալու օրից և մանավանդ գործող բանակը մտնելու օրից, ուր նա մասնակցեց Վյազմալի ճակատամարտին, Պետյան գտնվում էր ուրախության մշտական երջանիկ-հուզված վիճակում, որ ինքը մեծ է, և մշտապես խանդավառ շտապողականության մեջ՝ բաց շթողնել իսկական հերոսության փողկանուկների մեջ՝ բաց շթողնել իսկական հերոսության փողկանուկներին: Նա շատ երջանիկ էր նրանով, ինչ տեսել ու ապրել էր բանակում, բայց դրա հետ մեկտեղ նրան թվում էր, թե այնտեղ, ուր ինքը չկա, հենց այնտեղ է այժմ կատարվում իսկականը, հերոսականը: Եվ նա շտապում էր գնալ այնտեղ, ուր ինքը չկար այժմ:

Երբ հոկտեմբերի 21-ին նրա գեներալը ցանկություն հայտնեց որևէ մեկին ուղարկել Դենիսովի ջոկատը, Պետյան այնպես

աղերսագին խնդրեց իրեն ուղարկել, որ գեներալը չկարողացավ մերժել: Բայց, նրան ուղարկելով, գեներալը, հիշելով Պետյայի խենթ վարմունքը Վյազմայի ճակատամարտում, ուր Պետյան փոխանակ ճանապարհով գնալու այնտեղ, ուր ուղարկված էր, սրբաբազմ գնաց ուղարկված ֆրանսացիների կրակի տակ և երկու անգամ կրակեց այնտեղ իր ատրճանակից, — ուղարկելով նրան, գեներալը հատկապես արգելեց Պետյային մասնակցել Դենիսովի որևէ գործողությանը: Դրանից էր, որ Պետյան կարմրեց ու շփոթվեց, երբ Դենիսովը հարցրեց, թե նա կարո՞ղ է արդյոք մնալ: Մինչև անտառի փեշը գնալը Պետյան գտնում էր, որ ինքը պետք է, իր պարտքը խստորեն կատարելով, անմիջապես վերադառնա: Բայց երբ տեսավ Ֆրանսացիներին, տեսավ Տիտոնին, իմացավ, որ գիշերն անպատճառ հարձակվելու են, նա, ջահելներին հատուկ մի հայացքից մյուսին անցնելու արագությանը, ինքն իրեն որոշեց, որ իր գեներալը, որին շատ հարգում էր մինչև այժմ, — անպետք մարդ էր, գերմանացի, որ Դենիսովը հերոս էր, եսաուն էլ հերոս էր, Տիտոնն էլ, և որ ամոթ կլիներ իր համար հեռանալ նրանցից դժվարին ըոպերին:

Արդեն մթնում էր, երբ Դենիսովը, Պետյայի ու եսաունի հետ մոտեցավ պահականոցին: Կիսամութի մեջ երևում էին թամբած ձիեր, կազակներ, հուսարներ, որ հուլիկներ էին սարքում բացատում և (որպեսզի Ֆրանսացիք ծուխը չտեսնեն) թեժ կրակ էին արել անտառի ձորակում: Փոքրիկ խրճիթի հաշտում կազակը, թեքերը քշտած, ոչխարի միս էր կտրտում: Իսկ հենց խրճիթում Դենիսովի խմբից երեք սպա դուռը հարմարեցնում էին սեղանի: Պետյան, իր թաց զգեստները հանելով, տվեց շորացնելու և անմիջապես սկսեց օգնել սպաներին ճաշ սեղանը սարքելու:

Տասը ըոպե հետ սեղանը պատրաստ էր՝ անձեռոցիկով ծածկված: Սեղանի վրա կար օղի, տափաշշով ոտմ, սպիտակ հաց և տապակած ոչխարի միս աղի հետ:

Սպաների հետ միասին սեղան նստած, ձեռներով, որոնցից ճարպ էր կաթում, ոչխարի յուղոտ, անուշաբույր միսը կտրելով՝ Պետյան գտնվում էր դեպ բոլոր մարդիկ ունեցած քնքուշ սիրտ մանկական խանդավառ վիճակում և դրա հետևանքով

վտոս էր, որ նույնպիսի սեր տածում են դեպ ինքը ուրիշները:

— Իսկ դուք ի՞նչ եք կարծում, Վասիլի Ֆեոդորովիչ, — դիմեց նա Դենիսովին, — ոչինչ, որ ես ձեզ հետ մնամ մի օր: — Եվ պատասխանի չսպասելով, նա ինքը պատասխանեց իրեն: — Չէ որ ինձ կարգադրված է իմանալ, ես էլ ահա կիմանամ... Միայն թե դուք ինձ թողեք ամենա... գլխավոր... ինձ պարգևներ հարկավոր չեն... Բայց ես ուզում եմ...

Պետյան ատամները սեղմեց և շուրջը նայեց, բարձրացրած գլուխը դեպ վեր ցնցելով ու ձեռք թափահարելով:

— Ամենագլխավոր՝ տեղը... — կրկնեց Դենիսովը ժպտալով:

— Միայն խնդրում եմ, ինձ մի խումբ տվեք, որ հրամանատարություն անեմ, — շարունակեց Պետյան, — հը, մի՞թե դժվար է ձեզ համար:

— Ախ, դուք դանա՞կ եք ուզում, — դիմեց նա սպային, որ ուզում էր միս կտրել:

Եվ տվեց նրան իր ծալովի դանակը:

Սպան գուցե դանակը:

— Վերցրեք, խնդրեմ, ձեզ: Ես այդպիսի դանակ շատ ունեմ... — կարմրելով ասավ Պետյան: — Վա՛յ, ես բոլորովին մոռացա, — հանկարծ բացականչեց նա: — Ես հիանալի չամիչ ունեմ, գիտեք, այնպես, առանց կորիզի: Մենք նոր նպարավաճառ ունենք, և այնպիսի լավ, հիանալի ապրանքներ: Տասը ֆունտ գնել եմ: Ես սովորել եմ մի որևէ քաղցր բանի: Ուզո՞ւմ եք: — Եվ Պետյան վազեց հաշտը՝ իր կազակի մոտ, բերեց սուպրակը, որի մեջ կար հինգ ֆունտ չամիչ: — Կերեք, պարոնայք, կերեք:

— Իսկ ձեզ սրճաման հարկավոր չի՞ արդյոք, — դիմեց նա եսաունին: — Ես մեր նպարավաճառից գնել եմ, հիանալի է: Նա սքանչելի բաներ ունի: Եվ նա շատ ազնիվ մարդ է: Այդ գլխավորն է: Ես անպատճառ կուղարկեմ ձեզ: Բայց գուցե ձեր կայծաքարը մաշվել, վերջացել է, չէ որ այդ պատահում է: Ես հետս վերցրել եմ, այ այստեղ է... — նա ցույց տվեց տոպրակը — հարյուր կայծաքար: Ես շատ էժան եմ գնել: Վերցրեք, պարոնայք, որքան հարկավոր է, թեկուզև բոլորը...

Եվ հանկարծ վախենալով, թե արդյոք շատ ստեր չի ասում, Պետյան կանգ առավ ու կարմրեց:

Նա սկսեց հիշել, թե արդյոք էլի որեէ հիմարութեան չի արել: Եվ մի առ մի մտաբերելով այսօրվա հիշողութունները, նրան ներկայացավ թմբկահար Ֆրանսացու մասին ունեցած հիշողութունը:— «Մեզ համար հիանալի է, իսկ նա ինչպե՞ս է տեսնես: Ո՞ւր տարան նրան: Կերակրեցի՞ն արդյոք: Չե՞ն նեղացրել արդյոք»,— մտածեց նա: Բայց, նկատելով, որ ինքը ստել է կայծքարի մասին, նա հիմա վախենում էր:

«Կարելի՞ է հարցնել,— մտածեց նա,— բայց կասեն՝ ինքը տղա է, տղային էլ ափսոսում է: Ես վաղը նրանց ցույց կտամ, թե ինչ տղա եմ: Ամոթ կլինի, եթե հարցնեմ,— մտածեց Պետյան:— է՛հ, բոլորը միևնու՛շն է»— և անմիջապես, կարմրելով ու սպաներին վախեցած նայելով, թե նրանց դեմքին հեղնանք չկա արդյոք, նա ասավ.

— Իսկ կարելի՞ է կանչել այն տղային, որին գերի եք վերցրել. մի բան տանք ուտելու... գուցե...

— Մյո՛, խղճուկ տղա է,— ասավ Դենիսովը, ըստ երևույթին, ամոթալի ոչինչ չգտնելով այդ հիշեցման մեջ:— Կանչեցեք նո՞ւան այստեղ: Vincent Bosse՛ ես ասում նրան: Կանչեցեք:

— Ես կկանչեմ,— ասավ Պետյան:

— Կանչի՞ղ՛, կանչի՞ղ՛: Խեղճ տղա,— կրկնեց Դենիսովը:

Պետյան կանգնած էր դուռն ամտ, երբ Դենիսովն ասավ այդ Պետյան անցավ սպաների արանքով և մոտեցավ Դենիսովին:

— Թույլ տվեք համբուրել ձեզ, սիրելիս,— ասավ նա:— Ա՛խ, որքան լավ է, հիւնալի:

Եվ, Դենիսովին համբուրելով, նա վազեց բակը:

— Bosse! Vincent!— կանչեց Պետյան, դուռն ամտ կանգնելով:

— Դուք ո՞ւմ եք ուզում, պարոն,— ասավ մի ձայն մթան միջից:

Պետյան պատասխանեց, որ այն Ֆրանսացի տղային, որին գերի են վերցրել:

¹ Վինցենթ Բոսս:

— Ո՞ւ: Վեսեննո՞ւն,— ասավ կազակը:

Նրա Vincent անունը կազակներն արդեն փոխել դարձրել էին Վեսեննի, իսկ գյուղացիներն ու զինվորները՝ Վիսենյա: Երկու փոփոխութեան մեջ այդ հիշեցումը զարնան մասին՝ միանում էր ջահել տղայի մասին ունեցած պատկերացման հետ:

— Նա այնտեղ խարուկի մոտ տաքանում էր: է՛յ, Վիսենյա՛. Վիսենյա. Վեսեննի,— մութի մեջ լսվեցին կանչող ձայներ ու ծիծաղ:— Բայց ժիր տղա է,— ասավ Պետյայի կողքին կանգնած հուսարը: Մենք նրան քիչ առաջ կերակրեցինք: Սարսափելի բաղցած էր:

Մութի մեջ քայլեր լսվեցին և, բութիկ ոտները ցեխում շրպպացնելով, թմբկահարը մոտեցավ դռանը:

— Ah, c'est vous!— ասավ Պետյան:— Voulez-vous manger? N'ayez pas peur, on ne vous fera pas de mal,— ավելացրեց նա, երկչոտ ու փաղաքշալի ձեռը նրա ձեռին դիպցրելով:— Entrez, entrez՛!

— Merci, monsieur²,— պատասխանեց թմբկահարը դողդոջուն, գրեթե մանկական ձայնով և սկսեց ցեխոտ ոտները քսել շեմափայտին:

Պետյան շատ բան էր ուզում ասել թմբկահարին, բայց չէր համարձակվում: Նա, շփոթված, հաշտում կանգնել էր նրա կողքին: Հետո մթության մեջ բռնեց նրա ձեռը և սեղմեց:

— Entrez, entrez,— կրկնեց նա միայն քնքուշ շշուկով:

— Ա՛խ, ինչ անեմ ես սրա համար,— ասում էր Պետյան ինքն իրեն և, դուռը բանալով, տղային ներս թողեց իր կողքով:

Երբ թմբկահարը մտավ խրճիթ, Պետյան նստեց նրանից հեռու, իր համար ստորացուցիչ համարելով ուշադրութուն հրավիրել նրա վրա: Նա գրպանում շոշափում էր միայն փողերը և կասկածի մեջ էր՝ ամոթ չի՞ լինի արդյոք տալ դրանք թրմբկահարին:

¹ Ախ, այդ դուք եք, ուզո՞ւմ եք ուտել: Մի վախենաք, ձեզ ոչ մի վատ բան չեն անի: Մտեք, մտեք ներս:

² Շնորհակալ եմ, պարոն:

Թմբկահարից հետո, որին Դենիսովի կարգադրութեամբ, տվին օդի, միս և որին Դենիսովը հրամայեց ուսական կաֆտան հագցնել այն հաշվով, որ նրան գերինների հետ շուղարկելով՝ թողնի իր մոտ խմբում, Պետյայի ուշադրութունը գրավեց Դոլոխովը: Պետյան բանակում շատ պատմութիւններ էր լսել Դոլոխովի՝ Փրանսացիների նկատմամբ ցուցաբերած անսովոր քաջութեան ու դաժանութեան մասին, և այդ պատճառով այն րոպեից, երբ Դոլոխովը մտավ խրճիթ, Պետյան, աչք չհեռացնելով, նայում էր նրան, հետզհետե ավելի սրտապնդովում էր, բարձրացրած գլուխը ցնցելով, այն հաշվով, որ ինքն անարժան չլինի և անգամ այդպիսի ընկերութեան, ինչպիսին Դոլոխովն է:

Դոլոխովի արտաքինը տաշօրինակորեն աչեցրեց Պետյային իր պարզութեամբ:

Դենիսովը չեքմեն էր հագել, մորուք ուներ և կրծքին Նիկոլալ հրաշագործի սրբապատկերը. նա իր թե խոսելու ձևով թե վարվեցողութեան բոլոր եղանակներով արտահայտում էր իր դիրքի առանձնահատկութիւնը: Իսկ Դոլոխովն, ընդհակառակը, որ առաջ, Մոսկվայում, պարսկական հագուստ էր հագնում, հիմա գվարդիական սպայի ամենասեթեթ տեսքն ուներ: Նրա դեմքը մաքուր ածիլված էր, հագել էր գվարդիականի բամբակե սյուրթուկ՝ Գեորգին կոճակատեղը ամրացրած, և դրել էր պարզ ֆուրաժկա: Նա անկյունում հանեց թաց յափուռչին և, Դենիսովին մոտենալով, չբարեկամ ոչ ոքի, անմիջապէս սկսեց հարցուփորձել գործի մասին: Դենիսովը պատմեց այն դիտավորութիւնների մասին, որ տրանսպորտի նրկատմամբ ունեին մեծ ջոկատները, թե Պետյայի ուղարկելու մասին և թե այն մասին, թե ի՞նչ է պատասխանել ինքը երկու գններալներին: Ապա Դենիսովը պատմեց ամենը, ինչ գիտեր Փրանսական ջոկատի դրութեան մասին:

— Այդ այդպէս է: Բայց պետք է իմանալ ի՞նչ գործեր են և որքան են, — ասավ Դոլոխովը, — պետք է գնալ իմանալ: Հաստատ չիմանալով, թե որքան են նրանք, չի կարելի գործ սկսել: Ես սիրում եմ ակուրատ գործ տեսնել: Ահա վասիկ, պարոն-

ներից մեկը չի ցանկանա արդոք գալ ինձ հետ նրանց լագերը: Ես հետս մուկդիր էլ ունեմ:

— Ես, ես... ես կգամ ձեզ հետ, — բացականչեց Պետյան:

— Բնավ հաղկավող՝ չի, ող՝ դու գնաս, — ասավ Դենիսովը, դիմելով Դոլոխովին, — իսկ նղ՝ան աղ՝դեն ինչ էլ լինի, չեմ թողնի:

— Ալ հիանալի է, — բացականչեց Պետյան, — ես ինչո՞ւ չգնամ որ...

— Նղ՝ա համաղ՝, ող՝ կաղ՝իք չկա:

— Այդ արդեն ներեցեք ինձ, որովհետեւ... որովհետեւ ես կերթամ, ահա բոլորը: Դուք ինձ կտանե՞ք, — դիմեց նա Դոլոխովին:

— Ինչո՞ւ չէ... — ցրված պատասխանեց Դոլոխովը, ուշադիր նայելով Փրանսացի թմբկահարի դեմքին: — Այս կտրիճը վաղո՞ւց է քեզ մոտ, — հարցրեց նա Դենիսովին:

— Նող՝ ենք վեղ՝ցղ՝ել, բայց ոչինչ չգիտի, թողի՞ մնա ինձ մոտ:

— Է, իսկ մնացյալներին ի՞նչ ես անում, — ասավ Դոլոխովը:

— Ինչպէս թե ի՞նչ: Ստացականով ուղարկում եմ, — հանկարծ կարմրելով բացականչեց Դենիսովը: — Եվ համաղ՝ձակ կասեմ, ող խղճիս վղ՝ա ոչ մի մաղ՝դ չկա: Միթե քեզ համաղ՝դ ժվաղ՝ է 30 թե 300 մաղ՝դ ուղեկցուղ՝դով ուղարկել քաղաք, քան աղ՝ատավող՝ել, ես ուղիղ կասեմ, զինվող՝ի պատիվը:

— Այ երիտասարդ 16 տարեկան կոմսիկին պատշաճում են այդպիսի քնքշութիւններ, — սառը ժպտով ասավ Դոլոխովը, — իսկ դու արդեն՝ ժամանակ է թողնես այդ:

— Ինչ կա որ, ես ոչինչ չեմ ասում. ես միայն ասում եմ, թե անպատճառ գալու եմ ձեզ հետ, — երկչոտութեամբ ասավ Պետյան:

— Իսկ ես ու դու, ախպերս, ժամանակն է, որ թողնենք այդ քնքշութիւնները, — շարունակեց Դոլոխովը, կարծես նա առանձին հաճույք էր գտնում խոսել այդ նյութի մասին, որը ջղայնացնում էր Դենիսովին: — Է, սրան դու ինչո՞ւ ես վերցրել քեզ մոտ, — ասավ նա, գլուխն օրորելով, — նրա՞ համար, որ խղճո՞ւմ

ես: Մենք գիտենք քո այդ ստացականները: Դու կուղարկես հարյուր մարդ, տեղ կհասնի 30: Կմեռնեն քաղցից կամ կսպանեն: Ուրեմն միևնույն չի՞ վերցնել, թե չվերցնել:

Եսաուլը, պայծառ աչքերը կկոցեիլով, գլխի շարժումով հավանութուն տվեց:

— Այդ միևնույն է, դատողութուններդ՝ն ավելող՞դ են: Ես չեմ ուզում վեղ՛ցնել իմ խղճի վղ՛ա: Դու ասում ես՝ կմեղ՛նեն: է, լավ: Միայն թե ոչ իմ ձեղ՛ով:

Դոլոխովը ծիծաղեց:

— Ո՞վ է որ նրանց չի հրամայել քսան անգամ բռնել ինձ: Բայց չէ որ կբռնեն՝ ինձ և քեզ, քո ասպետութեամբ, միևնույն է, կկախեն-կիսեղդեն.— նա լռեց:— Սակայն պետք է գործ անել: Ուղարկել իմ կազակին բռնով: Ես ֆրանսական երկու մոնդիր ունեմ: Ինչ կա, գնա՞նք միասին,— հարցրեց նա Պետյային:

— Ե՛ս: Այո, այո, անպատճառ,— կարմրելով գրեթե մինչև արցունքը գալը, բացականչեց Պետյան, Դենիսովին նայելով:

Նորից, այն ժամանակ, երբ Դոլոխովը վիճում էր Դենիսովի հետ, թե ինչ պիտի անել գերիներին, Պետյան զգաց անհարմարություն և շտապողականություն. նա նորից շարժեցավ լավ հասկանալ, թե նրանք ինչի՞ մասին էին խոսում: «Եթե այդպես են մտածում մեծերը, հայտնիները, նշանակում է՝ այդպես է հարկավոր, նշանակում է՝ դա լավ է,— մտածում էր նա:— Իսկ գլխավորն այն է, որ Դենիսովը չհամարձակվի մըտածել, թե ես իրեն կլսեմ, թե նա կարող է հրամաններ տալ ինձ: Ես անպայման Դոլոխովի հետ կերթամ ֆրանսական լագերը: Նա կարող է, ես էլ կարող եմ:

Դենիսովի բոլոր հորդորներին՝ չգնալ, Պետյան պատասխանում էր, թե նա ինքը նույնպես սովոր է ամեն ինչ անել ակուրատ կերպով, ու ոչ թե առանց մտածելու, և թե իր վտանգվելու մասին երբեք չի մտածում:

— Որովհետև, ընդունեցեք ինքներդ, եթե ճիշտը չիմանանք որքան են այնտեղ, դրանից է կախված գուցե հարյուրավորների կյանքը, իսկ մենք այստեղ մենակ ենք. և հետո ես այդ շատ եմ ուզում, և անպայման, անպայման կերթամ. դուք էլ ինձ մի պահեք,— ասում էր նա,— ավելի վատ կլինի միայն:

Ֆրանսական շինելներ հագած ու կիվերներ դրած՝ Պետյան ու Դոլոխովը ձիով գնացին անտառի այն բաց ճանապարհը, որտեղից Դենիսովը նայում էր ճամբարը և, անտառից դուրս գալով՝ բոլորովին մթության մեջ, իջան հովիտը: Զիով իջնելով ցած՝ Դոլոխովը կարգադրեց իրեն ուղեկցող կազակներին սպասել այստեղ և խոշոր վարգով ճանապարհով գնաց դեպի կամուրջը: Պետյան, հուզումից մարելով, ձին քշում էր նրա կողքից:

— Եթե ձեռներն ընկնենք՝ ես կենդանի անձնատուր չեմ լինի. ես ատրճանակ ունեմ,— շշնջաց Պետյան:

— Ռուսերեն մի խոսի,— արագ շշուկով ասավ Դոլոխովը, և նույն վայրկյանին մթության մեջ լավեց մի կանչ. «Qui vive?»¹ և հրացանի զնգոց:

Արյունը Պետյայի երեսը տվեց, և նա ձեռը տարավ ատրճանակին:

— Lanciers du 6-me²,— խոսեց Դոլոխովը, չարագացնելով և նվազեցնելով ձիու քայլը:

Պահակի սև կերպարանքը կանգնած էր կամուրջի վրա:

— Mot d'ordre³.

Դոլոխովը ձիու գլուխը պահեց և գնաց քայլով:

— Dites donc, le colonel Gérard est ici?⁴— ասավ նա:

— Mot d'ordre,— շարտասխանելով՝ ասավ պահակը, ճանապարհը կարելով:

— Quand un officier fait sa ronde, les sentinelles ne demandent pas le mot d'ordre...— գոռաց Դոլոխովը, հանկարծ բռնկվելով, ձին քշելով պահակի վրա:— Je vous demande si le colonel est ici?⁵

Եվ, շսպասելով մի կողմ քաշված պահակի պատասխանին, Դոլոխովը քայլով բարձրացավ սարը:

¹ Ո՞վ է:

² 6-րդ գնդի նիզակակիրներ:

³ նշանաբանը:

⁴ Ասացեք, այստե՞ղ է արդյոք գնդապետ Ժերարը:

⁵ Երբ սպան անցնում է զորաշրթան, պահակները նշանաբան չեն հարժեցնում: Ես հարցնում եմ, այստե՞ղ է արդյոք գնդապետը:

Նկատելով մարդու մի սև ստվեր, մարդու, որ անցնում էր ճանապարհը, Դոլոխովը կանգնեցրեց այդ մարդուն և հարցրեց, թե ո՛ւր են հրամանատարը և սպաները: Այդ մարդը, որ պարկն ուսին զինվոր էր, կանգ առավ, մոտեցավ Դոլոխովի ձիուն, ձեռը նրան դիպցնելով, և պարզ ու մտերմաբար պատմեց, թե հրամանատարն ու սպաները գտնվում են վերև՝ սարի վրա, աչ կողմը, Ֆերմայի բակում (նա այդպես էր անվանում կալվածատիրական ագարակը):

Անցնելով ճանապարհով, որի երկու կողմը խարույկների մոտից հնչում էր ֆրանսական խոսոց, Դոլոխովը ձիու գլուխը թեքեց դեպի կալվածատիրական տան բակը: Մտնելով դարպասից ներս՝ նա ձիուց իջավ և մոտեցավ մի մեծ բոցավառ խարույկի, որի շուրջը, բարձրաձայն խոսելով, նստած էին մի քանի մարդ: Խարույկի մի կողմը փոքրիկ կաթսայում ինչ-որ բան էր եփվում, և թասակ դրած ու կապույտ շինել հագած մի զինվոր, շքած, կրակով պայծառ լուսավորված, հրացանի շամփուրով խոնոնում էր այն:

— Oh, c'est un dur à cuire¹, — ասում էր սպաներից մեկը, որ նստած էր ստվերի մեջ, խարույկի մյուս կողմը:

— Il les fera marcher les lapins², — ծիծաղելով ասավ մյուսը:

Երկուսն էլ լռեցին, նայելով դեպի մութը, Դոլոխովի և Պետայի քայլերի ձայնի կողմը, որ իրենց ձիերով մոտենում էին խարույկին:

— Bonjour, messieurs³, — բարձր, որոշ արտասանեց Դոլոխովը:

Սպաները շարժվեցին խարույկի ստվերում, և մի բարձրահասակ երկարավիզ սպա, կրակի կողքով պտտվելով, մոտեցավ Դոլոխովին:

— C'est vous, Clement? — ասավ նա: — D'où, diabole...⁴ — բայց նա խոսքը շավարտեց, իմանալով իր սխալը և,

¹ Օհ, դա եփվելիք բան չի:

² Նա ճագարների կտորի քայլելը:

³ Բարև, պարոնայք:

⁴ Այդ դո՛ւր էք, Կլեման, Որտեղից, սատանան...

թեթևակի խոժոռելով, ինչպես անծանոթի հետ, բարևեց Դոլոխովին, հարցնելով նրան, թե ինչով կարող է ծառայել:

Դոլոխովը պատմեց, որ ինքը ընկերոջ հետ ուզում է հասնել իր գնդին, և հարցրեց, դիմելով բոլորին ընդհանրապես, թե սպաները որևէ բան չգիտեն 6-րդ գնդի մասին: Ոչ ոք ոչինչ չգիտեր, և Պետային թվաց, թե սպաներն սկսեցին թշնամաբար ու կասկածով նայել իրեն ու Դոլոխովին: Մի քանի վայրկյան բոլորը լուռ էին:

— Si vous comptez sur la soupe du soir, vous venez trop tard¹, — ասավ զսպված ծիծաղով մի ձայն խարույկի այն կողմից:

Դոլոխովը պատասխանեց, որ իրենք կուշտ են, և որ գիշերը պետք է շարունակեն ճանապարհը:

Նա ձիերը տվեց կաթսայի կերակուրը խոնոնող զինվորին, և ծալապատիկ նստեց խարույկի մոտ, երկարավիզ սպայի կողքին: Այդ սպան, աչքը շհեռացնելով, նայում էր Դոլոխովին և հարցրեց մի անգամ էլ, թե նա ի՞նչ գնդից է: Դոլոխովը շպտապասանեց, կարծես հարցը չսեց, և ծխելով ֆրանսական կարճ ծխամորճը, որը հանել էր գրպանից, սպաներին հարցրեց, թե իրենց առջև ընկած ճանապարհը ո՞ր աստիճան անվտանգ է կազակներից:

— Les brigands sont partout², — պատասխանեց սպան խարույկի այն կողմից:

Դոլոխովն ասավ, թե կազակները սարսափելի են այնպիսի ետ մնացածների համար, ինչպես ինքն ու ընկերն են, բայց որ մեծ խմբերի վրա կազակները, հավանորեն, չեն համարձակվի հարձակվել, ավելացրեց նա հարցականորեն: Ոչ ոք ոչինչ չպատասխանեց:

«Էհ, հիմա ճանապարհ կընկնի», — ամեն բոպե մտածում էր Պետան, խարույկի առջև կանգնած ու նրանց զրուցը լսելով: Բայց Դոլոխովը նորից սկսեց ընդհատված խոսակցութունը և ուղղակի սկսեց հարցուփոքածել, թե քանի մարդ կա նրանց գումարտակում, քանի գումարտակ ունեն, որքան գերիներ:

¹ Եթե ընթրելու անկալութուն ունեք, ուշացել եք:

² Այդ ավազակներն ամեն տեղ են:

Հարցնելով ոուս գերիների մասին, որ կային նրանց ջոկատի հետ, 'Ռոլխովն ասավ.

— La vilaine affaire de trainer ces cadavres apres soi, Vaud rait mieux fusiller cette canaille¹, — և բարձրաձայն ծիծաղեց մի այնպիսի տարօրինակ ծիծաղով, որ Պետյանն թվաց. թե ֆրանսացիք հիմա կիմանան խաբեությունը, և ինքն ակամա մի բայլ ետ ընկրկեց խարույկից:

Ոչ ոք մի խոսքով անգամ չպատասխանեց 'Ռոլխովի ծիծաղին, և ֆրանսական մի սպա, որ չէր երևում (նա պառկած էր շինելում փաթաթված) վեր կացավ և ինչ-որ փսփսաց ընկերօրը: 'Ռոլխովը վեր կացավ և ձայն տվեց ձին պահող գինվորին:

«Ձիերը կբերեն կտա՞ն թե ոչ», — մտածեց Պետյան, ակամա մոտենալով 'Ռոլխովին:

Ձիերը բերին:

— Bonjour, messieurs, — ասավ 'Ռոլխովը:

Պետյան ուզեց ասել bonsoir և շկարողացավ խոսքը վերջացնել:

Սպաններն ինչ-որ փսփսում էին իրար մեջ: 'Ռոլխովը երկար ուզում էր հեծնել՝ ձին չէր կանգնում. հետո նստեց ու բայլքով դուրս եկավ դարբասից: Պետյան ձին քշում էր նրա կողքից, կամենալով և չհամարձակվելով ետ նայել, որ տեսնի՝ ֆրանսացիք վազում են, թե՛ չեն վազում իրենց հետևից:

'Ռուրս գալով ճանապարհը՝ 'Ռոլխովը գնաց ոչ թե ետ՝ դաշտը, այլ գյուղի երկարությամբ: Մի տեղ նա կանգ առավ ականջ դրեց: «Լսո՞ւմ ես», — ասավ նա: Պետյան ճանաչեց ոուսական ձայների հնչյունները, տեսավ խարույկների մոտ ոուս գերիների մութ կերպարանքները: Իջնելով ցած, դեպի կամուրջը, Պետյան ու 'Ռոլխովը անցան պահակի մոտով, որը ոչ մի խոսք չասելով, մտայլ գնում գալիս էր կամուրջի վրա, ու դուրս եկան ձորակը, ուր սպասում էին կազակները:

— Դե, հիմա մնաս բարև: Դենիսովին ասա, որ լուսաբացին, առաջին կրակոցին, — ասավ 'Ռոլխովը և ուզում էր գնալ բայց Պետյան բռնեց նրա թևից:

— Ոչ, — գոչեց նա, — դուք այնպիսի հերոս եք: Ա՛խ, որքան լավ է. ի՞նչ հիանալի է: Որքան ես սիրում եմ ձեզ:

— Լա՛վ, լա՛վ, — ասավ 'Ռոլխովը:

Բայց Պետյան բաց չէր թողնում նրան, և մթան մեջ 'Ռոլխովը տեսավ, որ Պետյան կուսնում էր իր կողմը: Նա ուզում էր համբուրվել: 'Ռոլխովը համբուրեց նրան, ծիծաղեց և, ձիու զլուխը թեքելով, աներևութացավ խավարի մեջ:

X

Պահականոց վերադառնալով՝ Պետյան Դենիսովին գտավ հաշտում: Դենիսովը հուզված, անհանգիստ և ինքն իր վրա բարկացած, որ թողեց Պետյային, սպասում էր նրան:

— Փաղ՛ք աստծու, — բացականչեց նա: — է՛հ, փաղ՛ք աստծու, — կրկնեց նա, լսելով Պետյայի խանդավառ պատմությունը: — Գղ՛ողը տանի քեզ, քո պատճաղ՛ով չքնցի, — ասավ Դենիսովը: — է, փաղ՛ք աստծու, հիմա պաղ՛կիր, քնիղ՛: Դեղ՛ մինչև աղ՛ավոտ կաղ՛ող ենք ննջել:

— Այո... Ոչ, — ասավ Պետյան: — Դեռ քունս չի տանում: Մեկ էլ, ես ինձ գիտեմ. եթե քնեմ՝ արդեն վերջացավ: Եվ հետո, ես սովոր չեմ կուվից առաջ քնել:

Պետյան միառժամանակ նստեց խրճիթում, ուրախությամբ հիշելով իր ճամփորդության մանրամասնությունները և կենդանի պատկերացնելով այն, թե ի՞նչ է լինելու վաղը: Ապա, նկատելով, որ Դենիսովը քնեց, նա վեր կացավ ու գնաց բակը:

'Ռուրսը դեռ բոլորովին մուխն էր: Անձրևը կտրել էր, բայց կաթիլները թափվում էին ծառերից: Պահականոցին մոտիկ երևում էին կազակների հոլիկների և միասին կապված ձիերի սև կերպարանքները: Խիճիթի ետև սևին էին տալիս երկու կերպարանք, որոնց մոտ ձիեր էին կանգնած, և ձորում կարմրին էր տալիս այրվող-հանգչող կրակը: Կազակներն ու հուսարները ամենքը չէին քնած. տեղ-տեղ, ընկնող կաթիլների ձայնի և մոտիկ ձիերի ծամելու ձայնի հետ լսվում էին կարծես ոչ բարձր փսփսացող ձայներ:

¹ Վատ բան է հետևից բարձր տալ այդ դիակները: Ավելի լավ է գնդակա՞հարել այդ սրիկաներին:

Պետյան դուրս եկավ հաշտից, նայեց մթուժյան մեջ և մոտեցավ սայլերին: Մեկը խումփում էր սայլերի տակ, և նրանց շուրջը, վարսակը խոնդացնելով, կանգնած էին թամբած ձիեր: Մթան մեջ Պետյան ճանաչեց իր ձին, որին նա անվանում էր Ղարաբաղ, թեև դա մալուուսական ձի էր, և մոտեցավ նրան:

— է, Ղարաբաղ, վաղը ծառայութուն ցույց կտանք,— ասավ նա, հոտ քաշելով ձիու քթածակերից ու համրուրելով նրան:

— Ինչ է, աղա, արթո՞ւն եք,— ասավ սայլի տակ նստած կազակը:

— Ոչ. ա... կարծեմ քեզ չիխաշով են կանչում: Չէ՞ որ ես հենց նոր եկա: Մենք գնացել էինք ֆրանսացիների մոտ:

Եվ Պետյան մանրամասն պատմեց կազակին ոչ միայն իր ճամփորդութունը, այլև այն, թե ինչու գնաց և ինչո՞ւ նա գտնում է, որ ավելի լավ է կյանքը ռիսկի ենթարկել, քան գործել առանց մտածելու:

— Բայց քնեիք,— ասավ կազակը:

— Չէ, ես սովոր եմ,— պատասխանեց Պետյան:— Ինչ է, ձեր ատրճանակի կայծքարերը չե՞ն մաշվել: Ես հետս բերել եմ: Հարկավոր չի՞: Դու վերցրու:

Կազակը գլուխը հանեց սայլի տակից, որ ավելի մոտից տեսնի Պետյայի դեմքը:

— Նրանից է, որ ես սովոր եմ ամեն ինչ անել ակուրատ կերպով,— ասավ Պետյան:— Ուրիշներն այնպես, մի կերպ, չեն պատրաստվում, հետո ափսոսում են: Ես այդպես չեմ սիրում:

— Դա ճիշտ է,— ասավ կազակը:

— Մեկ էլ ա՛յ ինչ. խնդրում եմ, սիրելիս, թուրս սրես, բթացն... (բայց Պետյան վախեցավ ստեղ) այն գեռ երբեք չի սրվել: Այդ կարելի՞ է:

— Ինչո՞ւ չէ, կարելի է:

Լիխաշովը վեր կացավ, բեռների մեջ փնտրեց, և շուտով Պետյան լսեց պողպատի ու սրոցի ռազմական ձայնը: Նա բարձրացավ սայլը և նստեց մի ծայրին: Կազակը սայլի տակ սրում էր թուրը:

— Ի՞նչ է, տղաները քնած են,— ասավ Պետյան:

— Կա որ քնած է, կա որ էնպես:

— է, իսկ տղան ինչպե՞ս:

— Վեսենի՞ն: Նա էնտեղ թավալվել է հաշտում: Վախից մարդ բնում է: Շատ ուրախ էր, հա՛:

Դրանից հետո Պետյան երկար ժամանակ անխոս ականջ էր դնում ձայներին: Մթան մեջ լսվեց քայլերի ձայն և երևաց մի սև կերպարանք:

— Ի՞նչ ես սրում,— հարցրեց մի մարդ, սայլին մոտենալով:

— Աղայի թուրն եմ սրում:

— Լավ ես անում,— ասավ մարդը, որը Պետյային հուսար թվաց:— Ջրի բաժակը ձե՞զ մոտ է մնացել:

— Հրեն անիվի մոտ:

Հուսարը բաժակը վերցրեց:

— Կարծես, շուտով լուսանալու է,— ասավ նա հորանցելով և գնաց ինչ-որ կողմ:

Պետյան պիտի իմանար, որ ինքը գտնվում է անտառում, Դենիսովի խմբում, ճանապարհից մի վերստ հեռու, որ ինքը նստած է ֆրանսացիներից խլված սայլի վրա, որի մոտ ձիերն են կապված. որի տակ նստած է կազակ լիխաշովը և սրում է իր թուրը, որ այ կողմը երևացող մեծ սև բիծը պահականոցն է, և կարմիր, պայծառ բիծը ներքևում, դեպի ձախ, հանգուլ խարուկն է. որ բաժակի եկողը՝ հուսար էր, որը չուր խմել էր ուզում. բայց Պետյան ոչինչ չգիտեր և այդ իմանալ չէր ուզում: Նա կախարդական թագավորության մեջ էր, ուր ոչ մի բան նման չէր իրականության: Մեծ, սև բիծը, գուցե իսկապես պահականոցն է, բայց գուցե և քարանձավ էր, որ տանում էր երկրի ամենախոր տեղը: Կարմիր բիծը, թերևս կրակ էր, բայց գուցե և մի ահագին հրեշի աչք: Գուցե ինքն իրոք նստած էր այժմ սայլի վրա, բայց շատ կարելի է, որ նստած է ոչ թե սայլի վրա, այլ մի սարսափելի բարձր աշտարակի գլխի, որտեղից եթե ընկնի՝ երկրին հասնելու համար թոշելու է ամբողջ օր, ամբողջ ամիս, շարունակ թոշելու է և երբեք չի հասնելու: Գուցե սայլի տակ նստած է պարզապես կազակ լիխաշովը, բայց շատ կարելի է, որ դա ամենաբարի, ամենաքաշ, ամենասքանչելի, ամենազերազանց մարդն է աշխարհում, որին ոչ ոք չի ճանաչում: Գուցե այդ իրոք հուսարն էր, որ եկավ շրի և գնաց ձորը,

բայց, թերևս, նա հենց նոր աներևութացավ աչքից, բոլորովին շքացավ և նա շկար էլ:

Ինչ էլ հիմա տեսներ Պետյան, նրան ոչինչ չէր զարմացնի: Նա կախարդական թագավորության մեջ էր, ուր ամեն ինչ հնարավոր էր:

Նա նայեց երկնքին: Երկինքն էլ նույնպես կախարդական էր, ինչպես և երկիրը: Երկինքը մաքրվում էր, ծառերի կատարներով արագ ամպեր էին վազում, կարծես աստղերը բանալով: Երբեմն թվում էր, թե երկինքը մաքրվում է, և երևում էր սև, մաքուր երկինքը: Երբեմն թվում էր, թե այդ սև բծերը փոքրիկ ամպեր են: Երբեմն թվում էր, թե երկինքը բարձր, բարձր վերանում է գլխավերևում, հրբեմն էլ երկինքը բոլորովին իջնում էր, այնպես որ ձեռքով կարելի էր հասնել նրան:

Պետյան սկսեց աչքերը փակել և օրորվել:

Կաթիլները կաթում էին: Կամացուկ խոսոց էր տեղի ունենում: Ձիերը վրնջացին ու կովեցին: Մեկը խումփացնում էր:

— Ժը՛րժ, ժը՛րժ, ժը, ժը... — սուլում էր սրվող թուրք, և հանկարծ Պետյան լսեց մի ներդաշնակ երգչախմբի երաժշտություն, որը երգում էր մի ինչ-որ անծանոթ, հանդիսավոր քաղցր հիմն: Պետյան երաժշտական էր նույնպես, ինչպես Նատաշան, և ավելի, քան Նիկոլայը. բայց նա երբեք երաժշտություն չէր սովորել: Նա մտածում երաժշտության մասին, ուստի և անսպասելիորեն նրա միտն եկած մոտիվները նրա համար առանձնապես նոր էին և հրապուրիչ: Երաժշտությունը դառնում էր հետզհետե ավելի ու ավելի լսելի: Երգն աճում էր, մի գործիքից անցնում էր մյուսին: Տեղի էր ունենում այն, ինչ կոչվում է ֆուգա, թեև Պետյան ամենանվազ հասկացողությունն իսկ չուներ, թե ինչ բան է ֆուգան: Յուրաքանչյուր գործիք մերթ մաման ջուլթակի, մերթ փողի, — բայց ավելի լավ ու ավելի մաքուր, քան ջուլթակներն ու փողերը — յուրաքանչյուր գործիք նվագում էր իրենը և մի եղանակ դեռ չվերջացրած՝ միախառնվում էր մի ուրիշի հետ, որ սկսում էր գրեթե նույնը, և երրորդի հետ, և չորրորդի հետ, և նրանք բոլորը միաձուլվում էին ի մի ու կրկին բաժանվում, և նորից միախառնվում մերթ հանդիսավոր-եկեղեցական, մերթ վառ-փայլուն ու հաղթական:

«Ախ, այո. ես չե՞ որ քնի մեջ եմ, — դեպ առաջ օրորվելով՝ ասավ Պետյան ինքն իրեն: — Սա իմ ականջներումն է: Բայց գուցե, սա իմ երաժշտությունն է, Դե՛հ, նորից: Նվագիր, իմ երաժշտություն: Դե՛հ»:

Նա աչքերը փակեց: Եվ ամեն կողմից, կարծես հեովից, թրթռացին հնչյունները, սկսեցին կազմվել-գոյանալ, բաժանբաժան լինել, միախառնվել-ձուլվել, և նորից բոլորը միացավ նույն քաղցր ու հանդիսավոր հիմնի մեջ: «Ախ, սա ինչ հիանալի բան է: Որքան ուզեմ և ինչպես ուզեմ», — ասավ Պետյան իրեն: Նա փորձեց ղեկավարել գործիքների այդ հսկայական խորը:

«Դե, կամաց, կամաց, լռեցեք հիմա: — Եվ հնչյունները լսում էին նրան: — Դե, հիմա լիահունչ, ավելի ուրախ: էլ ավելի ուրախ: — Եվ անհայտ խորքերից բարձրանում էին ուժեղացող, հանդիսավոր հնչյուններ: — Դե՛հ, ձայներ, մոտեցե՛ք», — հրամայեց Պետյան: Եվ սկզբում հեովից լսվեցին տղամարդկային ձայներ, ապա կանացի: Ձայներն աճում էին համաչափ հանդիսավոր ձիգով: Պետյան սարսափով և ուրախությամբ էր լսում նրանց անսովոր գեղեցկությունը:

Հանդիսավոր հաղթական քայլերգով էր միաձուլվում երգը, ու կաթիլները կաթում էին, և ժը՛րժ, ժը՛րժ, ժը՛... սուլում էր սուրը, և նորից կովեցին ու վրնջացին ձիերը, շխանգարելով խորին, այլ նրան միանալով:

Պետյան չգիտեր, թե որքան երկար տևեց այդ. նա վայելում էր, շարունակ զարմանում էր այդ վայելքի վրա ու ցավում, որ չկա մեկը, որին հաղորդի: Նրան արթնացրեց կիսաչովի սիրալիր ձայնը:

— Պատրաստ է, ձերդ ազնվություն. խրանցուզին երկու կես կանի:

Պետյան արթնացավ:

— Արդեն լուսանում է, իսկապես, լուսանում է, — բացականչեց նա:

Առաջ անտեսանելի ձիերը երևացին մինչև պոչները, և մերկացած ձոնների միջով երևում էր ջրագույն լույսը: Պետյան թափահարվեց, վեր ցատկեց, գրպանից մի արծաթ ռուբլիանոց հանեց և ավելի կիսաչովին. թափահարելով՝ փորձեց սուրը

և դրեց պատյանի մեջ: Կազակները ձիերն արձակում էին և փորքաշները ձգում:

— Հրեն, հրամանատարն էլ եկավ,— ասավ Լիխաշովը:

Պահականոցից դուրս եկավ Դենիսովը և, Պետյային ձայն տալով, կարգադրեց պատրաստվել:

XI

Կիսամութի մեջ ձիերը չօղջկում էին, փորքաշները պնդացնում և բաժանվում ըստ խմբերի: Դենիսովը պահականոցի մոտ կանգնած՝ աալիս էր վերջին հրամանները: Խմբի հետևակը, հարյուրավոր ոտներով քստքստացնելով, ճանապարհով գնաց առաջ և շուտով անհերևութացավ ծառերի մեջ ցայգաբացի մշուշում: Ֆսաուլն ինչ-որ հրամայում էր կազակներին: Պետյան բռնել էր իր ձիու ասնձը, անհամբեր սպասելով նստելու հարգադրության: Ստոր ջրով լվացված նրա դեմքը, մանավանդ աչքերը վառվում էին կրակով, մեջքով սարսուռ էր անցնում, և ամբողջ մարմնում արագ ու համաչափ դողում էր ինչ-որ:

— է, ձեզ՝ ամեն ինչը պատզ՝ ա՛ստ է,— ասավ Դենիսովը:— Ձիեղ՝ը բեղ՝եք:

Ձիերը բերին: Դենիսովը բարկացավ կազակի վրա, որ ձիու փորքաշները թույլ էին և, նրան հայհոյելով, նստեց: Պետյան ասպանդակը բռնեց: Ձին, ըստ սովորության, ուղեց կծել նրա ստը, բայց Պետյան, իր ծանրութունը չզգալով, արագորեն թուով թամբի վրա և, նայելով ետևը մթության մեջ շարժվող հուսարներին, մոտեցավ Դենիսովին:

— Վասիլի Չեոդորովիչ, դուք ինձ կհանձնարարե՞ք որևէ բան: Խնդրում եմ... ի սեր աստժո...— ասավ նա:

Դենիսովը, կարծես, մոռացել էր Պետյայի գոյության մասին: Նա նայեց Պետյային:

— Քեզինց միայն մի բան եմ խնդր՝ում,— ասավ նա խստորեն,— լսել ինձ և ոչ մի բանի շխաղ՝նվել:

Ամբողջ ճանապարհին Դենիսովն այլևս ոչ մի խոսք չասավ Պետյային և գնում էր լուռ: Երբ մոտեցան անտառի փեշին՝ դաշտում արդեն սկսեց նկատելիորեն լուսանալ: Դենիսովը

փափոտվով ինչ-որ բան խոսեց ետուլի հետ, և կազակներն սկսեցին անցնել Պետյայի ու Դենիսովի կողքով: Երբ նրանք բարձր անցան, Դենիսովը շարժեց իր ձին և սարից իջավ ցած: Հետաքննելի վրա նստելով ու սահելով՝ ձիերն իրենց հեծվորներով իջնում էին ձորահովիտը: Պետյան ձին քշում էր Դենիսովի կողքից: Քանի գնում դողը սաստկանում էր նրա ամբողջ մարմնում: Հետզհետե ավելի ու ավելի էր լուսանում, միայն մշուշը ծածկում էր հեռավոր առարկաները: Ցած իջնելով և ետ նայելով՝ Դենիսովը պլիսով արավ մոտը կանգնած կազակին:

— Ազդանշա՛ն,— ասավ նա:

Կազակը ձեռը բարձրացրեց, լսվեց կրակոց: Եվ նույն վայրկյանին լսվեց առջևում արշավող ձիերի ոտնատրոփը, կանչեր ամեն կողմից և դարձյալ կրակոցներ:

Նույն այդ վայրկյանին, երբ լսվեցին ոտնատրոփի առաջին հնչյունները և կանչերը, Պետյան, իր ձիուն մտրակելով և սանձը թողնելով, շլսելով Դենիսովին, որ գոռում էր նրա վրա, արշավեց առաջ: Պետյային թվաց, թե հանկարծ բոլորովին, ցեղեկավա պես, պայծառորեն լուսացավ այն րոպեին, երբ լսվեց կրակոցը: Նա սրարշավ մոտեցավ կամրջին: Առջևում ճանապարհով սլանում էին կազակները: Կամրջի վրա նա դիպավ ետ մնացած կազակին և արշավեց առաջ: Առջևում ինչ-որ մարդիկ,— հավանորեն Ֆրանսացիք,— ճանապարհի աջ կողմից փախչում էին դեպի ձախ: Մեկն ընկավ ցեխի մեջ՝ Պետյայի ձիու ոտների տակ:

Մի խրճիթի մոտ կազակները խմբված՝ ինչ-որ բան էին անում: Բազմության միջից լսվում էր մի սարսափելի ճիչ: Պետյան ձին քշեց մոտեցավ այդ բազմությանը, և առաջին բանը, որ նա տեսավ՝ դա գունատ, ներքին ծնոտը դողացող դեմքն էր մի Ֆրանսացու, որը բռնել էր դեպ իրեն ուղղված տեղի կոթը:

— Ուռաա՛... Տղերք... մերոնք...— գոչեց Պետյան և, տաքացած ձիու սանձը թողնելով, փողոցով արշավեց առաջ:

Առջևում լսվում էին կրակոցներ: Կազակները, հուսարները և պատառոտված հազուստներով ոռու գերիները, որ վազում էին ճանապարհի երկու կողմից, բոլորը բարձրաձայն ու անկախ

ճշում էին ինչ-որ: Մի քաջարի, անգլխարկ, կարմիր խոժոռած դեմքով ֆրանսացի՝ կապույտ շինելը հագին՝ սվինով պաշտպանվում էր հուսարներից: Երբ Պետյան սրարշավ մտեցավ՝ ֆրանսացին ընկավ արդեն: «Դարձյալ ուշացա», անցավ Պետյայի մտքով, և նա ձին քշեց այնտեղ, որտեղից հաճախակի կրակոցներ էին լսվում: Կրակոցները գալիս էին այն կալվածատիրական տան բակից, ուր նա եղել էր երեկ Դոլոխովի հետ: Ֆրանսացիք դիրք էին մտել այնտեղ՝ խիտ, թփակալած այգու ցանկապատի ետևը և կրակում էին բակում խմբված կազակների վրա: Դարբասի դռներին մոտենալով, Պետյան վառոդի ծխի մեջ տեսավ Դոլոխովին, որ գունատ, կանաչավուն դեմքով ինչ-որ ճշում էր մարդկանց վրա: «Շրջանցել: Սպասել հետևակին»,— գոռում էր նա այն պահին, երբ Պետյան մտեցավ նրան:

— Սպասե՛լ... Ուռաա՛ա...— գոչեց Պետյան և, ըստ իսկ շնորհակցելով, սլացավ դեպի այն տեղը, որտեղից լսվում էին կրակոցները և ուր վառոդի ծուխն ավելի թանձր էր:

Լսվեց համազարկ, տժժացին դատարկ և ինչ-որ բանի դիպչող գնդակներ: Կազակներն ու Դոլոխովը ձիերը քշեցին Պետյայի հետևից դեպի տան դարբասը: Ֆրանսացիք, օրորվող թանձր ծխի մեջ, ումանք զենքերը գցում էին ու վազում: Կազակներին ընդառաջ, մյուսները փախչում էին սարից ցած, դեպի լեճ: Պետյան սլանում էր իր ձիու վրա կալվածատիրական տան կողքով և, փոխանակ ձիու սանձը բռնելու, նա տարօրինակ ու արագ թափահարում էր երկու ձեռն էլ և հետզհետե ավելի ու ավելի թամբից թեքվում էր մի կողմ: Ձին, վազելով ու ելնելով առավտության լույսի մեջ մարմրող խարույկի վրա, դեմ առավ, և Պետյան ծանրորեն ընկավ թաց գետնի վրա: Կազակները տեսան, թե ինչպես արագորեն ցնցվեցին նրա ձեռներն ու ոտները, շնայած այն բանին, որ գլուխը չէր շարժվում: Գնդակը ծակել-անցել էր նրա գլուխը:

Նոսելով ֆրանսական ավագ սպայի հետ, որը տան հետևից՝ թաշկինակը թրի ծայրը կապած՝ դուրս եկավ նրա դեմ և հարսնեց, որ իրենք անձնատուր են լինում, Դոլոխովը ձիուց իջավ և մտեցավ անշարժ, ձեռները տարածած պռոկած Պետյային:

— Պրծավ,— ասավ նա խոժոռելով և գնաց դեպի դարբասը իր մոտն եկող Դենիսովին ընդառաջ:

— Սպանվա՞ծ է,— բացականչեց Դենիսովը, հեռվից տեսնելով իրեն ծանոթ, անկասկած անկենդան դիրքը, որով պակած էր Պետյայի մարմինը:

— Պրծած է,— կրկնեց Դոլոխովը, կարծես այդ բառի արտասանումը հաճույք էր պատճառում նրան, և արագ գնաց դեպի գերիները, որոնց շրջապատել էին ձիերից իջած կազակները:— Չե՞նք վերցնելու,— ձայն տվեց նա Դենիսովին:

Դենիսովը շպատասխանեց. նա մտեցավ Պետյային, ձիուց իջավ և դողացող ձեռներով դեպ իրեն դարձրեց Պետյայի արյունով ու ցեխով կեղտոտված, արդեն գունատված դեմքը:

«Ես սովոր եմ մի որևէ քաղցր բանի: Հիանալի շամիչ է բոլորը վերցրեք»,— հիշեց Դենիսովը: Եվ կազակները զարմանքով ետ նայեցին՝ շան հաշտի նմանող ձայնի կողմը, որից Դենիսովն արագ երեսը շրջեց, մտեցավ ցանկապատին և բռնեց նրանից:

Դենիսովի և Դոլոխովի խլած ռուս գերիների թվումն էր Պիեռ Բեգուլսովը:

XII

Գերիների այն խմբի մասին, որի մեջ էր Պիեռը, իր ամբողջ շարժման ընթացքում՝ սկսած Մոսկվայից, ֆրանսական իշխանության կողմից ոչ մի նոր կարգադրություն չէր եղել: Այդ խումբը հոկտեմբերի 22-ին էլ արդեն չէր գտնվում այն գոյքերի ու գումակի մեջ, որոնց հետ դուրս էր եկել Մոսկվայից: Գումակի կեսը՝ պաքսիմատով բարձած, որ առաջին անցումներին գալիս էր իրենց հետևից, կազակները խլեցին, մյուս կեսը գնաց առաջ. հետիտուն կավալերիստները, որ գնում էին առջևից, նրանցից ոչ մեկն այլևս չկար. նրանք բոլորը չբացել էին: Հրետանին, որ առաջին անցումներին երևում էր առջևում, այժմ փոխարինվել էր մարշալ Ժյուլետի հսկայական գումակով, որին ուղեկցում էին վեստֆալցիները: Գերիների հետևից գնում էր հեծելակային իրերով բարձված մի գումակ:

Վյազմայից սկսած Ֆրանսական զորքերը, որ առաջ գնում էին երեք զորասյունով, այժմ քայլում էին իրար խառնված: Անկարգության այն նշանները, որ նկատեց Պիեռը Մոսկվայից դուրս գալու առաջին դադարքին, այժմ հասել էին ծայր առտիճանին:

Ճանապարհը, որով գնում էին նրանք, երկու կողմից ծածկված էր սատիկած ձիերով. պատառոտաված հագուստներով մարդիկ, որ ետ էին մնացել զաւազան զորախմբերից, աւղաղոր փոխվելով, մերթ միանում էին, մերթ ետ էին մնում գնացող քայլող զորասյունից:

Ճանապարհին մի քանի անգամ եղան կեղծ տաղնապհեր, և ուղեկցորդի զինվորները հրացանները բարձրացնում էին, կրակում ու գլխապատառ փախչում, միմյանց տրորելով, բայց նորից կրկին հավաքվում էին և հայհոյում իրար անտեղի վախի համար:

Այս երեք համախմբութունները որ, գնում էին միասին — հեծանդի պահեստամթերքը, գերիների խումբը և ժյուլետի գումակը — տակավին կազմում էին մի ինչ-որ առանձին ու ամբողջ բան, թեև թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը, թե՛ երրորդը հավում էր արագորեն:

Գումակը, որ սկզբում ուներ 120 սայլ, հիմա մնացել էր 60-ից ոչ ավելի. մնացյալները խլվել էին կամ գցվել-թողնվել ճանապարհին: Ժյուլետի գումակից նույնպես թողնվել ու խլվել էր մի քանի սայլ: Երեք սայլը կողոպտեցին Գավուի կորպուսից ետ մնացած զինվորները: Գերմանացիների գրույցներից Պիեռը լսեց, որ այդ գումակի վրա դրված էին ավելի շատ պահակներ, քան գերիների վրա, և որ նրանց ընկերներից մեկը, մի գերմանացի զինվոր, գնդակահարվել էր հենց իր մարշալի հրամանով նրա՝ համար, որ զինվորի մոտ գտել էին մարշալին պատկանող արծաթի գդալը:

Այդ երեք համախմբութուններից ամենից շատ հավում էր գերիների խումբը: Մոսկվայից դուրս եկած 330 մարդուց այժմ մնացել էր հարյուրից պակաս: Գերիներն ավելի շատ էին ծանրութուն պատճառում ուղեկցող զինվորներին, քան հեծելակային պահեստամթերքի սայլախումբը, քան ժյուլետի գումակը: Թամբերն ու ժյուլետի գդալները, նրանք հասկա-

նում էին, որ կարող էին մի որևէ բանի պետք գալ, բայց քաղցած ու մրսած զինվորների ինչի՞ն էր պետք պահակ կանգնել և պահպանել նույնպիսի մրսած ու քաղցած ուռանների, որ սուղում և մնում էին ճանապարհին, որոնց կարգադրված էր զընգակահարել, — դա ոչ միայն անհասկանալի էր, այլև զզվելի: Եվ ուղեկցորդները, կարծես վախենալով, որ իրենց տխուր կացության մեջ չեն թարկվեն դեպ գերիներն ունեցած իրենց խղճահարության զգացմունքին, և այդպիսով վատթարացնեն իրենց դրութունը, առանձնապես դաժան ու խիստ էին վերաբերվում նրանց:

Դորոգորուժում, այն ժամանակ, երբ, գերիներին գոմում փակելով, ուղեկցող զինվորները գնացին իրենց իսկ մագազինները կողոպտելու, մի քանի գերի զինվորներ պատի տակը քանդեցին ու փախան, բայց Ֆրանսացիք բռնեցին նրանց ու գնդակահարեցին:

Նախկին, Մոսկվայից դուրս գալիս հաստատված կարգը, ոռպեսգի գերի սպաները քայլեն զինվորներից առանձին, վաղուց ոչնչացված էր արդեն. բալոր նրանք, ովքեր կարողանում էին քայլել, գնում էին միասին, և Պիեռը երրորդ անցումից արդեն միացավ Կարատակին և բաց մանիշակագույն ծառոտ շանը, որը Կարատակին իրեն տեր էր ընտրել:

Մոսկվայից դուրս գալու երրորդ օրը Կարատակին բռնեց այն տենդը, որով նա պռոկել էր Մոսկվայի զինվորական հիվանդանոցում, և որքան Կարատակը թուլանում էր, Պիեռը հեռանում էր նրանից: Պիեռը չգիտեր ինչու, բայց այն պահից, երբ Կարատակն սկսեց թուլանալ, Պիեռը պետք է մեծ ջանք գործ դներ իր վրա, որպեսզի մոտենար նրան: Եվ մոտենալով նրան ու լսելով այն հանդարտ հեծանքները, որոնցով Կարատակը սովորաբար պատկում էր դադարներին, և զգալով այժմ Կարատակից եկող սաստկացող հոտը, Պիեռը հեռու էր քաշվում նրանից և չէր մտածում նրա մասին:

Գերության մեջ, բարաքում, Պիեռը ոչ թե մտքով, այլ իր ամբողջ էությամբ, կյանքով իմացավ, որ մարդն ստեղծված է երջանկության համար, որ երջանկութունը մարդու իր մեջ է, մարդկային բնական պահանջները բավարարելու մեջ, և որ ամբողջ դժբախտութունն առաջանում է ոչ թե պակասութուն-

վերով և մտաները ծախելով: Դառնալով անձրեհին՝ նա ներքուստ ասում էր՝ դե, էլի՛, էլի՛ արի:

Նրան թվում էր, թե ինքը ոչ մի բանի մասին չի մտածում. բայց հենու և խոր մի տեղ նրա հոգին մտածում էր ինչ-որ կարևոր ու մխիթարական մի բան: Այդ ինչ-որը մի նուրբ հոգեկան հատված էր Կարատակի հետ ունեցած նրա երեկվան զրույցից:

Երեկ գիշերալին դադարքին, հանգած կրակի մոտ մրսելով, Պիեռը վեր կացավ և գնաց մոտիկ, ավելի լավ վառվող խարուկի մոտ: Այդ խարուկի մոտ նստած էր Պլատոնը գլխից հետ, ինչպես շուրջատով, շինելով ծածկված, ու իր հյուսթեղ, դուրեկան, բայց թույլ, հիվանդոտ ձայնով զինվորներին պատմում էր Պիեռին ծանոթ մի պատմություն: Կեսգիշերն անց էր արդեն: Դա այն պահն էր, երբ Կարատակը սովորաբար կենդանանում էր տենդի նոպայից և առանձնապես աշխուժանում: Խարուկին մոտենալով և լսելով Պլատոնի թույլ, հիվանդագին ձայնը ու տենենլով կրակից լուսավորված նրա խղճալի դեմքը, ինչ-որ անդուրեկան մի բան ճմլեց Պիեռի սիրտը: Նա վախեցավ այդ մարդու հանդեպ ունեցած իր խղճահարությունից և ուզեց հեռանալ, բայց ուրիշ խարուկ չկար, և Պիեռն, աշխատելով Պլատոնին չնայել, նստեց խարուկի մոտ:

— Հը, ինչպե՞ս է առողջությունդ,— հարցրեց նա:

— Առողջությունն ի՞նչ: Հիվանդության վրա լացողին՝ աստված մահ չի տա,— ասավ Կարատակը և անմիջապես վերադարձավ սկսած պատմությունը:

— Էսպես ուրեմն, ախպերս որ դու ես,— շարունակեց Պլատոնը ժպիտը նիհար, գունատ դեմքին և առանձնահատուկ ուրախ մի փայլ աչքերում:— Էսպես, ախպեր ջան...

Պիեռն այդ պատմությունը գիտեր վաղուց. Կարատակը միայն իրեն մի վեց անգամ արել էր այդ պատմությունը և միշտ էլ առանձին ուրախ զգացումով: Բայց որքան էլ Պիեռը լա՛վ գիտեր այդ պատմությունը, նա հիմա լսում էր այն, ինչպես նոր մի բան, և այն հանդարտ հիացումը, որը, պատմելով, ապրում էր, երևի, Կարատակը, անցավ և Պիեռին: Այդ պատմությունը մի ծեր վաճառականի մասին էր, որ բարեսեր ու աստվածավախ ապրում է իր ընտանիքի հետ և մի անգամ հարուստ ընկեր վաճառականի հետ գնում է Մակարիա:

Իջանում կանգ առնելով՝ երկու վաճառականն էլ քնում են, և մյուս օրը վաճառականի ընկերոջը գտնում են վիզը կտրած և կողոպտված: Արյունոտված դանակը գտնում են ծեր վաճառականի բարձի տակ: Վաճառականին դատում են, մտրակով պատժում և, քթածակերը հանելով, — ինչպես կարգն է, ասում էր Կարատակը,— ուղարկում են տաժանակիր աշխատանքի:

— Ու ահա, ախպերս որ դու ես (Պիեռը վրա հասավ Կարատակի պատմության այս տեղում), էդ բանից անցնում է տասն ու ավելի տարի: Մերունին ապրում է տաժանակիր աշխատանքի բանտում: Ինչպես հարկն է՝ հնազանդում է, վառ բան չի անում: Մենակ աստծուց մահ է խնդրում: Լավ: Մի անգամ էլ գիշերը էդ տաժանակիրները հավաքվում են, էնպես, ինչպես մենք, ու ծերունին էլ նրանց հետ: Խոսք է բացվում, թե ո՛վ ինչի համար է տուժում, ի՛նչով է մեղավոր աստու առաջ: Սկսում են պատմել. սա մի հոգի է կործանել, նա երկուսը, սա տուն է վառել, նա փախստական է, էդպես: Հարցնում են ծերունուն էլ, թե ասա դե տեսնե՞ք, պապի, դու ինչի՞ համար ես տանջվում:— Ես, սիրելի ախպերտինքս, ասում է, իմ ու մարդկանց մեղքերի համար եմ տանջվում: Իսկ ես ոչ հոգի եմ կործանել, ոչ ուրիշի ապրանք եմ վերցրել, մենակ չքավորներին օգնել եմ: Ես, սիրելի ախպերտինքս, վաճառական եմ, ու մեծ հարստություն ունեի: Էսպես, էսպես, ասում է: Ը տեղը տեղին պատմում է նրանց, ուրեմն, ամբողջ գործը, թե ինչպես է եղել: Ես, ասում է, իմ մասին չեմ մտածում: Ինձ, ուրեմն, աստված է գտել: Մենակ, ասում է, պառավիս ու երեխաներիս եմ ավստում-խղճում: Ու էնպե՛ս լաց է լինում ծերունին: Դու մի ասա հենց էդ խմբի մեջ է էն մարդը, որ սպանել է վաճառականին: Էդ որտե՞ղ է եղել, ասում է, պապի: Ե՛րբ, ո՛ր ամսին: Հարցուփորձում է ամեն բան: Ու սիրտը ցավում է շատ: Մեկ էլ մոտենում է ու ծերունու ոտներն ընկնում: Դու, ասում է, ծերուկ իմ պատճառով ես կորչում: Իսկական ճշմարտությունն է, ասում է, տղերք. էս մարդը անմեղ, զուր տեղն է տանջվում: Ես, ասում է, ինքս եմ արել հենց էդ գործը և դանակը դրել քնածի գլխի տակ: Ներիր, ասում է, պապի, ի սեր քրիստոսի:

Կարատակը լոնց, ուրախ ժպտալով, կրակին նայելով և փայտերն ուղղեց:

— Եվ ծերունին էլ ասում է. դե, աստված թող ների քեզ, իսկ մենք բոլորս, ասում է, մեղավոր ենք աստծու առաջ: Ես իմ մեղքի համար եմ տանջվում, ինքս շատ եմ լաց եղել: Ինչ ես կարծում, թաուլանս,— հետզհետե ավելի ու ավելի պայծառ փայլելով իր հիացազին ժպիտից, խոսում էր Կարատակը, կարծես նրա մեջ էր, ինչ հիմա պիտի պատմեր, նրա մեջ էր գրտնըվում պատմության գլխավոր հմայքն ու նշանակությունը,— ինչ ես կարծում, թաուլանս, էդ մարդասպանն ինքը գնաց իշխանության մոտ: Ես, ասում է, վեց հոգի եմ կործանել (մեծ շարագործ էր), բայց ամենից ավելի խղճում եմ է՛ս ծերունուն: Թող նա ինձնից գանգատավոր չմնա: Ասում է. թղթեր են գրում, ուղարկում, ինչպես կարգն է: Տեղը հեռու է, մինչև դատ-բան, մինչև բոլոր թղթերը գրում են, ինչպես կարգն է, էս-էն իշխանության, ուրեմն, բանը հասնում է թագավորին: Մինչև թագավորի հրամանը գալիս է, թե վաճառականին ազատել, պարգև տալ, ինչքան որոշել են: Թուղթ է գալիս, սկսում են ծերուկին փնտրել: Ո՛ւր է է՛ն ծերունին, որ անմեղ տեղը տանջվել է: Թագավորից թուղթ եկավ: Սկսեցին փնտրել:— Կարատակի ներքին ծնտոր դողաց:— Իսկ նրան արդեն աստված էր ներել՝ մեռել էր: Էդպես, թաուլանս,— վերջացրեց Կարատակը և երկար, անխոս ժպտալով, նայեց իր առջև:

Ոչ թե այդ պատմությունը, այլ նրա խորհրդավոր իմաստը, այն հիացազին ուրախությունը, որ փայլում էր Կարատակի դեմքին այդ պատմությունն անելիս, այդ ուրախության խորհրդավոր նշանակությունը, այդ էր հենց, որ մուլթ կերպով ուրախությունամբ լցրել էր այժմ Պիեռի սիրտը:

XIV

— A vos places! — հանկարծ ճշաց մի ձայն: Գերիների և ուղեկցող զինվորների մեջ առաջացավ ուրախ շփոթություն և

¹ Տեղներդ.

ինչ-որ երջանիկ ու հանդիսավոր բանի սպասում: Ամեն կողմից լսվեցին հրամաններ, և ձախ կողմից վարդելով, գերիների շուրջն անցնելով, երևացին լավ հագնված հեծելակներ՝ լավ ձիերի վրա: Բոլոր դեմքերին կար մի լարվածություն արտահայտություն, որ ունենում են մարդիկ՝ բարձր իշխանության մոտիկ լինելու դեպքում: Գերիները հավաքվեցին իրար գլխին-նրանց հրեցին-քշեցին ճանապարհից. ուղեկցող զինվորները շարք կազմեցին:

— L'Empereur! L'Empereur! Le maréchal! Le duc!¹.

Եվ հենց որ անցան կուշտ ուղեկցուրդները, դղրդաց մոխրագույն ձիերով երկշարք լծված մի կառեթ: Պիեռն անցողակի տեսավ եռանկյունի գլխարկով մարդու հանգիստ, սիրուն, լեցուն ու սպիտակ դեմքը: Դա մարշալներից մեկն էր: Մարշալի հայացքը դարձավ Պիեռի խոշոր, նկատելի կերպարանքի վրա, և այն արտահայտության մեջ, որով մարշալը խոժոռեց ու շրջեց երեսը, Պիեռին թվաց կարեկցություն կար և այն թաքցնելու ցանկություն:

Գնե՞րալը, որ վարում էր պահեստամթերքի գումակը, գեղեցիկ վախեցած դեմքով, նիհար ձին քշելով, արշավեց կառեթի հետևից: Մի քանի պայաներ մոտեցան իրար, զինվորները շրջապատեցին նրանց: Բոլորը հուզված-լարված դեմք ունեին:

«Qu'est-ce qu'il a dit? Qu'est-ce qu'il a dit?...»²— լսում էր Պիեռը:

Մարշալի անցնելու ժամանակ գերիները խմբվեցին, և Պիեռը տեսավ Կարատակին, որին այս առավոտ դեռ չէր տեսել: Կարատակը նստել էր շինելը հագին, կեշի ծառին հենված: Նրա դեմքին, բացի երեկվա ուրախ խանդաղատանքի արտահայտությունից, որ ուներ անմեղ վաճառականի տանջանքների մասին պատմելիս, փայլում էր նաև խաղաղ հանդիսավորության արտահայտություն:

Կարատակը նայեց Պիեռին իր բարի կլորիկ աչքերով, որ այժմ ծածկված էին արցունքով և, երևում էր, կանչեց նրան իր

¹ Կայսրը, Մարշալը, շերտգը:

² Նա ի՞նչ ասավ. ի՞նչ ասավ:

մոտ, ուզեց ինչ-որ բան ասել: Բայց Պիեռը չափազանց սարսափեց իր համար: Նա այնպես արավ, կարծես շտեմսով նրա հայացքը, և հապճեպ հեռացավ:

Երբ գերիները նորից շարժվեցին, Պիեռը ետ նայեց: Կարատակերը նստած էր ճանապարհի եզրին, կեչու մոտ. և երկու Ֆրանսացի ինչ-որ բան էին խոսում նրա գլխավերևը: Պիեռն այլևս ետ չնայեց: Նա, կաղալով, բարձրանում էր սարը:

Հետևից, այն տեղից, ուր նստած էր Կարատակերը, կրակոց լավեց: Պիեռը պարզորեն լսեց այդ կրակոցը, բայց նույն ակնթարթին, երբ նա լսեց այդ, Պիեռը հիշեց, որ ինքը դեռ չէր վերջացրել մարշալի անցնելուց առաջ սկսած հաշվարկումը, թե քանի անցում է մնացել մինչև Մմոլինսկ: Եվ նա սկսեց հաշվել: Երկու Ֆրանսացի զինվորները, որոնցից մեկը ձեռքն անել էր ծխացող հրացանը, վազեցին Պիեռի կողքով: Նրանք երկուսն էլ գունատ էին, և նրանց դեմքերի արտահայտության մեջ — մեկը նրանցից երկշտ նայեց Պիեռին — կար ինչ-որ նման այն բանին, ինչ նա տեսել էր երիտասարդ զինվորի դեմքին՝ մահապատժի պահին: Պիեռը նայեց զինվորին և հիշեց, թե ինչպես այդ զինվորը նախանցյալ օրը շապիկը վառեց խարույկի վրա շորացնելիս, և թե ինչպես ծիծաղում էին նրա վրա:

Շունը ոռնաց հետևից, այն տեղից, ուր նստած էր Կարատակերը: «Այ քեզ հիմար, ինչո՞ւ համար է ոռնում», — մտածեց Պիեռը:

Զինվոր-ընկերները, որ քայլում էին Պիեռի կողքին, նույնպես, ինչպես Պիեռը, չնայեցին ետ՝ այն տեղին, որտեղից լավեց կրակոցը և ապա շան ոռնոցը. բայց խիստ արտահայտություն կար բոլորի դեմքերին:

XV

Հեծելազային իրերով բեռնաբարձ սայլախումբը, գերիները և մարշալի գումակը կանգ առան Շամշևո գյուղում: Բոլորը խմբվեցին խարույկների շուրջը: Պիեռը մոտեցավ խարույկին, կերավ ձիու խորոված միս, պառկեց մեջքը կրակին

արած և անմիջապես քնեց: Նա նորից քնեց այն քնով, որով քնեց Մոժայսկում՝ Բուրոզինոյից հետո:

Նորից իրականության դեպքերը միացան երազներին, և նորից ինչ-որ մեկը, ինքն արդյոք թե ուրիշ մեկը, նրան ասում էր մտքեր և անգամ նույն մտքերը, որ ասում էին նրան Մոժայսկում:

«Կյանքն ամեն ինչ է: Կյանքը աստված է: Ամեն ինչ տեղափոխվում է, շարժվում, և այդ շարժումն աստված է: Եվ քանի դեռ կա կյանք՝ կա աստվածային ինքնագիտակցության վայելքը: Սիրել կյանք, սիրել աստծուն: Ամենից դժվարը և ամենից երանավետը՝ սիրել այս կյանքը իր տանջանքներով, տանջանքների անմեղությունը»:

— «Կարատակ», — հիշեց Պիեռը:

Եվ հանկարծ Պիեռին, ինչպես կենդանի, ներկայացավ, վաղուց մոռացված հեզ ծերունի ուսուցիչը, որը Շվեյցարիայում Պիեռին ավանդում էր աշխարհագրություն: «Կաց», — ասավ ծերունին, և նա Պիեռին ցույց տվեց գլոբուսը: Այդ գլոբուսը մի կենդանի, օրորվող գունդ էր, որ շափեր շունքը: Գնդի ամբողջ մակերեսը կազմված էր կաթիլներից, որ խիտ սեղմված էին միմյանց: Եվ բոլոր այդ կաթիլները շարժվում էին, տեղափոխվում և մերթ միաձուլվում. մի քանիսը դառնում էին մեկ, մերթ մեկից բաժանվում էին շատերի: Յուրաքանչյուր կաթիլ ձգտում էր տարածվել, բռնել ավելի մեծ տարածություն, բայց մյուսները, ձգտելով նույն բանին, սեղմում էին նրան, երբեմն ոչնչացնում, երբեմն ձուլվում նրան:

— Ահավասիկ կյանքը, — ասավ ծերունի ուսուցիչը:

«Որքան այդ հասարակ է ու պարզ, — մտածեց Պիեռը: — Ինչպես կարող էի ես այդ շիմանալ առաջ»:

— Մեջտեղն աստված է, և յուրաքանչյուր կաթիլ ձգտում է ավելի տարածվել, որպեսզի ամենամեծ շափերով անդրադարձնի նրան: Եվ աճում է, միաձուլվում, թե սեղմվում, թե ոչնչանում է մակերևութի վրա, անցնում է խորքը և նորից դուրս լողում: Ահա նա՝ կարատակը, ահա տարածվեց ու շրջացավ: — Vous avez compris, mon enfant¹, — ասավ ուսուցիչը:

¹ Դուք հասկացա՞ք, զավակս:

— Vous avez compris, sacré nom!¹— Ճշայ ձայնը, և Պիեռը զարթնեց:

Նա վեր կացավ և նստեց: Խարույկի մոտ, ծալապատիկ նըստած էր մի ֆրանսացի զինվոր, որ հենց նոր հրեց ուս զինվորին, և խորովում էր շամփուրին անցրած միսը: Զղուտ, քշտած, մազակալած, կարճ մատներ ունեցող կարմիր ձեռներով նա ճարպկորեն դարձնում էր շամփուրը: Կինեմոնագուլն մոռյլ դեմքը՝ կիտած հոնքերով սյարզ երևում էր կրակի լույսով:

— Ça lui est bien égal²,— փնթփնթաց նա, արագորեն դիմելով հետևը կանգնած զինվորին,— brigand. Val³:

Եվ զինվորը, շամփուրը դարձնելով, մոռյլ նայեց Պիեռին: Պիեռը երեսը շրջեց, նայելով սովերներին: Մի գերի ուս զինվոր, նա, որին հրեց ֆրանսացին, նստել էր խարույկի մոտ և ձեռով թակում էր ինչ-որ բան: Նայելով ավելի մոտիկ՝ Պիեռը ճանաչեց բաց մանիշակագուլն շանը, որը, պոչը շարժելով, նստել էր զինվորի կողքին:

— Ա, եկե՛լ է,— ասավ Պիեռը:— Իսկ Պլա...— սկսեց նա և խոսքը շավարտեց:

Հանկարծ նրա երևակայության մեջ, միաժամանակ միմյանց կապվելով, ծագեց հիշողությունն այն հայացքի, որով Պլատոնը նայում էր իրեն՝ ծառի տակ նստած, հիշեց կրակոցը, շան ունոցը, երկու ֆրանսացիների հանցավոր դեմքերը, որ վազեցին իր կողքով, ծխացող հրացանը, Կարատակի բացակայությունն այս դադարքին, և նա պատրաստ էր արդեն հասկանալու, որ Կարատակն սպանված է. բայց նույն այդ ակնթարթին նրա հոգում, աստված գիտի որտեղից, ծագեց մի հիշողություն այն երեկոյի մասին, որ ինքն անցրել էր մի գեղեցկուհի լեհուհու հետ ամառը՝ Կիևի իր տան պատշգամբում: Եվ, աշունամենայնիվ, այսօրվա հիշողությունները չկապակցելով իրար հետ և եզրակացություն չանելով, Պիեռն աչքերը փակեց և ամառային բնության պատկերը խառնվեց լողանալու և

օրորվող հեղուկ գնդի հիշողության հետ, և նա իջավ ինչ-որ չրի մեջ այնպես, որ շուրը ծածկեց նրա գլուխը:

Արևածագից առաջ նրան արթնացրին բարձր, հաճախակի կրակոցներ ու կանչեր: Պիեռի կողքով վազեցին ֆրանսացիներ:

— Les cosaques¹,— կանչեց նրանցից մեկը, և մի բոպե հետո ուս դեմքերի բազմությունը շրջապատեց Պիեռին:

Երկար ժամանակ Պիեռը չէր հասկանում, թե ի՛նչ է կատարվում իր հետ: Ամեն կողմից նա լսում էր ընկերների ուրախության աղաղակները:

— Եղբայրներ՝ Հարազատներ՝, սիրելիներ՝,— լաց լինելով՝ բացականչում էին զինվորները, գրկելով կազակներին ու հուսարներին:

Հուսարներն ու կազակները շրջապատեցին գերիներին և շտապ-շտապ ո՛րը հագուստ էր առաջարկում, ո՛րը կոշիկ, ո՛րը հաց: Պիեռը հեկեկում էր, նրանց մեջտեղ նստած, և չէր կարողանում մի խոսք ասել. նա գրկեց իրեն մոտեցող առաջին զինվորին և լաց լինելով համբուրում էր նրան:

Դուլխովը կանգնել էր փուլ եկած տան դարբասի մոտ, թողնելով որ մոտովն անցնի զինաթափ արված ֆրանսացիների բազմությունը: Ֆրանսացիները, կատարվածից հուզված, բարձրաձայն խոսում էին միմյանց հետ. բայց անցնելով Դուլխովի մոտով, որը մտրակով թեթևակի խփում էր կոշիկներին և նայում նրանց իր ստոր, ապակյա, ոչ մի լավ բան չխոսացող հայացքով, նրանց խոսոցը դադարում էր: Մյուս կողմը կանգնած էր Դուլխովի կազակը և համրում էր գերիներին. հարյուրները կավիճի մի գծով նշանակելով շարպասի վրա:

— Քանի՞ս է,— հարցրեց Դուլխովը գերիներին հաշվող կազակին:

— Երկու հարյուրի վրա է,— պատասխանեց կազակը:

— Filez, filez²,— ասում էր Դուլխովը, որ այդ արտա-

¹ Դուք հասկացաք, գողը տանի:

² Նրա համար միևնույն է:

³ Ավազակ: Իսկապես:

¹ Կազակներ:

² Անցեք անցեք:

հայտութունը սովորել էր ֆրանսացիներից, և, աչքերով գի-
մավորելով անցնող գերիներին, նրա հայացքը բռնկում էր
լաժան փայլով:

Դենիսովը մոռյալ դեմքով, փափախը վերցրած, գնում էր
կազակների հետևից, որոնք Պետյա Մոստովի դիակը տանում
էին դեպ այդուժ փորած փոսը:

XVI

Հոկտեմբերի 28-ից, երբ սկսվեցին սառնամանիքները,
ֆրանսացիների փախուստն ընդունեց միայն ավելի ուղիղա-
կան բնույթ, փախուստը սառչող և խարույկների մոտ մահացու
աստիճանի տապակվող մարդկանց, և մուշտակներով ու կողպ-
տած բարիքով կառքերով գնացող կայսեր, թագավորների և
հերցոգների. բայց էպպես ֆրանսական բանակի փախուստի
և քայքայման պրոցեսը բնավ չփոխվեց:

Մոսկվայից մինչև Վյազմա 73-հազարանոց ֆրանսական
բանակից, չհաշված գվարդիան (որն ամբողջ պատերազմին
ոչինչ չարավ, բացի կողոպուտից), 73-հազարանոց բանակից
մնաց 36 հազար (այս թվից հինգ հազարից ոչ ավելին ընկավ
կոիվներում): Ահա պրոգրեսիայի առաջին անդամը, որով մա-
թեմատիկորեն ճիշտ որոշվում են հաջորդները: Ֆրանսական
բանակը նույն պրոպորցիայով հալվում էր և ոչնչանում Մոսկ-
վայից մինչև Վյազմա, Վյազմայից մինչև Սմոլենսկ, Սմոլենս-
կից մինչև Բերեզինա, Բերեզինայից մինչև Վիլնո, անկախ
ցրտի բարձր կամ ցածր աստիճանից, հետապնդումից. ճա-
նապարհ կտրելուց և բոլոր մյուս պայմաններից, առանձին
վերցրած: Վյազմայից հետո ֆրանսական զորքերը, երեք զո-
րասյունի փոխարեն խմբվեցին կազմեցին մի խառնախումբ ու
այդպես գնացին մինչև վերջը: Բերտյեն գրել է իր թագավորին
(հայտնի է, թե որքան զորապետները թույլ են տալիս իրենց
ճշմարտութունից հեռու նկարագրել բանակի դրութունը),
նա գրել է.

«Je crois devoir faire connaître à Votre Majesté l'état
de ses troupes dans les différents corps d'armée que j'ai

été à même d'observer depuis deux ou trois jours dans
différents passages. Elles sont presque débandées. Le
nombre des soldats qui suivent les drapeaux est en propor-
tion du quart au plus dans presque tous les régiments, les
autres marchent isolément dans différentes directions et
pour leur compte, dans l'espérance de trouver des subsis-
tances et pour se débarrasser de la discipline. En général
ils regardent Smolensk comme le point, où ils doivent se re-
faire. Ces derniers jours on a remarqué que beaucoup de sol-
dats jettent leurs cartouches et leurs armes. Dans cet état
de choses, l'intérêt du service de Votre Majesté exige,
quelles que soient ses vues ultérieures, qu'on rallie l'armée,
à Smolensk en commençant à la débarrasser des non com-
battans, tels que hommes démontés et des bagages inuti-
les et du matériel de l'artillerie qui n'est plus en propor-
tion avec les forces actuelles. En outre les jours de repos,
des subsistances sont nécessaires aux soldats qui sont exté-
nués par la faim et la fatigue, beaucoup sont morts ces
derniers jours sur la route et dans les bivacs. Cet état de
choses va toujours en augmentant et donne lieu de crain-
dre, que si l'on n'y prête un prompt remède, on ne soit
plus maître des troupes dans un combat. Le 9 Novembre,
à 30 verstes de Smolensk»¹.

¹ Պարոթս եմ համարում հայտնի ձեր մեծության այն տարբեր կորպուս-
ների փեղակի մասին, որ ես գտնեցի տարբեր անցումներում այս վերջին երեք
օրը նրանք գրեթե կրված են: Չինվորների հազար մի քառորդ մասն է մնում
իր գնդի գրոշակների ներքո, մյուսները գնում են անշատ-անշատ, ինքնա-
զույն, տարբեր ուղղոթյուններով, հետաքուք օտուկի գտնել և ազատվել
ծառայութունից: Ընդհանրապես նրանք մտածում են միայն Սմոլենսկի
մասին, ուր հույս ունեն հանգստանալ: Վերջին օրերը նկատվել է, որ շատ
զինվորներ նետել են իրենց փամփուշտները ու հրացանները: Իրերի այս
կացության մեջ, ինչ էլ ինչն Ներ հետագա մտադրութունները, ձեր մեծու-
թյանը հաջող ծառայելու շահը պահանջում է հավաքել բանակը Սմոլենսկում
և սկսելով գատել նրանից շարքերի համար ոչ պիտանիներին, այն է՝ ձիերը
կորցրած հեծելակներին, անզեններին, ավելորդ գումակները և հրետանու
մի մասը, որովհետև նա այժմ չի համապատասխանում չորքի թվին: Բացի
դրանից, անհրաժեշտ է պարենամթերք և մի քանի օրվա հանգիստ. զինվոր-

Թափվելով Սմոլենսկ, որը նրանց պատկերանում էր ավետյաց երկիր, Ֆրանսացիները մթերքի համար սպանում էին իրար, կողոպտում էին իրենց իսկ պահեստները և, երբ ամեն ինչ կողոպտված էր արդեն, շարունակեցին փախչել:

Գնում էին շարունակ, իրենք էլ չիմանալով ո՛ւր և ինչո՞ւ են գնում: Մյուսներինց ավելի ևս քիչ էր իմանում այդ Նապոլեոնի հանձարը, որովհետև ոչ ոք նրան չէր հրամայում: Բայց և այնպես նա և իրեն շրջապատողները պահպանում էին իրենց վաղեմի սովորույթները. գրվում էին հրամաններ, նամակներ, զեկուլցներ, ordre du jour¹. իրար կոչում էին. «Sire Mon Cousin, Prince d'É kmuhl, roi de Nâples»² և այլն: Բայց հրամաններն ու զեկուլցները միայն թղթի վրա էին. դրանցով ոչինչ չէր կատարվում, որովհետև կատարվել չէր կարող. և չնայած միմյանց կոչում էին մեծություններ, բարձրություններ և զարմիկ եղբայրներ, նրանք բոլորն էլ զգում էին, որ իրենք ողորմելի և զազրելի մարդիկ են, որ շատ շարիք են դործել, որի համար այժմ պարտավոր են հատուցել: Եվ, չնայած այն բանին, որ նրանք ձևացնում էին, թե հոգ են տանում բանակի մասին, նրանք մտածում էին միայն յուրաքանչյուրն իր մասին և այն մասին, թե ինչպե՛ս շուտով հեռանան ու փրկվելն:

XVII

Ռուսաց և Ֆրանսացոց զորքերի գործողությունները վերաբարձի կովի ժամանակ՝ Մոսկվայից մինչև Նեման՝ նման էր աչքակապուկ խաղի, երբ երկու խաղացողի աչքերը կապում են

ները հյուծված են քաղցից ու հոգնությունից. վերջին օրերը շատ էր մեռել են ճանապարհին և բացօթյակներում: Այսպիսի աղետալի կացությունը շարունակ սաստկանում է և ստիպում է երկուսը կրել, որ եթե ձեռք չառնվեն շուտափույթ միջոցներ՝ մենք շուտով ի վիճակի չենք լինի կառավարել զորքը կովի ժամանակ. 9-ը նոյեմբերի, Սմոլենսկից 30 վերստի վրա:

¹ Օրացուցակ:

² Ձերդ մեծություն, քուզեն, Եկմյուլի իշխան, Նեպոլի թագավոր և այլն:

և մեկը երբեմն զնգզնգացնում է բոժոժը, որ իր մասին իմացնի բռնողին: Սկզբում նա, որին որսում են, զնգզնգացնում է, հակառակորդից չվախենալով, բայց, երբ դրուժյունը վատանում է, նա, աշխատելով անձայն քայլել, փախչում է իր թշնամուց և հաճախ, մտադրվելով փախչել, գնում է ուղղակի դեպի նրա գիրկը:

Նապոլեոնյան զորքերն սկզբում դեռ իմաց էին տալիս իրենց մասին, — այդ Կալուզայի ճանապարհով շարժվելու առաջին շրջանումն էր, — բայց հետո, դուրս գալով Սմոլենսկի ճանապարհը, նրանք վազեցին, զանգակի լեզվակը սեղմելով, և հաճախ, մտածելով, թե հեռանում են, վազում էին ուղիղ դեպի ուռնները:

Ֆրանսացիների և նրանց հետևող ուռնների արագ վազքի և դրա հետևանքով ձիերի հյուծվելու պատճառով, թշնամու դրուժյունը մոտավորապես իմանալու գլխավոր միջոցը — հեծելադեղեր — գոյություն չունեին: Բացի դրանից, երկու բանակի էլ դիրքի հաճախակի և արագ փոփոխման հետևանքով, այն տեղեկություններն էլ, որ կային, չէին կարող ժամանակին տեղ հասնել: Եթե ամսի 2-ին տեղեկություն էր գալիս, թե թշնամու բանակն այսինչ տեղն էր ամսի մեկին, ամսի երեքին, երբ կարելի էր մի բան ձեռնարկել, այդ բանակն արդեն երկու անցում էր կատարած լինում և գտնվում էր բոլորովին այլ դիրքում:

Մի բանակը փախչում էր, մյուսը կրնկակոխ հետևում էր նրան: Սմոլենսկից Ֆրանսացիների առաջ բացվում էին շատ արբեր ճանապարհներ, և թվում էր թե, չորս օր այդտեղ կանգ առնելով, Ֆրանսացիք կարող էին իմանալ ո՛ւր է թշնամին, մտածել որևէ շահավետ բան և ձեռնարկել որևէ նոր բան: Բայց չորսօրյա դադարից հետո նրանց բազմությունները նորից փախան ոչ դեպի աջ, ոչ դեպի ձախ, այլ առանց որևէ մաների և կշռադատության, գնացին հին, վատթարագույն ճանապարհով՝ դեպի Կրասնոյե և Օրշա — տրորված հետքով:

Սպասելով թշնամուն հետևից և ոչ թե առջևից, Ֆրանսացիք փախչում էին ցրված և միմյանցից բաժանված՝ 24 ժամվա տարածություն վրա: Բոլորի առջևում փախչում էր կայսրը, հետո թագավորները, ապա հերցոգները: Ռուսական բանակը,

կարծելով, որ Նապոլեոնը Դենպրի այն կողմը կթեքվի գեպի աջ, ինչ որ միայն բանական էր, նույնպես թեքվեց դեպի աջ և գուրս եկավ դեպի Կրասնոյն տանող մեծ ճանապարհը: Եվ այստեղ, ինչպես աչքակապուկ խաղում, Ֆրանսացիք հանդիպեցին մեր ավանգարդին: Անսպասելիորեն տեսնելով թշնամուն, Ֆրանսացիք խառնվեցին իրար, կանգ առան անսպասելի վախից, բայց հետո նորից փախան, թողնելով իրենց հետևից եկող ընկերներին: Այստեղ, ինչպես ուռա գորգերի շարքերի միջով, երեք օր, մեկը մյուսի հետևից, անցնում էին Ֆրանսական առանձին զորամասերը — սկզբում փոխարքայի, հետո Դավուի, ապա Նեյի: Նրանք բոլորը թողնում գնում էին միմյանց, թողնում էին իրենց ծանրութունները, հրետանին, ժողովրդի կեսը և փախչում, միայն գիշերները կիսաշրջան կազմելով, աչից շրջանցում էին ուռաներին:

Նեյը, որ գնում էր բոլորի հետևից (որովհետև, շնայած իրենց դժբախտ կացության կամ հենց դրա հետևանքով, նրանք ուզում էին թափել այն հատակը, որը շարդել էր նրանց), զբաղվեց Սմոլենսկի ոչ ոքի շխանգարող պատերը պայթեցնելով, — բոլորի հետևից, վերջինը, իր տասը հազարանոց կորպուսով գնացող Նեյը, վազելավ հասավ Օրշա՝ Նապոլեոնի մոտ միայն հազար մարդով, թողնելով և բոլոր մարդկանց, և բոլոր թնդանոթները ու գիշերը, գաղտագողի, անտառով անցավ Դենպրի:

Օրշայից փախան առաջ՝ դեպ Վիլնո տանող ճանապարհով, ճիշտ նույնպիսի աչքակապուկ խաղալով հետապնդող բանակի հետ: Բերեզինայի վրա նորից խառնվեցին իրար, շատերը խեղդվեցին, շատերն անձնատուր եղան, բայց նրանք, ովքեր անցան գետը, շարունակեցին փախչել: Նրանց զլխավոր պետը մուշտակ հագավ և, սահնակ նստելով, սլացավ մեռակի իր ընկերներին թողնելով: Ով կարող էր՝ նույնպես գնաց հեռացավ, ով չէր կարող՝ անձնատուր եղավ կամ մեռավ:

XVIII

Թվում էր, թե Ֆրանսացիների փախուստի հենց այդ կամպանիայի մեջ, հրք նրանք անում էին ամենը, ինչ միայն կարելի էր իրենց կործանելու համար, երբ այդ բազմության ոչ մի

շարժման մեջ, սկսած Կալուգայի ճանապարհը թեքվելուց մինչև զորապետի փախչելը բանակից, շկար աննշան իսկ իմաստ, — թվում էր թե կռվի այդ շրջանում անկարելի է արդեն պատմագիրների համար, որոնք մասսաների գործողությունները վերագրում են մի մարդու կամքին, նկարագրել այդ նախնիքը իրենց իմաստով: Բայց ոչ: Պատմագիրները զրքերի լեռներ են գրել այդ կռվի մասին, և ամենուրեք նկարագրված են Նապոլեոնի կարգադրությունները և նրա՝ զորքը ղեկավարող խորիմաստ ծրագիրները — մանրաները և նրա մարշալների հանձարեղ կարգադրությունները:

Նահանջը Մալոյարոսլավեցից այն ժամանակ, երբ նրան ճանապարհ են տալիս դեպի լիառատ նահանգները և նրա առաջ բացված է այն զուգահեռ ճանապարհը, որով հետո հետապնդեց նրան Կուտուզովը, — այդ անհարկավոր նահանջը քայքայված ճանապարհով բացատրում են մեզ տարբեր խորիմաստ նկատառումներով: Նույնպիսի խորիմաստ նկատառումներով նկարագրվում է նրա նահանջը Սմոլենսկից՝ Օրշա: Ապա նրկարագրվում է նրա հերոսությունը Կրասնոյնի մոտ, երբ նա իր թե պատրաստվում է ճակատամարտն ընդունել և ինքը հրամանատարություն անել, և քայլում է կելու ձեռնափայտը ձեռին ու ասում.

«J'ai assez fait l'Empereur, il est temps de faire le général», — և, շնայած դրան, անմիջապես դրանից հետո փախչում է առաջ, ճակատագրի քմահաճույթին թողնելով բանակի ցրված մասերը, որ գտնվում էին հետևում:

Ապա նկարագրում են մեզ մարշալների հոգու վեհությունը, մանավանդ Նեյի, — հոգու վեհություն, որ կայանում է նրանում, թե ինչպես նա գիշերը անտառով գնալով, հեռանում է թշնամուց, անցնում Դենպրի և առանց դրոշակի ու հրետանու և առանց զորքի ինը տասներորդականի՝ փախած գալիս է Օրշա:

Եվ, վերջապես, մեծ կայսեր մեկնումը հերոսական բանակից պատմագիրները մեզ ներկայացնում են որպես մի ինչ-որ մեծ ու հանձարեղ բան: Անգամ այս վերջին քայլը փախուստի,

1 Բավական է այլևս կայսր եղա, հիմա ժամանակ է գեներալ լինելու 215

որ մարդկային լեզվով կոչվում է ստորության վերջին աստի-
ճանը, որով սովորում է ամաչել յուրաքանչյուր երեխա,— այդ
թայլն էլ պատմագիրների լեզվով արդարացում է ստանում:

Այն ժամանակ, երբ արդեն անկարելի է այլևս ձգել պատմա-
կան դատողությունների այնքան էլաստիկ թելերը, երբ գործն
արդեն հակառակ է այն բանին, ինչ ամբողջ մարդկությունը
կոչում է բարություն և անգամ արդարություն, պատմագիր-
ների մոտ հանդես է գալիս մի փրկարար հասկացողություն
մեծության մասին: Մեծությունը կարծես բացասում է լավի և
վատի չափի հնարավորությունը: Մեծի համար — չկա վատ
բան: Զկա մի սարսափ, որ իբրև մեղադրանք առաջադրվի նրան,
ով մեծ է:

«C'est grand!» — ասում են պատմագիրները, ու այն ժա-
մանակ այլևս չկա ոչ լավ, ոչ վատ, այլ կա «grand» և «ոչ
grand». Grand — լավ է, ոչ grand — վատ: Նրանց հասկացո-
ղությունը՝ grand-ը հատկությունն է ինչ-որ առանձնահատուկ
կենդանիների, որոնց նրանք հերոսներ են կոչում: Եվ Նապո-
լեոնը, տաք մուշտակով հեռանալով տուն՝ կործանվող ոչ միայն
ընկերներից, այլ (նրա կարծիքով) մարդկանցից, որոնց բերել
էր այստեղ, զգում է que c'est grand, և նրա սիրտը հանգիստ է:

«Du sublime (նա ինչ-որ sublime² է տեսնում իր մեջ) au
ridicule il n'y a qu'un pas»³, — ասում է նա: Եվ ամբողջ
աշխարհը 50 տարի կրկնում է «Sublime! Grand! Napoléon
le grand! Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas!»⁴.

Եվ ոչ ոքի մտքում չի ծագում, թե մեծության ընդունումը,
մեծություն, որը չի չափվում լավ ու վատի չափով, դա իր
ոչնչություն և անչափելի փոքրություն ընդունումն է միայն:

Մեզ համար, որ ունենք Քրիստոսի մեզ տված լավի ու
վատի չափը, չկա անչափելի բան: Եվ մեծություն չկա այնտեղ,
ուր չկա պարզություն, բարություն ու ճշմարտություն:

¹ Դա վեհ է:

² Վեհություն:

³ Մեծությունից մինչև ծիծաղելի միայն մի թայլ է:

⁴ Վեհ: Վեհ: Նապոլեոն Մեծը: Մեծությունից մինչև ծիծաղելի միայն
մի թայլ է:

Ո՛ր ոուս մարդը, կարդալով 1812 թվի կովի վերջին շրջանի
նկարագրությունները չի ապրել զայրույթի, անբավարար-
վածություն և անորոշության ծանր զգացում: Ո՛վ իրեն չի
տվել այս հարցերը. ինչպե՞ս շեն գերել, շե՛ն ոչնչացրել բոլոր
Ֆրանսացիներին, երբ բոլոր երեք բանակները շրջապատել
էին նրանց գերակշռող թվով, երբ կազմալուծված Ֆրանսա-
ցիները, բաղջած ու սառած, անձնատուր էին լինում խմբերով-
բազմություններով, և երբ (ինչպես ասում է մեզ պատմությու-
նը) ուսանների նպատակը հենց ա՛յն էր, որ կանգնեցնեն, կտրեն
և գերի վերցնեն բոլոր Ֆրանսացիներին:

Ինչպե՞ս է որ ոուսական այն զորքը, որը, իր քանակով ավելի
թույլ լինելով Ֆրանսացիներից, տվեց Բորոդինոյի ճակատա-
մարտը, ինչպե՞ս է որ այդ զորքը, երեք կողմից շրջապատած
լինելով Ֆրանսացիներին և նպատակ ունենալով գերել նրանց,
չհասավ իր նպատակին: Մի՞թե Ֆրանսացիներն այնքան մեծ
առավելություն ունեն մեր հանդեպ, որ մենք գերազանց
ուժեղով, շրջապատելով, չկարողացանք ջարդել նրանց: Այդ
ինչպե՞ս կարող էր պատահել:

Պատմությունը (այն, որը կոչվում է այդ անունով), պա-
տասխանելով այդ հարցերին, ասում է, որ այդ պատահեց
այն պատճառով, որ Կուսուզովը և Տուրմասովը, և Զիչագովը,
և սա ու նա շարին այս ու այն մանրները:

Բայց ինչո՞ւ նրանք շարին այդ բոլոր մանրները: Ինչո՞ւ,
եթե նրանք հանցավոր էին, որ շեն հասել նշած նպատակին,—
ինչո՞ւ նրանց չզատեցին և չպատժեցին: Բայց անգամ եթե
թույլ տանք, որ ոուսների անհստակության հանցանքը Կու-
սուզովին ու Զիչագովին է և ալլն, այնուամենայնիվ անկա-
րելի է հասկանալ, թե ինչո՞ւ և այն պայմաններում, որի միջ-
գտնվում էին ոուս զորքերը Կրասնոյեի մոտ և Բերեզինայի
մոտ (երկու դեպքում էլ ոուսները գերակշռում էին իրենց
ուժերով), ինչո՞ւ գերի չվերցվեց Ֆրանսական զորքն իր մար-
շալներով, թագավորներով ու կալսրներով, երբ հենց այդ էր
ուսանների նպատակը:

Այս տարրինակ երևույթը բացատրել նրանով (ինչպես

այդ անում են ոուս զինվորական պատմագիրները), թե Կուտուզովը խանգարում էր հարձակումը, անհիմն է ա՛յն պատճառով, որ մենք գիտենք, թե Կուտուզովի կամքը չկարողացավ զսպել զորքի հարձակումը Վլադմայի մոտ և Տարուտինոյի մոտ:

Ինչո՞ւ ոուս զորքը, որ իր շատ թույլ ուժերով հաղթանակ տարավ Բորոգինոյի մոտ թշնամու վրա՝ նրա ուժեղությամբ հանդերձ,— Կրասնոյեի և Բերեզինայի մոտ, իր գերազանց ուժերով, հաղթվեց Ֆրանսացիների քայքայված բազմության կողմից:

Եթե ուսանների նպատակը կայանում էր այն բանում, որ կտրեն և գերի վերցնեն Նապոլեոնին ու մարշալներին, և այդ նպատակին ոչ միայն չհասան, այլ այդ նպատակին հասնելու բոլոր փորձերը ամեն անգամ խորտակվում էին ամենամոթալի կերպով, ուստի կովի վերջին շրջանը միանգամայն արդարացիորեն Ֆրանսացիները ներկայացնում են մի շարք հաղթանակներով և միանգամայն անարդարացիորեն ոուս պատմագիրները ներկայացնում են հաղթական:

Ռուս զինվորական պատմագիրները այն չափով, որչափ նրանց համար պարտադիր է տրամաբանությունը, ակամա գալիս են այդ եզրակացություն և, չնայած արիություն ու անձնվիրություն մասին արած լիրիկական կոչերին և այլն, ստիպված են ակամա խոստովանել, որ Ֆրանսացիների նահանգը Մոսկվայից՝ Նապոլեոնի մի շարք հաղթանակներն են և Կուտուզովի պարտությունները:

Բայց, բոլորովին մի կողմը թողած ժողովրդական ինքնասիրությունը, զգացվում է, որ այդ եզրակացությունն իր մեջ հակասություն է բովանդակում, որովհետև Ֆրանսացիների մի շարք հաղթանակները նրանց հասցրին միանգամայն ոչնչացման, իսկ ուսանների մի շարք պարտությունները հասցրին նրանց թշնամուն լիովին ոչնչացնելուն և ամբողջ հայրենիքը մաքրելուն:

Այս հակասության աղբյուրն այն է, որ պատմագիրները, որոնք դեպքերն ուսումնասիրում են ըստ թագավորների ու գեներալների նամակների, ըստ ռազմագեորդների, զեկույցների, ծրագիրների և այլն, ենթադրել են մի կեղծ, 1812 թ.

պատերազմի վերջին շրջանի երբեք գոյութուն չունեցած մի նպատակ, որն իբր թե կայանում էր նրանում, որպեսզի ճանապարհը կտրեն և բռնեն Նապոլեոնին իր մարշալներով ու բանակով:

Յյդ նպատակը երբեք չի եղել և չէր կարող լինել, որովհետև նա իմաստ չունի և գրան հասնելը բոլորովին անկարելի էր:

Այդ նպատակը որևէ իմաստ չունի, նախ, այն պատճառով, որովհետև Նապոլեոնի քայքայված բանակը հնարավոր եղած ամբողջ արագությունը փախչում էր Ռուսաստանից, այսինքն՝ կատարում էր հենց այն, ինչ կարող էր ցանկալ ամեն մի ուսու: էլ ինչո՞ւ համար պետք էր կատարել զանազան զործողությունների Ֆրանսացիների նկատմամբ, որոնք փախչում էին այնքան արագ, որքան միայն կարող էին:

Երկրորդ, անմիաստ կլինեի կանգնել այն մարդկանց ճանապարհին, որոնք իրենց ամբողջ եռանդը դրել էին փախուստի մեջ:

Երրորդ, անիմաստ կլինեի ոուս զորքերը կորցնել Ֆրանսական բանակները ոչնչացնելու համար, որոնք ոչնչանում էին առանց արտաքին պատճառների այնպիսի պրոգրեսիվ, որ առանց ճանապարհը կտրելու էլ նրանք չէին կարող սահմանից անցկացնել նրանից ավելին, ինչ անցկացրին դեկտեմբեր ամսին, այսինքն՝ ամբողջ զորքի մեկ հարյուրերորդականը:

Չորրորդ, անիմաստ կլինեի կայսեր, թագավորներին, հերցոգներին,— գերի վերցնելու ցանկությունը մարդկանց, որոնց գերումը ծայր աստիճան կոթվարացների ուսանների զործողությունները, ինչպես այդ ընդունել են այն ժամանակի ամենաճմուտ դիվանագետները (J. Maistre և ուրիշները): Առավել ևս անիմաստ կլինեի Ֆրանսացիների կորպուսները գերի վերցնելու ցանկությունը, երբ ոուս զորքերը կիսով չափ հավիցին մինչև Կրասնոյե, իսկ գերի կորպուսներին պետք էր հատկացնել մի դիվիզիա ուղեկցորդ, և երբ ոուս զինվորները ոչ միշտ էին ստանում լրիվ պարեն, և գերի վերցվածներն արդեն կոտորվում էին սովից:

Նապոլեոնի ճանապարհը կտրելու և նրան բանակի հետ բռնելու ամբողջ խորիմաստ ծրագիրը նման կլինեի այն ծր-

րաբրին բանջարանոցատիրոջ, որը, իր ածունեքը տրորող անասունին բանջարանոցից դուրս անելիս, վազեր դարբասի դուռը և սկսեր խփել այդ անասունի գլխին: Սիակ բանը, որ կարելի էր ասել բանջարանոցատիրոջը արդարացնելու համար, այն կլինեք, թե նա շատ էր զայրացած: Բայց այդ անգամ չէր կարելի ասել ծրագիրը կազմողների մասին, որովհետև նրանք չէին տուժել ածունեքը տրորելուց:

Բայց, գրանից բացի, որ նապոլեոնին բանակի հետ կտրելը ս.հիմաստ էր, դա և անհնարին էր:

Դա անհնարին էր, նախ և առաջ, այն պատճառով, որովհետև փորձից հայտնի է, որ զորասյունների շարժումը հինգ վերստի վրա միևնույն կուվում երբեք չեն զուգագրիպում ծրագիրների, ուստի հավանականությունը այն բանի, թե Ձիշ-պոլը, Կուտուզովն ու Վիտգենշտեյնը ժամանակին միանալին նշանակված վայրում, այնքան շնչին էր, որ հավասար էր անկարելիության. այդպես էլ կարծում էր Կուտուզովը, որը զեռ ծրագիրն ստանալիս ասել էր, թե մանկերը մեծ տարածություն վրա ցանկալի արդունքը չեն տալիս:

Երկրորդ, անհնարին էր այն պատճառով, որ նրա՝ համար, որպեսզի թուլացվեր ինքնուրույն այն ուժը, որով ետ էր շարժվում նապոլեոնի զորքը, պետք էր ունենալ անհամեմատ ավելի շատ զորք, քան այն, ինչ ունեին ռուսները:

Երրորդ, այդ անհնարին էր այն պատճառով, որ ռազմական կտրել բառը ոչ մի իմաստ չունի: Հացը կարելի է կտրել, բայց ոչ բանակը: Բանակը կտրել-բռնել նրա ճանապարհը՝ ոչ մի կերպ չի կարելի, որովհետև շուրջը միշտ տեղեր շատ կան, ուր կարելի է շրջանցում կատարել, և կա գիշեր, երբ ոչինչ չի տեսնվում, որի մեջ կարող էին համոզվել զինվորական գիտնականները գոնե Կրասնոյի կամ Բերեզինայի օրինակներից: Իսկ գերի վերցնելը ոչ մի կերպ չի կարելի առանց այն բանի, որպեսզի նա, ում գերի են վերցնում, դրան չհամաձայնի, ինչպես չի կարելի բռնել ծիծեռնակին, թեպետ և կարելի է վնասել նրան, երբ նա իջնի նստի մարդու ձեռի վրա: Գերի վերցնել կարելի է նրան, ով անձնատուր է լինում, ինչպես գերմանացիները, ըստ ստրատեգիայի ու տակտիկայի կանոնների: Բայց ֆրանսական զորքերը միանգամայն իրավացի կերպով

այդ գտնում էին անհարմար, որովհետև միատեսակ սովամահությունն ու ցրտահարությունն էր սպասում նրանց թե փախուստի ճանապարհին, թե գերություն մեջ:

Իսկ շորորդ և զխավորը, դա անհնարին էր այն պատճառով, որ երբեք, այն ժամանակից, ինչ գոյություն ունի աշխարհը, չի եղել մի պատերազմ այնպիսի սարսափելի պայմաններում, ինչպիսի պայմաններում տեղի ունեցավ այն 1812 թվին, և ռուսական զորքերը ֆրանսացիներին հետապնդելով՝ լարեցին իրենց ամբողջ ուժերը և շկարողացան անել ավելին, չոչնչանալով իրենք:

Ռուսական բանակի շարժման միջոցին՝ Տարուտինոյից մինչև Կրասնոյե՝ շարքերից դուրս ընկան հիսուն հազար հիվանդներ ու ետ մնացածներ՝ այսինքն՝ մի թիվ, որ հավասար է նահանգական մեծ քաղաքի բնակչության: Մարդկանց կեռ բանակից դուրս ընկավ առանց կովի:

Եվ կովի այդ իսկ շրջանի մասին, երբ զորքերն առանց կռիվի ու մուշտակի, ոչ լրիվ պարենով, առանց օդու, ամիսներով գիշերում են ձյունի մեջ և 15 աստիճանի սառնամանիքում. երբ ցերեկը միայն 7 և 8 ժամ է, իսկ մնացյալը գիշեր, որի ժամանակ չի կարող լինել դիսպիպլինայի ազդեցություն. երբ ոչ ախճես, ինչպես ճակատամարտի մեջ, մարդիկ մի քանի ժամով մոլորում են մահվան շրջանակը, ուր այլևս չկա դիսպիպլինա, այլ երբ մարդիկ ամիսներով ապրում են, ամեն րոպե կուվում են սովամահության ու ցրտամահության դեմ. երբ մի ամսում կործանվում է բանակի կեսը, — կովի հենց այդ շրջանի մասին է, որ պատմագիրները մեզ պատմում են, թե Միլորտ-դովին ինչպես պետք է թևային երթ կատարեր այսինչ կողմ, իսկ Տորմասովը այսինչ կողմ, և թե ինչպես Չիչազովը պետք է շարժվեր այսինչ կողմը (շարժվեր ծնկից վեր ձյունի մեջ), և ինչպես այսինչը տապալեց ու կտրեց և այլն, և այլն:

Ռուսները, կիսով շափ մեռնելով, արին ամենը, ինչ կարելի էր անել և պետք էր անել ժողովրդին արժանի նպատակի հասնելու համար, և մեղավոր չեն այն բանում, որ ուրիշ ռուս մարդիկ, տաք սենյակում նստած, ենթադրում էին անել այն, ինչ անկարելի էր:

Փաստերի և պատմության նկարագրության միջև եղած

բոլոր այս տարրերի-ակի, այժմ անհաւանաբար հակառակութիւնք առաջ է գալիս միայն նրանից, որ այդ դեպքի մասին գրող պատմադիրները գրել են զանազան գեներալների գեղեցիկ զգացմունքների ու խոսքերի պատմութիւնը, այլ ոչ թե անցքերի պատմութիւնը:

Նրանց համար շատ զրավիչ են թվում Սիլորադովիչի խոսքերը, պարզները, որ ստացել է այս կամ այն գեներալը, և նրանց եեթադրութիւնները. իսկ այն 50 000-ի հարցը, որոնք մնացին հիվանդանոցներում ու գերեզմաններում, անգամ չի հետաքրքրում նրանց, որովհետեւ ենթակա չէ նրանց ուսումնասիրութեանը:

Իսկ մինչդեռ բավական է միայն երես դարձնել գեկույցներն ու զլխավոր պլաններն ուսումնասիրելուց և թափանցել այն հարցեր հազարավոր մարդկանց շարժման մեջ, որոնք ուղղակի, անմիջական մասնակցութիւն ունեցան անցքին, և բոլոր, սկզբում անլուծելի թվացող խնդիրները հանկարծ անսովոր հեշտութեամբ ու պարզութեամբ ստանում են անկասկածելի լուծում:

Նապոլեոնին իր բանակի հետ կտրելու նպատակը երբեք զոյութիւն չի ունեցել, բացի տասնյակ մարդկանց երևակայութեան մեջ: Նա չէր կարող զոյութիւն ունենալ, որովհետեւ անիմաստ էր այն և նրան հասնելն անկարելի:

Ժողովուրդը մի նպատակ ուներ. մաքրել իր երկիրը արշավողներից: Այդ նպատակն իրագործվում էր, նախ, ինքնին, որովհետեւ Ֆրանսացիք փախչում էին, ուստի և մնում էր միայն շկանգնեցնել այդ շարժումը: Երկրորդ, այդ նպատակն իրագործվում էր ժողովրդական պատերազմի գործողութիւններով, մի պատերազմ, որ ոչնչացնում էր Ֆրանսացիներին, և, երրորդ, նրանով, որ ուսուսական մեծ բանակը գնում էր Ֆրանսացիների հետեից, պատրաստ ուժ գործագրել՝ Ֆրանսացիների շարժումը կանգ առնելու գեպրում:

Ռուս բանակը պետք է գործեր, ինչպես մտրակը փախչող կենդանու վրա: Եվ փորձված հետապնդողը գիտեք, որ ամենից ձեռնառու է մտրակը բարձրացրած պահել, սպառնալ նրանով, այլ ոչ թե խփել փախչող կենդանու գլխին:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

I

Երբ մարդ մեռնող կենդանի է տեսնում, սարսափը համակում է նրան. այն, ինչ նա ինքն է, — նրա էութիւնը նրա աշքում ակնեքուրբն ոչնչանում է, — դադարում գոյութիւն ունենալ: Բայց երբ մեռնողը մարդ է և սիրելի մարդ, որին մենք զգում ենք, այն ժամանակ, բացի կյանքի ոչնչացման հանդեպ հրաժարում ենք, այն ժամանակ, բացի կյանքի ոչնչացման հանդեպ, որք. նույնպես, ինչպես և ֆիզիկական վերքը, երբեմն սպանում է, երբեմն բուժվում, բայց միշտ ցավում է և վախենում արտաքին գրգռիչ հպումներից:

Իշխան Անդրեյի մահից հետո Նատաշան ու իշխանագուստըր Մարիան միատեսակ զգում էին այդ: Նրանք բարոյապես կրթած ու աշքները կուշ ածած ահարկու, իրենց զլխավերև կախված մահվան ամպից, չէին համարձակվում նայել կյանքի երեսին: Նրանք զգուշաբար պահպանում էին իրենց բաց վերքերը վիրավորական, հիվանդագին հպումներից: Ամենը՝ փողոցով արագ անցնող կառքը, ճաշի մասին հիշեցնելը: Ըստ պատմոր աղջկա հարցումը պատրաստելիք զգեստի մասին, ավելի վատթարը — ոչ անկեղծ, թույլ կարեկցութեան խոսքը — ցավազնորեն գրգռում էր նրանց վերքը, թվում էր վիավորանք և խախտում էր այն անհրաժեշտ անդորրը, որի մեջ նրանք երկուսն էլ աշխատում էին ունկնդրել տակավին իրենց երևակայութեան մեջ շլսած սարսափելի, խստագուշխ խմբերգը, և

խանդարում էր յազ նայել այն խորհրդավոր անսահման հե-
տուներին, որոնք մի ակնթարթ բացվել էին նրանց առջև:

Միայն երկուսով մնալով նրանք վիրավորանք ու ցավ չէին
զգում: Նրանք քիչ էին խոսում իրար հետ: Եթե խոսում էին՝
այն էլ ամենաաննշան նյութերի մասին: Թե մեկը, թե մյուսը
միտտեսակ խուսափում էին հիշեցնել որևէ բան, որ առնչու-
թյուն կունենար ապագայի հետ:

Ընդունել ապագայի հնարավորությունը՝ նրանց թվում էր
վիրավորել նրա հիշատակը: Իրենց խոսակցության մեջ ավելի
ևս զգուշարար էին անցնում այն ամենի վրայով, ինչ կարող
էր վերսբերել մեռյալին: Նրանց թվում էր, թե այն, ինչ իրենք
ապրել ու վերապրել էին, չէր կարող բառերով արտահայտվել:
Նրանց թվում էր, թե նրա կյանքի մանրամասնությունների
ամեն մի հիշատակումը բառերով՝ խախտում էր իրենց աչքերի
առջև կատարված խորհրդի վեհությունն ու սրբությունը:

Խոսելու անընդհատ ժուժկալությունը, մշտական ջանա-
դիր մոռացությունը այն բոլորի, ինչ կարող էր խոսք բանալ
տալ նրա մասին, — այդ կանգառումները զանազան կողմերից
այն բանի սահմանում, ինչ չէր կարելի ասել, էլ ավելի պարզ ու
պայծառ էին ցուցադրում նրանց երևակայության առաջ այն,
ինչ նրանք զգում էին:

Բայց զուտ, լիակատար վիշտը նույնքան անհնարին է, որ-
քան և զուտ, լիակատար ուրախությունը: Իշխանադուստր
Մարիան՝ իր ճակատագրի միակ անկախ տիրուհու, իր եղբոր-
որդու խնամակալուհու և դաստիարակչուհու իր կացությունը՝
առաջինը կյանքի կոչվեց վշտի այն աշխարհից, որի մեջ ապրում
էր առաջին երկու շաբաթը: Նա հարազատներից ստանում էր
նամակներ, որոնց պետք էր պատասխանել. սենյակը, ուր
տեղավորել էին նիկողուչկային, խոնավ էր, և նա սկսել էր հա-
զալ. Ալպատիչը եկավ Յարոսլավի՝ գործերի հաշիվներով և
առաջարկներով ու խորհուրդներով՝ տեղափոխվել Մոսկվա՝
Վոլովիժենկայի վրա գտնվող տունը, որ մնացել էր անվնաս
և պահանջում էր միայն փոքրիկ նորոգումներ: Կյանքը կանգ
չէր առնում, և պետք էր ապրել: Որքան էլ ծանր էր իշխա-
նադուստր Մարիայի համար դուրս գալ մեկուսացած հայե-
ցություն այն աշխարհից, ուր նա ապրում էր մինչ այժմ,

որքան էլ ցավում ու խղճում էր Նատաշային մենակ թողնել, —
կյանքի հոգսերը պահանջում էին նրա մասնակցությունը, և
նա ակամա անձնատուր եղավ դրանց: Նա Ալպատիչի հետ
ստուգեց հաշիվները, Դեսալի հետ խորհրդակցեց եղբոր որդու
մասին և կարգադրությունների արավ ու պատրաստություններ
տեսավ Մոսկվա տեղափոխվելու:

Նատաշան մնաց մենակ, և այն օրից, երբ իշխանադուստր
Մարիան սկսեց զբաղվել մեկնելու պատրաստություններով,
խուսափում էր և նրանից:

Իշխանադուստր Մարիան կոմսուհուն առաջարկեց՝ թող-
նել Նատաշային իր հետ Մոսկվա գնալու, և թե մայրը, թե
հայրը ուրախությամբ համաձայնեցին այդ առաջարկին, չու-
րաքանչյուր օր նկատելով դստեր Ֆիզիկական ուժերի անկումը
և նրա համար օգտակար կարծելով թե՛ աեղի փոփոխությունը,
թե՛ Մոսկվայի բժիշկների օգնությունը:

— Ես ոչ մի տեղ չեմ գնա, — պատասխանեց Նատաշան,
երբ նրան արին այդ առաջարկությունը, — միայն, խնդրում
եմ թողեք ինձ, — ասավ նա և դուրս վազեց սենյակից, դժվա-
րությամբ պահելով ոչ այնքան վշտի, որքան բարկության ու
կատաղության արցունքները:

Նրանից հետո, երբ նա զգաց, որ իշխանադուստր Մարիան
թողել է իրեն և ինքը մենակ է իր վշտի մեջ, Նատաշան ժամա-
նակի մ՛ձ մասը իր սենյակում մենակ, ոտները հավաքած
նստում էր բազմոցի մի անկույտում և ինչ-որ մի բան պատ-
ռելով, կամ իր բարակ, լարված մատներով տրորելով՝ համառ,
սևեռուն հալադով նայում էր այն բանին, ինչի՞ վրա կանգ էր
առել աչքը: Այդ առանձնությունը հլուծում, տանջում էր նը-
րան: Բայց դա նրա համար անհրաժեշտ էր: Հենց որ որևէ
մեկը մտնում էր նրա սենյակը, նա արագ վեր էր կենում, փո-
խում դիրքն ու հալադի արտահայտությունը և վերցնում
գիրքը կամ կարը, ակնհայտ անհամբերությամբ սպասելով
այն մարդու հեռանալուն, որ խանդարեց իրեն:

Նրան շարունակ թվում էր, թե այժմ ահա կհասկանա, խո-
րամուխ կլինի այն բանի մեջ, ինչի վրա սարսափելի, նրա
ուժից վեր հարցով սևեռել էր իր հոգու հալադը:

Ինկտեմբերի վերջին, սև բրդե զգեստով, մազերի փունջն

անփութ թ կապած, նիհար ու գունատ, նատաշան՝ ոտները ծալած նստել էր բազմոցի անկյունում, լարված զնգում ու բաց էր թողնում գոտու ծայրերը, և նայում էր դռան անկյունին:

Նատաշան նայում էր այնտեղ, ուր զնաց նա՝ կյանքից այն կողմ: Եվ կյանքի այն կողմը, որի մասին նա երբեք չէր մտածել, որն առաջ նրան թվում էր այնքան հեռու, աներևակայելի, այժմ նրան ավելի մոտ էր և հարազատ, ավելի հասկանալի, քան կյանքի այս կողմը, որի մեջ ամեն ինչ կա՝ մ դատարկություն էր ու ավեր, կա՝ մ տանջանք էր ու վիրավորանք:

Նատաշան նայում էր այնտեղ, ուր նա գիտեր, որ նա էր, բայց Նատաշան չէր կարող նրան տեսնել այլ կերպ, քան այնպիսին, ինչպես նա այստեղ էր: Նատաշան նրան տեսնում էր նորից այնպես, ինչպես եղել էր նա Միտիշչիում, Տրոիցի մոտ, Յարոսլավում:

Նատաշան տեսնում էր նրա դեմքը, լսում էր նրա ձայնը և կրկնում էր նրա խոսքերը և իր խոսքերը, որ ասել էր նրան, և երբեմն իր ու նրա համար հնարում էր նոր խոսքեր, որ այն ժամանակ կարող էին ասվել:

Ահա նա իր թավշյա մուշտակով պառկած է բազկաթոռում, գլուխը նիհար, գունատ ձեռին հենած: Կուրծքը սարսափելի ընկած է ցած և ուսերը բարձրացած են: Շուրթերը պինդ սեղմված են, աչքերը փայլում են և գունատ ճակատին հանկարծ երևում ու շքանում է մի կնճիռ: Նրա մի ոտը հագիվ նկատելի դողում է: Նատաշան գիտի, որ նա պայքարում է տանջալից ցավի դեմ: «Ի՞նչ բան է այդ ցավը: Ի՞նչի համար է: Ի՞նչ է զգում նա: Ինչպե՞ս է ցավում», — մտածում է Նատաշան: Նա նկատեց Նատաշայի ուշադրությունը, աչքերը բարձրացրեց և, առանց ժպտալու, սկսեց խոսել:

«Մի բան սարսափելի է, — ասավ նա, — կապվել հավիտյան տանջվող մարդու հետ: Դա հավիտենական տանջանք է: Եվ նա զննող հայացքով նայեց Նատաշային: Նատաշան, ինչպես և միշտ, այն ժամանակ պատասխանեց ավելի առաջ, քան կարողացավ մտածել, թե ի՞նչ է պատասխանում. նա ասավ. «Այդ չի կարող այդպես շարունակվել, այդ չի լինի, դուք կառողջանաք — բոլորովին»:

Նատաշան այժմ սկզբից տեսնում էր նրան և հիմա ապրում

այն բոլորը, ի՞նչ զգացել էր այն ժամանակ: Նա հիշում էր նրա երկարատև, վշտոտ, խիստ հայացքը իր խոսքերն ասելու միջոցին և հասկանում էր այդ երկարատև հայացքի կշտամբանքի ու հուսահատությունն նշանակությունը:

«Ես համաձայնեցի, — ասում էր այժմ Նատաշան իրեն, — որ սարսափելի կլինեիր, եթե նա մշտապես մնար տանջվող: Ես այդ այն ժամանակ ասի այնպես միայն, որովհետև այդ նրա համար սարսափելի կլինեիր, իսկ նա այդ հասկացավ այլ կերպ: Նա մտածեց, որ դա ինձ համար սարսափելի կլինեիր: Նա այն ժամանակ դեռ ցանկանում էր ապրել, վախենում էր մահից: Եվ ես այնպես կոպտորեն, հիմարաբար պատասխանեցի նրան: Ես այդ չէի մտածում: Ես բոլորովին ուրիշ բան էի մտածում: Եթե ես ասեի այն, ի՞նչ մտածում էի, ես պետք է ասեի՝ — թող նա մեռնեիր, շարունակ մեռնեիր իմ աչքերի առաջ, ես երջանիկ կլինեի համեմատած իմ այժմյան վիճակի հետ: Այժմ... ոչինչ, ոչ ոք չկա: Արդյոք նա գիտե՞ր այդ: Ոչ: Չէր իմանում և երբեք չի իմանա: Եվ հիմա արդեն երբեք, երբեք չի կարելի ուղղել այդ»: Եվ նորից նա Նատաշային ասում էր նույն խոսքերը, բայց հիմա Նատաշան իր երևակայության մեջ նրան պատասխանում էր այլ կերպ: Նա ընդհատում էր նրան և ասում. «Սարսափելի է ձեզ համար, բայց ոչ ինձ համար: Դուք գիտեցեք, որ առանց ձեզ ինձ համար ոչինչ չկա կյանքում, և ձեզ հետ տանջվելն ինձ համար լավագույն երջանկությունն է»: Եվ նա բռնում էր Նատաշայի ձեռքը ու սեղմում այնպես, ինչպես սեղմել էր այն սարսափելի երեկոյին, մահից շորս զր առաջ: Եվ իր երևակայության մեջ Նատաշան նրան ասում էր դարձյալ ուրիշ բնույթ, սիրային խոսքեր, որոնք ինքը կարող էր ասել այն ժամանակ, որոնք ասում էր հիմա: «Ես սիրում եմ քե՛զ... քեզ... սիրում եմ, սիրում եմ...» — ասում էր Նատաշան, զղաճաբորեն ձեռները կծկելով, գաժան ճիգով առամենբեր սեղմելով:

Եվ քաղցր վիշտը համակեց նրան, և արցունքներն արդեն գալիս էին աչքերը, բայց հանկարծ նա հարցրեց իրեն, թե ինքն ո՞ւմ է ասում այդ: Ո՞ւր է նա, և ո՞վ է նա այժմ: Եվ նորից ամեն ինչ ծածկվեց շոր, գաժան տարակուսանքով, և նորից, հոնքերը լարվածորեն վրա բերելով, նա նայեց այնտեղ, ուր նա էր: Եվ ահա քիչ էր մնում, նրան թվում էր, կթափանցի

գաղտնիքը... Բայց այն րոպեին, երբ նրան արդեն, թվում էր, բացվում է անիմանալին, դրան փակի բունակի բարկրածայն շրխկոցը ցավագնորեն ծակեց նրա լսողութունը: Արագորեն և անզգուշ, վախեցած, իրենով շմտահողված դեմքի արտահայտութամբ, սենյակ մտավ սպասուհի Դունյաչան:

— Համեցեք հայրիկի մոտ, շո՛ւտ, — ասավ Դունյաչան մի առանձին ու ևսանդուն արտահայտութամբ: — Դժբախտութուն, Պյոտր Իլյիչի մասին... նամակ, — հեկեկալով ասավ նա:

ii

Բացի բոլոր մարդկանցից հեռու մնալու ընդհանուր զգացումից՝ Նատաշան այդ ժամանակ ապրում էր իր ընտանիքի անգամներից հեռու մնալու առանձնահատուկ մի զգացում: Բոլոր յուրայինները՝ հայրը, մայրը, Սոնյան, այնքան մոտ էին իրեն, այնքան սովորական, այնպես առօրյա, որ նրանց բոլոր բոսքերը, զգացումները թվում էին վիրավորական այն աշխարհի համար, որի մեջ ապրում էր ինքը վերջին ժամանակներս, և նա ոչ միայն անտարբեր, այլ թշնամաբար էր նայում նրանց: Նա լսեց Դունյաչայի խոսքերը Պյոտր Իլյիչի մասին, դժբախտության մասին, բայց չհասկացավ դրանք:

«Ինչ դժբախտութուն ունեն դրանք, ինչ դժբախտութուն կարող է լինել: Նրանց ամեն ինչը հին է, սովորական ու հանդիստ», — ասավ Նատաշան մտքում:

Երբ նա ներս մտավ դահլիճ, հայրը հապճեպ դուրս էր գալիս կոմսուհու սենյակից: Նրա դեմքը կծկված էր և արցունքներից թրջված: Հայրը, ըստ երևույթին, դուրս վազեց սենյակից, որ ազատութուն տա իրեն խեղդող հեկեկանքներին: Նատաշային տեսնելով՝ նա ձեռները թափահարեց հուսահատորեն և սկսեց ցավագին-զղաձգական մի հեծկտանք, որ աղավաղեց նրա կրոր, փափրիկ դեմքը:

— Պե... Պետյան... Գնա, զնա, մայրդ... կանչում է... — Ե նա, հեկեկալով ինչպես երեխա, թուլացած ոտներն արագ

փոխելով, մոտեցավ աթոռին և գրեթե ընկավ նրա վրա, երեսը ձեռներով ծածկելով:

Հանկարծ կարծես էլեկտրական հոսանք անցավ Նատաշայի ամբողջ էությունը: Ինչ-որ սարսափելիորեն ցավագին մի բան զարկեց նրա սրտին: Նա սոսկալի ցավ զգաց. նրան թվաց, թե ինչ-որ մի բան է կտրվում իր մեջ և ինքը մեռնում է: Բայց ցավից անմիջապես հետո նա վայրկենական ազատութուն զգաց իր վրա ծանրացած կյանքի արգելքից: Տեսնելով հորը և դրան հետևից լսելով մոր սարսափելի, կոպիտ ձիչը, նա վայրկենապես մոռացավ իրեն և իր վիշտը:

Նա վազեց դեպի հայրը, բայց հայրը, թուլութամբ ձեռք թափ տալով, ցույց տվեց մոր սենյակի դուռը: Իշխանադուռար Մարիան, գունատ, զողացող ներքին ծնոտով, դուրս եկավ դռնից և Նատաշայի ձեռք բռնեց, նրան ինչ-որ բան ասելով: Նատաշան չէր տեսնում, չէր լսում նրան: Նա արագ քայլերով մտավ դռնից ներս, կանգ առավ մի ակնթարթ, կարծես ինքն իր դեմ պայքարելով, և վազեց մոտեցավ մորը:

Կոմսուհին պառկած էր բազկաթոռում, տարբեկ-անհարմար ձգված, ու գլուխը զարկում էր պատին: Սոնյան ու աղջիկները բռնել էին նրա ձեռները:

— Նատաշայի՛ն, Նատաշայի՛ն... — զոռում էր կոմսուհին: — Ծիշտ չէ, ճիշտ չէ... Նա ստում է... Նատաշայի՛ն, — գոռում էր նա, շրջապատողներին հրելով իրենից: — Բոլորդ հեռացեք, ճիշտ չէ: Սպանե՛լ են... հա՛-հա՛-հա՛... ճի՛շտ չէ:

Նատաշան ծունկը դրեց բազկաթոռին, կուսցավ մոր վրա, գրկեց նրան, անսպասելի մի ուժով բարձրացրեց, նրա երեսը շրջեց դեպ իրեն և իր դեմքով սեղմվեց նրան:

— Մայրի՛կ... սիրելի՛ս... Ես այստեղ եմ, բարեկամս: Մայրիկ... — շնչում է նա մորը, մի վայրկյան իսկ շրտելով:

Նա մորը չէր թողնում իր գրկից, մեղմ քնքալանքով պայքարում էր նրա հետ, պահանջում էր բարձեր, ջուր, արձակում էր մոր կոճակները կամ պատռում զգեստը:

— Բարեկամս, սիրելիս... Մայրիկ, հոգիս, — անդադրում շնչում էր նա, համբուրելով մոր գլուխը, ձեռները, երեսը և զգում, թե ինչպես անզուսպ, առատորեն, քիթն ու այտերը խողտելով, թափվում են իր արցունքները:

Կոմսուհին սեղմեց աղջկա ձեռքը, աչքերը փակեց և լռեց մի վայրկյան: Հանկարծ նա անսովոր արագութեամբ բարձրանալով, անիմաստ հայացքով շուրջը նայեց և, նատաշային տեսնելով, սկսեց ամբողջ ուժով սեղմել նրա գլուխը: Ապա աղջկա՝ ցավից կնճռած դեմքը դարձրեց դեպ իրեն և երկար նայում էր նրան:

— Նատաշա, դու ինձ սիրո՞ւմ ես, — ասավ նա հանդարտ, վստահող շշուկով: — Նատաշա, դու ինձ չե՞ս խաբի: Դու ինձ կասե՞ս ամբողջ ճշմարտութիւնը:

Նատաշան նայեց մորը՝ աչքերն արցունքով լիքը, և նրա դեմքին կար միայն աղերսանք՝ ներելու և սիրելու մասին:

— Բարեկամս, մայրիկս, — կրկնում էր Նատաշան, լարելով իր սիրո բովանդակ ուժը, որպեսզի որևէ կերպ մորից իր վրա առնի նրան ճնշող վշտի ավելցուկը:

Եվ նորից, անզոր պայքարելով իրականութեան դիմ, մայրը հրաժարվում էր հավատալ, որ ինքը կարող է ապրել, երբ սպանված է կյանքով ծաղկող իր սիրելի տղան, իրականութիւնից փրկութիւն էր փնտրում խելագարութեան աշխարհում:

Նատաշան չէր հիշում ինչպես անցավ այդ օրը, գիշերը, հետևյալ օրը և հետևյալ գիշերը: Նա չէր քնում և չէր հեռանում մորից: Նատաշայի սերը, համառ, համբերատար, ոչ որպես բացատրութիւն, ոչ որպես մխիթարանք, այլ որպես կոչ դեպի կյանքը՝ ամեն մի վայրկյան կարծես ամեն կողմից պարուրում էր կոմսուհուն:

Երրորդ գիշերը կոմսուհին հանդարտվեց մի քանի բույսեր և Նատաշան աչքերը փակեց, գլուխը հենելով բազկաթոռի թևին: Մահճակալը ճոնչաց, Նատաշան աչքերը բաց արավ: Կոմսուհին նստել էր մահճակալի վրա և կամացուկ խոսում էր:

— Որքան ուրախ եմ, որ դու եկար: Դու հոգնած ես, թե՛ ուղևոր ես: — Նատաշան մոտեցավ մորը: — Դու լավացել ես և այրացել, — շարունակում էր կոմսուհին աղջկա ձեռք բռնելով:

— Մայրիկ, այդ ի՞նչ ես ասում...

— Նատաշա, նա չկա, չկա այլևս:

Եվ, աղջկան գրկելով, կոմսուհին առաջին անգամ սկսեց լաց լինել:

Իշխանադուստր Մարիան իր մեկնումը հետաձգեց: Սոնյան, կոմսը աշխատում էին փոխարինել Նատաշային, բայց չէին կարողանում: Նրանք տեսնում էին, որ միայն նա՝ է կարողանում մորը պահել խելագար հուսահատութիւնից: Երեք շաբաթ Նատաշան շարունակ առանց մորից հեռանալու ապրում էր մոր մոտ, քնում էր բազկաթոռում՝ նրա սենյակում, ուտեցնում, խմեցնում էր նրան և, անդադար խոսում էր նրա հետ, խոսում էր, որովհետև միայն նրա քնքուշ, շոշող ձայնն էր հանգրստացնում կոմսուհուն:

Մոր սրտի վերքը չէր կարող բուժվել: Պետայի մահը խելաց նրա կյանքի կեսը: Մի ամիս հետո Պետայի մահվան լուրն ստանալուց (երբ նա թարմ ու առույզ 50 տարեկան կին էր), նա իր սենյակից դուրս եկավ կիսամեռ և կյանքին չմասնակցող մի պառավ: Բայց նույն այդ վերքը, որ կիսով չափ սպանեց կոմսուհուն, այդ նոր վերքը կյանքի կոչեց Նատաշային:

Հոգու վերքը, որ առաջանում է հոգևոր մարմնի պատուվածքից, ճիշտ այնպես, ինչպես և ֆիզիկական վերքը, որքան էլ դա տարօրինակ է թվում, այն բանից հետո, երբ խոր վերքն առաջացել է և թվում է պոռնկները վրա եկած, հոգևոր վերքը, ինչպես և ֆիզիկականը, ապաքինվում է միայն ներսից և կող կյանքի ուժով:

Իշխան Անդրեյի վերջին օրերը Նատաշային մոտեցրին կայացին իշխանադուստր Մարիան հետ: Նոր դժբախտութիւնն ավելի ևս մոտեցրեց նրանց: Իշխանադուստր Մարիան հետաձգեց իր մեկնումը և վերջին երեք շաբաթը, ինչպես հիվանդ երեխայի, խնամում էր Նատաշային: Վերջին շաբաթները, որ Նատաշան անցրել էր մոր սենյակում, ջլատեցին նրա ֆիզիկական ուժերը:

Մի անգամ իշխանադուստր Մարիան օրվա կեսին, նկատելով, որ Նատաշան դողում է տենդային սարսուռի մեջ, տարավ նրան իր մոտ և պառկեցրեց իր անկողնի վրա: Նատաշան պառկեց, բայց երբ իշխանադուստր Մարիան, վարագույրներն իջեցնելով, ուզում էր դուրս գալ, Նատաշան նրան կանչեց իր մոտ:

— Քունս չի տանում: Մարի, նստիր ինձ մոտ:
— Դու հոգնած ես՝ աշխատիր քնել:
— Ոչ, ոչ: Դու ինչի՞ ինձ դուրս բերիր: Մայրս կհարցնի ինձ:

— Մայրդ հիմա ավելի լավ է: Նա քիչ առաջ այնպես լավ էր խոսում,— ասավ իշխանադուստր Մարիան:

Նատաշան պառկած էր անկողնում և սենյակի կիսախավարի մեջ դիտում էր իշխանադուստր Մարիայի դեմքը:

«Նմա՞ն է սա նրան,— մտածում էր Նատաշան:— Այո, նման է և նման չէ: Բայց սա առանձնահատուկ է, օտար, խորթ, բոլորովին նոր, անհայտ: Եվ սա սիրում է ինձ: Ի՞նչ կա սրա սրտում: Ամեն բարի բան: Բայց ինչպե՞ս է. ինչպե՞ս է նա մտածում: Ինչպե՞ս է նայում ինձ: Այո, նա սքանչելի է»:

— Մաշա,— ասավ երկչոտ, նրա ձեռք ձգելով դեպ իրեն,— Մաշա, դու մի կարծիր, թե ես վատն եմ: Ո՞չ: Մաշա, սիրելիս: Ինչպես եմ սիրում ես քեզ: Ընդմիշտ, ընդմիշտ կլինենք բարեկամներ:

Եվ Նատաշան, գրկելով, սկսեց համբուրել իշխանադուստր Մարիայի ձեռներն ու երեսը: Իշխանադուստր Մարիան ամաշուժում և ուրախանում էր Նատաշայի զգացմունքների այդ արտահայտությունից:

Այդ օրվանից իշխանադուստր Մարիայի և Նատաշայի միջև հաստատվեց այն բուռն ու քնքուշ բարեկամությունը, որ լինում է միայն կանանց միջև: Նրանք անդադար համբուրվում էին, քնքուշ խոսքեր ասում միմյանց և ժամանակի մեծ մասն անցնում էին միասին: Եթե մեկը դուրս էր գալիս, մյուսն անհանգրստանում էր և աշխատում միանալ նրան: Նրանք երկուսը միասին ավելի մեծ համամտություն էին զգում միմյանց մոտ, քան ջոկ-ջոկ, յուրաքանչյուրն ինքնին: Նրանց միջև գոյացել էր ավելի ուժեղ մի զգացմունք, քան մտերմությունը. դա մի բացառիկ զգացմունք էր, թե կյանքը հնարավոր է՝ միայն միմյանց ներկայությունը:

Երբեմն նրանք լուռ էին ամբողջ ժամերով. երբեմն, արդեն անկողնում պառկած, նրանք սկսում էին խոսել ու խոսում էին մինչև առավոտ: Նրանք խոսում էին մեծ մասամբ հեռու անցյալի մասին: Իշխանադուստր Մարիան պատմում էր իր

մանկության մասին, իր մոր մասին, հոր մասին, իր երազանքների մասին. և Նատաշան, որ առաջ հանգիստ անբմբռնողությամբ երեսը շրջում էր անձնագոհության, հեզության այդ կյանքից, քրիստոնեական ինքնագոհության պոեզիայից, այժմ, իրեն սիրով կապված զգալով իշխանադուստր Մարիայի հետ, սիրեց իշխանադուստր Մարիայի թե անցյալը, թե հասկացավ կյանքի՝ առաջ իրեն անհասկանալի կողմը: Նա մտակացում էր հնագանդությունն ու անձնագոհությունը գործադրել իր կյանքում, որովհետև սովոր էր փնտրել այլ ուրախություններ, բայց հասկացավ և ուրիշի մեջ սիրեց առաջ իրեն անհասկանալի այդ առաքինությունը: Իշխանադուստր Մարիայի համար, որ լսում էր Նատաշայի մանկության ու առաջին ջահելության պատմությունները, նույնպես բացվում էր կյանքի՝ առաջ անհասկանալի կողմը, կյանքի հավատը, կյանքի վայելքների հավատը:

Նրանք ճիշտ նույնպես էլ երբեք չէին խոսում նրա մասին այն նպատակով, որպեսզի խոսքերով յխանգարեն, ինչպես իրենց էր թվում, զգայմունքի այն բարձրությունը, որ կար իրենց մեջ, իսկ այդ լուռությունը նրա մասին ասում էր այն, որ նրանք կամաց-կամաց, դրան չհավատալով, մոռանում էին նրան:

Նատաշան նիհարեց, գունատվեց և ֆիզիկապես այնպես թուլացավ, որ բոլորը շարունակ խոսում էին նրա առողջության մասին, և այդ նրան հաճելի էր: Բայց երբեմն անսպասելիորեն նրան տիրում էր ոչ միայն մահվան երկյուղը, այլ հիվանդանալու, թուլանալու, տկարանալու, գեղեցկությունը կորցնելու երկյուղը, և երբեմն ակամա ուշադիր դիտում էր նա իր մերկ ձեռք, զարմանալով նիհարությունների վրա կամ առավոտները հայելու մեջ նայում էր իր երկարած, խղճալի, ինչպես իրեն էր թվում, դեմքին: Նրան թվում էր, թե այդ այդպես պետք է լինի, և միաժամանակ սարսափում էր ու տխրում:

Մի անգամ նա հապճեպ վեր բարձրացավ և ծանր հևաց: Եվ անմիջապես ակամա մի գործ հնարեց իր համար ներբեռում և այնտեղից նորից վազեց վեր, ուժեղը փորձելով ու իրեն հետեվելով:

Մի ուրիշ անգամ նա կանչեց Դունյաշային, և նրա ձայնը դողողաց: Նա նորից կանչեց սպասուհուն, շնայած այն բանին,

որ լսեց նրա քայլերը,— կանչեց այն կրօնաբանին ձայնով, որով
երգում էր, ու ականջ դրեց դրան:

Նա այդ ղեկտեր, շէր էլ հավատա, բայց նրա սիրտը ծած-
կող, նրան անթափանցելի թվացող տիղմի շերտի տակից արդեն
դուրս էին գալիս կանաչի նուրբ, քնքուշ ասեղներ, որոնք պետք
է արմատավորվելին և իրենց կենսաթրթիւր ընծուղներով այն-
պես սքողելին նրան ճնշող վիշտը, որը շուտով շէր տեսնվելու
և շէր նկատվելու: Վերջը բուժվում էր ներսից:

Հունվարի վերջին իշխանադուստր Մարիան մեկնեց Մոսկ-
վա, և կոմսը պնդեց, որ Նատաշան գնա հետը, նրա համար, որ
խորհրդակցի բժիշկներին հետ:

IV

Վյազմայի մոտ տեղի ունեցած ընդհարումից հետո (Վյազ-
մայի մոտ, ուր Կուտուզովը շկարողացավ զսպել իր զորքերի
ցանկութունը՝ կործանել, կտրել և այլն) փախչող Ֆրանսացի-
ների և նրանց հետևից վազող ռուսների հետագա շարժումը
մինչև Կրասնոյե՝ կատարվեց առանց կովի: Փախուստն այն-
քան արագընթաց էր, որ Ֆրանսացիների հետևից վազող ռու-
սական բանակը չէր կարողանում հասնել նրանց հետևից, որ
հեծելագործի և հրետանու ձիերը հոգնած կանգ էին առնում և որ
լուրերը Ֆրանսացիների շարժման մասին միշտ էլ սխալ էին:

Ռուս զորքի մարդիկ այնպես էին տանջվել այդ անընդհատ
շարժումից, 24 ժամվա մեջ 40 վերստ, որ ավելի արագ չէին
կարող շարժվել:

Ռուս բանակի ուժասպառության աստիճանը հասկանալու
համար պետք է միայն պարզ ըմբռնել նշանակութունն այն
փաստի, որ, Տարուտինոյից շարժվելու ամբողջ ժամանակա-
ընթացքում կորցնելով վիրավոր ու սպանված հինգ հազարից
ոչ ավելի մարդ, շտաբով հարյուրավոր գերիներ, ռուս բանակը,
որ Տարուտինոյից դուրս եկավ թվով հարյուր հազար, Կրաս-
նոյե հասավ հիսուն հազար մարդով:

Ռուսների արագընթաց շարժումը Ֆրանսացիների հետևից
նույնպիսի քայքայիչ կերպով էր ներգործում ռուս բանակը

վրա, ինչպես և Ֆրանսացիների փախուստը: Տարբերութունն
այն էր միայն, որ ռուս բանակը շարժվում էր ինքնակամ,
առանց կործանվելու սպառնալիքի, որը կախված էր Ֆրանսա-
կան բանակի գլխին, և այն, որ Ֆրանսացիների հետ մնացած
հիվանդները մնում էին թշնամու ձեռքին, իսկ ետ մնացած ռու-
սները մնում էին իրենց տանը: Նապոլեոնի բանակի նվազելու
գլխավոր պատճառը շարժման արագութունն էր, և դրան ան-
կասկածելի ապացույց է ծառայում ռուս զորքերի համապա-
տասխան նվազումը:

Կուտուզովի ամբողջ գործունեութունը, ինչպես Տարու-
տինոյի մոտ և Վյազմայի մոտ, ուղղված էր միայն այն բանին,
որպեսզի — որքան այդ կախված էր իր իշխանութունից —
չկանգնեցնել Ֆրանսացիների համար այդ կործանարար շար-
ժումը (ինչպես ցանկանում էին Պետերբուրգում և բանակում
ռուս գեներալները), այլ աչակցել դրան և թեթևացնել ռուս
զորքերի շարժումը:

Բայց, դրանից բացի, երբ զորքերի մեջ նկատվեց հոգնա-
ծութուն և մեծ նվազում, որն առաջանում էր արագ շարժումից,
Կուտուզովը ռուս զորքի շարժման դանդաղության և սպասուժի
ուրիշ պատճառ էլ նկատեց: Ռուս զորքերի նպատակն էր՝ հե-
տապնդել Ֆրանսացիներին: Ֆրանսացիների ճանապարհը հայտ-
նի չէր, ուստի և որքան մեր զորքերը կրնակախոս էին հետևում
Ֆրանսացիներին, նրանք այնքան ավելի տարածութուն էին
անցնում: Միայն որոշ տարածության վրա հետևելով՝ կարելի էր
ամենակարճ ճանապարհով կտրել այն կեռմանները, որ անում
էին Ֆրանսացիները: Բոլոր հմուտ մանևրները, որ առաջար-
կում էին գեներալները, արտահայտվում էին զորքերի տեղա-
շարժումների մեջ, անցումներն ավելացնելու մեջ, իսկ միակ
բանական նպատակն էր, որպեսզի պակասեցնենք այդ անցում-
ները: Ու ամբողջ կամպանիայի ընթացքում՝ Մոսկվայից մինչև
Վիլնո՝ դեպ այդ նպատակին էր ուղղված Կուտուզովի գործու-
նեութունը. ոչ թե դիպվածով, ոչ ժամանակավոր, այլ այնպես
հետևողականորեն, որ նա ոչ մի անգամ չդավաճանեց այդ
նպատակին:

Կուտուզովը գիտեր ո՛չ թե խելքով կամ գիտությամբ, այլ
իր ամբողջ ռուսական էությամբ, գիտեր և զգում էր այն, ինչ

զգում էր յուրաքանչյուր ոռու գինյոր, որ ֆրանսացիք հաղթված են, որ թշնամիները փախչում են, և պետք է նրանց արտաքսել. բայց դրա հետ միաժամանակ նա, զինվորների հետ միասին, զգում էր այդ իր արագությամբ և ըստ տարվա եղանակի շլտված արշավանքի բովանդակ ծանրությունը:

Բայց գեներալներին, մանավանդ ոչ ոռու գեներալներին, որ ցանկանում էին աչքի ընկնել, զարմացնել ում-որ, չգիտես ինչի համար գերի վերցնել ինչ-որ հերցոգի կամ թագավորի,— այդ գեներալներին թվում էր այժմ, երբ ամեն մի կոճիվ և՛ զազրելի է, և՛ անխմատ, նրանց թվում էր, թե հենց հիմա է, որ եկել է ժամանակը ճակատամարտ տալու և ում-որ հաղթելու: Կուտուզովը միայն ուսերն էր թոթվում, երբ նրան, մեկը մյուսի հետևից, ներկայացնում էին մանկրների ծրագիրներ, մանկրներ առանց լավ ոտնամանի, առանց կիսամուշտակի կիսաքաղց զինվորներով, որոնք մի ամսվա մեջ, առանց կրոճիկների հավիեցին կիսով չափ և որոնց հետ շարունակվող փախուստի ամենալավ պայմաններում, մինչև սահմանը պիտի անցնեին ավելի տարածություն, քան անցել էին:

Աչքի ընկնելու և մանկրներ կատարելու, խորտակելու և կտրելու այդ ձգտումն արտահայտվում էր մանավանդ այն ժամանակ, երբ ոռու զորքերը հանդիպում էին ֆրանսական զորքերին:

Այդպես պատահեց Կրասնոյեի մոտ, ուր կարծում էին կրգրտնեն ֆրանսական երեք զորասյուներից մեկին և հանդիպեցին իրեն նապոլեոնին՝ 16 հազարանոց զորքով: Չնայած բոլոր միջոցներին, որ Կուտուզովը գործադրեց նրա համար, որ խուսափի այդ կործանարար ընդհարումից և որպեսզի պահի-սահպանի իր զորքերը, երեք օր Կրասնոյեի մոտ շարունակվեց ֆրանսացիների ծեծված խառնախմբերի շարդը՝ ոռու բանակի ուժասպառ մարդկանց կողմից:

Տուը գրեց դիսպոզիցիա. die erste Colonne marschirt¹ և այլն: Եվ, ինչպես միշտ, ամեն ինչ եղավ ոչ ըստ դիսպոզիցիայի: Վիրտեմբերգի իշխան Եվգենին սարից գնդակահարում էր մոտից փախչող ֆրանսական խմբերը և օգնություն էր պահանջում,

որը չեկավ: Ֆրանսացիք, գիշերները անցնում էին ոռուների կողքով, ցրվում, թաքնվում էին անտառներում և, ո՛վ ինչպես կարող էր, անցնում էր առաջ:

Միլորադովիչը, որ ասում էր, թե ոչինչ իմանալ չի ուզում չոկատի տնտեսական գործերից, որին երբեք չէր կարելի գրտնել, երբ հարկավոր էր. «chevalier sans peur et sans reproche»¹, ինչպես նա ինքն էր անվանում իրեն, և սիրահար ֆրանսացիների հետ խոսելու, բանագնացներ ուղարկեց նրանց մոտ, պահանջելով անձնատուր լինել, ժամանակ էր կորցնում և անում էր ոչ այն, ինչ իրեն հրամայել էին:

— Տղերք, այս զորասյունը նվիրում եմ ձեզ,— ասավ նա, ձեռով մոտենալով զորքերին և հեծելազորին ցույց տալով ֆրանսացիների վրա:

Եվ հեծելակները հազիվ շարժվող ձիերի վրա, խթանակներով ու թրերով նրանց քշելով, վազելով, ուժեղ լարումներից հետո, մոտեցան նվիրաբերված զորասյունին, այսինքն՝ սառած, փայտացած և քաղցած ֆրանսացիների բազմության. և նվիրաբերված զորասյունը դենքը նետեց ու անձնատուր եղավ, ինչ վաղուց արդեն ցանկանում էր նա:

Կրասնոյեի մոտ վերցնելով 26 հազար գերի, հարյուրավոր թնդանոթներ, ինչ-որ ձեռնափայտ, որը կոչում էին մարշալի գավազան, և վիճում էին, թե ո՛վ աչքի ընկավ այնտեղ, և գոհ էին դրանով. բայց շատ ափսոսացին, որ չգերեցին նապոլեոնին կամ գոնե որևէ հերոսի, մարշալի, և այդ բանի համար հանդիմանում էին միմյանց և մանավանդ Կուտուզովին:

Այդ մարդիկ, տարված իրենց կրքերով, կույր կատարողներն էին միայն անհրաժեշտության ամենատխուր օրենքի. բայց նրանք իրենց համարում էին հերոսներ և երևակայում էին, թե այն, ինչ իրենք արել են, ամենաարժանավոր և ազնիվ գործն է: Նրանք մեղադրում էին Կուտուզովին և ասում էին, թե նա հենց կովի սկզբից խանգարեց իրենց՝ հաղթել նապոլեոնին. որ նա մոտածում է միայն իր կրքերը բավարարելու մասին և չէր ուզում դուրս գալ Քաթանեղենի Գործարաններից, որովհետև այնտեղ հանգիստ էր նրա համար. որ նա Կրասնոյեի մոտ շարժումը

¹ Առաջին զորասյունը կերթա այսինչ տեղը...

¹ Անվախ և անբախիր ասպետը.

կանգնեցրեց այն բանի համար, որ, Նապոլեոնի ներկայութեան մասին իմանալով, իրեն կողմը քորոյովին, որ կարելի է ենթադրել, թե նա Նապոլեոնի հետ դավադրութեան մեջ է, որ կաշտոված է նրա կողմից և այլն, և այլն:

Բավական չէ, որ ժամանակակիցները, կրքերով տարված, խոսում էին այդպիսի, — հետնորդները և պատմութեանը Նապոլեոնին ընդունեցին grand¹, իսկ Կուտուզովին օտարերկրացիները՝ խորամանկ, անբարոյական, թույլ պալատական ձերուհի. ուսանելը՝ մի տեսակ անորոշ, ինչ-որ տիկնիկ, որ օգտակար էր միայն իր ուսուանումով....

V

12 և 13 թվերին Կուտուզովին ուղղակի մեղադրում էին սխալների համար: Թագավորը դժգոհ էր նրանից: Եվ այն պատմութեան մեջ, որ գրվեց վերջերս բարձրագույն հրամանով, ասված է, թե Կուտուզովը խորամանկ պալատական ստախոս էր, որ վախենում էր Նապոլեոնի անունից և Կրասնոյի ու Բերեզինայի մոտ թույլ տված իր սխալներով ուսու գործը գրկեց՝ Փրանսիացիների վրա լիակատար հաղթանակ տանելու փառքից²:

Այսպես է ճակատագիրը ոչ մեծ մարդկանց, ոչ grand-homme³, որոնց շի ընդունում ուսու միտքը, այլ ճակատագիրն այն հազվագյուտ, միշտ միայնակ մարդկանց, որոնք, ըմբռնելով նախախնամութեան կամքը, իրենց անձնական կամքը ենթարկում են նրան: Ամբոխի ատելութեանն ու արհամարհանքը պատժում են այդ մարդկանց՝ բարձրագույն օրենքները կանխատեսելու համար:

Ռուս պատմագիրների համար (տարօրինակ և սարսափելի է ասել) Նապոլեոնը՝ պատմութեան այդ շնչինագույն գործիքը,

¹ Մեծ.

² Բողոքանովի լի՝ 1812 թ. պատմութեանը Կուտուզովի բնութագիրը և դատողութեանը Կրասնոյի ճակատամարտերի արդյունքների անբավարար լինելու մասին:

³ Մեծ մարդ:

երբեք և ոչ մի տեղ, անգամ արտրանքում, ցույց չտալով մարդկային արժանապատվութեանը, — Նապոլեոնը հիացումի և զմայլանքի առարկա է. նա grand է, իսկ Կուտուզովը, այն մարդը, որը 1812 թվին՝ իր գործունեութեան սկզբից մինչև վերջը, Բոլոդինոյից մինչև Վիլնո, ոչ մի անգամ ոչ մի գործողութեամբ, ոչ մի խոսքով չզավաճանեց իրեն, հանդիսանում է պատմութեան մեջ անսովոր օրինակ անձնագոհութեան և դեպքի ապագա նշանակութեանը ներկայումս գիտակցելու անսովոր օրինակ, — Կուտուզովը նրանց ներկայանում է ինչ-որ անորոշ ու ողորմելի մի բան և, խոսելով Կուտուզովի ու 12 թվի մասին, նրանք միշտ կարծես մի փոքր ամաչում են:

Իսկ մինչդեռ դժվար է պատկերացնել պատմական մի դեմք, որի գործունեութեանն այնպես անփոփոխ կերպով մշտապես ուղղված լինի միևնույն նպատակին: Դժվար է երևակայել մի նպատակ, ավելի արժանավոր և ամբողջ ժողովրդի կամքին ավելի զուգահեյտող: Էլ ավելի դժվար է գտնել մի ուրիշ օրինակ պատմութեան մեջ, ուր նպատակը, որ առաջադրել է իրեն պատմական անձնավորութեանը, կատարված լիներ միանգամայն այնպես, ինչպես այն նպատակը, որին հասնելուն էր ուղղված Կուտուզովի ողջ գործունեութեանը 12 թվին:

Կուտուզովը երբեք չէր խոսում 40 դարերի մասին, որ նալում են բուրգերից, զոհաբերութեան մասին, որ ինքն անում է հայրենիքին, այն մասին, թե ի՞նչ է մտադիր կատարել կամ կատարել է. նա ընդհանրապես ոչինչ չէր խոսում իր մասին, ոչ մի դեր չէր խաղում, միշտ թվում էր ամենապարզ և սովորական մարդ և ասում էր ամենապարզ ու սովորական բաները: Նա նամակներ էր գրում իր աղջիկներին և m-me Staël-ին, կարգում էր վեպեր, սիրում էր գեղեցիկ կանանց հասարակութեանը, կատակներ էր անում գեներալների, սպանների և զինվորների հետ և երբեք չէր հակաճառում այն մարդկանց, որոնք ուզում էին ինչ-որ բան ապացուցել: Երբ կոմս Ռաստոպլինը Ֆաուզակի կամուրջի վրա սրաբշավ մտեցավ Կուտուզովին անձնական կշտամբանքներով, թե ք՛վ է մեղավոր Մոսկվայի կործանման մեջ, և ասավ. «Հապա ինչպե՞ս դուք խոստացաք շթողնել Մոսկվան, առանց ճակատամարտ տալու»: Կուտուզովը պատասխանեց. «Ես Մոսկվան չեմ էլ թողնի առանց ճակատամարտ

տի», չնայած այն բանին, որ Մոսկվան արդեն թողնված էր: Երբ թագավորի կողմից նրա մոտ եկած Արակչենն ասավ, թե երմոլովին պետք է նշանակել հրետանու պետ, Կոլտուզովը պատասխանեց. «Այդ ես ինքս էի ասում քիչ առաջ», թեպետ մի րոպե առաջ բոլորովին ուրիշ բան էր ասել: Նյա ի՞նչ բանն էր, նրա, որ այն ժամանակ իրեն շրջապատող անհասկացող բազմության մեջ մենակ հասկանում էր անցքի բովանդակ հսկայական իմաստը, նրա ի՞նչ բանն էր, թե կոմս Ռաստոպչինը իրեն կամ նրան կվերագրեր մայրաքաղաքի աղետը: Նրան էլ ավելի քիչ կարող էր զբաղեցնել այն, թե ո՛ւմ կնշանակեն հրետանու պետ:

Ոչ միայն այդ դեպքերում, այլ անընդհատ այդ ծեր մարդը, որ կյանքի փորձով ձեռք էր բերել այն համոզումը, թե մտքերն ու բառերը, որ ծառայում են նրանց իրն արտահայտություն, մարդկանց շարժիչը չեն, ասում էր միանգամայն անիմաստ բառեր՝ առաջին բառերը, որ ծագում էին գլխում:

Բայց այդ իսկ մարդը, որ այնպես կարևորություն չէր տալիս իր խոսքերին, իր ամբողջ գործունեություն ընթացքում ո՛չ մի անգամ չասավ մի բառ, որը համաձայն շիներ այն միակ նպատակին, որին հասնել էր ուզում ամբողջ պատերազմի ժամանակ: Ակներև է, ակամա, ծանր համոզումով, որ իրեն չեն հասկանա, նա շատ անգամ ամենատարբեր հանգամանքներում արտահայտել էր իր միտքը: Սկսած Բորոդինոյի ճակատամարտից, որից և սկսվեց նրա անհամաձայնությունը շրջապատողների հետ, միայն նա՝ էր ասում թե Բորոդինոյի ճակատամարտը հաղթանակ է, և այդ կրկնում էր թե՛ բերանացի, թե՛ գեկույցներում, թե՛ գեկուցազրերում, մինչև իր մահը: Մենակ նա՛ ասավ, թե Մոսկվայի կորուստը Ռուսաստանի կորուստը չէ: Նա Լորիստոնի հաշտության առաջարկին պատասխանեց, թե հաշտություն չի կարող լինել, որովհետև տյոպես է ժողովրդի կամքը. ֆրանսացիների նահանջի ժամանակ միայն նա ասավ, թե մեք բոլոր մանևրները հարկավոր չեն, որ ամեն ինչ ինքնին կարվի ավելի լավ, քան մենք ցանկանում ենք, որ քշնամուն պետք է ոսկե կամուրջ տալ, որ հարկավոր չեն ո՛չ Տարուսինոյի, ո՛չ Վյազմայի, ո՛չ Կրասնոյի ճակատամարտերը, որ մի որևէ բանով պետք է հասնել սահմանը, որ տասը ֆրանսացու համար ինքը մի ոռու շի տա:

Եվ մենակ նա, այդ պայտական մարդը, ինչպես նկարագրում են նրան, այդ մարդը, որ սուտ է ասում Արակչենին՝ թագավորին գոհացնելու նպատակով, — մենակ նա՛, այդ պայտական մարդը, Վիլնոյում, դրանով արժանանալով թագավորի շնորհազրկումին, ասում է, թե հետագա պատերազմը արտասահմանում վնասակար է և անօգուտ:

Բայց միայն բառերը չէին ապացուցի, թե այն ժամանակ նա հասկանում էր անցքի նշանակությունը: Նրա գործողությունները, բոլորն առանց շիչի շեղումի, բոլորն ուղղված էին միևնույն եռակի նպատակին. 1) լարել իր բոլոր ուժերը ֆրանսացիների հետ ընդհարվելու համար, 2) հաղթել նրանց և 3) արտաքսել Ռուսաստանից, թեթևացնելով, որքան հնարավոր է, ժողովրդի և զորքի աղետը:

Նա, այն դանդաղ կոլտուզովը, որի նշանաբանն է համբերություն և ժամանակ, որ թշնամի է վճռական գործողությունների, նա տալիս է Բորոդինոյի ճակատամարտը, այդ կովի պատրաստություններն օժտելով անօրինակ հանդիսավորություն: Նա, այն Կոլտուզովը, որ Աուստերլիցի ճակատամարտում՝ դրա սկսելուց առաջ ասում է, թե այդ կովը տանուլ են տալու, Բորոդինոյում, չնայած գեներալի հավատացնելուն, թե ճակատամարտը տանուլ է տրված, չնայած պատմության մեջ չտեսնված օրինակին, որ ճակատամարտը շահելուց հետո զորքը պիտի նահանջի, մենակ նա, բոլորին հակառակ, մինչև մահը պնդում է, թե Բորոդինոյի ճակատամարտը՝ հաղթություն է: Մենակ նա նահանջի ամբողջ ժամանակամիջոցին պնդում է, որ ճակատամարտեր չտան, որոնք հիմա անօգուտ են, չկսել նոր պատերազմ և շանցնել Ռուսաստանի սահմանները:

Այժմ անցքի նշանակությունը հասկանալը, եթե միայն մասսաների գործունեությունը չկցենք նպատակներ, որ կային տասնյակ մարդկանց գլուխներում, հեշտ է, որովհետև անցքն իր հետևանքներով մեր առջևն է:

Բայց ինչպե՞ս այն ժամանակ այդ ծեր մարդը, մենակ՝ բոլորի կարծիքին հակառակ, կարող էր այդպես ճիշտ գուշակել

անցքի ժողովրդական իմաստի նշանակութունը, որ իր ամբողջ գործունեութեան ընթացքում ո՛չ մի անգամ չզավաճանց նրան:

Կատարվող երևույթների իմաստը թափանցելու այս անսովոր ուժի աղբյուրը ժողովրդական ա՛յն զգացմունքն էր, որ իր բովանդակ մաքրութեամբ ու զորութեամբ կրում էր նա իր մեջ:

Նրա մեջ այդ զգացումը ճանաչելը միայն ստիպեց ժողովրդին այդպիսի տարօրինակ ուղիներով, աչքից ընկած ծերունուն, թագավորի կամքի հակառակ, ընտրել ժողովրդական պատերազմի ներկայացուցիչ:

Եվ միայն այդ զգացումը դրեց նրան մարդկային այն բարձրութեան վրա, որտեղից նա՝ գլխավոր հրամանատարը, իր ամբողջ ուժերն ուղղում էր ոչ թե այն բանին, որպեսզի սպանի և կոտորի մարդկանց, այլ այն բանին, որպեսզի փրկի և խղճա նրանց:

Պարզ, համեստ և այդ պատճառով ճշմարտապես վեհ այդ կերպարանքը չէր կարող տեղավորվել մարդկանց երևութաբար կառավարող եվրոպական հերոսի այն կեղծ ձևի մեջ, որ հնարել է պատմութունը:

Լակեյի համար չի կարող լինել մեծ մարդ, որովհետև լակեյն իր ըմբռնումն ունի մեծութեան մասին:

VI

Նոյեմբերի 5-ը առաջին օրն էր այսպես անվանված Կրասնոյեի ճակատամարտի: Երեկոյան դեմ, երբ արդեն գեներալների շատ վեճերից ու սխալներից հետո, գեներալներ, որ այնտեղ չէին գնացել, ուր հարկավոր էր, աղյուտանտներին հակահրամաններով ուղարկելուց հետո, երբ արդեն պարզվեց, որ թշնամին ամենուրեք փախչում է և ճակատամարտը չի կարող լինել և չի լինի, Կուտուզովը դուրս եկավ Կրասնոյեից և մեկնեց Դոբրոյե, ուր փոխադրվել էր այդ օրը գլխավոր կայանը:

Օրը պարզ էր, սառնամանիքային: Կուտուզովն իր ահագին շքախմբով, իրենից գժգոհ, իր հետևից փափացող գեներալ-

ներով, իր գեր, ճերմակ ձիուն նստած գնում էր Դոբրոյե: Սմբողջ ճանապարհին, խարույկների մոտ տաքանալով, խմբվել էին այսօր գերի վերցված Ֆրանսացիների խմբերը (այդ օրը նրանցից վերցվել էր 7 հազար գերի): Դոբրոյեից ոչ հեռու գերինների պատաստուն, պատահած բաներով կապված-փաթաթված հսկայական բազմութունը ճանապարհին, Ֆրանսական ձիերն արձակած թնդանոթների շարքի մոտ կանգնած աղմուկում էր խոսոցով: Գլխավոր հրամանատարի մոտեցումով խոսոցը լռեց, և բոլոր աչքերը դարձան Կուտուզովին, որն իր սպիտակ կարմիր բոլորքով գլխարկով և բամբակած շինելով, որ սապատի պես էր նստում նրա կորացած ուսերին, դանդաղ շարժվում էր ճանապարհով: Գեներալներից մեկը զեկուցում էր Կուտուզովին, թե ո՛րտեղ են վերցված հրանոթներն ու գերիները:

Կուտուզովը, թվում էր, ինչ-որ բանով մտահոգված և գեներալի խոսքերը չէր լսում: Նա դժգոհութեամբ կկոցեց աչքերը և ուշադիր ու սեեռուն նայեց այն գերիներին, որոնք աուանձնապես խղճալի տեսք ունեին: Ֆրանսական զինվորների մեծ մասը ալյանդակված էին ստած թթերով ու այտերով: Բոլորի աչքերն էլ գրեթե կարմրած էին, ուռած և թարախակալած:

Ֆրանսացիների մի խումբ կանգնած էր ճանապարհին մոտիկ, և երկու զինվոր — դրանցից մեկի դեմքը ծածկված էր վերքերով — ձեռքերով պոկում էին հում մսի մի կտոր: Ինչ-որ սարսափելի ու կենդանական մի բան կար այն թոուդիկ հայացքում, որ նետում էին նրանք անցորդների վրա, և այն շարժապատիկ արտահայտութեան մեջ, որով դեմքը վերքոտ զինվորը նայեց Կուտուզովին, անմիջապես էլ շուտ եկավ և շարունակեց իր գործը:

Կուտուզովը երկար, ուշադիր նայեց այդ երկու զինվորին, դեմքն ավելի ևս կնճռելով, նա աչքերը կուշ ածավ և գլուխն օրորեց մտախոհ: Մի այլ տեղ նա նկատեց մի ուսու զինվոր, որը ծիծաղելով և Ֆրանսացու ուսին խփելով, ինչ-որ փաղաքշանքով բան էր ասում նրան: Կուտուզովը նորից գլուխն օրորեց նույն արտահայտութեամբ:

— Դու ի՞նչ ես ասում, — հարցրեց նա գեներալին, որը շարունակում էր զեկուցել և գլխավոր հրամանատարի ուշա-

գրութիւնը հրավիրել ֆրանսացիներից խլամ գրողների վրա, որոնք ցցված էին Պրեռերաժենսկի գնդի դասավորութեան ճակատի առաջ:

— Ա, գրողները, — ասավ Կուտուզովը, երևում էր, դժվարութեամբ կտրվելով իր մտքերն զբաղեցնող առարկայից:

Նա ցրված շուրջը նայից: Հազարավոր աչքեր ամեն կողմից, նրա խոսքին սպասելով, նայում էին նրան:

Պրեռերաժենսկի գնդի առջև նա կանգ առավ, ծանրորեն հոգոց քաշեց ու աչքերը փակեց: Շքախմբից մեկը ձեռք թափ տվեց, որ գրողները բռնող զինվորները մոտենան և գրողներն իրենց ձեռքերով դնեն զլիսավոր հրամանատարի շուրջը: Կուտուզովը լռեց մի քանի վայրկյան և, երևում էր, ակամա, ենթարկվելով իր դիրքի անհրաժեշտութեանը, գլուխը բարձրացրեց և սկսեց խոսել: Սպանների բազմութունը շրջապատեց նրան: Նա ուշադիր հայացքը սլոտեց սպանների այդ խմբի վրա, ճանաչելով նրանցից մի քանիսին:

— Բոլորիցդ շնորհակալ եմ, — ասավ նա, դիմելով զինվորներին և նորից սպաններին: Նրա շուրջը տիրած լուռութեան մեջ որոշակիորեն լսվում էին նրա՝ դանդաղորեն արտասանվող բառերը: — Շնորհակալ եմ բոլորիցդ դժվարին և հավատարիմ ծառայութեան համար: Հաղթութունը կատարյալ է, և Ռուսաստանը չի մոռանա ձեզ: Ձեզ փառք հավիտյանս:

Նա լռեց, շուրջը նայելով:

— Կուսցրու, կուսցրու դրա գլուխը, — ասավ նա զինվորին, որ բռնել էր ֆրանսական արժակողորդը և պատահաբար իջեցրել այն սրերորաժենցիների գրոշի առջև: — Ավելի ցած, ավելի, այ այդպես: Ուռա՛, տղերք, — կզակի արագ շարժումով դիմելով զինվորներին, ասավ նա:

— Ուռա՛-ուռա՛-ուռա՛, — գոռացին հազարավոր ձայներ:

Մինչ զինվորները գոռում էին՝ Կուտուզովը, թամբի վրա կոացած, գլուխն իջեցրեց, և նրա աչքը շողաց հեզ, կարծես հեգնական փայլով:

— Այ ինչ, եղբայրներ, — ասավ նա, երբ ձայները լռեցին...

Եվ հանկարծ նրա ձայնն ու դեմքի արտահայտութունը փոխվեցին. խոսել դադարեց զլիսավոր հրամանատարը, ու

սկսեց հասարակ, ձեր մարդը, ակներև, ցանկանալով ուժի ինչ-որ շատ կարևոր մի բան հաղորդել ընկերներին:

Սպանների բազմութեան մեջ և զինվորների շարքերում շարժում կատարվեց, որպեսզի ավելի լավ լսեն այն, ինչ նա ասելու է այժմ:

— Այ ինչ, եղբայրներ: Գիտեմ, դժվար է ձեզ համար, բայց ի՞նչ արած: Համբերեցե՛ք. քիչ մնաց: Հյուրերին ճանապարհ դնե՛ք, այն ժամանակ կհանգստանանք: Ձեր ծառայութեան համար թագավորը ձեզ չի մոռանա: Դժվար է ձեզ համար, բայց դուք էլի ձեր տանն եք. իսկ նրանք, — տեսնում եք, ինչ օրին են հասել նրանք, — ասավ նա, գերիններին ցույց տալով: — Վերջին մուրացկաններից ավելի վատ են: Քանի դեռ նրանք ուժեղ էին՝ մենք նրանց չէինք խղճում խնայում, իսկ հիմա նրանց էլ խղճալ կարելի է: Նրանք նույնպես մարդ են: Այդպե՛ս է, տղերք:

Նա նայեց շուրջը և համառ, հարգալիր տարակուսած, իր վրա սևեռած հայացքներում կարգաց համակրանք իր խոսքերին. նրա դեմքը հեռզհետե ավելի ու ավելի պայծառանում էր ծերունական հեզ ժպիտից, որ աստղաձև կնճռոտվում էր նրա շուրթերի ու աչքերի անկյուններում: Նա լռեց և կարծես տարակուսանքով գլուխն իջեցրեց:

— Այս էլ ասե՛ք, ո՛վ էր նրանց կանչել մեզ մոտ: Տեղն է, դ... մ... — հանկարծ ասավ նա, գլուխը բարձրացնելով:

Եվ, մտրակը թափահարելով, նա արշավակի, առաջին անգամը ամբողջ պատերազմի ընթացքում, հեռացավ ուրախ քրքջացող և ուռա գոռացող, շարքերը քանդած զինվորներից:

Կուտուզովի ասած խոսքերը հագիվ թե հասկանալի լինեին զորքերին: Ոչ ոք չէր կարող պատմել ֆելդմարշալի սիրգբում հանդիսավոր և վերջը բարեհոգի-ծերունական ճառի բովանդակութունը. բայց այդ ճառի սրտագին իմաստը ոչ միայն հասկացվեց, բայց այն իսկ, այն իսկ վե՛հ հաղթանակի զգացումը՝ միացած թշնամու նկատմամբ եղած խղճահարութեան և սեփական արդարացիութեան գիտակցութեան հետ, հաղթանակ, որ արտահայտվեց այդ, հենց ծերունական այդ բարեհոգի հայեցողությամբ, — այդ իսկ զգացումը կար յուրաքանչյուր զինվորի սրտում և արտահայտվեց ուրախ, երկար շողող գոռոցով:

երբ դրանից հետո գեներալներին մեկի այն հարցին, թե զուխավոր հրամանատարը չի՞ հրամայում արդյոք, որ կտրք զա, Կուտուզովը, պատասխանելով, անսպասելի հեկեկաց, ըստ երևույթին, սաստիկ հուզմունքի մեջ գտնվելով:

VII

Նոյեմբերի 8-ին, Կրասնոյեի ճակատամարտի վերջին օրը, արդեն մթնում էր, երբ զորքերն եկան գիշերելու վայրը: Ամբողջ օրը հանդարտ էր, սառնամանիք, ու թեթև նոսր ձյուն էր գալիս: Երեկոյան դեմ սկսեց պարզել: Ձյունափաթիլների արաձքից երևում էր մուժ մանիշակագուլն աստղալից երկինքը, և սառնամանիքն սկսեց սաստկանալ:

Մուշկետավորների գունդը, որ Տարուտինոյից դուրս եկավ 3000 հոգով, այժմ թվով 900 մարդ, առաջիններից մեկն եկավ գիշերելու համար նշանակված վայրը՝ մեծ ճանապարհի վրա գտնվող գյուղում: Գնդին դիմավորող բնակարանորդները հայտնեցին, թե բոլոր խրճիթները բռնված են հիվանդ ու մեռած ֆրանսացիներով, հեծելակներով ու շտաբականներով: Միայն մի խրճիթ կար գնդի հրամանատարի համար:

Գնդի հրամանատարը մոտեցավ իր խրճիթին: Գունդն անցավ գյուղը և ծայրի խրճիթների մոտ ճանապարհին հրացանները շարեցին խաչմերուկ:

Ինչպես մի վիթխարի, բազմանդամ կենդանի, գունդն սկսեց իր բունն ու սնունդը պատրաստելու աշխատանքը: Զինվորների մի մասը ծնկնահար ձյունի միջով գնաց-ցրվեց գյուղի աջակողմը գտնվող կեչու անտառում, ու անտառում անմիջապես լավեցին կացիներին, կարճաթրերի թրխկոցներ, կտրվող ճյուղերի ճարճատյուն և ուրախ ձայներ: մյուս մասն աշխատում էր գնդի՝ իրար գլխի կուտակված սայլերի ու ձիերի կենտրոնի մոտ: հանում էին կաթսաներ, պաքսիմատ և կեր էին տալիս ձիերին: Երրորդ մասը ցրվել էր գյուղում, բնակարաններ էր պատրաստում շտաբականների համար, ջոկում էր ֆրանսացիների մեռած մարմինները, որ ընկած էին խրճիթներում, և տախտակներ, շոր փայտ ու տանիքներից ծղնոտ

էին թոցնում խարուկների համար և ցանկապատեր՝ պաշտպանության համար:

Մի տասնհինգ զինվոր խրճիթների հետևը, գյուղի ծայրում, ուրախ աղմուկով ճոճում էին տեղից պոկելու տանիքն արդեն վերցրած սարայի բարձր ցանկապատը:

— Դե, դե, միանգամից, ո՛ւժ տվեք,— գոռում էին ձայները, և գիշերվա մթնում սառած ճոխնով ճոճվում էր ահագին միակտուր հյուսված ձյունոտ ցանկապատը: Հետզհետե ավելի ու ավելի հաճախ էին ճոխում ներքևի բհիրները, և ցանկապատը, վերջապես, տապալվեց իրեն ճնշող զինվորների հետ միասին: Լավեց բարձր-կոպտորեն ուրախ ճիչ ու քրքիչ:

— Երկ-երկու վերցրե՛ք: Ձողը տուր էստեղ. այ էսպես: Ո՛ւր ես խցկվում:

— Դե, միանգամից... Սպասեցե՛ք հլա, տղերք... Երգելով:

Բոլորը լուեցին, և ոչ բարձր թավշյա-դուրեկան մի ձայն երգեց: Երրորդ տան վերջում, վերջին հնչյունն ավարտելու հետ միանգամից, քսան ձայներ միասին բացականչեցին. «Ու՛ժ ո՛ւժ ո՛ւժ: Եղավ: Միանգամից: Ո՛ւժ տվեք, տղերք...»: Բայց չնայած միահամուտ ճիգերին, ցանկապատը քիչ շարժվեց տեղից, և տիրող լուռության մեջ լավեց ծանր հևոց:

— էյ, վեցերորդ վաշտեցիներ: Գրողի տարածներ: Օգնեցե՛ք... մենք էլ ձեզ պետք կգանք:

Վեցերորդ վաշտի զինվորներից քսան հոգի, որ գյուղ էին գնում, միացան քաշողներին, և հինգ սաժեն երկարություն ու մի սաժեն լայնություն ունեցող ցանկապատը, ծռելով, հեացող զինվորներին ճնշելով և նրանց ուսերը կտրելով, գյուղի փողոցով շարժվեց առաջ:

— Դե, գնա էլի... Շարժվիր, դու էլ... Ինչի կանգնեցիր: Տե՛ս...

Ուրախ, այլանդակ հայհոյանքները շին դադարում:

— էդ ի՞նչ եք անում,— հանկարծ լավեց մի զինվորի հրամայական ձայնը, որ վրա պրծավ ցանկապատը տանողներին:— Պարոններն էստեղ են. ինքը երանալը խրճիթումն է, իսկ դուք, սատանաներ, մեր հայհոյողներ: Ես ձե՛զ,— գոռաց ֆելդֆե-

բիւր և թափով հարվածեց ատօսին պատահած զինվորի մեջքին:— Սի՞թե կամաց չեք կարող:

Ղինվորները լռեցին: Իսկ այն զինվորը, որին խփեց ֆելդֆեբելը, տնքտնքալով սկսեց երեսը սրբել, որ նա վիրավորելու արյունոտել էր, ցանկապատին դիպչելով:

— Տես, սատանան ոնց խփեց: Սաղ երեսս արյունվա արավ,— ասավ նա երկշտ շշուկով, երբ ֆելդֆեբելը հեռացավ:

— Թե՞ չես սիրում,— ասավ մի ծիծաղող ձայն. և, ձայները շափավորելով, զինվորները գնացին առաջ:

Գյուղից դուրս գալով, նրանք նորից սկսեցին խոսել նույն բարձր ձայնով, խոսակցությունը համեմելով նույն աննպատակ հայտնաբերում:

Այն խրճիթում, որի կողքով անցան զինվորները, հավաքվել էր բարձր իշխանությունը, և թեյի շուրջը տեղի էր ունենում մի աշխույժ զրույց անցած օրվա և առաջիկայում ենթադրվող մանևրների մասին: Ենթադրվում էր թևանց մի երկէտարեկ դեպի ձախ, կտրել փոխարքայի ճանապարհը և բռնել նրան:

Երբ զինվորները քարշ տալով բերին ցանկապատը, խոհանոցների խարույկներն արդեն բռնկված վառվում էին ամեն կողմ: Փայտերը ճարձատում էին, ձյունը հալվում էր, և զինվորների սև սավերները՝ բռնած ամբողջ տարածության վրա, տրորած ձյունների վրայով, գնում էին այս ու այն կողմ:

Կացինները, կարճաթերն աշխատում էին ամեն կողմ: Ամեն բան արվում էր առանց որևէ հրամանի: Փայտ էին կրում՝ գիշերը վառելու պաշար, ցանկապատում էին իշխանավորների հոլիկները, կերակուր էին եփում, ստուգում էին հրայաններն ու հանդերձանքը:

Բերված ցանկապատը ութերորդ վաշտը կիսաշրջանով գրեց հյուսիսակողմը, նեցուկներ տվեց, և խարույկ վառեցին նրա առաջ: Հնչեց վերջալուսի շեփորը, համրանքը կատարեցին, ընթրեցին և տեղավորվեցին խարույկի շուրջը գիշերելու — ո՛րը ոտնաման կարկատելով, ո՛րը ծխամորճ ծխելով, ո՛րը, բոլորովին մերկացած, քթիվ անելով:

Թվում էր, թե գոյության այնպիսի գրեթե աներևակայելի ծանր պայմաններում, որոնց մեջ գտնվում էին այն ժամանակուս զինվորները՝ առանց տաք կոշիկների, առանց կիսամուշտակների, առանց մի ծածկ ունենալու իրենց գլխավերև, ձյունների մեջ 18° սառնամանիքում, անգամ առանց լրիվ քանակի կությամբ պարենամթերքի, որ միշտ չէր հասնում բանակի հետևից,— թվում էր, թե զինվորները պիտի ներկայացնեին ամենատխուր և վհատ մի տեսարան:

Ընդհակառակը, երբեք, նյութական ամենալավ պայմաններում էլ զորքը չի ներկայացրել առավել ուրախ, աշխույժ տեսարան: Այդ առաջանում էր այն բանից, որ յուրաքանչյուր օր գորքից դուրս էր ընկնում այն բոլորը, ինչ սկսում էր վհատել կամ թուլանալ: Ամենը, ինչ կար ֆիզիկապես ու բարոյապես թուլել, վաղուց արդեն մնացել էր հետևում. մնացել էր միայն գորքի սերույթը՝ հոգով և մարմնով ուժեղ մասը:

Ութերորդ վաշտի մոտ, որը պատենշվել էր ցանկապատով, հավաքվել էր ամենաշատ ժողովուրդը: Երկու ֆելդֆեբել եկել նստել էին նրանց մոտ, և նրանց խարույկը բոցավառվում էր բոլորից ավելի ուժեղ: Ցանկապատի տակ նստելու իրավունք ունենալու համար նրանք պահանջում էին փայտ բերել:

— Էյ, Մակեև, ինչ եղար, ... կորա՞ր, թե՞ գելերը քեզ կենան: Փետը բե՛ր, է՛,— գոռում էր մի կարմրագեմ, շիկակարմիր զինվոր, ծխից աչքերը կկոցելով ու թարթելով, բայց կրակից չհեռանալով:— Գոնե, այ ագուավ, դու գնա փետ բեր,— դիմեց նա մի այլ զինվորի:

Շիկակարմիրը ոչ ենթասպա էր, ոչ էլ եֆրեյտոր, բայց առողջ զինվոր էր, ուստի և կարգադրութուններ էր անում նրանց, ովքեր իրենից ավելի թուլ էին: Նիհար, փոքրամարմին սրաքիթ զինվորը, որին ագուավ էին կանչում, հնազանդորեն վեր կացավ և այն է գնում էր հրամանը կատարելու, բայց այդ ժամանակ արդեն խարույկի լուսի մեջ երևաց նուրբ, գեղեցիկ կերպարանքը մի ջահել զինվորի, որ մի բեռ փայտ էր բերում:

— Բեր էստեղ: Այ լավ բա՛ն:

Փայտերը կտորեցին, դարսեցին կրակի վրա, փշեցին բերան-
ներով ու շինեցին փեշերով և բոցը թշշաց ու ճարճատեց:
Զինվորները, առաջ գալով, ծխամորճերը ծխեցին: Փայտ բերող
ջահել, գեղեցիկ զինվորը ձեռները կանթեց մեջքին և սկսեց
սառած ոտներն արագ ու ճարպկորեն թրփթրփացնել գետնին:

— Ախ, маменька, холодная роса, да хороша, да в
мушкатера... — կրկնում էր նա երգի հանգերը, կարծես երգի
յուրաքանչյուր վանկի վրա զկրտավով:

— էյ, կոշիկիդ ներքանը կթռչի, — ձայն տվեց շիկակար-
միրը, նկատելով, որ պարողի ներքանը կախ է ընկել: — էդ
պարելն էլ ցավ է:

Պարողը կանգ առավ, կախ ընկած կաշին պոկեց ու գցեց
կրակի մեջ:

— էն էլ, ախպերս, — ասավ նա և, նստելով, պարկից հա-
նեց ֆրանսական կապույտ մահուղի մի կտոր ու սկսեց դրանով
ոտը փաթաթել: — Ոտներս սառել են, — ավելացրեց նա, ոտը
դեպի կրակը մեկնելով:

— Շուտով նոր կոշիկներ կտան: Ասում են, մինչև վերջը որ
կտորենք, էն ժամանակ բոլորին կոշկացու կաշի են տալու:

— Բայց տես, շան որդի Պետրովը մնաց էլի, — ասավ
Ֆելդֆերելը:

— Ես նրան վաղուց նկատում էի, — ասավ մի ուրիշը:

— է, ջահել զինվոր էր...

— Երրորդ վաշտում, ասում են, ինը մարդ է պակասել
երեկ:

— Բայց, դու ասա՝ երբ ոտներդ սառչեն՝ ո՞ւր ես գնալու:

— է, դատարկ խոստում ես, — ասավ Ֆելդֆերելը:

— Զլինի դու էլ նույն ես ուզում, — ասավ հին զինվորը,
կշտամբանքով նայելով նրան, որն ասավ, թե ոտները սառեց-
րել է:

— Իսկ դու ի՞նչ ես կարծում, — հանկարծ, խարույկի մյուս
կողմից վեր կենալով, ժվժվան ու դողացող ձայնով ասավ սրբա-
քիթ զինվորը, որին ագուավ էին կանչում: — Չաղն էլ նիհարում
է, իսկ նիհարը հո կմեռնի: Ես հրես օրինակ: էլ հալ չի մնացել, —
ասավ նա հանկարծ վճռապես, դիմելով Ֆելդֆերելին. — կար-

գադրի՝ հիվանդանոց ուղարկեն ինձ. դողն սպանում է ինձ. թե
չէ՝ մեկ է՝ ետ կմնաս...

— է, հերիք է, հերիք է, — հանգիստ ասավ Ֆելդֆերելը:

Զինվորը լռեց, և խոսակցությունը շարունակվեց:

— էս բանի օրը քիչ ֆրանսացիներ չենք վերցրել. բայց,
ճիշտն ասած, մեկի հագին կարգին կոշիկ չկա, — էնպես, մե-
նակ անունն է, — սկսեց զինվորներից մեկը մի նոր զրույց:

— Բոլորը կազակներն են հանել: Խրճիթը մաքրել են
գնդապետի համար, նրանց դուրս տարել: Խղճում ես նայել,
տղերք, — ասավ պարողը: — Թալանել են նրանց. կենդանի
մեկն իրենց լեզվով բլբլացնում էր ինչ-որ:

— Բայց մաքուր մարդիկ են, տղերք, — ասավ առաջինը: —
Սիպտակ են, այ ինչպես կեչի ծառը, սիպտակ. քաջ մարդիկ էլ
կան, ասենք ազնիվներ էլ:

— Բա դու ի՞նչ ես կարծում: Նրանք բոլոր դասերից էլ
մարդ են հավաքել:

— Բայց ոչինչ չգիտեն մեր լեզվով, — տարակուսանքի
ժպտով ասավ պարողը: — Ես նրան ասում եմ. «Ի՞նչ հպատակ
ես», իսկ նա բլբլացնում է իրենը: Զարմանալի ժողովուրդ է:

— Այ ի՞նչն է զարմանալի, ախպերներս, — շարունակեց նա,
որը զարմացել էր ֆրանսացիների սպիտակության վրա, —
Մոծայակի մոտ եղած գեղացիները պատմում էին, թե կովի
տեղը նրանց սպանվածներին հավաքելիս, ասում է, մի ամիս
համարյա նրանց մեռելները ընկած-պառկած էին, ասում է,
ինչպես թուղթ, սպիտակ, մաքուր, ոչ մի հոտ չէր գալիս:

— էդ ցրտի՞ց է, ի՞նչ, — հարցրեց մեկը:

— Ի՞նչ խելոքն ես: Ցրտի՞ց: Շոգ էր ախր: Եթե ցրտից
լիներ, մերոնք էլ չէին նեխի: Թե չէ, ասում է, մոտենում ես
մերոնց, ամբողջ, ասում է, փտել են, որդերի մեջ կորել: էսպես,
ասում է, քիթ-բերան կապում ենք թաշկինակով ու, երեսներս
թեքած, քաշ տալի. հալ չկա: Իսկ նրանց դիակներն, ասում է,
ինչպես թուղթ, սպիտակ են ու ոչ մի հոտ չի գալիս:

Բոլորը լուռ էին:

— Երևի ուտելիքից է, — ասավ Ֆելդֆերելը, — աղայական
ուտելիք են խժռել:

Ոչ ոք չառարկեց:

— Էդ գեղացիին Մոժայսկի մոտի, ուր ճակատամարտ է եղել, ասում էր, նրանց տասը գեղից հավաքել են, քսան օր կրել են մեռածներին, բայց էլի չեն վերջացրել: Էդ գայլերն ինչ, ասում է...

— Էն ճակատամարտը իսկական է եղել,— ասավ հին զինվորը:— Էդ մեկը հիշելու բան է. թե չէ բոլորը, դարնից հետո... միայն տանջանք է եղել ժողովրդի համար:

— Էն էլ ասենք, քեռի՝ երեկ չէ մեկել օրը մենք վրա հասանք դրանց: Էլ մոտ չթողին: Հրացաննին իսկույն գցեցին ու շոքեցին: Պարզոն, ասում է: Էսպես մի օրինակ բերենք: Ասում էին՝ իրեն Պոլիոնին Պլատովը երկու անգամ բռնել է: Խոսք չի հասկանում: Հրես, էն է հա, բռնելու է ձեռով, փոխվում թոշուն է դառնում ու թոշում գնում: Ու սպանել էլ չի կարելի, հրաման չի...

— Ինչ փշոզն ես եղել, տեսնում եմ, Կիսելյով:

— Ի՞նչ փշել, իսկական ճշմարտություն եմ ասում:

— Եթե ինձ մնար, ես նրան, բռնելով, կթաղեի հողում: Ու կջարդեի բարդու ձողով, նրա համար, որ էսքան մարդ է փրչացրել:

— Մի կայան էլ անելու ենք, էլ չենք գնալու,— հորանջելով ասավ հին զինվորը:

Խոսակցությունը լսեց, զինվորներն սկսեցին պառկելու պատրաստություն տեսնել:

— Տես ասողերը, զարմանալի է, կարծես խոսում են: Ոնց որ կնանիք քաթան փռած լինեն,— ասավ զինվորը, հիանալով Հարդագողի ճանապարհի վրա:

— Դա, տղերք, առատ տարվա նշան է:

— Փլտ էլի՛ հարկավոր կլինի:

— Մեջքդ կտաքացնես, բայց փորդ սառել է: Այ զարմանալի բան:

— Օ՛, տեր ասոված:

— Ինչ ես բռնում, տո. կրակը հո մենակ քեզ համար չի՞: Տես... փովել է:

Տիրող լուռության մեջ լավեց քնածներից մի քանիսի խորմիտը. մնացածները շուտուժուտ էին գալիս ու տաքանում,

երբեմն խոսակցելով: Հեռու, հարյուր քայլի վրա գտնվող խարույկի մոտից լավեց միահամուտ, ուրախ քրքիչ:

— Տես, քոքում են հինգերորդ վաշտում,— ասավ մի զինվոր:— Շատ էլ ժողովուրդ կա:

Մի զինվոր վեր կացավ ու գնաց դեպի հինգերորդ վաշտը:

— Այ ի՞նչի են ծիծաղում,— ասավ նա, վերադառնալով:— Երկու խրանցուց են եկել: Մեկը բոլորովին սառած, մյուսն էնպես պարծենկոտ, էլ դու պրծա՛ր: Երգ է ասում:

— Հա՛, Գնանք տեսնենք...

Մի քանի զինվոր գնացին դեպի հինգերորդ վաշտը:

IX

Հինգերորդ վաշտը տեղավորվել էր հենց անտառի մոտ: Հսկայական խարույկը բոցարձակ վառվում էր ձյուների մեջ, լուսավորելով ծառերի՝ եղյամից ծանրացած ճղները:

Գիշերվա կեսին հինգերորդ վաշտի զինվորները անտառից քայլերի ձայն լսեցին և ոտի տակ կոտրվող ճղափայտերի ճրթճրթոց:

— Տղերք, արջ,— ասավ մի զինվոր:

Բոլորը զլուխները բարձրացրին, ականջ դրին, և անտառից դուրս գալով, խարույկի պայծառ լույսի մեջ, երևացին մարդկային երկու՝ իրարից բռնած, տարօրինակ հագնված կերպարանքներ:

Դրանք անտառում թաքնված երկու ֆրանսացիներ էին: Խուպոտ ձայնով՝ զինվորներին անհասկանալի լեզվով խոսելով, նրանք մոտեցան խարույկին: Մեկը հասակով բարձր էր, սպալական գլխարկով և թվում էր բոլորովին թուլացած: Խարույկին մոտենալով՝ նա ուզեց նստել, բայց ընկավ գետին: Մյուսը, որ փոքր էր պնդակազմ, այտերը թաշկինակով կապած, ավելի ուժեղ էր: Նա բարձրացրեց իր ընկերոջը և, իր բերանը ցույց տալով, ինչ-որ բան էր ասում: Զինվորները շրջապատեցին ֆրանսացիներին, հիվանդի տակ շինել փռեցին և երկուսի համար էլ կաշա և օղի բերին:

Թուլացած ֆրանսական սպան Ռամբալն էր. թաշկինակ կապածը՝ նրա սպասյակ Մորելը:

Երբ Մորելը օդի խմեց և կերպով վերջացրեց փոքրիկ կաթսայով կաշան, հանկարծ հիվանդագին կերպով ուրախացավ և սկսեց, անդադար, ինչ-որ բաներ ասել իրեն շհասկացող զինվորներին: Ռամբալը հրաժարվեց ուտելիքից և մնաց խարույկի մոտ՝ արմունկին հենած պռակած, անիմաստ կարմիր աչքերով նայելով ոուս զինվորներին: Երբեմն նա երկարաև տնքոց էր արձակում և նորից լռում: Մորելն, ուսերը ցույց տալով, զինվորներին ներշնչում էր, թե դա սպա է և թե նրան պետք է տաքացնել: Խարույկին մոտեցած ոուս սպան մարդ ուղարկեց գնդապետին հարցնելու, թե արդյոք նա իր սենյակը չի՞ առնի Ֆրանսական սպային տաքացնելու. և երբ վերադարձան ու ասին, թե գնդապետը կարգադրեց սպային բերել, Ռամբալին հայտնեցին, որ գնա: Նա վեր կացավ և ուզեց գնալ, բայց երերաց ու կրնկներ, եթե կողքին կանգնած զինվորը շքոններ նրան:

— Ի՞նչ է: Չե՞ս գնալու, — հեգնանքով աչքով անելով, ասավ մի զինվոր, դիմելով Ռամբալին:

— Է, հիմա՛ր: Ինչ ես անկապ դուրս տալի: Գեղացի ես, է, իսկական գեղացի, — ամեն կողմից հանդիմանեցին կատակ անող զինվորին:

Ռամբալին շրջապատեցին, երկուսով առան ձեռներ լքա և տարան խրճիթ: Ռամբալը գրկեց զինվորների վիզը և, երբ նրան տարան, նա սկսեց խոսել ողբագին ձայնով.

— Oh mes braves; oh mes bons, mes bons amis! Voilà des hommes! oh mes braves, mes bons amis! — և, երեխայի պես, գլուխը հակեց դրեց զինվորներից մեկի ուսին:

Մինչ այդ Մորելը նստել էր ամենալավ տեղը, զինվորներով շրջապատված:

Մորելը, փոքր ու պինդ մի ֆրանսացի՝ բորբոքված, արցունքոտված աչքերով, որ թաշկինակը կնաժարի կապել էր զլխարկի վրայից, հագել էր կանացի կիսամուշտակ: Նա, բոտ երևույթին, խմելուց հետո խումարած, ձեռով կողքին նստած զինվորին գրիած, խոպտո, ընդհատվող ձայնով երգում էր

¹ Ու, իմ քսչեր Օ, բարի, բարի բարեկամներս. Այ մարդիկ Օ, իմ քաչ բարի բարեկամներս:

ֆրանսական մի երգ: Զինվորները, կողքերին ընած, նայում էին նրան:

— Հա-պա, հա-պա, սովորեցրու, ինչպե՞ս: Ես շուտ կսովորեմ: Ինչպե՞ս... — ասում էր կատակաբան-երգասաց զինվորը, որին գրկել էր Մորելը:

Vive Henri quatre
Vive ce roi vaillant!¹

երգեց Մորելը, աչքով անելով:

Ce diable a quatre...

— Վիվարիկա. վիֆ սերուվարու, սիդյարլյակա... — կրկնեց զինվորը, ձեռը թափ տվեց և իսկապես եղանակը որոսաց:

— Տես է՞ լա՛վ էր: Հա-հա-հա-հա-հա... — ամեն կողմից բարձրացավ կոպիտ, ուրախ քրքիչ:

Մորելը, դեմքը կնճռելով, նույնպես ծիծաղեց:

— Դե, էլի սկսիր, էլի՛, էլի՛:

Qui eût le triple talent,
De boire, de battre
Et d'être un vert galant...²

— Էս էլ լավ էր իրար պցած: Դե՛, սկսիր, Զալետաև...

— Կյու... — ճիգով արտասանեց Զալետաևը: — Կյու-յու-յու... — ծոր տվեց նա, ջանասիրությամբ շուրթերը դուրս պցելով, — լետրիպտալա դե բու դե բա և դետրավագալա, — երգեց նա:

— Այ, լա՛վ է: Այ քեզ խրանցո՛ւզ. օ՛յ... հա-հա-հա-հա՛: Հը՞, էլի ուտել ես ուզո՞ւմ:

— Դրան կաշա տուր. սովածն ախր շուտ չի կշտանա:

Նրան նորից կաշա տվին, և Մորելը, ծիծաղելով, սկսեց ուտել երկրորդ աման կաշան: Մորելին նայող բոլոր ջահել զինվորների դեմքերին ուրախ ժպիտ կար: Հին, տարիքավոր զինվորները, անվայել համարելով զբաղվել այդպիսի դատարկ

¹ Կեցցե Հենրի IV. Կեցցե այս անվեհեր թագավորը և այն (ֆրանսա-կան երգ է):

² Ո՞վ ունեցել է հյեք շնորհք. — Խմել, կովել և սիրող լինել:

բաներով, պառկել էին խարույկի մյուս կողմը, բայց երբեմն, արմուճակի վրա հենած բարձրանում էին և ժպտադեմ նայում Մորելին:

— Դրանք էլ մարդ են, — ասավ նրանցից մեկը, շինելի մեջ փաթաթվելով: — Բարձրակներն էլ իր քոքն ունի:

— Օ՛, տեր աստված: Ինչքա՛ն շատ աստղեր կան: Պարզ կա ցուրտ է լինելու...

Ամեն ինչ լռեց: Աստղերը, կարծես իմանալով, որ հիմա իրենց ոչ ոք չի տեսնում, շողում-խաղում էին մութ երկնքում: Մերթ բռնկելով, մերթ հանգչելով, մերթ ցնցվելով, նրանք եռանդով փսփսում էին իրար հետ ինչ-որ ուրախ, բայց խորհրդավոր մի բանի մասին:

X

Ֆրանսական գորբերը հավասարաչափ հալվում էին մաթիմատիկական-կանոնավոր պրոգրեսիայով: Եվ այն անցումը Բերեզինայից, որի մասին անքան շատ է գրվել, ֆրանսական բանակի ոչնչացման միջանկյալ աստիճաններից մեկն էր միայն և բնավ ոչ վճռական էպիզոդը արշավանքի: Եթե Բերեզինայի մասին այդքան շատ գրել են և գրում են, դա ֆրանսացիները կողմից կատարվել է այն պատճառով, որ Բերեզինայի քանդված կամուրջի վրա՝ ֆրանսական բանակի կրած աղետները, որ առաջ հավասարաչափ էին, այստեղ հանկարծ խմբվեցին մի մոմենտում և դարձան մի ողբերգական տեսարան, որը և մնաց բոլորի հիշողության մեջ: Իսկ ուսաներ Բերեզինայի մասին այդքան շատ խոսել ու գրել են այն պատճառով, որ ուղեգրողները հետո, Պետերբուրգում, ծրագրի էր կազմված (հենց Պֆուլի կողմից) ստրատեգիական թակարդի մեջ բռնել նապոլեոնին՝ Բերեզինա գետի վրա: Բոլորը վստահ էին, որ ամեն ինչ իրականում ճիշտ այնպես կլինի, ինչպես գրած է ծրագրի մեջ, ուստի և պնդում էին, թե հենց Բերեզինայի գետանցը կործանեց ֆրանսացիներին: Իսկ էպոսն Բերեզինան անցնելու հետևանքները ֆրանսացիների համար առավել պակաս կործանարար էին հրանոթներ ու գերիներ կորցնելով, քան կրասնոյնն, ինչպես այդ ցույց են տալիս թվերը:

Բերեզինայի անցումի միակ նշանակությունն այն է, որ այդ անցումը ակներևորեն և անկասկած ապացուցեց ճանապարհ կտրելու բոլոր ծրագրերի սխալ լինելը և արգարացիությունը կուտուզովի ու ամբողջ զորքերի (մասսայի) պահանջած միակ հնարավոր գործելակերպի — միայն հետևել թըշնամուն: Ֆրանսացիների բազմությունը փախչում էր շարունակ սաստկացող արագ թափով և նպատակասլաց եռանդով: Նա փախչում էր ինչպես վիրավոր գազան, և չէր կարելի կանգնել նրա ճանապարհին: Դա ապացուցեց ոչ այնքան անցնելու կազմակերպումը, որքան շարժումը կամուրջների վրա: Երբ կամուրջները ձեղքվեցին՝ անգնն զինվորները, ֆրանսական զուսակում գտնվող մոսկովյան բնակիչները, կանայք երեխաների հետ՝ բոլորը ինքնուրույն ուժի ազդեցությամբ անձնատուր չեղան, այլ փախան առաջ՝ դեպի նավակները, դեպի սառած ջուրը:

Այդ ձգտումը բանական էր: Թե փախչողների, թե հետապնդողների դրուժյունը միատեսակ վատ էր: Մնալով յուրայինների հետ՝ յուրաքանչյուրն աղետի մեջ հույս ուներ ընկերոջ օգնության վրա, յուրայինների միջև գրաված իր որոշակի դրուժյան վրա: Իսկ ուսաներին հանձնվելով՝ նա մնում էր նույն աղետավոր վիճակում, բայց կյանքի պահանջները բավարարելու խնդրում կանգնում էր ամենացածր աստիճանի վրա: Ֆրանսացիներին հարկավոր չէր ստույգ տեղեկություններ ունենալ այն մասին, թե կեսը գերիների (որոնց չգիտեին ինչ անեն), ինչպես ուսաների՝ նրանց փրկելու ամբողջ ցանկության, մեռնում էին ցրտից ու քաղցից, նրանք զգում էին, որ դա այլ կերպ էլ չէր կարող լինել: Ամենակարեկից ոռուս զորապետները և ֆրանսասերները, ոռուսական ծառայության մեջ գտնվող ֆրանսացիները ոչինչ չկարողացան անել գերիների համար: Ֆրանսացիներին կործանում էր աղետը, որի մեջ գտնվում էր ոռուս զորքը: Չէր կարելի քաղցած, հարկավոր զինվորներից խլել հաց ու հագուստ և տալ ոչ վտանգավոր, ոչ ատելի, ոչ մեղաւոր, այլ պարզապես անհարկավոր ֆրանսացիներին: Ոմանք և անում էին այդ, բայց այդ բացառություն էր միայն:

Նույնպես ստույգ կործանում էր. առջևում հույս կար: Նավի ընկած էին. ուրիշ փրկություն չկար, բացի միասին փախչել:

լույց. և այդ միատեղ փախուստին էին նվիրել Ֆրանսացիներն իրենց ամբողջ ուժերը:

Որքան ավելի առաջ էին փախչում Ֆրանսացիները, այնքան ավելի ողորմելի էին դառնում նրանց մնացորդները, մանավանդ Բերնզիմայից հետո, որի վրա, Պետերբուրգի ծրագրի հետևանքով, դրված էին առանձին հույսեր, ուստի այնքան ավելի սաստիկ էին բորբոքվում կրքերը սուս զորապետների, որոնք մեղադրում էին միմյանց և մանավանդ Կուտուզովին: Կարծելով, որ բերնզիմայան-պետերբուրգյան ծրագրի անհաջողությունը վերապրվելու է նրան,— զժողովուրդները նրանից, արհամարհանքը դեպի նա և ծաղրը նրա նկատմամբ արտահայտվում էին ավելի ու ավելի ուժեղ կերպով: Ծաղրը և արհամարհանքը, պարզ է ինքնին, արտահայտվում էր հարգալից ձևով, մի ձևով, որ Կուտուզովը չէր կարող հարցնել՝ ինչու՞մն են մեղադրում իրեն և ինչի՞ համար: Նրա հետ լուրջ չէին խոսում. նրան զեկույցներ տալիս և նրա թուլությունը հարցնելիս՝ բնորոշում էին տխուր ծես կատարելու կերպարանք, իսկ նրա հետևից աչքով էին անում և ամեն քայլափոխի աշխատում էին խաբել նրան:

Այդ բոլոր մարդիկ, հենց նրա համար, որ իրենք նրան չէին կարող հասկանալ, ընդունել էին, թե ծերունու հետ խոսելն ավելորդ է. թե նա երբեք չի հասկանա իրենց ծրագրերի խորմաստությունը. թե նա ասելու է իր Ֆրագները (նրանց թվում էր, որ դրանք միայն Ֆրագներ են) ոսկե կամրջի մասին և այն մասին, թե չի կարելի արտասահման գնալ թափառաշրջիկների ամբոխով և նման բաներ: Այդ բոլորն արդեն լսել էին նրանից: Եվ ամենը, ինչ նա ասում էր, օրինակ այն, թե պետք է սպասել պարենի, թե մարդիկ կոշիկ չունեն, այս ամենն այնքան պարզ էր. իսկ այն բոլորը, ինչ իրենք էին առաջարկում, այնքան բարդ էր և խելացի, որ նրանց համար սլարդ էր, թե նա տիմար էր և ծեր, իսկ իրենք իշխանություն չունեցող հանձարեղ զորավարներ են:

Մանավանդ փայլուն ծովակալ և Պետերբուրգի հերոս Վիտգենշտեյնի բանակների միացումից հետո այդ տրամադրությունը և շտաբային բամբասանքները հասան իրենց բարձրագույն շափերին: Կուտուզովը տեսնում էր այդ և, հոգոց քաշե-

լով, ուսերը թռթվում էր միայն: Բերնզիմայից հետո նա միայն մի անգամ զայրացավ և Բենիգսենին, որ զեկույց էր ուղարկել թագավորին, գրեց հետևյալ նամակը.

«Ձեր հիվանդագին նոսպաների պատճառով հաճեցեք, ձեր դբարձր գերագանցություն, սույնը ստանալուն պես, մեկնել Կալուգա, ուր և սպասեցեք հետագա հրամանի ու նշանակումի տրոխ կայսերական մեծության կողմից»:

Բենիգսենին ճամփելուց անմիջապես հետո բանակ եկավ մեծ իշխան Կոնստանտին Պավլովիչը, որն սկսել էր պատերազմը և բանակից հեռացվել էր Կուտուզովի կողմից: Այժմ մեծ իշխանը, բանակ գալով, Կուտուզովին հայտնեց, թե թագավոր կայսրը դժգոհ է մեր զորքերի թույլ հաջողություններից ու դանդաղ շարժումից: Ինքը թագավոր կայսրը մտադիր էր այս օրերս գալ բանակ:

Երբ մարդը, որ նույնքան փորձված էր պալատական գործերում, ինչպես և ռազմական, այն Կուտուզովը, որ նույն տարվա օգոստոսին դիտավոր հրամանատար էր ընտրվել թագավորի կամքի հակառակ, նա՛, որ բանակից հեռացրեց թագաժառանգին և մեծ իշխանին, նա՛, որ իր իշխանությունամբ, թագավորի կամքի հակառակ, հրահանգեց թողնել Մոսկվան, այդ Կուտուզովն այժմ անմիջապես հասկացավ, որ իր ժամանակը վերջացել է, որ իր դերը կատարված է, որ այդ կարծեցյալ իշխանությունն արդեն ինքն ալլևս չունի: Եվ այդ նա հասկացավ ոչ միայն պալատական վերաբերմունքներից: Սի կողմից՝ նա տեսնում էր, որ ռազմական գործը, այն, որի մեջ նա կատարում էր իր դերը, ավարտված է, և զգում էր, որ իր կոշումն իրագործված է: Մյուս կողմից՝ նա միևնույն ժամանակ սկսել էր ֆիզիկական հոգնածություն զգալ իր ծեր մարմնում և ֆիզիկական հանգստի անհրաժեշտություն:

Նոյեմբերի 29-ին Կուտուզովը մտավ Վիլնո — իր լավ Վիլնոն, ինչպես ինքն էր ասում: Իր ժառանգության ընթացքում Կուտուզովը երկու անգամ նահանգապետ էր եղել Վիլնոյում: Հարուստ, անվնաս մնացած Վիլնոյում, բացի կյանքի հարմարություններից, որոնցից այնքան վաղուց արդեն զուրկ էր եղել, Կուտուզովը գտավ հին բարեկամներին և հիշողություններ: Եվ նա, հանկարծ երես զարձնելով բոլոր ռազմական ու

սեռական հոգսերից, խորասուզվեց անդորր, սովորակաձ կառնքի մեջ այն շափով, որ շափով նրան հանգիստ էին տալիս իր շուրջը եռացող կրթելը, կարծես ամենը, ինչ կատարվեց այժմ և կատարվելու էր պատմական աշխարհում, բնավ իրեն չէր վերաբերում:

Չիլագովը՝ մեկը ամենամուլի կտրողներից ու տապալողներից. Չիլագովը, որն սկզբում ուզում էր դիվերսիա կատարել Հունաստան, ապա Վարշավա, բայց ոչ մի կերպ չէր ցանկանում գնալ այնտեղ, ուր հրամայված էր իրեն. Չիլագովը, որ հայտնի էր թագավորի հետ ունեցած համարձակ խոսակցության մեջ. Չիլագովը, որը Կուտուզովին համարում էր իր կողմից բարեբարված, որովհետև, երբ նա 11 թվին ուղարկվեց Թուրքիայի հետ հաշտության կնքելու, անկախ Կուտուզովից, նա, համոզվելով, որ հաշտությանը կնքված է արդեն, ընդունեց թագավորի առաջ, որ հաշտությանը կնքելու արժանիքը պատկանում է Կուտուզովին. այդ իսկ Չիլագովը առաջինը դիմավորեց Կուտուզովին Վիլնոյում, այն դրակի առաջ, ուր պետք է իշխաներ Կուտուզովը: Չիլագովը նավատորմի ղեկավարի մոտեցրելով, փոքրիկ սուսերով, գլխարկը թևատակը դրած, Կուտուզովին մատուցեց շարքի զեկույցը և քաղաքի բանալիները: Երիտասարդության՝ զեպ խելքը կորցրած ծերունին ունեցած այն արհամարհական-հարգական վերաբերմունքն էր արտահայտվում Չիլագովի ամբողջ վարվեցողության մեջ, Չիլագովի, որը գիտեր արդեն Կուտուզովի վրա բարդվող մեղադրանքները:

Խոսակցելով Չիլագովի հետ, Կուտուզովն ի միջի այլոց նրան ասավ, թե Բորիսովում նրանից ետ խլված ամանեղենով լի կառքերն անվնաս են և կվերադարձվեն իրեն:

— C'est pour me dire que je n'ai pas sur quoi manger... Je puis au contraire vous fournir de tout dans le cas même où vous voudriez donner des dîners¹, — բռնկելով, ասավ Չիլագովը, յուրաքանչյուր իր խոսքով կամենալով ապացուցել

¹ Դուք ուզում եք ասել, որ ես ուտելիքի աման չունեմ: Ընդհակառակը, կարող եմ ձեզ սպասավորել ամեն ինչով, անգամ եթե յուր ցանկանալիք ճաշեր տալ:

իր արդարացիությունը և այդ պատճառով ենթադրելով, թե Կուտուզովն էլ մտահոգված է գրանով:

Կուտուզովը ժպտաց իր նուրբ, թափանցող ժպտով և, ուտերը թոթվելով, պատասխանեց. «Ce n'est que pour vous dire ce que je vous dis¹».

Վիլնոյում Կուտուզովը, հակառակ թագավորի կամքի, կանգնեցրեց զորքերի մեծ մասը: Կուտուզովը, ինչպես ասում էին նրա մտերիները, շատ ընկել էր և ֆիզիկապես թուլացել Վիլնոյում եղած միջոցին: Նա դժկամությամբ էր զբաղվում բանակին վերաբերող գործերով, ամեն ինչ թողել էր իր գեներալներին և, թագավորին սպասելով, անձնատուր էր եղել ցրված կյանքի:

Գեներալների 7-ին Պետերբուրգից դուրս գալով իր շքախմբով — կոմս Տոլստոյի, իշխան Վոլկոնսկու, Արակչևսկի և ուրիշների հետ — թագավորը գեներալների 11-ին եկավ Վիլնո և ճանապարհային սահնակով ռուզակի մոտեցավ դրակին: Դրակի մոտ, շնայած սաստիկ սառնամանիքին, կանգնած էին հարյուր գեներալներ ու շտաբային սպաներ՝ լրիվ հանդիսական համազգեստներով և Սեմյոնովյան գնդի պատվավոր պահակախումբը:

Սուրհանդակը, որ թագավորից առաջ քրտնած եռածի կսուքով, թագավորի առջևից, սրարշավ մոտեցավ դրակին, ձայն տվեց. «Գալիս է»: Կոնովնիցինը նետվեց նախասենյակ՝ հայտնելու Կուտուզովին, որն սպասում էր բարապանի փոքրիկ սենյակում:

Մի րոպե անց ծերունու գեր, խոշոր կերպարանքը՝ լրիվ հանդիսական համազգեստով, բոլոր նշաններով, որ ծածկում էին նրա կուրծքը, և շարժվեց պատած փորով, ճոճվելով, դուրս եկավ մուտքի դուռը: Կուտուզովը շլյապան դրեց ճակատանց (НО ФРОНТУ), ձեռնոցները ձեռն առավ և կողքանց, դժվարությամբ ոտը ցած՝ աստիճաններին դնելով՝ իշավ և ձեռն առավ թագավորին տալու համար պատրաստած զեկույցը:

Վազվզոց, փափոց, դարձյալ մի սրբնթաց եռածի, և բոլոր հայացքները սեղծվեցին սրարշավ մոտեցող սահնակին, որի

¹ Ես ուզում եմ ասել այն, ինչ ասում եմ, ոչ ավելին:

մեջ երևում էին արդեն թագավորի և Վոլկոնսկու կերպարանքները:

Այս ամենը 50-ամյա սովորութեան համաձայն Ֆիզիկապետ հուզող ներգործութեան ունեցան ծեր գեներալի վրա. նա հոգնած ու շատապ շոշափեց իրեն, գլխարկն ուղղեց և մեկնեց, այն յոպեհին, երբ թագավորը սահնակից դուրս գալով՝ աչքերը բարձրացրեց դեպի նա, սրտապնդվելով ու ձգվելով, գեկույցը տվեց և սկսեց խոսել իր շափված, շողոքորթող ձայնով:

Թագավորն արագ մի հայացք գցեց Կուտուզովի վրա՝ ոտից գլուխ, մի ակնթարթ հոնքիցը կիտեց, բայց իսկույն էլ, իրեն հաղթահարելով, մոտեցավ և, ձեռները տարածելով, գրկեց ծերունի գեներալին: Նորից, հին սովորական տպավորութեամբ և իր հոգեհարազատ մաքի վերաբերմունքով, այդ գրկախառնութիւնը, ինչպես և սովորաբար, ազդեց Կուտուզովի վրա. նա հեկեկաց:

Թագավորը ողջունեց սպաներին, Սեմյոնովյան պահակախմբին և, մի անգամ էլ ծերունու ձեռք սեղմելով, գնաց նրա հետ դղյակ:

Ֆելդմարշալի հետ մենակ մնալով՝ թագավորը հայտնեց նրան իր անբավականութիւնը՝ հետապնդման դանդաղութեան համար, Կրասնոյեում և Բերեզինիայի վրա եղած սխալների համար և հաղորդեց իր դիտավորութիւնները՝ ապագա արշավանքի մասին՝ դեպ արտասահման: Կուտուզովը ոչ առարկութիւններ արավ, ոչ դիտողութիւններ: Այն իսկ հնազանդ ու անիմաստ արտահայտութիւնը, որով յոթ աւրի առաջ լսում էր նա թագավորի հրամանները Աուստերլիցի դաշտում, այժմ նորից բռնել էր նրա դեմքը:

Երբ Կուտուզովը դուրս եկավ առանձնասենյակից և իր ծանր, սկզբնապես քայլվածքով, գլուխը կախ, անցավ դահլիճով, ինչ-որ մեկի ձայնը կանգնեցրեց նրան:

— Զերդ պայծառափայլութիւն, — ասավ մեկը:

Կուտուզովը գլուխը բարձրացրեց և երկար նայեց կոմս Տուստոյի աչքերին, որն ինչ-որ մի փոքրիկ իր արծաթե սկզուտեղի վրա պահած, կանգնել էր նրա առջև: Կուտուզովը, կարծես, չէր հասկանում, թե իրենից ի՞նչ են սուղում

Հանկարծ նա կարծես թե հիշեց. հազիվ նկատելի ժպիտ շողաց նրա փափրիկ դեմքին, և նա, ցած, հարգալից գլուխ խոնարհելով, վերցրեց սկուտեղում դրված իրը: Դա Գեորգի 1-ին աստիճանի շքանշանն էր:

X I

Հետևյալ օրը Ֆելդմարշալի մոտ ճաշ եղավ և պարահանդես. թե մեկը, թե մյուսը թագավորը պատվեց իր ներկայութեամբ: Կուտուզովին շնորհված է 1-ին աստիճանի Գեորգի. թագավորը ցույց տվեց նրան բարձրագույն պատիվներ. բայց թագավորի անբավականութիւնը Ֆելդմարշալի դեմ հայտնի էր յուրաքանչյուրին: Պատշաճավորութիւն էր պահպանվում, և թագավորն առաջինն ինքն էր տալիս դրա օրինակը. բայց բոլորը գիտեին, որ ծերունին մեղավոր է և բոլորովին անպետք: Երբ պարահանդեսին Կուտուզովը, հին եկատերինյան սովորութեամբ, թագավորի պարահանդես մտնելու միջոցին հրամայեց արկանել առ ոտս նրա վերցված դրոշները, թագավորը տհաճութեամբ դեմքը կնճոցեց և ասավ խոսքեր, որոնց մեջ մի քանիսը լսեցին «ծեր խեղկատակ»:

Թագավորի անբավականութիւնը Կուտուզովի դեմ սաստկացավ Վիլնոյում մանավանդ այն պատճառով, որ Կուտուզովը, ակներևաբար, չէր ուզում կամ չէր կարող հասկանալ անաջակ արշավանքի նշանակութիւնը:

Երբ հետևյալ օրը առավոտ թագավորը իր մոտ հավաքված սպաներին ասավ. «Դուք փրկեցիք ոչ միայն Ռուսաստանը, դուք փրկեցիք նվրոպան», — բոլորն այն ժամանակ արդեն հասկացան, որ պատերազմը չի ավարտված:

Միայն Կուտուզովը չէր ուզում հասկանալ այդ և պարզորէն ասում էր իր կարծիքը, թե նոր պատերազմը չի կարող լավանել դրութիւնը և ավելացնել Ռուսաստանի փառքը, այլ կարող է միայն վատթարացնել նրա վիճակը և նվազեցնել փառքի այն բարձր աստիճանը, որի վրա, նրա կարծիքով, կանգնած էր այժմ Ռուսաստանը: Նա աշխատում էր ապացուցել թագավորին նոր զորքեր հավաքելու անհնարին լինելը. խոսում էր

բնակչութեան ծանր կացութեան մասին, անհաջողութիւններէ
հետո՞վորութեան մասին և այլն:

Այսպիսի տրամադրութեամբ Ֆելդմարշալը, բնական է,
հանդիսանում էր խոչընդոտ և արգելակ առաջիկա պատերազմի
համար:

Մերունու հետ ընդհարվելուց խուսափելու համար ինքնին
էլք գտնվեց, որը կայանում էր նրանում, որպեսզի, ինչպես
Աուստերիցում և ինչպես պատերազմի սկզբում՝ Բարկլայի
օրով, գլխավոր հրամանատարի ոտի տակից, նրան շանհանգրս-
տացնելով, նրան այդ մասին չհայտնելով, հանել իշխանութեան
այն հողը, որի վրա նա կանգնած էր, և այդ իշխանութիւնը
փոխանցել իրեն թագավորին:

Այդ նպատակով շտաբը կամաց-կամաց վերակազմվեց, և
Կուտուզովի շտաբի ամբողջ էական ուժը ոչնչացվեց ու փո-
խանցվեց թագավորին: Տոլը, Կոնովնիցինը, Երմոլովը ստացան
ուրիշ պաշտոններ: Բոլորը բարձրաձայն խոսում էին, թե
Ֆելդմարշալը շատ է թուլացել և առողջութիւնը քայքայ-
ված է:

Նա առողջութեամբ թույլ պիտի լիներ նրա համար, որպեսզի
իր տեղը տար նրան, ով փոխարինում էր իրեն: Եվ իսկպսն,
նրա առողջութիւնը թույլ էր:

Միչպես բնականորեն ու պարզ, և աստիճանաբար Կուտու-
զովը Թուրքիայից եկավ Պետերբուրգի արքունական պալատը
այնարհազոր հավաքելու և նորից գնաց բանակ, հենց այն
ժամանակ, երբ նա անհրաժեշտ էր, ճիշտ այդպես էլ բնակա-
նորեն, աստիճանաբար ու պարզ այժմ, երբ Կուտուզովի գերը
վերջացած էր, նրա տեղը բռնելու եկավ նոր, պահանջված
գործիչը:

1812 թվի պատերազմը, բացի ռուսի սրտին թանկ ժողո-
վրդական նշանակութիւնից, պետք է ունենար ուրիշ — եվրո-
պական նշանակութիւն:

Ժողովուրդների՝ արևմուտքից դեպ արևելք շարժվելուն
պետք է հետևեր ժողովուրդների՝ արևելքից դեպ արևմուտք
շարժումը, և այդ նոր պատերազմի համար հաղիավոր էր նոր
գործիչ, որը պետք է ունենար այլ, քան Կուտուզովը, հատկու-
թիւններ, հայացքներ, զրդված այլ մղումներից:

Ալեքսանդր առաջինը ժողովուրդների՝ արևելքից դեպ արև-
մուտք շարժվելու համար և ժողովուրդների սահմանները
վերականգնելու համար նույնպես անհրաժեշտ էր, ինչպես
անհրաժեշտ էր Կուտուզովը Ռուսաստանի փրկութեան ու
փառքի համար:

Կուտուզովը չէր հասկանում այն, ինչ նշանակում էր եվրո-
պա, հավասարակշռութիւն, Նապոլեոն: Նա այդ չէր կարող
հասկանալ: Ռուս ժողովրդի ներկայացուցիչը նրանից հետո,
երբ թշնամին ոչնչացված էր, Ռուսաստանն ազատված և իր
փառքի բարձր աստիճանին հասցված, ռուս մարդը կամ ռուսն
այլևս անելիք չուներ: Ժողովրդական պատերազմի ներկայա-
ցուցին ոչինչ չէր մնում բացի մահից: Եվ նա մեռավ:

XII

Պիեռը, ինչպես այդ մեծ մասամբ պատահում է, գերութեան
մեջ ապրած ֆիզիկական զրկանքների ու լարումների բովան-
դակ ծանրութիւնն զգաց միայն այն ժամանակ, երբ այդ լար-
վածութիւնն ու զրկանքները վերջացան: Գերութեանից ազատ-
վելուց հետո նա եկավ Օրյոլ և, գալու երրորդ օրը, այն ժամա-
նակ, երբ պատրաստվում էր գնալ Կիև, հիվանդացավ ու երեք
ամիս պառկեց Օրյոլում. բժիշկների ասելով՝ նա հիվանդ էր
մաքառանդով: Չնայած բժիշկները բուժում էին նրան, արյուն
տառն և գեղեր էին տալիս, նա այնուամենայնիվ բավացավ:

Ամենք, ինչ պատահել էր Պիեռին ազատվելու ժամանակից
սկսած մինչև հիվանդութիւնը, գրեթե ոչ մի տպավորութիւն
չէր թողել նրա վրա: Նա հիշում էր միայն գաբշ, մուսլ, մերթ
անձրևային, մերթ ձյունոտ եղանակ, ներքին ֆիզիկական
թախիծ: ցավ ոտներում, կողում. հիշում էր մարդկանց դժբախ-
տութիւնների, տառապանքների ընդհանուր տպավորութիւ-
նը. հիշում էր իրեն անհանգստացնող, իրեն հարցուփորձող
սպանների, գնեհարկների հետաքրքրութիւնը. իր ջանքերը
կառք և ձիեր գտնելու, և, գլխավորը, հիշում էր մտածելու և
զգալու իր անընդունակութիւնն այն ժամանակ: Իր ազատ-
վելու օրը նա տեսավ Պետյա Ռոստովի դիակը: Նույն օրը նա

իմացավ, որ իշխան Անգրեյը Բորոդինոյի ճակատամարտից հետո մի ամիս ողջ է եղել և միայն վերջերս է մեռել Յարոսլավլում՝ Ռոստովների տանը: Նույն օրը Դենիսովը, որ հաղորդեց այդ նորութունը Պիեռին, խոսակցության մեջ հիշեց էլենի մահվան մասին, ենթարդելով, թե դա վաղուց արդեն հայտնի է Պիեռին: Այդ ամենը Պիեռին այն ժամանակ տարօրինակ թվաց միայն: Նա զգում էր, որ չէր կարող հասկանալ բոլոր այդ լուրերի նշանակությունը: Նա այն ժամանակ շտապում էր միայն որքան կարելի է շուտ հեռանալ այդ վայրերից, ուր մարդիկ սպանում էին իրար. հեռանալ մի որևէ խաղաղ ապաստարան և այնտեղ սթիպիվել, հանգստանալ ու կշռադատել այն ամեն օտարուսին ու նորը, ինչ նա իմացավ այդ ժամանակաշրջանում: Բայց հենց որ Սրյոլ եկավ՝ հիվանդացավ: Հիվանդությունից աչք բանալով՝ Պիեռն իր շուրջը տեսավ իր երկու սպասավորներին, որ եկել էին Մոսկվայից, — Տերենտիին ու Վասիլյին, և ավագ իշխանադատեր, որը, ապրելով ելցում, Պիեռի կալվածքում և իմանալով նրա ազատվելու և հիվանդության մասին, եկել էր նրա մոտ՝ նրան խնամելու:

Իր սպաքինման ժամանակ միայն Պիեռը կամաց-կամաց մոռացավ վերջին ամիսներն իր համար սովորական դարձած սպավորությունները և ընտելանում էր այն բանին, որ ոչ ոք վազն իրեն որևէ տեղ չի քշի, որ իր տաք անկողինը ոչ ոք չի խլի և որ ինքը հավանորեն կունենա թե ճաշ, թե թեյ, թե ընթրիք: Բայց երազում նա դեռ երկար իրեն տեսնում էր գերության նույն պայմաններում: Այդպես էլ Պիեռը կամաց-կամաց հասկանում էր այն նորությունները, ինչ իմացել էր գերությունից ազատվելուց հետո. — իշխան Անգրեյի մահը, կնոջ մահը, Ֆրանսացիների ոչնչացումը:

Ազատության ուրախագին զգացումը, — այն լիակատար, անկապտելի, մարդուն ներհատուկ ազատության, որի գրտակցությունը նա առաջին անգամ ապրեց առաջին դադարին՝ Մոսկվայից դուրս գալիս, — լցրել էր Պիեռի սիրտը նրա ապաքինության օրերին: Նա զարմանում էր, որ այդ ներքին ազատությունը, որ անկախ է այն արտաքին հանգամանքներից, այժմ կարծես չափից ավելի, փարթամորեն շրջապատվում էր և արտաքին ազատությամբ: Նա մենակ էր օտար քաղաքում,

առանց ծանոթների: Ոչ ոք ոչինչ չէր պահանջում նրանից, նրան որևէ տեղ չէին ուղարկում: Ամենը, ինչ ցանկանում էր, ունեւր. առաջ նրան մշտապես տանջող մտքերը կնոջ մասին՝ այլևս չկային, որովհետև արդեն կինն էլ չկար:

— Ախ, որքան լավ է: Որքան հիանալի, — ասում էր նա իրեն, երբ մոտեցնում էին նրան մաքուր ծածկված սեղանը՝ բուրավետ մսաջրով կամ երբ գիշերը պառկում էր փափուկ, մաքուր անկողնում, երբ հիշում էր, որ կինն ու Ֆրանսացիք չկան այլևս: — Ախ, ի՞նչ լավ է, ի՞նչ հիանալի:

Եվ հին սովորություններ նա հարց էր տալիս իրեն. «է, հետո ի՞նչ. ի՞նչ պիտի անեմ ես»: Եվ անմիջապես պատասխանում էր իրեն. «Ոչինչ: Պիտի ապրեմ: Ախ, ինչ հիանալի է»:

Այն իսկ բանը, որով նա տանջվում էր առաջ, որը փնտրում էր շարունակ՝ կյանքի նպատակը, այժմ գոյություն չունեւր նրա ամար: Կյանքի այդ փնտրվող նպատակը այժմ պատահաբար չէր, որ գոյություն չունեւր նրա համար միայն ներհարսպին, բայց նա զգում էր, որ դա չկա և չի կարող լինել: Եվ նպատակի այդ իսկ բացակայությունն էր նրան տալիս այն լրիվ, խնդագին գիտակցությունը ազատության, որն այդ ժամանակ կազմում էր նրա երջանկությունը:

Նա չէր կարող նպատակ ունենալ, որովհետև այժմ հավատ ուներ, — ոչ թե հավատ որևէ կարգի կամ խոսքի, կամ մտքի նկատմամբ, այլ հավատ առ կենդանի, միշտ զգացվող աստվածը: Առաջ նա աստծուն որոնում էր իրեն առաջադրած նպատակներում: Նպատակի այդ որոնումը որոնումն էր միայն աստծու: Եվ հանկարծ նա իր գերության մեջ իմացավ՝ ոչ թե բառերով, ոչ թե դատողություններով, այլ անմիջական զգացմունքով իմացավ այն, ինչ վաղուց արդեն դայակն ասում էր նրան. թե աստված՝ ահավասիկ սա է, այստեղ է, ամենուրեք: Նա գերության մեջ իմացավ, որ աստված Կարաւանկի մեջ ավելի մեծ է, անսահման ու անհասանելի, քան մասունների ճանաչած տիեզերական Արխիտեկտոնի մեջ: Նա ապրում էր զգացումն այն մարդու, որ որոնածը գտել է իր որոնքի տակ, այն ժամանակ, երբ լաբում էր տեսողությունը, նայելով իրենից հեռու: Նա իր ամբողջ կյանքում, շրջապատի մարդկանց գրեթե ավերելից, նայում էր ինչ-որ հեռու տեղ, մինչդեռ հարկա-

վոր էր ոչ թե տեսողութիւնը լարել, այլ միայն նայել իր առջևը:

Առաջ նա չէր կարողանում մեծը, անհասանելին ու անսահմանելին տեսնել ո՛չ մի բանում: Նա զգում էր միայն, որ դա պետք է լինի մի տեղ, ու որոնում էր նրան: Ամեն մի մոտ, հասկանալի բանում նա տեսնում էր միայն սահմանափակը, մանրը, կենցաղայինը, անիմաստը: Նա զինվում էր մտավոր դիտակով և նայում հեռուն, այնտեղ, ուր այդ մանրը, կենցաղայինը, թաքնվելով մշուշապատ հեռվում, նրան թվում էր մեծ ու անսահման միայն նրա համար, որ պարզ չէր երևում: Այդպես էր նրան ներկայանում եվրոպական կյանքը, քաղաքականութիւնը, մասնութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, մարդասիրութիւնը: Բայց այն ժամանակ էլ, այն բոլորներին, որ նա համարում էր իր թուութիւնը, նրա միտքը թափանցում էր և այդ հեռուն, ու այնտեղ էլ նա տեսնում էր նույն մանրունքը, կենցաղայինը, առօրյան, անիմաստը: Իսկ այժմ նա սովորեց ամեն բանում տեսնել մեծը, մշտնջենականը և անսահմանելին, ուստի և բնական է, որպէսզի նրան տեսներ, վայելեր նրան հայեցութեամբ, նա նետեց դիտակը, որով մինչ այժմ նայում էր մարդկանց գլուխների վրայից, և ուրախորեն հայեց իր շուրջը մշտնջենապես փոխվող, մշտնջենապես մեծ, անհասանելի ու անսահմանելի կյանքը: Եվ որքան ավելի մոտ էր նայում, նա այնքան ավելի հանգիստ էր ու երջանիկ: Առաջ նրա մտավոր բոլոր կառուցվածքներն ավերող սարսափելի հարցը՝ ինչո՞ւ, այժմ գոյութիւն չունեն նրա համար: Հիմա այդ հարցին՝ ինչո՞ւ, նրա հոգում միշտ պատրաստ էր մի պարզ պատասխան. նրա համար, որ կա աստված, այն աստվածը, առանց որի կամքի՝ մազ չի ընկնում մարդու գլխից:

XIII

Պիեռը գրեթե չէր փոխվել իր արտաքին ձևերով: Արտաքուստ նա ճիշտ նույն էր, ինչ որ առաջ: Նույնպես, ինչպես և առաջ, նա ցրված էր և թվում էր դբադված ոչ այն բանով, ինչ աչքերի առաջ էր, այլ ինչ-որ իր, առանձին բանով: Նրա առաջ-

վա և այժմյան կացութեան տարբերութիւնը կայանում էր նրանում, որ առաջ, երբ նա մոռանում էր այն, ինչ առջևն էր, այն, ի՛նչ ասում էին, նա ճակատը տառապալից կնճռած, կարծես փորձում էր ու չէր կարողանում տեսնել ինչ-որ մի բան, իրենից հեռու կանգնած: Հիմա նա նույնպես մոռանում էր այն, ինչ ասում էին իրեն, և այն, ինչ առջևն էր. բայց այժմ, հազիվ նկատելի, կարծես հեզնական, ժպիտով ուշադիր էր նայում էր այն իսկ բանը, ինչ առջևն էր, ուշադիր լսում էր այն, ինչ ասում էին իրեն, թեև, ակներև, տեսնում ու լսում էր ինչ-որ բոլորովին այլ բան: Առաջ նա թվում էր թեև բարի մարդ, բայց դժբախտ. և այդ պատճառով մարդիկ ակամա հեռանում էին նրանից: Այժմ կյանքի ուրախութեան ժպիտը շարունակ խաղում էր նրա բերանի շուրջը, և նրա աչքերում փայլում էր կարեկցութիւն դեպի մարդիկ և մի հարց. արդո՞ք նրանք նույնպես գո՞հ են, ինչպես և ինքը: Եվ մարդկանց համար հաճելի էր նրա ներկայութեամբ:

Առաջ նա շատ խոստում էր, տաքանում էր, երբ խոսում էր, ու սակավ էր լսում. այժմ նա հազվադեպ էր տարվում խոսակցութեամբ և կարողանում էր լսել այնպես, որ մարդիկ սիրով էին արտահայտում նրան իրենց ամենանվիրական գաղտնիքները:

Իշխանադուստրը, որ երբեք չէր սիրել Պիեռին և դեպ նա առանձին թշնամական զգացմունք էր տածում այն օրից, երբ ծեր կոմսի մահից հետո նա իրեն պարտավորված էր զգում Պիեռին, սրտնեղութեամբ ու զարմանքով, կարճատև մնալով Սրյոլում, ուր նա եկել էր դիտավորութեամբ ապացուցելու Պիեռին, որ, շնայած նրա ապերախտութեանը, ինքը պարտքն է համարում նրան խնամել, իշխանադուստրը շուտով զգաց, որ ինքը սիրում է նրան: Պիեռը ոչ մի բանով չէր շողջորթում իշխանադուստր բարեհաճութիւնը: Նա միայն հետաքրքրութեամբ դիտում էր նրան: Առաջ իշխանադուստրն զգում էր, որ նրա հայացքում՝ իրեն նայելիս՝ անտարբերութիւն կար և հեզանք, և իշխանադուստրը, ինչպես և ուրիշ մարդկանց առջև, կծկվում էր նրա առջև ու ցուցադրում միայն իր կյանքի մարտական կողմը. այժմ, ընդհակառակը, իշխանադուստրն զգում էր, որ նա կարծես փորփրում էր գտնելու իր՝ իշխանա-

դստեր կլանքի ամենամտերմական կողմերը. և իշխանադուստրըն սկզբում անվստահությամբ, իսկ հետո երախտագիտությամբ ցույց էր տալիս իր բնավորության թաքցրած լավ կողմերը:

Ամենախորամանկ մարդը չէր կարող պելի հմտորեն ձեռք բերել իշխանադուստր վստահությունը, հարուցանելով նրա ջահելության լավագույն ժամանակների հիշողությունները և համակրանք ցույց տալով նրանց հանդեպ: Մինչդեռ Պիեռի ամբողջ խորամանկությունը կայանում էր միայն նրանում, որ նա փնտրում էր իր բավականությունը, շարացած, չոր և յուրովի հպարտ իշխանադուստր մեջ հարուցանելով մարդկային զգացմունքներ:

— Այո, նա շատ, շատ բարի մարդ է, երբ գտնվում է ոչ թե վատ մարդկանց ազդեցության տակ, այլ այնպիսի մարդկանց, ինչպես ես, — ասում էր իշխանադուստրն ինքն իրեն:

Պիեռի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունը յուրովի նրկատեցին և նրա ծառաները — Տերենտին ու Վասկան: Նրանք գտնում էին, որ նա շատ է հասարակ դարձել: Տերենտին հաճախ, աչալի հագուստները հանելով, նրա կոշիկներն ու զգեստները ձեռին, բարի գիշեր մաղթելով, դանդաղում էր հեռանալ, առաջնորդ, թե ազան խոսակցություն չի՞ սկսի արդյոք: Եվ մեծ մասամբ Պիեռը կանգնեցնում էր Տերենտին, ասելով, թե ինքը խոսել է ուզում:

— Դե, ասա տեսնեմ... դուք ինչպե՞ս ձեզ համար ուտելիք ճարեցիք, — հարցնում էր նա:

Եվ Տերենտին սկսում էր պատմել Մոսկվայի ավերման մասին, հանգուցյալ կոմսի մասին և երկար կանգնած, հագուստը ձեռին, պատմելով, իսկ երբեմն Պիեռի պատմությունները լսելով, հաճելի գիտակցությամբ, որ ազան մոտ է իրեն, քաշվում էր նախասենյակը:

Բժիշկը, որ բուժում էր Պիեռին և յուրաքանչյուր օր այցելում նրան, շոյած այն բանին, որ, բժիշկների պարս ազանությամբ, իր պարտքն էր համարում ընդունել մի մարդու տեսք, որի յուրաքանչյուր բույնն թանկ է տառապող մարդկության համար, ժամերով նստում էր Պիեռի մոտ, պատմում իր սիրած

պատմությունները և գիտողությունները առհասարակ հիվանդների և մանավանդ դամանների բնավորության մասին:

— Այ, ձեզ պես մարդու հետ խոսելը հաճելի է. այն չէ, ինչ մեզ մոտ գավառում, — ասում էր նա:

Օրյուլում ապրում էին մի քանի գերի ֆրանսացի սպաներ, և բժիշկը բերեց նրանցից մեկին, մի շահել իտալացի սպայի:

Այդ սպան սկսեց գնալ-գալ Պիեռի մոտ, և իշխանադուստրը ծիծաղում էր այն քնքուշ զգացմունքների վրա, որ արտահայտում էր իտալացին դեպի Պիեռը:

Իտալացին, ըստ երևույթին, իրեն երջանիկ էր զգում միայն այն ժամանակ, երբ կարող էր գալ Պիեռի մոտ և խոսել ու պատմել նրան իր անցյալի մասին, իր ընտանեկան կյանքի մասին, իր սիրո մասին ու իր գայրույթը թափել ֆրանսացիների վրա և մանավանդ նապոլեոնի վրա:

— Եթե բոլոր ուսաներ զեթ փոքր շափով նման են ձեզ, — ասում էր նա Պիեռին, — c'est un sacrilège que de faire la guerre à un peuple comme le vôtre¹. դուք, որ այնքան տուժել եք ֆրանսացիներից, դուք անգամ ոխ չունեք նրանց հանդեպ:

Եվ իտալացու բուռն սիրուն Պիեռն այժմ արժանացել էր միայն նրանով, որ ինքը նրա մեջ զարթեցրել էր հոգու լավագույն հատկությունները ու հրճվում էր դրանցով:

Օրյուլում գտնվելու վերջին օրերը Պիեռի մոտ եկավ նրա հին ծանոթ մասնը, կոմս Վիլլարսկին, այն իսկ մարդը, որ 1807 թվին նրան մտցրեց միաբանության մեջ: Վիլլարսկին ամուսնացած էր մի հարուստ ռուս կնոջ հետ, որը խոշոր կալվածքներ ուներ Օրյուլի նահանգում, և քաղաքում ժամանակավոր պաշտոն ուներ պարենավորման բաժնում:

Իմանալով, որ Բեգուլտովը Օրյուլումն է, Վիլլարսկին, թեև երբեք թեթևակի էլ ծանոթ չէր նրան, եկավ նրա մոտ բարեկամության ու մոտիկության այն հայտարարություններով, որ անում են սովորաբար միմյանց մարդիկ, անապատում հանդիպելով: Վիլլարսկին ձանձրանում էր Օրյուլում և երջա-

¹ Այդ սրբապղծություն է՝ կռվել այնպիսի ժողովրդի հետ, ինչպես դուք եք:

նիկ էր, հանդիպելով մի մարդու, որ իր շրջանից էր և միևնույն, ինչպես ինքն էր կարծում, շահերն ունեւր:

Բայց, ի գարմանս իր, Վիլլարսկին նկատեց շուտով, որ Պիեռը շատ էր ետ մնացել իսկական կյանքից և ընկել էր, ինչպես նա ինքը բնորոշեց Պիեռին, ապատիայի և էգոիզմի մեջ:
— Vous vous encroûtez, mon cher¹, — ասում էր նա Պիեռին:

Չնայած դրան, Վիլլարսկուն ավելի հաճելի էր լինել Պիեռի հետ, քան առաջ, և նա ամեն օր լինում էր նրա մոտ: Իսկ Պիեռը, նայելով Վիլլարսկուն և լսելով նրան այժմ, տարօրինակ և անհավատալի էր մտածել, որ ինքը մոտ ժամանակներս այդպիսին է եղել:

Վիլլարսկին ամուսնացած, ընտանիքավոր մարդ էր, զբաղված թե կնոջ կալվածքի գործերով, թե ծառայությամբ, թե ընտանիքով: Նա գտնում էր, որ բոլոր այդ զբաղումներն խոչընդոտ են կյանքում և որ դրանք բոլորն արհամարհելի են, որովհետև նրանք նստառակ ունեն անձնապես իր և ընտանիքի բարիքը: Ռազմական, վարչական, քաղաքական, մաստնական նկատառումները շարունակ կլանում էին նրա ուշադրությունը: Եվ Պիեռը, շաղխատելով փոխել նրա հայացքը, չդատապարտելով նրան, իր, այժմ մշտապես հանդարտ, ուրախ հեզնանքով հրճվում էր այդ տարօրինակ, իրեն այնքան ծանոթ երեվույթի վրա:

Իր հարաբերությունների մեջ՝ Վիլլարսկու հետ, իշխանադատեր հետ, բժշկի հետ, բոլոր մարդկանց հետ, որոնց նա հանդիպում էր այժմ, Պիեռը մի նոր գիծ ուներ, որ արժանաշնում էր նրան բոլոր մարդկանց բարեհաճությանը. դա ընդունումն էր այն հնարավորության, թե յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ունի մտածել, զգալ և իրերին նայել յուրովի. ընդունել, թե հնարավոր չէ խոսքերով տարհամոզել մարդկանց յուրաքանչյուր մարդու այդ օրինական առանձնահատկությունը, որ առաջ հուզում և զղայնացնում էր Պիեռին, այժմ կազմում էր հիմքը նրա՝ մարդկանց նկատմամբ ունեցած կարեկցության ու հետաքրքրության: Մարդկանց հայացքների տարբերու-

թյունը, երբեմն միանգամայն հակասությունը իրենց կյանքի ու միմյանց հետ՝ ուրախացնում էր Պիեռին և առաջացնում էր նրանում հեզնական ու հեզ մի ժպիտ:

Պրակտիկ գործերում Պիեռն այժմ անսպասելի զգաց, որ ինքն ունի ծանրության կենտրոն, ինչ առաջ չկար: Առաջ յուրաքանչյուր դրամական խնդիր, մանավանդ դրամական խնդրանքներ, որոնց նա որպես շատ հարուստ մարդ ենթարկվում էր շատ հաճախ, դնում էին նրան անել հուզումների ու տարակուսանքների մեջ: Տա՛լ, թե շտալ, — հարցնում էր նա իրեն: — Ես ունեմ, իսկ նրան հարկավոր է: Բաց մի ուրիշին ավելի է հարկավոր: Ո՛ւմ է ավելի հարկավոր: Բայց գուցե երկուսն էլ խաբեբանե՞ր են: Ու բոլոր այդ ենթադրություններից նա առաջ որևէ ելք չէր գտնում ու տալիս էր բոլորին, քանի տալու բան կար: Ծիշտ նույնպիսի տարակուսանքի մեջ էր գտնվում նա առաջ իր կարողությանը վերաբերող ամեն մի հարցում, երբ մեկն ասում էր, թե պետք է վարվել այսպես, իսկ մյուսը՝ այլ կերպ:

Այժմ, ի գարմանս իր, նա գտավ, որ բոլոր այդ խնդիրներում չկային այլևս կասկածներ ու տարակուսանքներ: Նրա մեջ այժմ երևաց դատավոր, որ ինչ-որ իրեն իսկ անհայտ-անծանոթ օրենքների համաձայն վճռում էր, թե ի՞նչ պետք է և ի՞նչ չպետք է անել:

Նա առաջվա պես անտարբեր էր դեպի դրամական գործերը. բայց այժմ նա անկասկած գիտեր, թե ի՞նչ պետք է անել և ի՞նչ չպետք է անել: Այդ նոր դատավորի թելադրանքի առաջին գործադրությունը եղավ նրա համար խնդրանքը գերի ֆրանսացի գնդապետի, որն եկավ նրա մոտ, շատ երկար պատմեց իր քաջագործությունների մասին և վերջում գրեթե պահանջ դրեց, որ Պիեռը 4000 ֆրանկ տա իրեն՝ կնոջն ու երեխաներին ուղարկելու համար: Պիեռն առանց փոքր իսկ դժվարության ու լարումի մերժեց նրան, հետագայում զարմանալով, թե որքան սլարզ ու հեշտ էր այն, ինչ առաջ թվում էր անլուծելիորեն դժվար: Իրա հետ միասին հենց այդտեղ, գնդապետին մերժելով, նա վճռեց, թե անհրաժեշտ է խորամանկություն գործադրել նրա համար, որպեսզի, Օրյուլից մեկնելիս, ստիպի իտալացի սպային փող վերցնել, որի կարիքը նա, ըստ երևույթին,

¹ Դուք ընկնում եք, սիրելիս:

զգում էր: Պիեռի համար պրակտիկ գործերի նկատմամբ հաստատուն հայացքի նոր ապացույցն եղավ կնոջ պարտքերի խնդիրը և Մոսկվայի տներն ու ամառանոցները նորոգելու կամ շնորոգելու հարցը վճռելը:

Նրա մոտ՝ Օրյուլ եկավ գլխավոր կառավարիչը, և Պիեռը նրա հետ կազմեց իր փոխված եկամուտների ընդհանուր հաշիվը: Մոսկվայի հրդեհը Պիեռին նստել էր, գլխավոր կառավարչի հաշվով, մոտ երկու միլիոն:

Գլխավոր կառավարիչը, ի մխիթարություն այդ կորուստների, Պիեռին մի հաշիվ ներկայացրեց այն մասին, թե չնայած այդ կորուստներին, նրա եկամուտները ոչ միայն չեն պակասի, այլ կավելանան, եթե նա հրաժարվի վճարել այն պարտքերը, որ մնացել են կոմսուհուց հետո, մի բան, որին ինքը չի կարող պարտավոր լինել, և եթե նա շնորոգի Մոսկվայի իր տները և մերձմոսկովյան ամառանոցները, որոնք տարեկան նստում էին 80 հազար և ոչ մի եկամուտ չէին բերում:

— Այո, այո, այդ ճիշտ է, — ասավ Պիեռը, ուրախ ժպտալով: — Այո, այո, ինձ ոչինչ հարկավոր չէ դրանցից: Ավերումից ես ավելի շատ եմ հարստացել:

Բայց հունվարին Սավելիչը եկավ Մոսկվայից, պատմեց Մոսկվայի դրության մասին, այն նախահաշվի, որ կազմել էր ճարտարապետը տունը և մերձմոսկովյան ամառանոցը նորոգելու համար, խոսելով այդ մասին, որպես վճռված գործի մասին: Այդ իսկ միջոցին Պիեռը նամակներ ստացավ իշխան Վասիլիից և ուրիշ ծանոթներից՝ Պետերբուրգից: Նամակներում խոսվում էր կնոջ պարտքերի մասին: Եվ Պիեռը վճռեց, որ կառավարչի իրեն այնքան դուր եկած ծրագիրը ճիշտ չէ և որ ինքը պետք է գնա Պետերբուրգ՝ կնոջ գործերը վերջացնել և հաստատվի Մոսկվայում: Թե ինչի էր այդ պետք, նա չգիտեր, բայց գիտեր անտարակույս, որ դա պետք է: Նրա եկամուտներն այդ որոշման հետևանքով նվազում էին երեք քառորդով: Բայց դա պետք էր. նա այդ զգում էր:

Վիլյարսկին գնում էր Մոսկվա, և նրանք պայմանավորվեցին գնալ միասին:

Պիեռն իր ապաքինության ամբողջ ժամանակաբաժանում՝ Օրյուլում ապրում էր ուրախության, ազատության, կյանքի

զգացում. բայց երբ նա իր ճանապարհորդության ժամանակ իրեն զգաց ազատ աշխարհում, տեսավ հարյուրավոր նոր դեմքեր, այդ զգացումն է՛լ ավելի ուժեղացավ: Նա ճանապարհորդության ամբողջ միջոցին ապրում էր արձակուրդի մեջ գրտնըվող դպրոցականի ուրախություն: Բոլոր մարդիկ՝ կառույցներ, վերակացուներ, գլուղացիները ճանապարհին կամ գլուղում, բոլորը նրա համար ունեին նոր իմաստ: Վիլյարսկու ներկայությունն ու դիտողությունները, որը շարունակ գանգատվում էր Ռուսաստանի աղքատության, եվրոպայից ետ մնալու, սոցիալական վրա, բարձրացնում էին միայն Պիեռի ուրախությունը: Այնտեղ, ուր Վիլյարսկին տեսնում էր մեռելություն, Պիեռը տեսնում էր կենսականության անսովոր հզոր ուժ, այն ուժը, որն այդ ձյունների մեջ, այդ տարածության վրա, պահպանում էր այդ ամբողջ, յուրահատուկ և եղակի ժողովրդի կյանքը: Նա Վիլյարսկուն չէր հակաճառում և, կարծես նրա հետ համաձայնելով (որովհետև կեղծ համաձայնությունը ամենակարճ միջոցն էր գանց անել դատողությունները, որոնցից ոչինչ չէր կարող ստացվել), ուրախ ժպտում էր, նրան լսելով:

XIV

Նույնպես, ինչպես դժվար է բացատրել, թե ինչի՞ համար, ո՛ւր են շտապում մրջյունները իրենց քանդված-ցրված թումբերից. ոմանք հեռանում են թմբից, քաշ տալով աղբի կտորիկներ, ձվեր ու մեռած մարմիններ, մյուսները գնում են ետ՝ դեպի թումբը. ինչի՞ համար են նրանք ընդհարվում, վազում հասնում իրար, կովում. նույնպես դժվար կլիներ բացատրել այն պատճառները, որ ոուս մարդկանց ստիպեցին Ֆրանսուզիների հեռանալուց հետո խմբվել այն տեղը, որ առաջ կոչվում էր Մոսկվա: Բայց նույնպես, ինչպես, նայելով քանդված թմբի շուրջը ցրված մրջյուններին, չնայած թմբի լրիվ ոչնչացումին, երևում է, ըստ վիտացող միջատների կաշտնության, եռանդի, անհամար լինելու, որ ամեն ինչ կործանված է, բացի անկրճանելի, անյուրթ մի ինչ-որ բանից, որ կազմում է թումբը:

բնի բովանդակ ուժը,— այնպես էլ Մոսկվան հոկտեմբեր ամսին, շնայած այն բանին, որ շկար ոչ իշխանութիւն, ոչ եկեղեցիներ, ոչ սրբութիւն, ոչ հարստութիւններ, ոչ տներ, է՛ր նույն Մոսկվան, ինչպիսին էր օգոստոսին: Ամեն ինչ քանդված էր, բացի մի ինչ-որ աննյութ, բայց հզոր ու անկործանելի բանից:

Քշնամուց մաքրելուց հետո ամեն կողմից Մոսկվա ձգտող մարդկանց մղումները շատ բազմազան էին, անձնական և աւաջին շրջանում մեծ մասամբ,— վայրագ, կենդանական: Մի մուտմ միայն ընդհանուր էր բոլորի համար — դա ձգտումն էր այնտեղ, դեպ այն վայրը, որ առաջ կոչվում էր Մոսկվա, այդտեղ իրենց գործունեութիւնը կիրարկելու:

Մի շաբաթ հետո Մոսկվայում արդեն 15 հազար բնակիչ կար, երկու շաբաթ հետո 25 հազար և այլն: Հետզհետե ավելանալով ու ավելանալով, այդ քանակը 1813-ի աշնանը հասավ մի թվի, որ գերազանցում էր 12 թվի բնակչութիւնը:

Առաջին առաւ մարդիկը, որ մտան Մոսկվա, Վինցինգերոզի ջոկատի կազակներն էին, հարկան շեների գյուղացիները և Մոսկվայից փախած ու նրա շրջակայքում թաքնված բնակիչները: Ավերված Մոսկվան մտած ուռեսները, տեսնելով քաղաքը կողոպտված, նույնպես սկսեցին կողոպտել: Նրանք շարունակեցին այն, ինչ անում էին Ֆրանսացիք: Գյուղացիների սայլերը Մոսկվա էին գալիս նրա համար, որ գյուղերը կրեն ամենը, ինչ ընկած էր Մոսկվայի ավերված տներում ու փողոցներում: Կազակներն իրենց կայաններն էին տանում, ինչ կարողանում էին. տների տերերը հավաքում էին այն՝ բոլորը, ինչ գտնում էին ուրիշ տներում, և տանում էին իրենց այն պատրվակով, թե դա իրենց սեփականութիւնն է եղել:

Բայց առաջին կողոպտիչների հետևից եկան ուրիշները, երրորդները, և կողոպտան օրեցօր, կողոպտիչների ավելանալու համեմատ, դառնում էր ավելի ու ավելի դժվարին և ընդունում առավել որոշակի ձևեր:

Ֆրանսացիները Մոսկվան գտան թեև դատարկ, բայց օրգանապես կանոնավոր ապրող քաղաքի բոլոր ձևերով, տարբեր գործունեութեամբ՝ առևտրի, արհեստների, պերճանքի, պետական կառավարման, կրոնի տարբեր գործունեութեամբ:

Այդ ձևերն անկենդան էին, բայց տակավին գոյութիւն ունեին: Կային խանութներ, մագազիններ, ալրանոցներ, շուկաներ,— մեծ մասամբ ապրանքներով. կային գործարաններ, արհեստանոցներ. կային պալատներ, հարուստ տներ՝ լիքը պերճանքի առարկաներով. կային հիվանդանոցներ, բանտեր, ատենատներ, էկեղեցիներ, տաճարներ: Որքան երկար էին մնում Ֆրանսացիք, այնքան ավելի ոչնչանում էին քաղաքային կյանքի այս ձևերը, և ի վերջո ամեն ինչ միաձուլվեց դարձավ կողոպտուտի մի անբաժանելի, անկենդան ասպարեզ:

Ֆրանսացիների կողոպուտը որքան ավելի էր շարունակվում, այնքան ավելի շատ էր ավերում քայքայում Մոսկվայի հարստութիւնները և կողոպտիչների ուժերը: Ռուսների կողոպուտը, որով սկսվեց մայրաքաղաքի գրավումը ուսուների կողմից, որքան երկար էր շարունակվում, որքան շատ մարդ էր մասնակցում դրան, այնքան ավելի շուտ էր վերականգնում նա Մոսկվայի հարստութիւնը և քաղաքի կանոնավոր կյանքը:

Կողոպտիչներից բացի, ամենատարբեր տեսակի մարդիկ, մղված ո՛րը հետաքրքրութիւնից, ո՛րը ծառայութեան պարտականութեամբ, ո՛րը հաշվով,— տնտեսներ, հոգևորականութիւն, բարձրագույն և ստորին շինովնիկներ, առևտրականներ, գյուղացիներ,— ամեն կողմից, ինչպես արյունը դեպի սիրտը, հոսում էր դեպի Մոսկվա:

Մի շաբաթ հետո արդեն գյուղացիներին, որ դատարկ սայլերով եկել էին իրեր տանելու, իշխանութիւնը կանգնեցրեց և հարկադրեց, որ մնաժ մարմինները կրեն քաղաքից: Ուրիշ գյուղացիներ, լսելով ընկերների անհաջողութեան մասին, գալիս էին քաղաք՝ հետները բերելով հաց, վարսակ, խոտ, ու միմյանց գներն իջեցնում էին առաջվան գներից ավելի ցած: Հյուանների արտեղները, բարձր վաստակի հույսով, յուրաքանչյուր օր մտնում էին Մոսկվա, և ամեն կողմ շինվում էին նոր և նորոգվում հին, այրված տները: Վաճառականները հոլիկներում առևտուր էին սկսել: Ճաշարաններ, իջևաններ էին սարքվել վառված տներում: Հոգևորականութիւնը վերսկսեց ժամերգութիւնը բազմաթիվ շայրված եկեղեցիներում: Նրվիրատուները բերում էին կողոպտված եկեղեցական սպասքներ: Չինվոնիկներն իրենց մահուղով ծածկված սեղանները և

թղթերով լի պահարանները հարմարեցնում էին փոքրիկ սենյակներում: Բարձրագույն իշխանությունը և ոստիկանությունը կարգադրում էին Ֆրանսացիներից հետո մնացած բարեքի քաշխումը: Այն տների տերերը, որոնց մեջ շատ էր թողնված այլ տներից բերված իրեր, գանգատվում էին, թե անարդարացի կերպով բոլոր իրերը կրում են Գրանտվիտի պալատը, մյուսները պնդում էին, թե Ֆրանսացիները տարբեր տներից իրերը կրել են մի տեղ, ուստի անարդար է տնատիրոջը տալ այն իրերը, որ գտնվել են նրա մոտ: Հայհոյում էին ոստիկանությունը, կաշառում էին նրան. տասնապատիկ հաշիվներ էին գրում այլմտ ճարտարական իրերի համար. պահանջում էին նպաստ: Կեմս Ռասսոպչիեր գրում էր իր թռուցիկ-կոչերը:

XV

Հունվարի վերջում Պիեռն եկավ Մոսկվա և տեղավորվեց իր տան անվնաս մնացած թեկակում: Նա այցելեց կոմս Ռասսոպչիին, Մոսկվա վերադարձած մի քանի ժանոթների, և պատրաստվում էր 3-րդ օրը մեկնել Պետերբուրգ: Բոլորը հաղթանակ էին տոնում. ամեն ինչ ետուն կյանք էր ապրում ավերված ու կենդանացող մայրաքաղաքում: Բոլորն ուրախ էին Պիեռի համար. բոլորը ցանկանում էին տեսնել նրան և բոլորը հարցուփորձ էին անում նրան, թե ինչ է տեսել: Պիեռն իրեն առանձնապես բարեկամաբար տրամադրված էր զգում դեպի բոլոր մարդիկ, որոնց հանդիպում էր. բայց այժմ նա իրեն ակամա զգուշ ու զգաստ էր պահում բոլոր մարդկանց հետ, այնպես, որպեսզի որևէ բանով իրեն չկապի: Նա բոլոր հարցումներին, որ անում էին իրեն — կարևոր թե չնչին — կամ թե հարցնում էին՝ որտե՞ղ է ապրելու, տո՞ւն է շինելու արդյոք. ե՞րբ է մեկնում Պետերբուրգ և հանձն չի՞ առնի արդյոք հետք մի փոքրիկ արկղ տանել. — նա պատասխանում էր. այո, զուցե, ես կարծում եմ և այլն:

Ռասսոպչիների մասին նա լսեց, որ նրանք Կոստրոմայումն են, և նաուաշան շատ քիչ էր միտն ընկնում: Եվ եթե միտն էր ընկնում, միայն որպես վաղուց անցածի հաճելի հիշողություն:

Նա իրեն ոչ միայն ազատ էր զգում առօրյա պայմաններից, այլև այդ զգացումից, որն, ինչպես նրան թվում էր, գիտավորյալ կերպով էր ձևացնում, թե ունի:

Մոսկվա գալու երրորդ օրը նա իմացավ Դրուբեցկայներից, որ իշխանադուստր Մարիան Մոսկվայումն է: Իշխան Անդրեյի մահը, տանջանքները և վերջին օրերը հաճախ էին զբաղեցնում Պիեռին, և այժմ, նոր կենդանություն գտնելու նրան: Ճաշի միջոցին իմանալով, որ իշխանադուստր Մարիան Մոսկվայումն է և ապրում է Վլադիմիրկայի վրա գտնվող իր շայրված տանը, նա նույն երեկո զնայց իշխանադուստր մոտ:

Իշխանադուստր Մարիայի մոտ զնալիս՝ ճանապարհին Պիեռը շարունակ մտածում էր իշխան Անդրեյի մասին, նրա հետ ունեցած բարեկամության, նրա հետ ունեցած տարբեր հանդիպումների և մանավանդ վերջին հանդիպման մասին, որ տեղի ունեցավ Բորոգինոյում:

«Մի՞ թե նա մեռել է այն շարացած տրամադրություններ, որ ուներ այն ժամանակ: Մի՞ թե մահից առաջ նրան չի պարզվել կյանքի բացատրությունը», — մտածում էր Պիեռը: Նա հիշեց Կարատակին, նրա մահը, և ակամա սլսեց համեմատել այդ երկու մտրդկանց, որ այնքան տարբեր էին և միաժամանակ այնքան նման այն սիրով, որ ինքը տածում էր դեպի նրանց, և նրանով, որ երկուսն էլ ապրում էին և երկուսն էլ մեռան:

Ամենալուրջ տրամադրություններ Պիեռը մոտեցավ ձեր իշխանի տանը: Այդ տունն անվնաս էր մնացել: Կային այնտեղ ավերման հետքեր, բայց տան բնույթը նույնն էր: Պիեռին դիմավորող խիստ զեմքով ձերուհի սպասավորը կարծես ցանկանում էր հյուրին զգացնել տալ, թե իշխանի բացակայությունը չի խախտում տան կարգը, ասավ, թե իշխանադուստրը բարեհաճել է անցնել իր սենյակները և ընդունում է կիրակի օրերը:

— Հայտնի՞ր. գուցե՞ ընդունում է, — ասավ Պիեռը:

— Լսում եմ, — պատասխանեց սպասավորը, — համեցեք պատկերասրահը:

Մի քանի րոպե անց Պիեռի մոտ եկան սպասավորն ու Դեսալը: Դեսալն իշխանադուստր անունից հայտնեց Պիեռին, որ իշխանադուստրը շատ ուրախ է տեսնել նրան և խնդրում

է, եթե նա կնէրի իշխանադատերն անքաղաքավարութեան համար, բարձրանալ վեր՝ նրա սենյակները:

Ցածր փոքրիկ սենյակում, որը լուսավորված էր մի մոմով, նստած էր իշխանադատըրը և էլի մեկը նրա հետ, սև հագուստով: Պիեռը հիշեց, որ իշխանադատեր մոտ միշտ ընկերուհիներ են լինում, բայց թե ովքեր էին այդ ընկերուհիները, Պիեռը չգիտեր և չէր հիշում: «Սա ընկերուհիներից մեկն է», — մտածեց նա, նայելով սևազգեստ կնոջը:

Իշխանադատըրն արագ վեր կացավ նրան դիմավորելու և ձեռք մեկնեց:

— Այո, — ասավ իշխանադատըրը, նայելով Պիեռի փոխված դեմքին, նրանից հետո, երբ նա համբուրեց իր ձեռքը, — ա՛յ ինչպես ենք մենք հանդիպում իրար: Նա վերջին ժամանակներս էլ հաճախ էր խոսում ձեր մասին, — ասավ նա, աչքերը Պիեռից դարձնելով ընկերուհուն մի ամոթխածութեամբ, որը վայրկենապես զարմացրեց Պիեռին:

— Ես այնքան ուրախացա, իմանալով ձեր փրկվելու մասին: Դա միակ ուրախալի լուրն էր, որ մենք ստացանք վաղուց ի վեր:

Նորից իշխանադատըրն ավելի ևս անհանգիստ նայեց իր ընկերուհուն և ուզեց ինչ-որ ասել. բայց Պիեռն ընդհատեց նրան:

— Կարող եք երևակայել, որ ես ոչինչ չգիտեի նրա մասին, — ասավ նա: — Ես նրան համարում էի սպանված: Բառքը ինչ իմացա, իմացա ուրիշներից, կողմնակի մարդկանցից: Գիտեմ միայն, որ նա ընկել էր Ռոստոֆների մոտ... Ընչպիսի՞ ճակատագիր:

Պիեռը խոսում էր արագ, աշտուժարենա նայեց մի անգամ ընկերուհու դեմքին. տեսավ նրա՝ իր վրա հասած ուշադիր-սիրալիք, հետաքրքիր հայացքը և, ինչպես այդ հաճախ է լինում խոսակցության մեջ, Պիեռը չգիտես ինչո՞ւ զգաց, որ այդ սև-վազգեստ ընկերուհին դուրեկան, բարի, հրաշալի էակ է, որը չի խանգարի իր սրտակից զրույցն իշխանադատըր Մարիայի հետ:

Բայց երբ Պիեռն իր վերջին խոսքերն ասավ Ռոստոֆների մասին, շփոթությունն իշխանադատըր Մարիայի դեմքին ար-

տահայտվեց ավելի սաստիկ: Իշխանադատըրն աչքերը նորից Պիեռի դեմքից արագորեն գցեց սևազգեստ կնոջ երեսը և ասավ.

— Մի՞թե չեք ճանաչում:

Պիեռը մի անգամ էլ նայեց ընկերուհու նուրբ, սև աչքերով և տարօրինակ բերանով դեմքին: Ինչ-որ հարազատ, վաղուց մոռացված և ավելի քան դուրեկան մի բան էր նայում իրեն այդ ուշադիր աչքերից:

«Բայց ոչ, այդ չի կարող լինել, — մտածեց նա: — Այս խիստ, նիհար և գունատ, ծերացած դեմքը: Սա չի կարող նա՛ լինել: Սա միայն հիշողությունն է նրա»: Բայց այդ ժամանակ իշխանադատըր Մարիան ասավ. «Նստաշան»: Եվ ուշադիր աչքերով դեմքը դժվարութեամբ, ճիգով, ինչպես բացվում է ժանգոտած դուռը, ժպտաց, և այդ բացված դռնից հանկարծ բուրեց ու Պիեռին ուղղեց վաղուց մոռացված այն երգանկությունը, որի մասին, մանավանդ այժմ, նա չէր մտածում: Բուրեց, համակեց նրան ու կլանեց ամբողջովին: Երբ նա ժրպտաց, այլևս կասկած չէր կարող լինել. դա նատաշան էր, և Պիեռը սիրում էր նրան:

Առաջին իսկ րոպեին Պիեռն ակամա թե՛ նրան, թե՛ իշխանադատըր Մարիային և, զխավորը, ինքն իրեն ասավ իրեն իսկ անհաշտ գաղտնիքը: Նա կարմրեց ուրախորեն և տառապագին-ցավագնորեն: Նա ուզեց թաքցնել իր հուզումը: Բայց որքան ավելի էր ուզում թաքցնել այն, այնքան ավելի պարզ էր, — ամենաորոշակի խոսքերից ավելի պարզ: — Նա իրեն և նատաշային, և իշխանադատըր Մարիային ասավ, որ ինքը սիրում է նրան:

«Ոչ, սա այնպես, անսպասելիությունից է», — մտածեց Պիեռը: Բայց հենց որ ուզեց սկսած զրույցը շարունակել իշխանադատըր Մարիայի հետ, նա նորից նայեց նատաշային, և էլ ավելի սաստիկ մի կարմրություն ծածկեց նրա դեմքը և ուրախության ու երկյուղի է՛լ ավելի ուժգին մի հուզում համակեց նրա սիրտը: Նա բռնորդ շփոթեց, խճճվեց ու կանգ առավ խոսքի կիսին:

Պիեռը նատաշային շնկատեց, որովհետև բնավ չէր սպասում, թե նրան կտեսնի այստեղ, բայց նա չճանաչեց նատաշային այն պատճառով, որ իր տեսնելուց հետո նրա մեջ կա-

տարված փոփոխությունը հսկայական էր: Նատաշան նիհարել էր և գունատվել: Բայց ա՛յդ շէր նրան անճանաչելի դարձնողը. նրան շէր կարելի ճանաչել առաջին ըուպեին, երբ նա մտավ, այն պատճառով, որ այդ դեմքին, որի աչքերում առաջ փայլում էր միշտ կենսաբախություն թաքուն ժպիտը, այժմ, երբ Պիեռը ներս մտավ և առաջին անգամ նայեց նրան, ժպիտի ստվեր անգամ չկար. աչքերն էին միայն՝ ուշադիր, բարի և տխրագին-հարցական:

Պիեռի շփոթությունը շանդրադարձավ Նատաշայի վրա՝ շփոթությունամբ, այլ միայն բավականությունամբ, որ հազիվ նրկատելի լուսավորեց Նատաշայի ամբողջ դեմքը:

XVI

— Նա եկել է ինձ մոտ հյուր, — ասավ իշխանադուստր Մարիան: — Կոմսն ու կոմսուհին կզան օրերս: Կոմսուհին սարսափելի դրություն մեջ է: Բայց Նատաշան ինքը պետք է տեսներ բժշկին: Նրան զոռով ուղարկեցին ինձ հետ:

— Բայց կա՞ արդյոք մի ընտանիք, որ վիշտ չունենա, — ասավ Պիեռը, դիմելով Նատաշային: — Գիտե՞ք ինչ եղավ այն իսկ օրը, երբ մեզ ազատեցին: Ես տեսա նրան: Ի՛նչ հիանալի տղա էր:

Նատաշան նայեց Պիեռին, և նրա խոսքերին ի պատասխան նրա աչքերը միայն ավելի բացվեցին ու փայլեցին:

— Ի՛նչ կարելի է ասել կամ մտածել մխիթարելու համար, — ասավ Պիեռը: — Ոչինչ: Ի՛նչու պետք է մենք մի այդպես չքնաղ, կյանքով լեցուն տղա:

— Այո, մեր օրերում դժվար կլինեք ապրել առանց հավատի... — ասավ իշխանադուստր Մարիան:

— Այո, այո: Այ դա զուտ ճշմարտություն է, — հապճեպ ընդհատեց Պիեռը:

— Ի՛նչու, — հարցրեց Նատաշան, ուշադիր նայելով Պիեռի աչքերին:

— Ի՛նչպե՞ս թե ինչու, — ասավ իշխանադուստր Մարիան: — Այն միտքը միայն, թե ի՛նչ է սպասում այնտեղ...

Նատաշան, մինչև վերջը շլուրվ իշխանադուստր Մարիանին, նորից հարցականորեն նայեց Պիեռին:

— Նրա համար, — շարունակեց Պիեռը, — որ միայն ա յն մարդը, որը հավատում է, թե կա մեզ կառավարող աստված, կարող է տանել այնպիսի կորուստ, ինչպես նրանը և... ձերը, — ասավ Պիեռը:

Նատաշան բերանը բացեց արդեն, կամենալով ինչ-որ բան ասել, բայց հանկարծ կանգ առավ: Պիեռն շտապեց երեսը շրջել նրանից և դիմեց իշխանադուստր Մարիային, հարցնելով իր բարեկամի վերջին օրերի մասին:

Պիեռի շփոթությունն այժմ գրեթե չբացել էր. բայց դրա հետ միասին նա զգում էր, որ չբացել է ամբողջ իր առաջվան ազատությունը: Նա զգում էր, որ իր յուրաքանչյուր խոսքի, գործողության վրա կա դատավոր, դատաստան, որը նրա համար բոլոր մարդկանց դատաստանից ավելի թանկ է աշխարհում: Նա խոսում էր հիմա և իր խոսքերի հետ միասին կշռադատում այն տպավորությունը, որ թողնելու էին իր խոսքերը Նատաշայի վրա: Նա դիտմամբ շէր ասում ա՛յն, ինչ կարող էր Նատաշային դուր գալ. բայց ինչ էլ ասում էր՝ նա Նատաշայի տեսակետից էր դատում իրեն:

Իշխանադուստր Մարիան դժկամությունամբ, ինչպես այդ միշտ լինում է, սկսեց պատմել այն կացությունը, որի մեջ գտել էր իշխան Անդրեյին: Բայց Պիեռի հարցումները, նրա եռանդուն անհանգիստ հայացքը, նրա հուզումից դողացող դեմքը կամաց-կամաց ստիպեցին իշխանագուստեր մտնել մանրամասնությունների մեջ, որոնք վախենում էր նա նորոգել իր երևակայության մեջ:

— Այո, այո, այդպես, այդպես... — ասում էր Պիեռը, ամբողջ մարմնով իշխանադուստր Մարիայի վրա կոացած և ազահությունամբ լսելով նրա պատմությունը: — Այո, այո. այդպես նա հանգստացա՞վ. մեղմացա՞վ: Նա այնպես հոգու ամբողջ կարողությունամբ մի բան էր փնտրում. լինել կատարելապես լավ, որ նա մահից շէր կարող վախենալ: Նրա այն պակասությունները, որ կային նրա մեջ — եթե դրանք կային — իրենից չէին բխում: Ուրեմն նա մեղմացա՞վ, — ասում էր Պիեռը: — Ի՛նչ երջանկություն, որ նա տեսնեց ձեզ հետ, — ասավ նա

Նատաշային, հանկարծ դառնալով դեպի նա ու նայելով նրան արցունքով լի աչքերով:

Նատաշայի դեմքը ցնցվեց: Նա հոնքերը կիտեց և մի վայրկյան աչքերը խոնարհեց: Մի րոպե նա տատանվեց. խոսե՛լ, թե չխոսել:

— Այո, դա երջանկություն էր,— ասավ նա հանդարտ կրծքային ձայնով.— ինձ համար անշուշտ երջանկություն էր: Նատաշան լռեց:— Եվ նա... նա... նա ասավ, որ ինքն այդ ցանկանում էր այն րոպեին, երբ ես եկա նրա մոտ...

Նատաշայի ձայնը կտրվեց: Նա շառագունեց, ձեռները սեղմեց ծնկների վրա և հանկարծ, երևում է, ջանք գործ դնելով իր վրա, գլուխը բարձրացրեց և սկսեց արագորեն խոսել.

— Մենք ոչինչ չգիտեինք, երբ մեկնեցինք Մոսկվայից: Ես չէի համարձակվում հարցնել նրա մասին: Եվ հանկարծ Սոնյան ինձ ասավ, թե նա մեզ հետ է: Ես ոչինչ չէի մտածում, չէի կարողանում պատկերացնել, թե ի՛նչ կացություն մեզ է. ինձ հարկավոր էր միայն նրան տեսնել, լինել նրա հետ,— ասում էր Նատաշան, դուգալով ու շնչահատվելով:

Եվ, թույլ շտալով ընդհատել իրեն, նա պատմեց այն, ինչ դեռ երբևէ ոչ ոքի չէր պատմել. այն բոլորը, ինչ նա ապրել էր իրենց ճանապարհորդության և Յարոսլավլի կյանքի երեք շաբաթվա մեջ:

Պիեռը լսում էր նրան բերանաբաց, չհեռացնելով նրանից. իր արցունքակալած աչքերը: Նատաշային լսելով՝ նա չէր մըտածում ոչ իշխան Անդրեյի մասին, ոչ մահվան մասին, ոչ էլ այն մասին, ի՛նչ նա էր պատմում: Նա լսում էր Նատաշային և միայն խղճում նրան այն տառապանքի՝ համար, որ ապրում էր այժմ, պատմելով:

Իշխանադուստրը, արցունքները զսպելու ցանկությունից կնճռած դեմքով, նստել էր Նատաշայի կողքին ու լսում էր առաջին անգամ եղբոր վերջին օրերի սիրո պատմությունը:

Այդ տառապալից և ուրախ պատմությունն, ըստ երևույթին, անհրաժեշտ էր Նատաշայի համար:

Նա խոսում էր, ամենաաննշան մանրամասնությունները խառնելով ամենամտերմական գաղտնիքների հետ, և, թվում

էր, երբեք չէր կարող վերջացնել: Նա մի քանի անգամ կրկնեց նույնը:

Դուան հետևից լսվեց Դեսալի ձայնը, որ հարցնում էր, թե նիկոլուշկան կարո՞ղ է մտնել հրաժեշտ տալ:

— Ահա և բոլորը, բոլորը...— ասավ Նատաշան:

Նա արագ վեր կացավ այն ժամանակ, երբ ներս էր մտնում նիկոլուշկան, ու գրեթե վազեց դեպի դուռը, գլուխը դիպցրեց վարագույրով ծածկված դռանը, և չգիտես ցավի, թե վշտի հեծժանքով դուրս վազեց սենյակից:

Պիեռը նայում էր այն դռանը, որով դուրս եկավ Նատաշան, ու չէր հասկանում, թե ինչո՛ւ ինքը հանկարծ մենակ մնաց ամբողջ աշխարհում:

Իշխանադուստր Մարիան հանեց նրան ցրվածությունից, հրավիրելով նրա ուշադրությունը եղբոր որդու վրա, որ մտել էր սենյակ:

Նիկոլուշկայի դեմքը, որ շատ նման էր հորը, սրտի փափկության այդ վայրկյանին, որի մեջ գտնվում էր Պիեռն այժմ, այնպես ազդեց նրա վրա, որ Պիեռը նիկոլուշկային համբուրելով, հապճեպ վեր կացավ և, թաշկինակը հանելով, գնաց դեպի լուսամուտը: Նա ուզեց հրաժեշտ տալ իշխանադուստր Մարիային, բայց իշխանադուստրը պահեց նրան:

— Ո՛չ, ես ու Նատաշան երբեմն մինչև ժամը երեքը չենք բնում. խնդրեմ, նստեցեք: Ես կկարգադրեմ ընթրիք տան, Գնացեք ներքև, մենք հիմա կգանք:

Նախքան Պիեռը դուրս կգար՝ իշխանադուստրն ասավ նրան.

— Այս առաջին անգամն էր, որ նա այսպես խոսեց նրա մասին:

XVII

Պիեռին առաջնորդեցին լուսավորված ընդարձակ սեղանատունը. մի քանի րոպեից լսվեցին քայլեր, և իշխանադուստրն ու Նատաշան մտան սենյակ: Նատաշան հանգիստ էր, թեև խիստ, անժպիտ արտահայտությունը նորից բռնել էր նրա

դեմքը: Իշխանադուստր Մարիան, Նատաշան ու Պիեռը միատեսակ ապրում էին անհարմարության այն զգացումը, որը հետևում է սովորաբար լուրջ և սրտազին վերջացած զրույցին: Շարունակել նախելին խոսակցությունը անկարելի է, խոսել չնչին բաների մասին — անհարմար է, իսկ լռելը անախորժ, որովհետև ուզում ես խոսել, իսկ այդ լուռությամբ կարծես կեղծում ես: Նբանք անխոս մոտեցան սեղանին: Սպասավորները ետ բաշխեցին և մոտեցրին աթոռները: Պիեռը սառն անձնողցիկը բանալով և, որոշելով լուռությունը խզել, նայեց Նատաշային ու իշխանադուստր Մարիային: Երկուսն էլ, ակնհայտորեն, միևնույն ժամանակ որոշել էին անել նույնը, երկուսի աչքերում էլ փայլում էր կյանքի գոհությունը և այն բանի ընդունումը, թե բացի վշտից, կան և ուրախություններ:

— Դուք օգի խմո՞ւմ եք, կոմս,— ասավ իշխանադուստր Մարիան, և այդ բառերը հանկարծ ցրեցին տարան անցյալի սուգներն:

— Պատմեցեք մի ձեր մասին,— ասավ իշխանադուստր Մարիան,— ձեր մասին այնպիսի անհավատալի հրաշքներ են պատմում:

— Այո,— իր, այժմ սովորական դարձած, հեզ հեզանքի ժպիտով պատասխանեց Պիեռը:— Հենց ինձ պատմում են այնպիսի հրաշքներ, որ ես երազումս էլ չեմ տեսել: Մարիա Սբրամովնան ինձ հրավիրեց իր մոտ և բոլորը պատմեց ինձ, թե ի՞նչ է պատահել ինձ կամ ինչ պիտի պատահեր: Ստեպան Ստեպանիչը նույնպես սովորեցրեց ինձ, թե ինչպես պիտի ես պատմեմ: Սոհասարակ նկատեցի, որ հետաքրքրական մարդ լինելը շատ հանգիստ բան է (ես հիմա հետաքրքրական մարդ եմ), ինձ կանչում են և ինձ պատմում:

Նատաշան ժպտաց և ուզեց ինչ-որ բան ասել:

— Մեզ պատմել են,— ընդհատեց նրան իշխանադուստր Մարիան,— որ դուք Մոսկվայում երկու միլիոնի կորուստ եք ունեցել: Ծի՞շտ է:

— Բայց ես երեք անգամ ավելի հարստացել եմ,— ասավ Պիեռը:

Պիեռը, չնայած այն բանին, որ կնոջ պարտքերը և կառուցումների անհրաժեշտությունը փոխել էին նրա գործերը, շա-

րունակեց պատմել, որ ինքը դարձել է երեք անգամ ավելի հարուստ:

— Ինչ որ ես շահել եմ անկասկած,— ասավ նա,— դա ազատությունն է...— սկսեց նա լուրջ. բայց միտքը փոխեց աչդպես շարունակել, նկատելով, որ դա չափազանց եսասիրական նյութ է խոսակցության:

— Իսկ դուք նորոգում կատարո՞ւմ եք:

— Այո, Սավելիչը հրամայում է:

— Ասացեք, դուք դեռ չգիտե՞իք կոմսուհու մահը, երբ մնացիք Մոսկվայում,— ասավ իշխանադուստր Մարիան և անմիջապես էլ շառագունեց, նկատելով, որ այդ հարցումն անելով նրա այն խոսքերից հետո, թե նա ազատ է, ինքը նրա խոսքերին վերագրում է այնպիսի նշանակություն, որը նրանք, թերևս, չունեին:

— Այ,— պատասխանեց Պիեռը, ակներև, անհարմար ընդունելով այն մեկնությունը, որ տվեց իշխանադուստրն իր ազատության հիշեցումին:— Ես այդ իմացա Օրլոյում, և երևակայել չեք կարող, ինչպես այդ շանթահարից ինձ: Մե՞ք օրինակելի ամուսիններ չէինք,— ասավ նա արագ, նայելով Նատաշային և նկատելով նրա դեմքին հետաքրքրություն, թե ինչպես է ինքն արտահայտվում իր կնոջ մասին:— Բայց այդ մահն ինձ սաստիկ շանթահարեց: Երկու մարդ կոչում են,— երկուսն էլ միշտ մեղավոր են: Եվ սեփական մեղքը հանկարծ ծանրանում է սարսափելի հանդեպ այն մարդու, որն այլևս չկա: Եվ հետո, այդպիսի մահ... առանց բարեկամների, առանց մխիթարանքի: Ես շատ, շատ ցավում եմ նրա համար,— վերջացրեց նա և բավականությամբ Նատաշայի դեմքին ուրախ հավանություն նկատեց:

— Այո, հիմա դուք նորից ամուրի եք և փեսացու,— ասավ իշխանադուստր Մարիան:

Պիեռը հանկարծ կասկարմրեց և երկար աշխատում էր Նատաշային չնայել: Երբ վճռեց նայել՝ Նատաշայի դեմքը սառն էր, խիստ և անգամ արհամարհական, ինչպես թվաց Պիեռին:

— Բայց դուք իրո՞ք տեսել և խոսել եք Նապոլեոնի հետ, ինչպես մեզ պատմեցին,— ասավ իշխանադուստր Մարիան:

Պիեռը ծիծաղեց:

— Ոչ մի անգամ, երբեք: Միշտ բոլորին թվում է, թե գերու-
թյան մեջ լինել՝ նշանակում է հյուր լինել Նապոլեոնի մոտ:
Ես ոչ միայն չեմ տեսել նրան, այլև չեմ լսել նրա մասին: Ես
շատ ավելի վատ հասարակության մեջ էի:

Ընթրիքը վերջանում էր, և Պիեռը, որ սկզբում հրաժարվում
էր պատմել իր գերության մասին, կամաց-կամաց տարվեց
այդ պատմությանը:

— Բայց ճիշտ է, չէ՞, որ դուք մնացել էիք, որպեսզի սպա-
նէք Նապոլեոնին, — հարցրեց Նատաշան, թեթևակի ժպտա-
լով: — Ես այն ժամանակ գլխի ընկա, երբ մենք հանդիպեցինք
Սուխարևի աշտարակի մոտ. հիշո՞ւմ եք:

Պիեռը խոստովանեց, որ այդ ճիշտ է, և այդ հարցումից
կամաց-կամաց, իշխանադուստր Մարիայի և մանավանդ Նա-
տաշայի հարցումներով ղեկավարվելով, մտավ իր արկածների
մանրամասն պատմության մեջ:

Սկզբում նա պատմում էր այն հեգնական, հեզ հայացքով,
որ ուներ ինքն այժմ մարդկանց նկատմամբ և մանավանդ իր
խոսկ նկատմամբ. Բայց հետո, երբ նա հասավ իր տեսած սար-
սափներին ու տառապանքների պատմելուն, նա, ինքն էլ այդ
չնկատելով, հափշտակվեց և սկսեց խոսել մի մարդու զուսպ
հուզումով, որ հիշողությանը վերապրում է ծանր տպավորու-
թյուններ:

Իշխանադուստր Մարիան հեզ ժպիտով նայում էր մերթ
Պիեռին, մերթ Նատաշային: Նա ամբողջ այդ պատմածի մեջ
տեսնում էր միայն Պիեռին և նրա բարությունը: Նատաշան,
թևին կոթնած, պատմության հետ միասին շարունակ փոխվող
դեմքի արտահայտությամբ, մի վայրկյան իսկ չկտրվելով,
հետևում էր Պիեռին, ըստ երևույթին, նրա հետ միասին ապ-
րելով այն, ինչ նա պատմում էր: Ոչ միայն Նատաշայի նայ-
վածքը, այլ բացականչություններն ու կարճ հարցումները, որ
անում էր նա, ցույց էին տալիս Պիեռին, թե այն բանից, ինչ
պատմում էր ինքը, Նատաշան հենց այն էր հասկանում, ինչ
ինքը ցանկանում էր հաղորդել: Երևում էր, որ Նատաշան հաս-
կանում էր ոչ միայն այն, ինչ նա պատմում էր, այլև այն, ինչ
նա կուզեր, բայց չէր կարողանում արտահայտել բառերով:

Իր՝ երեխայի և կնոջ (որոնց պաշտպանելու համար նա բռնը-
վեց) էպիզոդի մասին Պիեռը պատմեց այսպես. «Դա մի սար-
սափելի տեսարան էր, երեխաները թողնված, ոմանք կրակի
մեջ... Իմ ներկայությամբ դուրս հանեցին մի երեխա... կա-
նայք, որոնցից թոցնում էին իրերը, պոկում էին ականջ-
օղերը...», Պիեռը կարմրեց և կմկմաց:

— Այստեղ վրա հասավ հեծյալ պահակախումբը և նրանց
բոլորին, ովքեր չէին կողոպտում, բոլոր տղամարդկանց տա-
րան: Եվ ինձ:

— Դուք, երևի բոլորը չէք պատմում. դուք, երևի, մի
որևէ, — ասավ Նատաշան ու լռեց, — լավ բան եք արել:

Պիեռը շարունակեց պատմել. երբ պատմում էր մահա-
պատժի մասին՝ ուզեց զանց առնել սարսափելի մանրամաս-
նությունները. բայց Նատաշան պահանջեց, որ նա բաց չթողի ի
ոչ մի բան:

Պիեռն սկսեց պատմել կարատակի մասին (նա արդեն վեր
էր կացել սեղանից ու գնում-գալիս էր, Նատաշան հետևում էր
նրան աչքերով) և կանգ առավ:

— Ոչ, դուք չեք կարող հասկանալ, թե ես ինչ սովորեցի
այդ անգրագետ մարդուց, այդ հիմարուկից:

— Ոչ, ոչ, խոսեցէ՛ք, — ասավ Նատաշան: — Իսկ ո՞ւր է նա:

— Նրան սպանեցին, համարյա իմ ներկայությամբ:

Եվ Պիեռն սկսեց պատմել իրենց նահանջի վերջին օրերը,
կարատակի հիվանդությունը (նրա ձայնը դողում էր շարու-
նակ) և նրա մահը:

Պիեռն իր արկածները պատմեց այնպես, ինչպես դեռ եր-
բեք չէր հիշել դրանք: Նա այժմ կարծես նոր նշանակություն
էր տեսնում այն բոլորի մեջ, ինչ ապրել էր: Այժմ, երբ այդ ամե-
նը պատմում էր Նատաշային, նա ապրում էր այն հազվադեպ
վայելքը, որ տալիս են կանայք, տղամարդուն ունկնդրելով, —
ոչ թե խելացի կանայք, որոնք, ունկնդրելով, աշխատում են
կա՛մ հիշել, ինչ ասում են իրենց, նրա համար, որ հարստաց-
նին իրենց միտքը և, առիթն եկած ժամանակ, վերապատմեն
նույնը կամ պատմածը հարմարեցնել իրենցին և շուտափույթ
հաղորդել փոքրիկ մտավոր տնտեսության մեջ մշակած իրենի
խելացի խոսքերը, այլ այն վայելքը, որ տալիս են իսկապե՛ս

կանայք, որոնք օժտված ընդունակութամբ ընտրել և ներծծել են իրենց մեջ այն ամեն լավագույնը, ինչ միայն կա տղամարդկանց արտահայտությունների մեջ: Նատաշան, ինքն էլ այդ շիմանալով, ամբողջովին ուշագրություն էր. նա բաց չէր թողնում Պիեռի ոչ մի խոսքը, ոչ ձայնի դողը, ոչ նայվածքը, ոչ դեմքի մկանի ցնցումը, ոչ շարժումը: Նա արագ որսում էր նրա դեռ շարտահայտված խոսքերը և ուղղակի տանում իր բացված սիրտը, գուշակելով Պիեռի հոգեկան բովանդակ աշխատանքի գաղտնի իմաստը:

Իշխանադուստր Մարիան հասկանում էր պատմությունը, համակրում էր նրան, բայց նա այժմ տեսնում էր այլ բան, որ կլանել էր նրա ամբողջ ուշագրությունը. նա տեսնում էր սիրո և երջանկության հնարավորությունը Նատաշայի և Պիեռի միջև: Եվ այդ միտքը առաջին անգամ նրա գլխում ծագելով՝ նրա սիրտը լցրեց ուրախութամբ:

Ժամը երեքն էր գիշերվա: Սպասավորները տխրամած, մոռյլ դեմքերով, գալիս էին մոմերը փոխելու, բայց ոչ ոք չէր նկատում նրանց:

Պիեռն ավարտեց իր պատմությունը: Նատաշան փայլուն ու կենդանացած աչքերով շարունակում էր համատրեքն և ուշագրի նայել Պիեռին, կարծես ցանկանալով ըմբռնել և այն մնացյալը, որ նա թերևս, չէր արտահայտել: Պիեռն ամոթխած ու երջանիկ շփոթության մեջ երթեմնակի նայում էր նրան և խորհում, թե ի՞նչ ասի հիմա, որ խոսակցությունը փոխադրի ուրիշ նյութի վրա: Իշխանադուստր Մարիան լուռ էր: Ոչ ոք չէր մտածում, թե ժամը երեքն է, և թե ժամանակն է քնելու:

— Ասում են՝ դժբախտություններ, տառապանքներ, — ասավ Պիեռը: — Այո, եթե հիմա, այս րոպեին ինձ ասեին, ուզո՞ւմ ես մնալ այն, ինչ էիր մինչև գերությունը, թե սկզբից վերապրել այդ բոլորը: Ի սեր աստծո, նորից էլի գերություն և ձիու միս: Մենք կարծում ենք, թե, որ դուրս ընկանք սովորական ճանապարհից, ամեն ինչ կորավ. այնինչ այդտեղ միայն սփռվում է նորը, լավը: Քանի կա կյանք, կա և երջանկություն: Առջևում շատ, շատ բան կա: Ես այս ձեզ եմ ասում, — ասավ նա, դիմելով Նատաշային:

— Այո, այո, — ասավ նա, պատասխանելով բոլորովին

այլ բանի, — ես էլ ոչինչ չէի ցանկանալ, քան միայն վերապրել ամեն ինչ սկզբից:

Պիեռն ուշագրի նայեց նրան:

— Այո, և ավելի ոչինչ, — հաստատեց Նատաշան:

— Ճիշտ չէ, ճիշտ չէ, — ճշաց Պիեռը, — Ես մեղավոր չեմ, որ ապրում եմ և ուզում եմ ապրել. և դուք նույնպես:

Հանկարծ Նատաշան գլուխը խոնարհեց ձեռների վրա ու լաց եղավ:

— Ի՞նչ ես անում, Նատաշա, — ասավ իշխանադուստր Մարիան:

— Ոչինչ, ոչինչ: — Նա արցունքների միջից ժպտաց Պիեռին: — Մնաք բարև, քնելու ժամանակն է:

Պիեռը վեր կացավ և հրաժեշտ տվեց:

Իշխանադուստր Մարիան ու Նատաշան, ինչպես միշտ, հանդիպում էին ննջարանում: Նրանք խոսեցին այն մասին, ինչ պատմեց Պիեռը: Իշխանադուստր Մարիան իր կարծիքը չհայտնեց Պիեռի մասին: Նատաշան նույնպես չխոսեց նրա մասին:

— Դե, մնաս բարև, Մարի, — ասավ Նատաշան: — Գիտես, ես հաճախ վախենում եմ, որ մենք չենք խոսում նրա մասին (իշխան Անդրեյի), կարծես վախենում ենք ստորացնել մեր զգացմունքը, և մոռանում ենք:

Իշխանադուստր Մարիան ծանր հոգոց արձակեց և այդ հոգոցով ընդունեց Նատաշայի խոսքերի արդարացիությունը. — բայց բառերով չհամաձայնեց նրա հետ:

— Մի՞թե կարելի է մոռանալ, — ասավ նա:

— Ինձ համար այնպես լավ էր քիչ տոռա պատմել բոլորը. թե ծանր էր, թե ցավալի, թե լավ: Շա՛տ լավ. — ասավ Նատաշան, — ես հավատացած եմ, որ նա իսկապես սիրում էր նրան: Դրա համար էլ պատմեցի նրան... Ոչինչ, որ պատմեցի նրան, — հանկարծ, կարմրելով, հարցրեց Նատաշան:

— Պիեռի՞ն: Օ, ո՛չ: Ինչ հիանալի մարդ է, — ասավ իշխանադուստր Մարիան:

— Գիտես, Մարի, — հանկարծ ասավ Նատաշան, չարահաճի ժպիտով, որ վաղուց իշխանադուստր Մարիան չէր տեսել նրա

դեմքին:— Նա դարձել է մի տեսակ մարդու, կոկ, թարմ, կործան բաղնիսից ելած. դու հասկանո՞ւմ ես — բարոյապես բաղնիսից: Ծի՞շտ է:

— Այո, — ասավ իշխանադուստր Մարիան:— Նա շատ է ջահել:

— Թե կարճ սյուրթուկը, թե խուզած մազերը, ասես, իրոք բաղնիսից... հայրիկը, պատահում էր...

— Նս հասկանում եմ, որ նա (իշխան Անդրեյը) ոչ ոքի այնպես չէր սիրում, ինչպես դրան, — ասավ իշխանադուստր Մարիան:

— Այո, և դա տարբեր է նրանից: Ասում են՝ մտերիմ են լինում աղամարդիկ, երբ բոլորովին տարբեր են լինում: Այո, երևի, ճիշտ է: Ծի՞շտ է, որ սա բոլորովին նրա նման չի, ոչ մի բանով:

— Այո, և սքանչելի մարդ է:

— Դե, մնաս բարով, — պատասխանեց Նատաշան:

Եվ նույն շարաճճի ժպիտը, ասես ինքն իրեն մոռանալով, երկար մնում էր նրա դեմքին:

XVIII

Պիեռն այդ օրը երկար չկարողացավ քնել. նա ետ ու առաջ էր անում սենյակում, մերթ դեմքը խոժոռելով, մտասուզվում էր ինչ-որ դժվարին բանի մեջ, մերթ հանկարծ ուսերը թոթվում էր ու ցնցվում, մերթ ժպտում երջանիկ:

Նա մտածում էր իշխան Անդրեյի մասին, Նատաշայի մասին, նրանց սիրո մասին. ու մերթ խանդում էր Նատաշային՝ անցյալի համար, մերթ հանդիմանում, մերթ ներում իրեն դրա համար: Արդեն ժամը վեցն էր առավոտյան, իսկ նա շաշարունակ գնում գալիս էր սենյակում:

«Է, ի՞նչ արած, եթե արդեն առանց դրան չի՞ կարելի: Ի՞նչ արած: Նշանակում է, այդպես է պետք», — ասավ նա իրեն և, հապճեպ հանվելով, պառկեց անկողնում, երջանիկ ու հուզված, բայց առանց կասկածների ու անվճռականությունների:

«Պետք է, որքան էլ տարօրինակ է, որքան էլ անհնարին է այդ երջանկությունը, — պետք է անել ամեն բան, որպեսզի մարդ ու կին լինենք Նատաշայի հետ», — ասավ նա իրեն:

Պիեռը դեռ մի քանի օր դրանից առաջ նշանակել էր, որ ուրբաթ օրը լինելու է իր՝ Պետերբուրգ մեկնելու օրը: Երբ նա զարթնեց հինգշաբթի, Սավելիչն եկավ նրա կարգադրություններն իմանալու՝ ճանապարհի իրերը դասավորելու, կապկըպելու մասին:

«Ինչպե՞ս թե Պետերբուրգ: Պետերբուրգը ո՞րն է: Ո՞վ է գնում Պետերբուրգ, — ակամա, թեև ինքն իրեն մեջ, հարցրեց նա:— Այո, ինչ-որ մի բան վաղուց, դեռ առաջ, բան այս պատահեց, ես չգիտեմ ինչո՞ւ պատրաստվում էի Պետերբուրգ գնալու, — հիշեց նա:— Ինչո՞ւ չէ. գուցե և գնամ էլ: Ի՞նչ բարի մարդ է սա, ուշագիտ, ինչպես ամեն բան հիշում է, — մտածեց նա, նայելով Սավելիչի ծեղ դեմքին:— Եվ ի՞նչ էլ դուրեկան ժպիտ ունի», — մտածեց նա:

— Հը, չե՞ս ուզում էլի ազատություն ստանալ, Սավելիչ, — հարցրեց Պիեռը:

— Իմ ինչի՞ն է պետք, ձերդ պայծառափայլություն, ազատությունը: Հանգուցյալ կոմսի օրոք, երկնային արքայություն նրան, ապրում էինք և ձեր օրով էլ վիրավորանք չենք տեսել:

— Է, իսկ երեխաներդ:

— Երեխաներն էլ կասյրեն, ձերդ սպայափայլություն. այդպիսի պարոնների մոտ կարելի է ապրել:

— Է, իսկ իմ ժառանգներդ, — ասավ Պիեռը:— Հանկարծ ամուսնանամ... Զէ որ կարող է պատահել, — ավելացրեց նա ակամա ժպտալով:

— Եվ համարձակվում եմ ասել. լավ բան է, ձերդ սպայափայլություն:

«Ինչպես նա կարծում է այդ հեշտ է, — մտածեց Պիեռը:— Սա չգիտի, որքան այդ սարսափելի է, որքան վտանգավոր: Զափազանց վաղ կամ շափազանց ուշ... Սարսափելի՛ է»:

— Ինչ կհաճեք հրամայել: Վա՞ղը կհաճեք մեկնել, — հարցրեց Սավելիչը:

— Ոչ. մի քիչ կհետաձգեմ: Այն ժամանակ էլ կասեմ: Դու ներիք ինձ նեղություն պատճառելուս համար, — ասավ Պիեռը

և, նայելով Սավելիչի ժպիտին, մտածեց. «Ինչ տարօրինակ է, սակայն, որ սա չգիտի, թե չկա ոչ մի Պետերբուրգ և որ ամենից առաջ պետք է լուծվի այն: Ասենք, նա երևի գիտի, բայց միայն ձևացնում է: Խոսե՛մ հետք: Ի՛նչ է կարծում,— մտածեց Պիե-
ռը:— Ոչ, հետո, մի ուրիշ ժամանակ»:

Նախաճաշելիս Պիեռը հայտնեց իշխանադատեր, թե ինքը երեկ եղել է իշխանադատար Մարիայի մոտ և այնտեղ տեսել է, կարո՞ղ եք երևակայել, ո՞ւմ: Նատաշա Ռոստովային:

Իշխանադատարն այնպիսի երևույթ ընդունեց, թե ինքն այդ բանի մեջ չի տեսնում ավելի անսովոր բան, քան որ Պիեռը տեսած լիներ Աննա Սեմյոնովնային:

— Դուք նրան ճանաչո՞ւմ եք,— հարցրեց Պիեռը:

— Ես տեսել եմ իշխանադատեր,— պատասխանեց նա:— Լսել եմ, որ նրան նշանել են երիտասարդ Ռոստովի հետ: Այդ շատ լավ կլիներ Ռոստովների համար: Ասում են՝ նրանք բո-
լորովին ազբատացել են:

— Ոչ, Ռոստովային դուք ճանաչո՞ւմ եք:

— Այն ժամանակ լսել եմ միայն այդ պատմության մասին: Շատ ցավալի է:

«Ոչ, սա կա՛մ չի հասկանում, կա՛մ ձևացնում է,— մտածեց Պիեռը:— Ավելի լավ է շխոսեմ սրա հետ»:

Իշխանադատարը նույնպես պաշար էր պատրաստել Պիե-
ռին՝ ճանապարհի համար:

«Ինչ բարի են սրանք բոլորը,— մտածեց Պիեռը,— որ սրանք հիմա, երբ հավանորեն արդեն նրանց համար չի կարող այլևս հետաքրքրական լինել, զբաղվում են այս ամենով: Եվ ամենն ի՛նձ համար. այ ի՛նչն է զարմանալիս»:

Այդ նույն օրը Պիեռի մոտ եկավ ոստիկանապետը, առա-
ջարկելով լիազոր ուղարկել Գրանովիտի պալատը՝ իրեր ընդու-
նելու, որ հիմա բաժանվում է տերերին:

«Այ սա նույնպես,— մտածեց Պիեռը, նայելով ոստիկանա-
պետի դեմքին,— ի՛նչ հիանալի, գեղեցիկ սպա է և որքա՛ն բարի: Այժմ զբաղվում է այսպիսի մանր բաներով: Եվ դեռ ասում են, թե անազնիվ է և օգտվում է: Ի՛նչ հիմարություն: Ասենք, ինչո՞ւ չօգտվի էլ: Նա այդպես էլ զաստիարակված է:

Բոլորն էլ այդպես են անում: Բայց ինչ դուրեկան, բարի դեմք է, և ժպտում է, ինձ նայելիս»:

Պիեռը գնաց իշխանադատար Մարիայի մոտ ճաշելու՝
Փողոցներով՝ այրված տների արանքով անցնելիս՝ նա զարմանում էր այդ ավերակների գեղեցկության վրա: Տների վառարանների ծխնելույզները, թափված պատերը, գեղարվես-
տորեն հիշեցնելով Հոնոսն ու Կոլիզեյը, միմյանց ծածկելով, ձգվում էին այրված թաղամասերով: Հանդիպող կառապան-
ները և ուղևորները, գերաններ տաշող հյուսները, առևտրական կանայք ու խանութպանները,— ուրախ, փայլող դեմքերով նայում էին Պիեռին ու ասում կարծես «Ա՛», հրես նա: Տեսնե՞ք գրանից ինչ դուրս կգա»:

Իշխանադատար Մարիայի տունը մտնելիս՝ Պիեռին տիրեց մի կասկած, թե իսկապես ինքը երեկ եղել է այստեղ, տեսել է Նատաշային ու խոսել նրա հետ: «Այդ գուցե ես եմ հնարել: Թերևս, ներս մտնեմ և ոչ ոքի չտեսնեմ»: Բայց նա դեռ չէր կա-
րողացել սենյակ մտնել, երբ արդեն իր համակ էություն մեջ, վայրկենապես իր ազատությունից զրկվելով, զգաց նրա ներ-
կայությունը: Նա հագել էր նույն սև հագուստները՝ նուրբ ծալ-
քերով և մազերը հարդարել էր նույնպես, ինչպես երեկ, բայց բոլորովին այլ էր: Եթե նա այդպես լիներ երեկ, երբ Պիեռը մտավ սենյակ, մի վայրկյան իսկ չէր կարող չճանաչել նրան:

Նա այնպիսին էր, ինչպես Պիեռը ճանաչել էր նրան գրեթե երեխայությունից և ապա իբրև իշխան Անդրեյի հարսնացու: Ինդուն հարցական մի ցուլ էր շողում նրա աչքերում. դեմքին կար մի սիրալիր և տարօրինակ-չարաճճի արտահայտություն:

Պիեռը ճաշեց ու կնստեց ամբողջ երեկոս, բայց իշխանա-
դատար Մարիան գնում էր գիշերային ժամերգության, և Պիեռը գնաց նրանց հետ միասին:

Մյուս օրը Պիեռը եկավ վազ, ճաշեց և ամբողջ երեկոս նրա-
տեց: Չնայած այն բանին, որ իշխանադատար Մարիան և Նա-
տաշան, ակներև, ուրախ էին հյուրի համար. չնայած այն բա-
նին, որ Պիեռի կյանքի ողջ շահագրգռությունը կենտրոնացած էր այժմ այս տանը, երեկոյան դեմ նրանք շատ խոսեցին, և խոսակցությունն անդադար մի շնչին բանից անցնում էր մյուսին և հաճախ ընդհատվում էր: Պիեռն այդ երեկո նստեց

այնքան երկար, որ իշխանազուտոր Մարիան ու Նատաշան, հայացքներ էին փոխանակում իրար հետ, հավանորեն սպասելով, թե նա շուտ կերթա արդյոք: Պիեռը տեսնում էր այդ և չէր կարողանում գնալ: Նա զգում էր, որ ծանր է, անհարմար, բայց շարունակում էր նստել որովհետև չէր կարողանում վեր կենալ ու գնալ:

Իշխանազուտոր Մարիան, գրա վերջը շտեմելով, առաջինը ոտքի կանգնեց և, գանգատվելով գլխացավից, սկսեց հրածնոտ տալ:

— Ուրեմն վաղը դուք մեկնում եք Պետերբուրգ, — ասավ նա:

— Ոչ, ես չեմ մեկնում, — զարմանքով և կարծես վիրավորվելով, հապճեպ ասավ Պիեռը: — Այո, ոչ, Պետերբուրգ: Վաղը, բայց մնաս բարև չեմ ասում: Ես կգամ հանձնարարություններ ստանալու, — ասավ նա, կանգնելով իշխանազուտոր Մարիայի առջև, կարմրելով և շհեռանալով:

Նատաշան ձեռնովեց նրան և դուրս եկավ: Իշխանազուտոր Մարիան, ընդհակառակը, փոխանակ հեռանալու, նստեց բազկաթոռին և իր ճառագայթող, խորունկ հայացքով խստորեն և ուշադիր նայեց Պիեռին: Նրա քիչ առաջ արտահայտված հոգնությունը հիմա բոլորովին անցավ: Նա ծանրորեն ու երկար հոգոց քաշեց, կարծես պատրաստվում էր երկարատև զրույցի:

Պիեռի ողջ շփոթությունն ու անճարակությունը, Նատաշայի հեռանալով, վայրկենապես չքացան և փոխարինվեցին հուզված աշխույժով: Նա արագորեն բազկաթոռը մոտեցրեց իշխանազուտոր Մարիային:

— Այո, ես հենց ուզում էի ասել ձեզ, — ասավ նա, պատասխանելով նրա հայացքին, կարծես խոսքերի էր պատասխանում: — Իշխանազուտոր, օգնեցեք ինձ: Ես ի՞նչ անեմ: Կարո՞ղ եմ հուսալ: Իշխանազուտոր, բարեկամս, լսեցեք ինձ: Ես բոլորը գիտեմ: Ես գիտեմ, որ նրան արժանի չեմ: Գիտեմ, որ հիմա անկարելի է խոսել այդ մասին: Բայց ես ուզում եմ նրա եղբայրը լինել: Ոչ, ես այդ չէի ասում, չեմ ուզում, չեմ կարող...

Նա կանգ առավ և երեսն ու աչքերը շփեց ձեռներով:

— Նու, ահավասիկ, — շարունակեց նա, ըստ երևույթին, չէի գործ դնելով իր վրա, որ կապակցված խոսի: — Զգիտեմ, ո՞ր

ժամանակից եմ սիրում նրան: Բայց ես միայն նրան, մե՞նչ կնշան եմ սիրել իմ ամբողջ կյանքում և սիրում եմ այնպես, որ կյանքս առանց նրան չեմ կարող պատկերացնել: Խնդրել նրա ձեռն այժմ ես չեմ համարձակվում. բայց այն միտքը, թե նա, գուցե, կարող է իմը լինել, և ես բաց կթողնեմ այդ հնարավորությունը... հնարավորությունը... սարսափելի է: Ասացեք, կարո՞ղ եմ հուսալ: Ասացեք, ի՞նչ անեմ: Սիրելի իշխանազուտոր, — ասավ նա, մի փոքր լռելով և նրա թևը շարժելով, որովհետև իշխանազուտորը չէր պատասխանում:

— Ես մտածում եմ այն մասին, ինչ ասիք ինձ, — պատասխանեց իշխանազուտոր Մարիան: — Ահավասիկ ի՞նչ կասեմ ես ձեզ: Դուք իրավացի եք, ինչ խոսել հիմա նրա հետ սիրո մասին...

Իշխանազուտորը կանգ առավ: Նա ուզում էր ասել խոսել նրա հետ հիմա սիրո մասին՝ անկարելի է. բայց կանգ առավ արև պատճառով, որ ինքը նախանցյալ օրը հանկարծորեն փոխված Նատաշայից նկատեց, որ Նատաշան ոչ միայն չէր վիրավորվի, եթե Պիեռն արտահայտեր նրան իր սիրը, այլ նա հենց այդ էլ ցանկանում էր:

— Ասել նրան հիմա... չի կարելի, — այնուամենայնիվ, ասավ իշխանազուտոր Մարիան:

— Բայց ես ի՞նչ անեմ:

— Այդ հանձնարարեցե՞ք ինձ, — ասավ իշխանազուտոր Մարիան: — Ես գիտեմ...

Պիեռը նայեց իշխանազուտոր Մարիայի աչքերին:

— Դե, դե... — խոսեց Պիեռը:

— Ես գիտեմ, որ ես սիրում է... կսիրի ձեզ, — ուղղեց իշխանազուտոր Մարիան:

Հագիվ էր իշխանազուտորն ասել այս խոսքերը, երբ Պիեռը վեր թռավ և վախեցած դեմքով բռնեց իշխանազուտոր Մարիայի ձեռը:

— Ինչո՞ւ եք կարծում: Դուք կարծում եք, որ ես կարո՞ղ եմ հուսալ: Կարծո՞ւմ եք...

— Այո, կարծում եմ, — ժպտալով ասավ իշխանազուտոր Մարիան: — Գրեցե՞ք ձեռողներին: Եվ հանձնարարեցե՞ք ինձ: Ես

կասեմ նրան, երբ կարելի լինի: Ես ցանկանում եմ այդ: Եվ սիրտս վկայում է, որ այդ կլինի:

— Ոչ, այդ չի կարող լինել: Որքան երջանիկ եմ: Բայց այդ չի կարող լինել... Որքան երջանիկ եմ: Ո՛չ, չի կարող լինել, — ասում էր Պիեռը, իշխանադուստր Մարիայի ձեռները համբուրելով:

— Դուք գնացե՞ք Պետերբուրգ. այդ ավելի լավ է: Իսկ ես կգրեմ ձեզ, — ասավ նա:

— Պետերբուրգ. գնա՛լ: Այո, լավ, գնա՛լ: Բայց վաղը կարո՞ղ եմ գալ ձեզ մոտ:

Մյուս օրը Պիեռը եկավ մնաս բարևի: Նատաշան ավելի քիչ էր աշխույժ, քան առաջին օրերը. բայց այդ օրը, երբեմն նայելով նրա աչքերին, Պիեռն զգում էր, որ ինքը չբանում է, որ ոչ ինքը, ոչ նա չկան այլևս, այլ կա միայն երջանկության զգացում: — «Մի՞թե: Ոչ, չի կարող պատահել», — ասում էր նա Նատաշայի յուրաքանչյուր հայացքի, շարժումի, խոսքի ժամանակ, որոնք ուրախություն էին լցնում նրա սիրտը:

Երբ նրան հրաժեշտ տալով, բռնեց նրա նուրբ, նիհար ձեռը, Պիեռն ակամա ձեռը փոքր-ինչ երկար պահեց իր ձեռում:

«Մի՞թե այս ձեռը, այս դեմքը, այս աչքերը, կանացի հրապուրի բոլոր այս ինձ օտար գանձը, մի՞թե այս ամենը հավիտյան իմն է լինելու, լինելու է սովորական, այնպե՞ս, ինչպես ես ինքս ինձ համար: Ոչ, այդ անկարելի է...»

— Գնա՞ք բարև, կո՞ծս, — ասավ Նատաշան բարձրաձայն: — Ես շատ և շատ պիտի սպասեմ ձեզ, — ավելացրեց նա շնչալով:

Եվ այդ պարզ խոսքերը, դրանց ուղեկցող հայացքն ու դեմքի արտահայտությունը երկու ամիս շարունակ կազմում էին Պիեռի անսպառ հիշողությունները, բացատրությունների ու երջանիկ երազանքների առարկան: Ճես շատ և շատ պիտի սպասեմ ձեզ... Այո, այո, ինչպե՞ս ասավ: Այո, ես շատ և շատ պիտի սպասեմ ձեզ: Ախ, որքան երջանիկ եմ ես: Սա ի՛նչ բան է, որքան երջանիկ եմ ես, — ասում էր Պիեռն իրեն:

Այժմ Պիեռի սրտում ոչինչ նման բան չէր կատարվում, ինչ կատարվում էր նման հանգամանքներում՝ էլենի հետ նշանվելու ժամանակ:

Նա, ինչպես այն ժամանակ, հիվանդագին ամոթով չէր կրկնում իր ասած խոսքերը, իրեն չէր ասում, ախ, ինչո՞ւ ես այս շատի, և ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այն ժամանակ ասի «je vous aime»¹. Այժմ, ընդհակառակը, Նատաշայի, իր յուրաքանչյուր խոսքը նա կրկնում էր երևակայության մեջ՝ դեմքի, ժպիտների ամենայն ժանրամասնություններ և չէր ցանկանում ոչինչ ոչ պակասեցնել, ոչ ավելացնել. ուզում էր միայն կրկնել: Կասկածներն այն մասին, թե արդյոք լավ էր այն կամ վատ, ինչ սկսեց, այժմ այդ կասկածների ստվերն իսկ չկար: Միայն սարսափելի կասկած էր ծագում երբեմն նրա գլխում: Արդյոք երազում չի՞ սեւել այդ բոլորը: Զի՞ սխալվում արդյոք իշխանադուստր Մարիան: Արդյո՞ք չափազանց հպարտ ու անձնապաստան շեմ ես: Ես հավատում եմ. բայց հանկարծ, ինչ և պատահելու է, իշխանադուստր Մարիան կասի նրան, իսկ Նատաշան կը-ժպտա և կպատասխանի. «Որքան տարօրինակ է: Նա, երևի, սխալվել է: Մի՞թե նա չգիտի, որ ինքը մարդ է, պարզապես մարդ, իսկ ես... Ես բոլորովին այլ եմ, ավելի բարձր»:

Միայն այս կասկածն էր հաճախ ծագում Պիեռի սրտում: Նա այժմ որևէ ծրագիր չէր կազմում նույնպես: Առաջիկա երջանկությունը նրան այնքան աներևակայելի էր թվում, որ բավական էր այդ գլուխ գար, և այնուհետև էլ ոչինչ չէր կարող լինել: Ամեն ինչ վերջանում էր:

Առախ, անսպասելի խենթությունը, որին Պիեռն իրեն անընդունակ էր համարում, տիրել էր նրան: Կյանքի բովանդակ իմաստը, ոչ միայն իր համար, այլև ամբողջ աշխարհի համար, թվում էր միայն կայանում է իր սիրո և Նատաշայի դեպ ինքն ունե՛ած սիրո հնարավորության մեջ: Երբեմն բոլոր մայրիկ նրան թվում էին զբաղված են միայն մի բանով՝ նրա ապագա երջանկությունը: Նրան թվում էր երբեմն, որ նրանք բոլորը

¹ Ես ձեզ սիրում եմ:

նոյնպէս ուրախանում են, ինչպէս ինքը, ու աշխատում են միայն թաքցնել այդ ուրախութիւնը, ձեռքնելով, թե զբաղված են ուրիշ շահերով: Յուրաքանչյուր բարի ու շարժմունքի մեջ տեսնում էր ակնարկ իր երջանկութեան մասին: Նա հաճախ զարմացնում էր իրեն հանդիպող մարդկանց իր նկատելի գաղտնի համաձայնութիւն արտահայտող, երջանիկ նայվածքներով ու ժպիտներով: Բայց երբ նա հասկանում էր, որ մարդիկ կարող էին շիմանալ իր երջանկութեանը, նա ամբողջ հոգով խղճում էր նրանց և ցանկութիւն էր զգում որևէ կերպ բացատրել նրանց, թե այն ամենը, ինչով զբաղված են նրանք, միանգամայն դատարկ և շնչին բաներ են, ուշադրութեան ոչ արժանի:

Երբ նրան առաջարկում էին ծառայել կամ երբ քննում էին որևէ ընդհանուր, պետական գործեր ու պատերազմ, ենթադրելով, թե զեպքի այս կամ այն ելքից է կախված բոլոր մարդկանց երջանկութիւնը, նա լսում էր հեզ, ցավակցող ժպիտով և հետո խոսողներին զարմացնում էր իր տարօրինակ դիտողութիւններով: Բայց ինչպէս այն մարդիկ, որոնք Պիեռին թվում էին կյանքի իսկական իմաստը, այսինքն՝ իր զգացմունքը հասկացողներ, այնպէս և այն դժբախտները, որոնք, հավանորեն, չէին հասկանում այդ, — բոլոր այդ մարդիկ այդ ժամանակաբաժանումը նրան ներկայանում էին իր մեջ փայլող զգացմունքի այնպիսի վառ լույսի մեջ, որ նա առանց շնչին մի ճիգի, միանգամայն, հանդիպելով որևէ մարդու, նրա մեջ տեսնում էր այն ամենը, ինչ լավ էր ու սիրո արժանի:

Քննելով իր հանգուցյալ կնոջ գործերն ու թղթերը, Պիեռը չէր ապրում որևէ զգացմունք նրա հիշատակի հանդեպ, բացի խղճահարութիւնից, որ կիրնը շիմացավ այն երջանկութիւնը, ինչ ինքը գիտեր հիմա: Իշխան Վասիլին, որ առանձնապէս հպարտ էր այժմ ստացած նոր պաշտոնով ու աստղով, Պիեռին ներկայանում էր հիմա խղճալի, բարի ու ողորմելի ծերունի:

Պիեռը հետո հաճախ էր հիշում իր երջանիկ խենթութեան այդ ժամանակը: Բոլոր այն կարծիքները, որ նա կազմեց իր մեջ այդ ժամանակամիջոցին՝ մարդկանց և հանգամանքների մասին, նրա համար առմիշտ ճշմարիտ մնացին: Նա հետագայում ոչ միայն չհրաժարվեց մարդկանց և իրերի մասին կազմած

իր այդ հայացքներին, այլ, ընդհակառակը, ներքին կասկածների ու հակասութիւնների մեջ նա ապավինում էր այն հայացքին, ինչ ունեցել էր խենթութեան պահին, և այդ հայացքը միշտ ճշմարիտ էր լինում:

«Թերևս, — մտածում էր նա, — ես էլ այն ժամանակ տարօրինակ ու ծիծաղելի էի թվում. բայց ես այն ժամանակ այնքան խենթ չէի, ինչպէս թվում էր: Ընդհակառակը, ես այն ժամանակ ավելի խելացի էի և ավելի խորաթափանց, քան երբևէ, և հասկանում էի ամենը, ինչ արժե հասկանալ կյանքում, որովհետև... ես երջանիկ էի»:

Պիեռի խենթութիւնը կայանում էր նրանում, որ նա, առաջվա պէս, չէր սպասում անձնական պատճառների, որոնք նա կոչում էր մարդկանց արժանիքներ, որպէսզի սիրի նրանց այլ սիրով լեցուն էր նրա սիրտը, և նա առանց պատճառի սիրելով մարդկանց, գտնում էր աներկբայելի պատճառներ, որոնց համար նրանց արժեք սիրել:

XX

Առաջին այն երեկոյից, երբ նատաշան, Պիեռի զնալուց հետո, ուշախ-հեզնական ժպիտով ասավ իշխանադուստր Մարիային, թե նա կարծես, դե կարծես բաղնիսից է դուրս եկել, թե սյուրթուկը, թե խուզված լինելը, այդ բոլորից ինչ-որ մի թաքնված և նրան իրեն էլ անհայտ, բայց անհաղթահարելի մի բան զարթնեց նատաշայի սրտում:

Ամեն ինչ՝ դեմքը, բայցվածքը, նայվածքը, ձայնը, ամեն ինչ հանկարծ փոխվեց նրա մեջ: Իր համար էլ անսպասելի — կյանքի ուժը, երջանկութեան հույսերը բարձրացել դուրս էին եկել և բավարարութիւն էին պահանջում: Առաջին երեկոյից նատաշան, կարծես մոռացավ բոլորը, ինչ պատահել էր իրեն: Նա այդ պահից ոչ մի անգամ չէր գանգատվում իր կացութեանից, ոչ մի խոսք չասավ անցածի մասին և այլևս չէր վախենում ապագայի ուրախ ծրագիրներ կազմել: Նա քիչ էր խոսում Պիեռի մասին, բայց երբ իշխանադուստր Մարիան հիշում էր նրա մասին, վաղուց հանգած փայլը վառվում էր նրա աչքերում, և

շուրթերը սեղմվում էին տարօրինակ ժպիտով: Նատաշայի մեկ կատարված փոփոխությունն սկզբում զարմացրեց իշխանադուստր Մարիային, բայց երբ նա հասկացավ դրա նշանակությունը, այդ փոփոխությունը վշտացրեց նրան. «Միթե սա այնքան քիչ էր սիրում եղբորս, որ այսքան շուտ կարողացավ մոռանալ նրան», — մտածում էր իշխանադուստր Մարիան, երբ նա մենակ կշռադատում էր տեղի ունեցած փոփոխությունը: Բայց երբ Նատաշայի հետ էր լինում՝ չէր բարկանում նրա վրա և չէր կշտամբում նրան: Կյանքի արթնացած ուժը, որ համակել էր Նատաշային, ըստ երևույթին, այնքան բուռն էր, նրա համար էլ այնքան անսպասելի, որ իշխանադուստր Մարիան Նատաշայի ներկայությամբ զգում էր, որ ինքն իրավունք չունեի կշտամբել նրան անգամ իր սրտում:

Նատաշան այնպես լիովին ու անկեղծորեն էր անձնատուր եղել նոր զգացմունքին, որ չէր էլ փորձում թաքցնել, թե ինքն այժմ վշտահար չէ, այլ ուրախ է և խնդուն:

Երբ, Պիեռի գիշերային բացատրությունից հետո իշխանադուստր Մարիան վերադարձավ իր սենյակը, Նատաշան դիմավորեց նրան շեմքի վրա:

— Նա ասավ: Այո՞: Նա ասավ, — կրկնում էր նա:

Եվ ուրախ ու զրա հետ միասին մի խեղճ, իր ուրախության համար ներողություն խնդրող արտահայտություն մնաց Նատաշայի դեմքին:

— Ես ուզում էի ականջ դնել դուան մոտ, բայց գիտեի որ դու կասես ինձ:

Որքան էլ հասկանալի, որքան էլ հուզիչ լինեի իշխանադուստր Մարիայի համար այն հայացքը, որով Նատաշան նայեց իր վրա, որքան էլ խղճալի էր տեսնել նրա հուզումը, բայց Նատաշայի խոսքերն առաջին բուռն վերավորեցին իշխանադուստր Մարիային: Նա հիշեց եղբորը, նրա սերը:

«Բայց ի՞նչ արած. նա այլ կերպ չի կարող», — մտածեց իշխանադուստր Մարիան:

Տխրամած և փոքր-ինչ խիստ դեմքով նա Նատաշային հայտնեց բոլորը, ինչ Պիեռն ասել էր իրեն: Լսելով, որ Պիեռը մեկնում է Պետերբուրգ, Նատաշան զարմացավ:

— Պետերբուրգ, — կրկնեց նա, կարծես չհասկանալով: Բայց, նայելով իշխանադուստր Մարիայի դեմքի տխրագին արտահայտությանը, Նատաշան գուշակեց նրա վշտի պատճառը և հանկարծ լաց եղավ:

— Մարի, — ասավ նա, — սովորեցրու՝ ինչ անեմ. վախենում եմ վատ լինել: Ի՞նչ ասես, ա՛յն էլ կանեմ. սովորեցրու ինձ...

— Դու սիրո՞ւմ ես նրան:

— Այո, — շնչաց Նատաշան:

— Բայց ինչի՞ համար ես լաց լինում: Ես երջանիկ եմ քո փոխարեն, — ասավ իշխանադուստր Մարիան, այդ խոսքերի համար բոլորովին ներելով արդեն Նատաշայի ուրախությունը:

— Դա կլինի ոչ շուտ, երբևիցե: Մեկ մտածիր, թե ի՞նչ երջանկություն է, երբ ես նրա կինը կլինեմ, իսկ դու կամուսնանաս Nicolas-ի հետ:

— Նատաշա, ես քեզ խնդրել եմ չխոսել այդ մասին: Խոսենք քո մասին:

Նրանք լուսեցին:

— Միայն թե ինչո՞ւ Պետերբուրգ, — հանկարծ ասավ Նատաշան, և ինքն էլ հապճեպ պատասխանեց իրեն: — Ոչ, ոչ, այդպես էլ պետք է... Այո՞, Մարի: Այդպես է հարկավոր...

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

I

Անցավ յոթը տարի: Եվրոպայի ալեկոծված պատմական ծովը մտավ իր ափերը: Նա թվում էր հանդարտած. բայց մարդկութունը առաջ մղող խորհրդավոր ուժերը (խորհրդավոր այն պատճառով, որ նրանց շարժումը սահմանող օրենքներն անհայտ են մեզ) շարունակում էին իրենց ներգործությունը:

Չնայած այն բանին, որ պատմական ծովի մակերևույթը թվում էր անշարժ, նույնպես անընդհատ, ինչպես ժամանակի շարժումը, շարժվում էր մարդկությունը: Կազմավորվում, քայքայվում էին մարդկային միավորումների տարբեր խմբեր. նախապատրաստվում էին պետություններ կազմելու և քայքայելու, ժողովուրդներ տեղափոխելու պատճառներ:

Պատմական ծովը, առաջվա պես, ուժգին թափով շարժում էր մի ափից մյուսը. նա եռում էր իր խորքում: Պատմական անձնավորությունները, առաջվա պես, ալիքներով շարժվում էին մի ափից մյուսը. այժմ նրանք, թվում էր, պտտվում էին միևնույն տեղում: Պատմական անձնավորությունները, որ առաջ զորքերի գլուխ կանգնած մասսաների շարժումն անդրադարձնում էին պատերազմների, արշավանքների, ճակատամարտերի հրամաններով, այժմ այդ շարժումներն անդրադարձնում էին քաղաքական ու դիվանագիտական նկատառումներով, օրենքներով, տրակտատներով...

Պատմական անձերի այս գործունեությունը պատմագիրները անվանում են *աեակցիա* :

Նկարագրելով գործունեությունը այդ պատմական անձնավորությունների, որոնք, նրանց կարծիքով, պատճառն են այն բանի, ինչ նրանք *աեակցիա* են անվանում, պատմագիրները խստորեն դատապարտում են նրանց: Այն ժամանակվա բոլոր անվանի մարդիկ՝ Ալեքսանդրից ու Նապոլեոնից սկսած մինչև *me Staël*, Ֆոտիյ, Շելլինգ, Ֆիխտե, Շատոբրիան և այլք, անցնում են նրանց խիստ դատաստանի սուաչով և արդարացվում կամ դատապարտվում են, նայած այն բանին, աչակցել են արդյոք նրանք *պրոգրեսիվ* թե *աեակցիալ* ին:

Ռուսաստանում, նրանց նկարագրությամբ, այդ ժամանակաշրջանում նույնպես տեղի է ունենում *աեակցիա*, և այդ *աեակցիալ* գլխավոր նախապատճառը Ալեքսանդր I էր, — այն իսկ Ալեքսանդր I, որը, նրանց իսկ նկարագրությամբ, իր թագավորության լիբերալ ձեռնարկումների և Ռուսաստանի փրկության գլխավոր սկզբնապատճառն էր:

Ներկա ուսուցողականության մեջ, գիմնագիտության սկսած մինչև գիտուն պատմագիրը, չկա մի մարդ, որ իր քայլը չնետի Ալեքսանդրի վրա՝ նրա թագավորության այդ շրջանի սխալ քայլերի համար:

«Նա պետք է վարվեր այսպես և այսպես: Այս դեպքում նա լավ վարվեց, այս դեպքում՝ վատ: Նա իրեն հիանալի պահեց իր թագավորության սկզբում և 12 թվի պատերազմի ժամանակ, բայց նա վատ վարվեց՝ կոնստիտուցիա տալով Լեհաստանին, Սրբազան Դաշնակցություն կազմելով, Արևելահին իշխանություն տալով, խրախուսելով Գոլիցինին ու միստիցիզմը, ապա խրախուսելով Շիշկովին ու Ֆոտիյին: Նա վատ արավ, զբաղվելով բանակի ֆրոնտային մասով. նա վատ վարվեց՝ Սեմյոնովսկի գունդը լուծելով» և այլն:

Պետք է գրել տասը թերթ թվարկելու համար այն բոլոր կշտամբանքները, որ անում են նրան պատմագիրները՝ մարդկության բարիքի այն գիտելիքի հիման վրա, որ ունեն իրենք: Ի՞նչ են նշանակում այս կշտամբանքները:

Այն իսկ քայլերը, որոնց համար պատմագիրները հավանություն են տալիս Ալեքսանդր I-ին, այն է՝ թագավորության

լիբերալ ձեռնարկումները, սյաքարը Նապոլեոնի հետ, հաստատակամությունը, որ ցույց տվեց նա 12 թվին և 13 թվի արշավանքը, շին բխում արդյոք միևնույն աղբյուրներից, — արյան, դաստիարակության, կյանքի պայմաններից, որոնք Ալեքսանդրի անձնավորությունը դարձրին այն, ինչ եղել է, — որոնցից բխում են և այն քայլերը, որոնց համար պատմագիրները պարսավում են նրան, ինչպես՝ Սրբազան Դաշնակցությունը, Լեհաստանի վերականգնումը, 20-ական թվականների *աեակցիան*:

Իսկ ո՞րն է այս կշտամբանքի էությունը:

Այն, որ մի այդպիսի պատմական անձնավորություն, ինչպես Ալեքսանդր I-ն էր, մի անձնավորություն, որ կանգնած էր մարդկային իշխանության հնարավոր բարձրագույն աստիճանի վրա, կարծես կուրացուցիչ լույսի, իր վրա կենտրոնացած, պատմական բոլոր ճառագայթների կիզակետում. մի անձնավորություն, որ այդպիսով ավելի ենթակա էր աշխարհում ուժեղագույն ազդեցությանը ինտրիգների, խաբուսությունների, շողոքոթությունների, ինքնագայթակղեցման, որոնք անբաժան են իշխանությունից. մի անձնավորություն, որ իր կյանքի յուրաքանչյուր րոպեն պատասխանատվություն էր զգում նվրոպայում կատարվող ամեն բանի համար, և մի անձնավորություն, որ մտացածին չէր, այլ կենդանի, ինչպես և յուրաքանչյուր մարդ, իր անձնական սովորություններով, կրքերով, ձգտումներով դեպի բարին, գեղեցիկը, ճշմարիտը, — որ այդ անձնավորությունը հիսուն տարի առաջ չէ թե առաքինի չէր (դրա համար պատմագիրները նրան չեն կըշտամբում), այլ այն հայացքները շունը մարդկության բարիքի նկատմամբ, ինչ ունի հիմա պրոֆեսորը, որ երիտասարդությունից զբաղվել է գիտությամբ, այսինքն՝ գրքուկներ ու դասախոսություններ կարդալով և այդ գրքուկներն ու դասախոսությունները մի տեսքով արտագրելով:

Բայց եթե անգամ ենթադրենք, որ Ալեքսանդր I-ը, հիսուն տարի սրանից առաջ, սխալվել է իր հայացքում այն բանի նկատմամբ, ինչ ժողովուրդների բարիքն է, ակամա պետք է ենթադրել, որ Ալեքսանդրին դատող պատմագիրն էլ, ճիշտ այդպես որոշ ժամանակ անցնելուց անարդարացի կլինի իր

հայացքներում այն բանի նկատմամբ, ինչ մարդկութեան բարիքն է: Այս ենթադրությունն ավելի քան բնական է ու անհրաժեշտ, որ, հետևելով պատմության գարգացմանը, տեսնում ենք, որ յուրաքանչյուր տարվա հետ, յուրաքանչյուր գրգռի հետ փոխվում է հայացքը այն բանի նկատմամբ, ինչ մարդկության բարիքն է. այնպես որ այն, ինչ թվում էր բարիք, 10 տարի հետո ներկայացնում է շարիք, և ընդհակառակը: Այդ բավական չէ, մենք պատմության մեջ գտնում ենք միանգամայն հակառակ հայացքներ, թե ի՛նչն է եղել շարիք, ի՛նչը՝ բարիք. ոմանք Լեհաստանին տված կոնստիտուցիան և Սրբազան Դաշնակցութունը համարում են Ալեքսանդրի արժանիքը, մյուսները դրա համար հանդիմանում են նրան:

Ալեքսանդրի և Նապոլեոնի գործունեության մասին չի կարելի ասել, թե այդ գործունեությունը օգտակար է եղել կամ վնասակար, որովհետև մենք չենք կարող ասել, թե ի՛նչի համար է օգտակար և ի՛նչի համար վնասակար: Եթե այդ գործունեությունը որևէ մեկին դուր չի գալիս, այդ դուր չի գալիս միայն այն բանի հետևանքով, որ այդ գործունեությունը չի գուզադիպում նրա սահմանափակ հասկացությունը, թե ի՛նչն է բարիքը: Ինչ բարիք է ներկայանում արդյոք 12 թվին իմ հոգտան պահպանումը Մոսկվայում, թե ուսուցողների փառքը, թե Պետերբուրգի կամ այլ համալսարանների բարգաձայնումը, թե Լեհաստանի ազատությունը, թե Ռուսաստանի հզորությունը, թե Եվրոպայի հավասարակշռությունը, թե եվրոպական ցող տեսակի լուսավորությունը՝ պրոգրեսը, ես պետք է ընդունեմ, որ ամեն մի պատմական անձնավորության գործունեությունն անհեղին է, բացի այս նպատակներից, դարձյալ ուրիշ, ավելի ընդհանուր և ինձ անմատչելի նպատակներ:

Ընդունենք, թե այսպես անվանված գիտությունը հնարավորություն ունի հաշտեցնել բոլոր հակասությունները և պատմական անձերի և անցքերի համար ունի լավի ու վատի իր անփոփոխ շափանիչը:

Ենթադրենք, թե Ալեքսանդրը կարող էր ամեն բան անել այլ կերպ: Ենթադրենք, որ նա կարող էր, — ըստ նրանց հրահանգի, ավեր մեղադրում են նրան, նրանց, ովքեր մարդկության շարժման վերջնական նպատակի գիտենալը համարում

են իրենց գործը, — կարգադրել ժողովրդայնություն, ազատություն, հավասարության և պրոգրեսի այն ծրագրով (ուրիշը, կարծեմ, չկա), որը կտային նրան այժմյան մեղադրողները: Ենթադրենք, թե այդ ծրագիրը հնարավոր լիներ ու կազմված և Ալեքսանդրը գործեր դրա համաձայն: Ո՛ւր կմնար հասարակագործունեությունն այն բոլոր մարդկանց, ովքեր հակառակում էին կառավարության այն ժամանակվա ուղղությունը, մի գործունեություն, որը, պատմագիրների կարծիքով, լավ է և օգտակար: Այդ գործունեությունը չէր լինի. կյանք չէր լինի, ոչինչ չէր լինի:

Եթե ենթադրենք, որ մարդկային կյանքը կարող է կառավարվել բանականությամբ, այդ դեպքում կոչնչանա կյանքի հնարավորությունը:

II

Եթե ենթադրենք, ինչպես այդ անում են պատմագիրները, թե մեծ մարդիկ են մարդկությանը առաջնորդում որոշ նպատակների հասնելու, նպատակներ, որոնք կայանում են ասենք կամ Ռուսաստանի, կամ Ֆրանսիայի մեծության մեջ, կամ Եվրոպայի հավասարակշռության մեջ, կամ ռեյտյուցիայի գաղափարները տարածելու մեջ, կամ ընդհանուր պրոգրեսի մեջ, կամ ինչու՞ն էլ լինի, ապա անկարելի է պատմության երևույթները բացատրել առանց դիպվածի ու հանճարի մասին ելուծ հասկացողության:

Եթե ներկա դարու սկզբի եվրոպական պատերազմների նպատակը Ռուսաստանի մեծությունն էր, այդ նպատակին կարելի էր հասնել առանց բոլոր նախորդած պատերազմների ու առանց արշավանքի: Եթե նպատակը՝ Ֆրանսիայի մեծությունն էր, այդ նպատակին կարելի էր հասնել թե առանց ռեյտյուցիայի, թե առանց կայսրության: Եթե նպատակն էր՝ գաղափարների տարածումը, այդ բանը տպագրությունը կրկատարեր շատ ավելի լավ, քան զինվորները: Եթե նպատակը քաղաքակրթության պրոգրեսն էր, ուսուի, ըստ ամենայնի հեշտ է ենթադրել, որ մարդկանց և նրանց հարստությունները ոչնչացնելուց բացի, կան քաղաքակրթությունը տարածելու և ուրիշ ավելի նպատակահարմար ճանապարհներ:

Իսկ ինչո՞ւ այս պատահեց այսպես, և ոչ ուրիշ կերպ: Որովհետև այդ այդպես պատահեց:

«Իրապվածը գրուեթյուն ստեղծեց, հանճարն օգտուեց դրանից», — ասում է պատմությունը:

Բայց ի՞նչ բան է դիպվածը: Ի՞նչ բան է հանճարը:

Իրապված և հանճար բառերը չեն նշանակում ոչինչ, իրպես գոյություն ունեցող, ուստի և որոշվել չեն կարող: Այդ բառերը նշանակում են միայն երևույթների հասկացության որոշ աստիճան: Ես չգիտեմ, թե ինչո՞ւ է տեղի ունենում այսինչ երևույթը. կարծում եմ, որ չեմ կարող իմանալ. ուստի չեմ ուզում իմանալ և ասում եմ. դիպված է: Ես տեսնում եմ մի ուժ, որ համամարդկային հատկություններին անհամապատասխան գործ է կատարում. չեմ հասկանում ինչո՞ւ է այդ կատարվում, և ասում եմ՝ հանճար:

Ոչխարների հոտի համար ա՛յն ոչխարը, որը յուրաքանչյուր երեկո խաշնարածի կողմից առանձին մտուր է քշվում կերի և երկու անգամ ավելի է գիրանում մյուսներից, պետք է հանճար թվա: Եվ այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր երեկո այդ իսկ ոչխարն ընկնում է ոչ թե ընդհանուր փարսխը, այլ առանձին մի մտուր՝ վարսակ ուտելու, և որ այդ, հենց այդ իսկ ոչխարը, ճարպակլած, մորթվում է մսի համար, պետք է ներկայացնի զարմանալի միտցում հանճարեղության մի շարք անսովոր դիպվածների հետ:

Բայց բավական է միայն ոչխարները դադարեն մտածել, թե ամենը, ինչ կատարվում է իրենց հետ, կատարվում է միայն իրենց ոչխարային նպատակներին հասնելու համար. բավական է թույլ տալ, որ իրենց հետ կատարվող դեպքերը կարող են ունենալ և իրենց համար էլ անհասկանալի նպատակներ, և նրանք անմիջապես կտեսնեն միասնություն, հետևողականություն այն բանում, ինչ կատարվում է պարարտացվող ոչխարի հետ: Եթե նրանք չիմանան էլ, թե ի՞նչ նպատակի համար է նա պարարտացվում, առնվազն կիմանան, որ ոչխարի հետ պատահածը պատահել է ոչ պատահաբար, և նրանք այլևս կարիք չեն ունենա ոչ դիպվածի հասկացությանը, ոչ հանճարի հասկացությանը:

Միայն հրաժարվելով մեզ մտտիկ, հասկանալի նպատակն իմանալուց և ընդունելով, որ վերջնական նպատակն անմատչելի է մեզ, մենք կտեսնենք պատմական անձերի նպատակահարմարությունը կանքում. մեր առաջ կբացվի պատճառը ընդհանուր մարդկային հատկություններին չհամապատասխանող այն գործողությունների, որ կատարում են նրանք, և մեզ պետք չեն լինի դիպված ու հանճար բառերը:

Բավական է միայն ընդունել, որ եվրոպական ժողովուրդների հուզումների նպատակն անհայտ է մեզ, այլ հայտնի են միայն փաստերը, որ կայանում են սպանությունների մեջ՝ սկզբում Տրանսիայում, ապա Իտալիայում, Աֆրիկայում, Պրուսիայում, Ավստրիայում, Իսպանիայում, Ռուսաստանում, և որ շարժումը արևմուտքից դեպ արևելք և արևելքից դեպ արևմուտք կազմում է դեպքերի էությունն ու նպատակը, և մենք ոչ միայն կարիք չենք ունենա բացատրելություն ու հանճարեղություն տեսնել նպատկետի ու Ալեքսանդրի բնավություններին մեջ, այլ և անկարելի կլինի այդ անձերը ներկայացնել այլ կերպ, քան նույնպիսի մարդիկ, ինչպես և բոլոր մնացյալները. և ոչ միայն կարիք չի լինի պատահականությամբ բացատրել այն մանր դեպքերը, որոնք այդ մարդկանց դարձրին այն, ինչ նրանք էին, այլ պարզ կլինի, որ բոլոր այդ մանր դեպքերն անհրաժեշտ էին:

Վերջնական նպատակը հասկանալուց հրաժարվելով՝ մենք պարզ կհասկանանք, որ ճիշտ այնպես, ինչպես ոչ մի բույսի համար չի կարելի հնարել ուրիշ, նրան սվելի համապատասխանող, ծաղիկներ ու սերմեր, քան նրանք, ինչ նա արտադրում է, ճիշտ այդպես էլ անկարելի է հնարել երկու ուրիշ մարդ՝ իրենց ամբողջ անցյալով, որն այն աստիճան այնպիսի փոքրիկ մանրամասնություններով համապատասխաներ այն դերին, ինչ վիճակված էր նրանց կատարելու:

Ներկա դարի սկզբի եվրոպական դեպքերի հիմնական, էական իմաստը՝ եվրոպական ժողովուրդների մասսաների ուղիղ մական շարժումն է արևմուտքից արևելք և ապա արևելքից

արևմուտք: Այդ շարժման առաջին սկզբնապատճառը եղավ արևմուտքից արևելք շարժումը: Որպեսզի արևմուտքի ժողովուրդները կարողանային կատարել ռազմական այն շարժումը մինչև Մոսկվա, որը կատարեցին, անհրաժեշտ էր. 1) որպեսզի նրանք կազմակերպեին այնպիսի մեծության ռազմական խումբակցություն, որն ի վիճակի լիներ կրել ընդհարումը արևելքի ռազմական խմբակցության հետ. 2) որպեսզի նրանք հրաժարվեին հաստատված բոլոր ավանդություններից ու սովորույթներից և 3) որպեսզի, իրենց ռազմական շարժումը կատարելով, իրենց գլուխ ունենային մի մարդու, որը, թե՛ իր համար, թե՛ նրանց համար, կարողանար արդարացնել կատարվելիք խաբույթությունները, կոդոպուտաներն ու սպանությունները, որոնք ուղեկցում էին այդ շարժմանը:

Եվ, Ֆրանսական ռևոլյուցիայից սկսած, քայքայվում է հին, ոչ բավականաչափ մեծ խմբակցությունը. ոչնչանում են հին սովորույթներն ու ավանդությունները. քայլ առ քայլ մշակվում են նոր շափի խմբակցություն, նոր սովորույթներն ու ավանդություններ, և պատրաստվում է այն մարդը, որը պետք է կանգնի ապագա շարժման գլուխ և կրի կատարվելիքի ամբողջ պատասխանատվությունը:

Առանց համոզմունքի, առանց սովորույթների, առանց ավանդության, առանց անունի, անգամ ոչ Ֆրանսացի, այդ մարդը, թվում է, ամենատարօրինակ պատահականություններից առաջ է գնում ամբողջ Ֆրանսիան հուզող պարտիաների միջով ու, չհարելով դրանցից և ոչ մեկին, բարձրացվում է աչքի ընկնող գիրքի:

Ընկերակիցների տգիտությունը, հակառակորդների թուլությունն ու ոչնչությունը, ստեղծ անկեղծությունը և փայլուն ու ինքնավստահ սահմանափակությունն այդ մարդու՝ նրան առաջ են քաշում-դարձնում բանակի գլուխ: Իտալական բանակի զինվորների փայլուն կազմը, հակառակորդների կովի շքանկանալը, տղայական հանդգնությունն ու ինքնավստահությունը ռազմական հռչակ են վաստակում նրա համար: Անթիվ-անհամար այսպես անվանված գիպվածներ ուղեկցում են նրա: ամենուրեք: Ենորհազրկությունը, որին արժանացնում են նրան Ֆրանսացիների կառավարիչները, ծառայում

է նրա օգտին: Նրա փորձերը՝ փոխել իրեն համար կանխորոշված ճանապարհը՝ նրան չի հաջողվում. նրան Ռուսաստանում ծառայության չեն ընդունում, նրան չի հաջողվում պաշտոն գտնել և թուրքիայում: Իտալիայում՝ պատերազմների ժամանակ նա մի քանի անգամ գտնվում է անդունդի եզրին և ամեն անգամ փրկվում է անսպասելի կերպով: Ռուս զորքերը, այն իսկ զորքերը, որ կարող են կործանել նրա փառքը, զանազան դիվանագիտական նկատառումներով, եվրոպա չեն մտնում մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ նա այնտեղ է:

Իտալիայից վերադառնալով՝ նա Փարիզի կառավարությունը գտնում է քայքայման այն պրոցեսում, որի մեջ մարդիկ, այդ կառավարության մեջն ընկնողները, անխուսափելիորեն չնջվում և ոչնչացվում են: Եվ նրա համար այդ վտանգավոր դրությունից ինքնին ելք է հանդիսանում անիմաստ և պատճառ չունեցող արշավանքը դեպ Աֆրիկա: Նորից նույն, այսպես անվանված, դիպվածները ուղեկցում են նրան: Անառիկ Մալթան անձնատուր է լինում առանց մի կրակոցի. ամենանոսրուց կարգադրությունները պսակվում են հաջողությամբ: Թշնամու նավատորմը, որ հետո ոչ մի նավակ չի թողնելու անցնել, թույլ է տալիս մի ամբողջ բանակ անցնելու: Աֆրիկայում գրեթե անգն ընկնողների նկատմամբ կատարվում են մի շարք ոճրագործություններ: Եվ այդ շարագործությունները կատարող մարդիկ, մանավանդ նրանց ղեկավարը, հավատացնում են իրենց, թե այդ հիանալի է, թե այդ փառք է, թե այդ նման է կեսարին և Ալեքսանդր Մակեդոնացուն և որ այդ լավ է:

Փառքի և մեծուքյան այն իդեալը, որը կայանում է նրանում, որ մարդ ոչ միայն ոչինչ վատ չհամարի իր համար, այլ հպարտանա իր ամեն մի ոճրագործությամբ, վերագրելով նրան անհասկանալի գերբնական նշանակություն, — այդ իդեալը, որ պետք է ղեկավարեր այդ մարդուն ու նրա հետ կապված մարդկանց, մշակվում է ազատ պահին՝ Աֆրիկայում: Ամենը, ինչ նա անում է, հաջողվում է նրան: Ժանտախտը չի մոտենում նրան: Գերիների սպանության դաժանությունը ոճիր չեն համարում նրա համար: Տղայորեն անզոհությունը, առանց պատճառի և անազնիվ մեկնումը Աֆրիկայից, փորձանքի մեջ գտնվող ընկերներից, համարում են նրա արժանիքը, և նորից

Թշնամու նստատորմը երկու անգամ թույլ է տալիս նրան անցնել: Այն ժամանակ, երբ նա կատարած բախտավոր ոճիրներով բողբոլվին արբած, իր դերի համար պատրաստ, առանց որևէ նպատակի գալիս է Փարիզ, ռեսպուբլիկական կառավարության (որ մի տարի առաջ կարող էր կործանել նրան) բայթայթումը հիմա ծայր աստիճանի էր հասել, և նրա ներկայությունը, որպես սլարտիայից հետո թարմ մարդու, այժմ միայն կարող էր բարձրացնել նրան:

Նա ոչ մի ծրագիր չունի. նա ամեն բանից վախենում է. բայց պարտիաները բռնում են նրա փեշը և պահանջում նրա մասնակցությունը:

Նա մենակ, Իտալիայում ու Եգիպտոսում մշակած՝ փսոթի ու մեծություն իր իդեալով, ինքնապաշտամունքի իր խելագարությունը, իր ոճրագործությունների հանդեպությունը, իր սոսախոսության անկեղծությունը, — միայն նա՝ կարող է արդարացնել այն, ինչ կատարվելու է:

Նա պե՛տք է այն պատշտնի համար, որն սպասում է նրան, ուստի և գրեթե անկախ նրա կամքից և շնայած նրա անվճռականության, ծրագրի բացակայության, բոլոր սխալներին, որ անում է, նա ներգրավվում է դավադրության մեջ, որի նպատակն է գրավել իշխանությունը, և դավադրությունը պսակվում է հաջողությամբ:

Նրան հրում են ներս՝ կառավարիչների Նիստի դահլիճը: Նա, վախեցած, ուզում է փախչել, իրեն խորտակված համարելով. ձևացնում է, թե ուշաթափվում է. ասում է անմիտ բաներ, որոնք պետք է որ նրան կործանեին: Բայց Ֆրանսիայի կառավարողները, առաջ ուշիմ ու հպարտ, այժմ, զգալով, որ իրենց դերը վերջացած է, ավելի են շփոթված, քան նա, ասում են ոչ այն խոսքերը, որ պետք է ասեին նրա համար, որ իշխանությունը պահեն և նրան կործանեն:

Դիպլոմատը, միլիտանտը դիպլոմատներ նրան իշխանություն են տալիս, և բոլոր մարդիկ, կարծես խոսք մեկ արած, աշակցում են այդ իշխանության հաստատվելուն: Դիպլոմատները այն ժամանակվա Ֆրանսիայի վարիչների բնավորությունը դարձնում են նրան ենթարկվող. դիպլոմատները մշակում են նրա իշխանությունը ճանաչող Պավել 1-ի բնավորությունը. դիպլ-

վածը նրա դեմ կազմում է դավադրություն, որը ոչ միայն չի վնասում նրան, այլև հաստատում է նրա իշխանությունը: Դիպլոմատը նրա ձեռքն է ուղարկում էնգիենի հերցոգին և պատահաբար ստիպում սպանել նրան, դրանով իսկ, ամեն տեսակ միջոցներից ավելի շա՛տ, համոզելով ամբոխին, թե նա իրավունք ունի, որովհետև ուժ ունի: Դիպլոմատն անում է այն, որ նա իր բովանդակ ուժերը լարում է Անգլիա արշավելու, որն, ահե՛րե, կկործաներ նրան, ու երբեք չի իրագործում իր այդ մտադրությունը, այլ անակնկալ հարձակվում է Մաքի ու ավստրիացիների վրա, որոնք անձնատուր են լինում առանց կռիվի: Դիպլոմատն ու հա՛նճաբեղութունը հաղթություն են տալիս նրան Աուստրիայի մոտ, և դիպլոմատը բոլոր մարդիկ, ոչ միայն Ֆրանսացիները, այլև ամբողջ Եվրոպան, բացառությամբ Անգլիայի, որը չի մասնակցելու կատարվելիք անցքերին, բոլոր մարդիկ, շնայած նրա ոճիրների հանդեպ ունեցած սարսափին ու զզվանքին, այժմ ընդունում են նրա իշխանությունը, այն կոչումով, որ ինքն է տվել իրեն, և նրա մեծության ու փառքի իդեալը, որը բոլորին թվում է ինչ-որ մի տեսակ բարանչելի ու բանական:

Կարծես չափափորձ անելով և նախապատրաստվելով առաջիկա շարժման համար, արևմտաքի ուժերը մի քանի անգամ 1805, 6, 7, 9-ը թվերին ձգտում են դեպի արևելք, ուժեղանալով ու բազմանալով: 1811 թվին Ֆրանսիայում կազմակերպված մարդկանց խմբակցությունը միաձուլվում գտնում է միջին եվրոպական ժողովուրդների հսկայական խմբակցություն: Մարդկանց խմբակցությունն աճելու հետ միասին շարունակ աճում է շարժման գլուխ կանգնած մարդուն արդարացնելու ուժը: Տասնամյա նախապատրաստական ժամանակաշրջանում, որը նախորդում է մեծ շարժմանը, այդ մարդը հանդիպում է եվրոպայի բոլոր թագավոր անձերի հետ: Աշխարհի պսակագերծված վեհապետները չեն կարողանում նապուլեոնյան, իմաստ չունեցող, փառքի ու մեծության իդեալին հակադրել ոչ մի խելացի իդեալ: Մեկը մյուսի առաջ նրանք ձգտում են ցույց տալ իրենց ոչնչությունը: Պրուսական թագավորը իր կոչն ուղարկում է շողորթելով ողորմություն հայցելու մեծ մարդուց. Ավստրիայի թագավորը ողորմածու-

թյուն է համարում այն, որ այդ մարդը իր մահիճն է ընդունում կեսարի դասերը. պապը, ժողովուրդների սրբության պահապանը, իր կրոնով ծառայում է մեծ մարդու բարձրացմանը: Ոչ այնքան նապոլեոնն է նախապատրաստում իրեն իր դերը կատարելու համար, որքան ամբողջ շրջապատն է պատրաստում նրան՝ ընդունել իր վրա բովանդակ պատասխանատվությունն այն բանի, ի՛նչ կատարվում է և ի՛նչ կատարվելու է: Չկա մի արարք, մի շարագործություն կամ մանր խաբուություն, ո՛ր կատարեր նա և ո՛րն անմիջապես նրան շրջապատողների շուրթերի վրա շղատնար մեծագործություն: Կավագույն տոնը, որ կարող էին հնարել նրա համար գեթմանացիք, գա ենալի և Աուերշտետի տոնակատարությունն էր: Ոչ միայն նա՛ է մեծ, այլ մեծ են նրա նախահայրերը, նրա եղբայրները, նրա խորթ որդիները, փեսաները: Ամեն բան կատարվում է նրա համար, որպեսզի զոկեն նրան բանականության վերջին կարողությունից և պատրաստեն նրա սարսափելի դերի համար: Եվ երբ նա պատրաստ է, պատրաստ են և ուժերը:

Արշավանքը գնում է դեպի արևելք, հասնում է վերջնական նպատակին՝ Մոսկվային: Մայրաքաղաքն առնված է. ոուս գործն ավելի է ոչնչացված, քան իրեն է ոչնչացվել են հակառակորդների գործերը նախկին պատերազմներում՝ Աուտերլիցից սկսած մինչև Վազրամը: Բայց հանկարծ, փոխարեն այն դիպվածների ու հանճարեղություն, որ այնպես հետևողականորեն առաջնորդում էին նրան մինչև այժմ անընդհատ հաջողությունների շարքով դեպի նախանշված նպատակը, հանդես են գալիս անթիվ-անհամար հակառակ դիպվածներ, Բորողինոյի հրաբուխից մինչև սառնամանիքները և Մոսկվան զառոզ կայծերը. և հանճարեղության փոխարեն հանդէս են գալիս, իրենց օրինակը չունեցող, հիմարությունն ու ստորությունը: Արշավանքը փախչում է, ետ դառնում, նորից է փախչում, և բոլոր դիպվածներն արդեն այժմ շարունակ ոչ թե նրա կողմն են, այլ նրա դեմ:

Կատարվում է հակաշարժում արևելքից արևմուտք՝ զարմանալի նման արևմուտքից արևելք կատարված նախորդած շարժումին: Արևելքից արևմուտք շարժվելու նույն փորձերը, ինչպես 1805—1807—1809 թվերին, նախորդում են մեծ շար-

ժումին. հսկայական շափերի հասնող նույն խմբակցումը. միջին եվրոպական ժողովուրդների նույն հարումը շարժման. նույն տատանումը ճանապարհի կիսին և նույն արագությունը նպատակին մոտենալու համեմատ:

Փարիզը՝ վերջնական նպատակը, ձեռք է բերված: Նապոլեոնյան կառավարությունն ու զորքը ոչնչացված են: Ինքը նապոլեոնն այլևս ոչ մի իմաստ չունի. նրա բոլոր գործողություններն, ակներև, ողորմելի են և զզվելի. բայց նորից տեղի է ունենում անբացատրելի դիպված. դաշնակիցներն առում են նապոլեոնին, նրա մեջ տեսնելով իրենց աղետների պատճառը. ուժից և իշխանությունից զրկված, շարագործությունների ու նենգությունների մեջ բռնված, նա պետք է որ նրանց ներկայանար այնպես, ինչպես ներկայացել էր դրանից տասը տարի առաջ և մի տարի հետո՝ օրենքից դուրս ավագակ: Բայց, մի ինչ-որ տարօրինակ պատահականությամբ, այդ ոչ ոք չի տեսնում: Նրա դերը դեռ չի վերջացած: Այն մարդուն, որին տասը տարի առաջ և մի տարի հետո համարում էին օրենքից դուրս ավագակ, ուղարկում են, Յուանսիայից երկու օրվա ճանապարհ հեռու, մի կղզի, որ տրվում է նրան ի սեփականություն, իր գվարդիայի ու միլիտանների հետ, միլիտաններ, որ վճարում են նրան լզիտես ինչի՛ համար:

IV

Ժողովուրդների շարժումն սկսում է տեղավորվել իր ակիւրում: Մեծ շարժման ալիքները ետ են դառնում, և խաղաղած ժովի երեսին կազմվում են շրջագծեր, որոնցով տարվում են դիվանագետները, երևակայելով, թե հենց իրենք են առաջ բերում խաղաղացումը:

Բայց խաղաղած ժովը հանկարծ բարձրանում է: Դիվանագետներին թվում է, թե իրենք են, իրենց անհամաձայնություններն են ուժերի այս նոր ճնշման պատճառը. նրանք պատերազմ են սպասում իրենց թագավորների միջև. կացությունը նրանց անլուծելի է թվում: Բայց հորձանքը, որի բարձրացումը նրանք զգում են, գալիս է ոչ թե այնտեղից, որտեղից սպասում են

նրան: Բարձրանում է նույն հորձանքը շարժման նույն ելակետից՝ Փարիզից: Կատարվում է արևելքից շարժվելու վերջին ճողփյունը, որը պետք է լուծի անլուծելի թվացող դիվանագիտական դժվարությունները և վերջ դնի այդ ժամանակաշրջանի ռազմական շարժմանը:

Այն մարդը, որ ամայացրեց Ֆրանսիան, մենակ, առանց դավադրության, առանց զինվորների, գալիս է Ֆրանսիա, յուրաքանչյուր պահպան կարող է բռնել նրան. բայց, տարօրինակ պատահականությամբ, ոչ ոք ոչ միայն չի բռնում նրան, բոլորը խանդավառությամբ են դիմավորում այն մարդուն, որին անհծում էին մի օր առաջ և պիտի անհծեին մի ամիս հետո:

Այդ մարդը դեռ հարկավոր է վերջին միասնական գործուլությունն արգարացնելու համար:

Գործողությունը կատարված է:

Վերջին դերը խաղացված է: Դերասանին հրամայված է հանվել և սուրման ու կարմիր շպարները սրբել-մաքրել. և այլևս հարկավոր չի լինելու:

Եվ մի քանի տարի անցնում են այն բանով, որ այդ մարդը, իր կզգում՝ մենակության մեջ, ինքն իր առջև խաղում է մի ողորմելի կոմեդիա, բանսարկում է ու ստում, արդարացնելով իր արարքները, երբ այդ արդարացումն այլևս պետք չէ, և ցույց է տալիս ամբողջ աշխարհին, թե ի՞նչ բան էր այն, որ մարդիկ ընդունում էին օւժի տեղ, երբ իրեն առաջնորդում էր անտես մի ձեռք:

Կարգադրիչը, դրաման վերջացնելով և գերասանին մերկացնելով, նրան ցույց տվեց մեզ:

— Տեսեք, թե դուք ինչի՞ եք հավատացել: Ահա՛ նա: Հիմա տեսնո՞ւմ եք արդյոք, որ ոչ թե նա, այլ ՆՍ եմ շարժել ձեզ:

Բայց մարդիկ, շարժման թափից կուրացած, երկաշ ժամանակ այդ չէին հասկանում:

Ավելի մեծ հետևողականություն ու անհրաժեշտություն է ներկայացնում Ալեքսանդր I-ի կյանքը, այն անձնավորության, որը կանգնած էր արևելքից արևմուտք հակաշարժման գլուխ:

Ի՞նչ է հարկավոր այն մարդու համար, որը, մյուսների ծածկելով, կանգնեց այդ՝ արևելքից արևմուտք շարժման գլուխ:

Հարկավոր է արդարության զգացում, մասնակցություն Եվրոպայի գործերին, բայց հեռու, մանր շահերով չմթափանալ զգացում. հարկավոր է բարոյական բարձունքի գերակշռություն ընկերակիցներին՝ այն ժամանակվա թագավորների նրկատմամբ. հարկավոր է հեզ և հմայիչ անձնավորություն. հարկավոր էր անձնական վիրավորանք Նապոլեոնի հանդեպ: Եվ այդ բոլորը կա Ալեքսանդր I-ի մեջ. այդ ամենը նախապատրաստված է նրա ամբողջ անցյալ կյանքի անթիվ-անհամար այսպես անվանված դիպվածներով. թե՛ դաստիարակության մեջ, թե՛ լիբերալ ձեռնարկումներով, թե՛ շրջապատող խորհրդատուներով, թե՛ Աուստերլիցով, թե՛ Տիլզիտով, թե՛ էլ ֆուրտով:

Ժողովրդական պատերազմի օրերին այդ անձնավորությունը չի գործում, որովհետև նա հարկավոր չէ: Բայց հենց որ շուտով ծագում է ընդհանուր եվրոպական պատերազմի անհրաժեշտությունը, այդ անձնավորությունը տվյալ մոմենտին հանդես է գալիս իր տեղում և, եվրոպական ժողովուրդներին միացնելով, առաջնորդում է նրանց դեպի նպատակը:

Նպատակն իրագործված է: Վերջին՝ 1815 թվի պատերազմից հետո Ալեքսանդրը գտնվում է մարդկային հնարավոր իշխանության բարձունքի վրա: Ինչպե՞ս է նա գործադրում այդ իշխանությունը:

Ալեքսանդր I — Եվրոպայի խաղաղարարը, մի մարդ, որ երիտասարդ տարիներից ձգտել է իր ժողովուրդների բարիքին, լիբերալ նորամուծությունների առաջին նախածնողն է իր հայրենիքում, այժմ, երբ, թվում է, մեծագույն իշխանություն ունի և հնարավորություն իրականացնել իր ժողովուրդների բարիքը, այն ժամանակ, երբ Նապոլեոնն աքսորանքի մեջ մանկամիտ և կեղծ ծրագիրներ է շինում այն մասին, թե ինչպես կերչանկացնեք մարդկությունը, եթե իշխանություն ունենար, — Ալեքսանդր I-ը, կատարելով Գր կոչումը և զգալով իր վրա աստծու մատը, հանկարծ ընդունում է այդ կարծեցյալ իշխանության ոչնչությունը, երես է դարձնում նրանից, այն հանձնում է իր կողմից արհամարհվող և արհամարհված մարդկանց ու ասում է միայն.

—«Ոչ մեզ, ոչ մեզ, այլ անվան քո՛ւմ»: Ես նույնպես մարդ եմ, ինչպես և դուք. թողե՛ք ապրեմ, ինչպես մարդ, և մտածեմ հոգուս և աստծու մասին:

Ինչպես արևը և եթերի յուրաքանչյուր ատոմը ավարտված գունդ է ինքն իր մեջ և դյուս հետ միաժամանակ իր վիթխարիությամբ մարդուն անմատչելի ամբողջության ատոմ, այդպես էլ յուրաքանչյուր անձնավորութուն ինքն իր մեջ կրում է իր նպատակները և մինչդեռ կրում է դրանք նրա համար, որպեսզի ծառայի մարդուն անմատչելի ընդհանուր նպատակների:

Մաղկին նստած մեղուն խայթեց երեխային: Եվ երեխան վախենում է մեղուններից ու ասում, թե մեղուի նպատակն այն է, որ խայթի մարդկանց: Բանաստեղծը հրճվում է ծաղկի բաժակին կպած մեղուով և ասում՝ մեղուի նպատակը ծաղիկների հյութը ծծելն է: Մեղվապահը, նկատելով, որ մեղուն ծաղկեփռչի է հավաքում և բերում փեթակը, ասում է, թե մեղուի նպատակը մեղր հավաքելն է: Մի ուրիշ մեղվապահ, մոտից ուսումնասիրելով մեղուի պարսի կյանքը, ասում է, թե մեղուն փռչի է հավաքում ջահել մեղուններին կերակրելու և մորը դուրս բերելու, որ նրա նպատակը սերունդը շարունակելն է: Բուսաբանը նկատում է, որ, երկտուն ծաղկի փռչով թռչելով վարսանդի վրա, մեղուն բեղմնավորում է նրան, և բուսաբանը դրա մեջ է տեսնում մեղուի նպատակը: Մի ուրիշը, դիտելով բույսերի տեղափոխությունը, տեսնում է, որ մեղուն աջակցում է այդ տեղափոխության. այս նոր դիտողն էլ կարող է ասել, թի դրա մեջ է կայանում մեղուի նպատակը: Բայց մեղուի վերջնական նպատակը չի սպառվում ոչ այս, ոչ մյուս, ոչ երրորդ նպատակով, որոնք ի վիճակի է պարզել մարդկային միտքը: Որքան վեր է բարձրանում մարդկային միտքը այս նպատակները բացահայտելու գործում, այնքան ավելի ակներև է դառնում նրա համար վերջնական նպատակի անմատչելիությունը:

Մարդուն մատչելի է միայն դիտել մեղուի կյանքի համապատասխանությունը կյանքի մյուս երևույթների հետ: Նույնը լինում է պատմական անձների և ժողովուրդների նպատակների նկատմամբ:

Նատաշայի հարսանիքը, Նատաշայի, որ 13 թվին ամուսնացավ Պիեռ Բեզուսովի հետ, վերջին ուրախ դեպքն եղավ Ռոստովների հին ընտանիքում: Նույն տարում կոմս Իլյա Անդրեևիչը մեռավ և, ինչպես միշտ լինում է այդ, նրա մահով կազմալուծվեց նախկին ընտանիքը:

Վերջին տարվա դեպքերը՝ Մոսկվայի հրդեհը և փախուստն այնտեղից, իշխան Անդրեյի մահը և Նատաշայի հուսահատությունը, Պետայի մահը, կոմսուհու վիշտը, — այս ամենը, ինչպես հարված հարվածի հետևից, իջնում էր ծեղր կոմսի գրկին: Նա, թվում էր, չէր հասկանում և իրեն անկարող էր զգում հասկանալ այդ բոլոր դեպքերի նշանակությունը և, բարոյապես իր ծեղր զլուխը կռացրած, կարծես սպասում ու խնդրում էր նոր հարվածներ, որ վերջացնեին իրեն: Նա թվում էր մերթ վախեցած ու գլխակորույս, մերթ անբնականորեն աշխույժ ու ձեռներեց:

Նատաշայի հարսանիքը միաժամանակ զբաղեցրեց իր արտաքին կողմով: Նա պատվիրում էր ճաշեր, ընթրիքներ և, ըստ երևույթի, ուզում էր ուրախ երևալ. բայց նրա ուրախությունը վարակող չէր ինչպես առաջ, այլ, ընդհակառակը, կարեկցություն էր զարթեցնում նրան ճանաչող ու սիրող մարդկանց մեջ:

Երբ Պիեռը մեկնեց կնոջ հետ՝ նա լուց և սկսեց զանգատվել ձանձրույթից: Մի քանի օր հետո նա հիվանդացավ և անկողին մտավ: Իր հիվանդության առաջին օրերից, շնայած բժիշկների մխիթարելուն, նա հասկացավ, որ ինքը վեր չի կենա: Կոմսուհին, առանց հանվելու, երկու շաբաթ անցրեց բազմոցի մեջ՝ նրա սնարի մոտ նստած: Ամեն անգամ, երբ նա դեզ էր տալիս ամուսնուն, — կոմսը փղձկալով, անխոս համբուրում էր կնոջ ձեռը: Վերջին օրը նա, հեկեկալով, ներում խնդրեց կնոջից և բացակա որդուց՝ կալվածքը քայքայելու համար — զխավոր հանցանքը, որի կատարողն զգում էր ինքն է: Ճաշակվելով ու վերջին օժումն ընդունելով, նա հանդարտ մեռավ, և հեռեկալ օրը ծանոթների բազմությունը, որ եկել էր վերջին պարտքը հատուցելու հանգուցյալին, լցրել էր Ռոստովների վարձու

բնակարանը: Բոլոր այդ ծանոթները, որ այնքան անգամ ճաշել ու պարել էին նրա տանը, որ այնքան ծիծաղել էին նրա վրա, այժմ բոլորը ներքին կշտամբանքի ու խանդաղատանքի միատեսակ զգացումով, կարծես ում-որ առջև արդարանալով, ասում էին. «Այո, ինչ էլ լիներ, այնուամենայնիվ հիանալի մարդ էր: Այդպիսի մարդ հիմա էլ չե՛ս տեսնի: Եվ ո՞վ է որ պակասություններ չունի...»

Հենց այն ժամանակ, երբ կոմսի գործերն այնպես խճճվել էին, որ անկարելի էր պատկերացնել, թե ինչո՞վ կվերջանա այդ ամենը, եթե շարունակվի մի տարի էլ, նա հանկարծ մեռավ:

Նիկոլայն ուս գործերի հետ Փարիզումն էր, երբ լուր եկավ հոր մահվան մասին: Նա անմիջապես հրաժարական տվեց և, չսպասելով հրաժարական ստանալուն, արձակուրդ վերցրեց ու եկավ Մոսկվա: Դրամական գործերի դրությունը կոմսի մահից մի ամիս հետո բոլորովին պարզվեց, զարմացնելով ամենքին զանազան մանր պարտքերի հսկայական գումարով, պարտքեր, որոնց գոյությունը ոչ ոք չէր էլ կասկածում: Պարտքերը կրկնակի ավելի էին, քան կալվածքները:

Հարազատներն ու բարեկամները խորհուրդ տվին Նիկոլային հրաժարվել ժառանգությունից: Բայց Նիկոլայը ժառանգությունից հրաժարվելու մեջ կշտամբանքի արտահայտություն էր տեսնում հոր՝ իր համար սրբազան հիշատակի հանդեպ, ուստի և լսել չուզեց հրաժարվելու մասին ու ժառանգությունն ընդունեց՝ պարտքերը վճարելու պարտավորությամբ:

Պարտատերերը, որ այնքան երկար լռել էին, կոմսի կենդանության օրով կապված լինելով այն անորոշ, բայց հզոր ազդեցությամբ, որ ունեի կոմսը նրանց վրա իր անսահման բարությամբ, հանկարծ բոլորը պահանջ ներկայացրին: Ընդհանրապես, ինչպես այդ միշտ լինում է, մրցակցություն՝ ո՞վ շուտ կստանա, և այն իսկ մարդիկ, որոնք, ինչպես Միտենկան և ուրիշները, անփող մուրհակ-նվերներ ունեին, հանդիսացան այժմ ամենապահանջկոտ պարտատերերը: Նիկոլային ոչ ժամանակ էին տալիս, ոչ հանգիստ. և որոնք, ըստ երևույթին, խղճում էին ծերունուն, որ եղել էր իրենց կորուստների (եթե յայն

կորուստներ) պատճառը, այժմ անխղճաբար հարձակվեցին իրենց առջև ակներև անմեղ երիտասարդ ժառանգի վրա, որ կամովին հանձն էր առել վճարումը:

Նիկոլայի ենթադրած շրջանառություններից և ոչ մեկը չհաջողվեց. կալվածքն աճուրդով ծախվեց կես գնով, իսկ պարտքերի կեսն այնուամենայնիվ մնում էր չվճարված: Նիկոլայը վերցրեց իր փեսա Բեզուխովի առաջարկած 30.000-ը՝ վճարելու պարտքերի այն մասը, որոնք նա համարում էր դրամական, իսկական պարտքեր: Եվ որպեսզի մնացած պարտքերի համար բանտ չնստի, որով սպառնում էին նրան պարտատերերը, նա նորից ծառայության մտավ:

Գնալ բանակ, ուր նա առաջին վականսիայի գնդի հրամանատար էր, չէր կարելի այն պատճառով, որ մայրն այժմ որդու փեջը բռնել էր, ինչպես կյանքի վերջին կարթ. ուստի և, չնայած նրան, որ չէր ուզում մնալ Մոսկվայում՝ առաջուց իրեն շճանաչող մարդկանց շրջանում, չնայած դեպի քաղաքացիական ծառայությունն ունեցած զգվանքին, նա Մոսկվայում պաշտոն վերցրեց քաղաքացիական բաժնում և, իր սիրած մունդիրը հանելով, մոր ու Սոնյայի հետ բնակվեց Սիվցովի Վրաժ! կի վրա գտնվող մի փոքրիկ բնակարանում:

Այդ ժամանակ նատաշան ու Պիեռն ապրում էին Պետերբուրգում, պարզ գաղափար չունենալով Նիկոլայի վիճակի մասին: Նիկոլայը, փեսայից դրամ փոխառություն անելով, աշխատում էր նրանից թաքցնել իր ողբալի կացությունը: Նիկոլայի դրությունն առանձնապես վատ էր այն պատճառով, որ իր 1200 ուսուրի ուճիկով նա ոչ միայն պետք է պահեր իրեն, Սոնյային ու մորը, այլև մորը պիտի պահեր այնպես, որպեսզի նա չնկատեր, որ իրենք աղքատ են: Կոմսուհին կյանքի հնարավորությունը չէր կարող հասկանալ առանց՝ մանկությունից իր համար սովորական շոպյության պայմանների և շարունակ, չհասկանալով, թե որքան այդ դժվար էր որդու համար, մերթ կառք էր պահանջում, որ իրենք չունեին, որպեսզի ուղարկեն ծանոթուհու հետևից, մերթ թանկ ուտելիք իր համար և գինի որդու համար, մերթ դրամ, որ անակնկալ նվեր տա նատաշային, Սոնյային և նույն Նիկոլային:

Սոնյան վարում էր տան տնտեսությունը, խնամում հետևում էր մորաքրոջը, բարձրաձայն կարդում էր նրա համար, տանում էր նրա քմահաճույքներն ու թաքցրած դժկամությունը և օգնում էր Նիկոլային ծեր կոմսուհուց թաքցնել կարիքի այն վիճակը, որի մեջ գտնվում էին:

Նիկոլային իրեն երախտապարտ էր զգում Սոնյային այն ամենի փոխարեն, ինչ անում էր Սոնյան իր մոր համար, հիանում էր նրա համբերատարության ու անձնվիրության վրա, բայց աշխատում էր հեռու մնալ նրանից:

Նա սրտի խորքում կարծես հանդիմանում էր Սոնյային նրա համար, որ նա չափազանց կատարյալ էր, և նրա համար, որ ոչ մի բանում չէր կարելի կշտամբել նրան: Սոնյայի մեջ կար ամենը, ինչի համար գնահատում են մարդկանց, բայց դա քիչ էր, որ Նիկոլային ստիպեր սիրել նրան: Եվ նա զգում էր, թե որքան ավելի է գնահատում, այնքան ավելի քիչ էր սիրում Սոնյային: Նիկոլայը նրան բռնեց նրա նամակի մեջ եղած խոսքով. այն նամակի, որով Սոնյան ազատություն էր տվել նրան, և այժմ իրեն պահում էր Սոնյայի հետ այնպես, կարծես բոլորը, ինչ եղել էր նրանց միջև, արդեն վաղուց ի վեր մոռացված է և ոչ մի դեպքում չի կարող կրկնվել:

Նիկոլայի դրությունը քանի գնում ավելի էր վատթարանում: Այն միտքը, թե ոտճիկից կարող է մի բան ետ գցել, երազ մնաց: Նա ոչ միայն ետ չէր գցում, այլև, մոր պահանջները բավարարելով, մանր պարտքերի տակ էր ընկնում: Նա այդ դրությունից դուրս գալու ոչ մի ելք չէր տեսնում: Հարուստ ժառանգուհու հետ ամուսնանալու միտքը, որին առաջարկում էին նրան ազգականուհիները, նրան զվելի էր թվում: Իր դրությունից մի այլ ելք՝ մոր մահը երբեք չէր ծագում նրա գրիտում: Նա սլինչ չէր ցանկանում, ոչ մի բանի հույս չունեի և սրտի խորքում մոռյլ ու խստագույն մի հաճույք էր զգում՝ իր վիճակն անտրտունը կրելու մեջ: Նա աշխատում էր խուսափել նախկին ծանոթներից՝ նրանց կարեկցանքներով ու վիրավորիչ օգնությունից առաջարկներով հանդերձ. խուսափում էր ամեն տեսակ խրախուսանքներից ու զվարճություններից. անգամ տանը ոչնչով չէք զբաղվում, բացի այն, որ մոր հետ թուղթ էր բաց անում, անխոս գնում գալիս էր սենյակում և ծխում յիս-

մորձ ծխամորձի հետևից: Նա կարծես շանասիրությունը իր մեջ պահպանում էր այն մոռյլ տրամադրությունը, որի մեջ մչայն նա իրեն ի վիճակի էր զգում կրել իր դրությունը:

VI

Ձմռան սկզբին իշխանադուստր Մարիան եկավ Մոսկվա՝ Քաղաքում պտտող լուրերից նա իմացավ Ռոստովների դրությունից մասին և այն մասին, թե ինչպես «որդին իրեն զոհաբերում է մոր համար», — այդպես էին ասում քաղաքում:

«Ես նրանից ուրիշ բան էլ չէի սպասում», — ասում էր իշխանադուստր Մարիան իրեն, զգալով դեպի նա ունեցած իր սիրո ուրախալի վկայությունը: Հիշելով իր բարեկամական և գրեթե ազգակցական վերաբերմունքը դեպի ամբողջ ընտանիքը, նա իր պարտքը համարեց գնալ նրանց մոտ: Բայց, հիշելով իր վերաբերմունքը դեպի Նիկոլայը՝ Վորոնեժում, իշխանադուստրը վախենում էր այդ բանից: Մեծ ճիգ գործ դնելով իր վրա՝ նա սակայն իր քաղաք գալուց մի քանի շաբաթ հետո եկավ Ռոստովների մոտ:

Նիկոլայն առաջինը դիմավորեց նրան, որովհետև կոմսուհու մոտ կարելի էր գնալ միայն նրա սենյակով: Նրա վրա գցած առաջին իսկ հայացքից Նիկոլայի դեմքը, ուրախության արտահայտության փոխարեն, մի ուրախություն, ինչ սպասում էր տեսնել իշխանադուստր Մարիան, ընդունեց սառնություն, չորություն և հպարտության արտահայտություն, ինչ իշխանադուստրը չէր տեսնել առաջինը: Նիկոլայը հարցրեց նրա առողջությունը, առաջնորդեց մոր մոտ և, մի հինգ րոպե նըստելով, դուրս եկավ սենյակից:

Երբ իշխանադուստրը դուրս էր գալիս կոմսուհու սենյակից, Նիկոլայը նորից դիմավորեց նրան և առանձին հանդիսավոր ու շոր ձևով ուղեկցեց նրան մինչև նախասենյակ: Նա ոչ մի խոսքով չպատասխանեց իշխանադուստր՝ կոմսուհու առողջության մասին արած դիտողությանը: «Զեր ի՞նչ բանն է: Թողեք ինձ հանգչեամ», — ասում էր նրա հայացքը:

— Եվ ի՞նչ է թրևում: Ի՞նչ է ուզում: Տանել չեմ կարող

այդ տիրուհիներին և բոլոր այդ սիրալիրութիւնները, — ասա՛վ նա բարձրաձայն Սոնյայի ներկայութեամբ, ըստ երևութիւն, անկարող լինելով գսպել իր սրտնեղութիւնը, նրանից հետո, երբ իշխանագոստեր կառնեթը հեռացա՛վ տնից:

— Ախ, ինչպես կարելի է այդպես խոսել, Nicolas, — ասա՛վ Սոնյան, հագիւլ թաքցնելով իր ուրախութիւնը: — Նա այնպես բարի է, և maman-ն այնպես է սիրում նրան:

Նիկոլայը ոչինչ չպատասխանեց և ուզում էր բնավ չխոսել այլևս իշխանագոստեր մասին: Բայց նրա այցելութեան օրից կոմսուհին օրը մի քանի անգամ խոսք էր բանում նրա մասին:

Կոմսուհին գովում էր նրան, պահանջում էր, որ որդին գնա նրա մոտ, ցանկութիւն էր հայտնում նրան ավելի հաճախ տեսնել, բայց դրա հետ միաժամանակ տրամադրութիւնը միշտ վատանում էր, երբ խոսում էր իշխանագոստեր մասին:

Նիկոլայն աշխատում էր լռել, երբ մայրը խոսում էր նրա մասին, բայց որդու լռութիւնը ջղայնացնում էր կոմսուհուն:

— Նա շատ արժանավոր և հիանալի աղջիկ է, — ասում էր նա, — և դու պետք է այցելես նրան: Դու այնուամենայնիվ պետք է մարդ տեսնես, թե չէ ձանձրանում ես, կարծեմ, մեզ հետ:

— Ես բնավ էլ չեմ ցանկանում, մայրիկ:

— Ուզում էիր տեսնել, հիմա է՛լ չեմ ցանկանում: Ես քեզ, սիրելիս, իսկապես չեմ հասկանում: Դու մեկ ձանձրանում ես, մեկ էլ հանկարծ ոչ ոքի չես ուզում տեսնել:

— Բայց ես չեմ ասել, թե ես ձանձրանում եմ:

— Ինչպես չէ, դու ինքդ ասիր, թե նրան տեսնել է՛լ չես ուզում: Նա շատ արժանավոր աղջիկ է և միշտ քեզ դուր է եկել. իսկ հիմա ինչ-որ պատճառաբանութիւններ: Ամեն բան թաքցրելում են ինձնից:

— Բնավ, մայրիկս:

— Եթե ես քեզ խնդրած լինեի որևէ անհաճո բան անել, թե չէ՝ խնդրում եմ այցելութիւն տաս նրան: Կարծեմ, քաղաքավարութիւնն էլ պահանջում է... Ես քեզ խնդրեցի և հիմա այլևս չեմ խառնվում, երբ դու մորիցդ գաղտնիքներ ունես:

— Կերթամ, եթե դուք ուզում եք:

— Ինձ համար միևնույն է, ես քեզ համար եմ ցանկանում:

Նիկոլայը հոգոց քաշեց, բեղբրը կրծելով, և թուղթ բաց անելով, աշխատեց մոր ուշադրութիւնը դարձնել ուրիշ նյութի վրա:

Երկրորդ, երրորդ և չորրորդ օրը կրկնվեց նույնը և նույն խոսակցութիւնը:

Ռոստովներին այցելելուց հետո և այն անսպասելի սառն ընդունելութիւնից հետո, որ ցույց տվեց նրան Նիկոլայը, իշխանագոստեր Մարիան խոստովանեց իրեն, որ ինքն իրավացի էր, որ չէր ցանկանում առաջինը գնալ Ռոստովների մոտ:

«Ես ուրիշ ոչինչ էլ չէի սպասում, — ասում էր նա իրեն, օգնութեան կոչելով իր հպարտութիւնը: — Ես որևէ գործ չունեմ նրա հետ, ես ուզում էի միայն պառավին տեսնել, որ միշտ բարի է եղել դեպ ինձ և որին ես շատ բան եմ պարտական»:

Բայց նա շկարողացա՛վ հանգստանալ այս խորհրդածութիւններով. մի զգացում, որ նման էր զղջումի, տանջում էր նրան, երբ հիշում էր իր այցելութիւնը: Չնայած այն բանին, որ նա հաստատապես որոշել էր այլևս չգնալ Ռոստովների մոտ և մոռանալ այդ ամենը, նա իրեն շարունակ անորոշ դրութեան մեջ էր զգում: Եվ երբ նա իրեն հարցնում էր, թե ի՛նչ բան էր այն, որ տանջում էր իրեն, նա ստիպված էր խոստովանել, որ դա իր վերաբերմունքն էր դեպի Ռոստովը: Ռոստովի սատր, քաղաքավարի տոնը չէր բխում նրա՝ դեպ ինքն ունեցած գրգռութեց. (այդ իշխանագոստերը գիտեր), իսկ այդ տոնը բողբոջում էր ինչ-որ բան: Այդ ինչ-որ բանը նա պետք է պարզեր. ու մինչ այդ նա զգում էր, որ չի կարող հանգիստ լինել:

Ձմեռվա կեսին նա սերտաբանում նստած հետևում էր եղբոր որդու դասերին, երբ եկան հայտնելու Ռոստովի այցելութեան մասին: Հաստատ որոշելով չմատնել իր գաղտնիքները և ցույց չտալ իր շփոթութիւնը, նա m-me Բուրիենին հրավիրեց և նրա հետ միասին մտա՛վ հյուրասարահ:

Նիկոլայի դեմքին զգած առաջին իսկ հայացքից իշխանագոստերը տեսա՛վ, որ նա եկել է միայն նրա համար, որ քաղաքավարութեան պարտքը կատարի, ու որոշեց հաստատապես պահպանել այն իսկ տոնը, որով Ռոստովը կզիմի իրեն:

Նրանք սկսեցին խոսել կոմսուհու առողջութեան մասին,

ընդհանուր ծանոթների մասին, պատերազմի վերջին նորու-
թյունների մասին, և երբ անցավ պատշաճավորության պա-
հանջած այն 10 րոպեն, որից հետո հյուրը կարող է վեր կենալ
Նիկոլայը ոտքի ելավ, հրածեղտ տալով:

Իշխանադուստր Մարիան m-lle Բուրիենի օգնութեամբ
խոսակցութիւնը տարավ շատ լավ. բայց ամենավերջին վայր-
կյանին, այն պահին, երբ Նիկոլայը ոտքի կանգնեց, իշխանա-
դուստրն այնպես հոգնեց խոսել այն մասին, ինչի ինքը գլուխ
չունէր, և այն միտքը, թե ինչու մենակ իրե՛ն է այսքան քիչ
ուրախութիւն տրված կյանքում, այնպես զբաղեցրեց նրան,
որ նա, ցրվածութեան նոպայի մեջ, ճառագայթող աչքերը
առջևը հռոած, նստել էր անշարժ, չնկատելով որ Ռոստովը
ոտքի կանգնեց:

Նիկոլայը նայեց նրան և, ցանկանալով ձևացնել, թե ինքը չի
նկատում նրա ցրվածութիւնը, մի քանի խոսք ասավ m-lle
Բուրիենին և նորից նայեց իշխանադուստր: Իշխանադուստրը
նստած էր առաջվա պես անշարժ, և նրա քնքուշ դեմքին տան-
ջանք էր արտահայտվում: Նիկոլայը հանկարծ խղճաց նրան և
աղոտ պատկերացավ, թե գուցե ինքն է նրա դեմքին արտահայտ-
վող տխրութեան պատճառը: Նիկոլայն ուզեց օգնել նրան, մի
որևէ հաճելի բան ասել. բայց չկարողացավ մի բան հնարել,
որ ասեր:

— Մնաք բարև, իշխանադուստր, — ասավ նա:

Իշխանադուստրն սթափվեց, շառագունեց և ծանր հոգոց
քաշեց:

— Ախ, ներողութիւն, — ասավ նա, կարծես արթնանա-
լով: — Դուք արդեն գնում եք, կոմս. է, գնաք բարով: Իսկ
կոմսուհու բա՛րձը:

— Սպասեցեք, ես հիմա կբերեմ, — ասավ m-lle Բուրիենը
և դուրս եկավ սենյակից:

Երկուսն էլ լուռ էին, երբեմնակի միմյանց նայելով:

— Այո, իշխանադուստր, — ասավ, վերջապես, Նիկոլայը,
տխրութեամբ ժպտալով, — կարծես երեկ լինէր, բայց որքան
չուր է հոսել այն օրից, երբ մենք առաջին անգամ տեսնվեցինք
Բոգուչարովոյում: Ինչպես մենք բոլորս մեզ դժբախտութեան

մեջ էինք գգում, իսկ ես շատ բան կտայի այդ օրերը վերագարձ-
նելու համար... բայց չեն վերագտնա:

Իշխանադուստրն իր ճառագայթող հայացքով սևեռուն նա-
յում էր Նիկոլայի աչքերին, երբ նա ասում էր այդ: Նա կարծես
աշխատում էր հասկանալ Նիկոլայի խոսքերի այն գաղտնի
իմաստը, որը բացատրեր իրեն՝ Նիկոլայի դեպ ինքն ունեցած
զգացումը:

— Այո, այո, — ասավ իշխանադուստրը, — բայց դուք ան-
ցյալը բնավ չպիտի փստոսաք, կոմս: Ինչպես ես եմ հասկանում
ձեր կյանքը հիմա, դուք հաճույքով պիտի հիշեք այն, որով-
հետև անձնագոհութիւնը, որով դուք ապրում եք հիմա...

— Ես չեմ ընդունում ձեր գովեստները, — ընդհատեց Նիկո-
լայը նրան հապճեպ, — ընդհակառակը, ես շարունակ կշտամ-
բում եմ ինձ. բայց սա բոլորովին անհետաքրքիր և տխուր
խոսակցութիւն է:

Եվ նորից Նիկոլայի հայացքն ընդունեց նախկին շոր ու
սառն արտահայտութիւնը: Բայց իշխանադուստրն արդեն նրա
մեջ տեսավ նորից նույն մարդուն, որին ճանաչում էր և սիրում,
և այժմ խոսում էր միայն այդ մարդու հետ:

— Ես կարծում էի, թե դուք թույլ կտաք ինձ այդ բանն
ասել ձեզ, — ասավ իշխանադուստրը: — Մենք այնպես մոտե-
ցանք ձեզ հետ և ձեր ընտանիքի հետ, և ես կարծում էի, որ
դուք անտեղի չեք համարի իմ մասնակցութիւնը. բայց ես
սխալվեցի, — ասավ նա: Հանկարծ իշխանադուստր ձայնը դո-
ղաց: — Զգիտեմ ինչու, — շարունակեց նա, սթափվելով, —
առաջ դուք ուրիշ էիք և...

— Կան հազարավոր պատճառներ, թե ինչու (նա առանձ-
նապես շեշտեց ինչն՝ բառը): Ծնորհակալ եմ ձեզնից, իշխանա-
դուստր, — ասավ նա կամաց: — Երբեմն ծանր է:

«Ահա թե ինչն՝: Ահա ինչու, — ասում էր ներքին ձայնը
իշխանադուստր Մարիայի սրտում: — Ոչ, ես մենակ այս խըն-
դուն, բարի և պարզ հայացքը, մենակ գեղեցիկ արտաքինը
չեմ սիրել նրա մեջ. ես գուշակել եմ նրա ազնիվ, հաստատա-
կամ, անձնագոհ հոգին, — ասում էր նա ինքնին: — Այո, նա հիմա
աղքատ է, իսկ ես հարուստ... Այո, դրանից է միայն... Այո,
եթե թող չլինէր...» Եվ, հիշելով նրա առաջվա քնքրութիւնը և

այժմ նայելով նրա բարի ու թախծոտ դեմքին, իշխանադուստրը հանկարծ հասկացավ Նիկոլայի սառնութեան պատճառը:

— Իսկ ինչո՞ւ, կոմս, ինչո՞ւ, — հանկարծ գրեթե ճշաց իշխանադուստրը, ակամա առաջանալով դեպի Նիկոլայը: — Ինչո՞ւ, ասացե՞ք ինձ: Դուք պարտավոր եք ասել: — Նիկոլայը լուում էր: — Ես չգիտեմ, կոմս, ձեր ինչուե՞ն, — շարունակեց իշխանադուստր Մարիան: — Բայց ինձ համար ծանր է, ինձ... Ես այդ խոստովանում եմ ձեզ: Դուք ինչ-որ բանի համար ուզում եք ինձ գրկել առաջվան բարեկամությունից: Եվ այդ ինձ ցավ է պատճառում: — Արցունքներ կային իշխանադուստր աչքերում ու ձայնի մեջ: — Ես այնքան քիչ երջանկություն եմ տեսել կյանքում, որ ինձ համար ծանր է ամեն մի կորուստ... ներեցե՞ք ինձ, զնաք բարով: — Նա հանկարծ լաց եղավ և դուրս եկավ սենյակից:

— Իշխանադուստր: Կացե՞ք, ի սեր աստծո, — գոչեց Նիկոլայը, աշխատելով կանգնեցնել նրան: — Իշխանադուստր:

Իշխանադուստր Մարիան ետ նայեց: Մի քանի վայրկյան նրանք անխոս նայում էին միմյանց աչքերի, և հեռավորը, անհնարինը հանկարծ դարձավ մոտիկ, հնարավոր ու անխուսափելի:

VII

1813 թվի աշնանը Նիկոլայը ամուսնացավ իշխանադուստր Մարիայի հետ և կնոջ, մոր ու Սոնյայի հետ տեղափոխվեց Լիսիյն Գորի ապրելու:

Չորս տարվա մեջ նա, առանց կնոջ կալվածը ծախելու, վճարեց մնացած պարտքերը և, ազգականուհու մահից հետո մի փոքրիկ ժառանգություն ստանալով, վճարեց նաև Պիեռի պարտքը:

Մի երեք տարի հետո էլ, 1826 թվին, Նիկոլայն այնպես կարգավորեց իր դրամական գործերը, որ մի փոքրիկ կալված զնեց Լիսիյն Գորիի կողքին, և բանակցություններ էր վարում հայրական Օտրարդնոյեն ետ դնելու մասին, որը նրա փայտափած երազն էր:

Սկսելով տնտեսությունը վարել անհրաժեշտությունից

դրված, նա շուտով այնպես կպավ տնտեսության, որ դա նրա համար դարձավ սիրելի ու գրեթե բացառիկ զբաղմունք: Նիկոլայը պարզ տնտեսատեր էր, չէր սիրում նորամուծություններ, մանավանդ անգլիական տեսակի, որոնք այն ժամանակ մոդայի մեջ էին, ծիծաղում էր տնտեսությանը վերաբերող թեորեսիկ երկերի վրա, չէր սիրում գործարաններ, թանկարժեք արտադրություններ, թանկարժեք հացաբուլսերի ցանքսեր և առհասարակ չէր զբաղվում տնտեսության առանձին մի ճյուղով: Նա միշտ իր առջև տեսնում էր միայն մի կալված, այլ ոչ թե նրա առանձին մի մասը: Իսկ կալվածում գլխավոր նյութը ոչ ազոտն էր և ոչ թթվածինը, որ գտնվում էին հողի և օդի մեջ, ոչ էլ առանձնահատուկ գութանն ու պարարտանյութը, այլ գլխավոր այն գործիքը, որի միջոցով գործում են թե ազոտը, թե թթվածինը, թե պարարտանյութը, թե գութանը, այսինքն՝ մշակը, գյուղացին: Երբ Նիկոլայը տնտեսությունն իր ձեռն առավ և սկսեց խորամուխ լինել նրա տարբեր ճյուղերի մեջ, գյուղացին առանձնապես դեպ իրեն գրավեց նրա ուշադրությունը. գյուղացին նրան ներկայանում էր ոչ միայն գործիք, այլև նպատակ ու դատավոր: Նա սկզբում լավ դիտում էր գյուղացուն, աշխատելով հասկանալ, թե ի՞նչ է նրան հարկավոր, թե ի՞նչն է համարում լավ ու վատ, և միայն ձեռնարկում էր, թե կարգադրություններ է անում ու հրամայում, իսկ էապես միայն սովորում էր գյուղացիներից թե նրանց ձեռքը, թե խոսելը, թե դատողություններն այն մասին՝ ի՞նչն է լավ և ի՞նչը վատ: Եվ միայն այն ժամանակ, երբ հասկացավ գյուղացու ճաշակն ու ձգտումները, սովորեց խոսել նրա լեզվով և ըմբռնել նրա խոսքի խորհրդավոր իմաստը, երբ իրեն զգաց նրանց հետ հարազատացած, միայն այդ ժամանակ նա սկսեց համարձակորեն կառավարել նրանց, այսինքն՝ գյուղացիների նկատմամբ կատարել այն իսկ պաշտոնը, որի գործադրությունը պահանջվում էր նրանից: Եվ Նիկոլայի տնտեսությունը տվեց ամենափայլուն արդյունքները:

Կալվածի կառավարումը ձեռն առնելով, Նիկոլայն իսկույն, առանց սխալվելու, թափանցողություն ինչ-որ մի զնորոգում, նշանակում էր կառավարիչ, ավագ, ներկայացուցիչներ հենց այն մարդկանց, որոնք կրնարվեին հենց իրենց գյուղացիների

կողմից, և թե նրանք կարողանային ընտրել, և նրա այդ մարդիկ
երբեք չէին փոխվում: Նախքան գոմարդի քիմիական հատկու-
թյունների հետազոտումը, նախքան Երեմիայի և կրեդիտի
մեջ խլիվելը (ինչպես նա էր սիրում հեգնաբար ասել), նա իմա-
նում էր գյուղացիների ունեցած տավարի քանակը և ավելաց-
նում էր այդ քանակը բոլոր հնարավոր միջոցներով: Գյուղա-
ցիների ընտանիքները նա պահպանում էր ամենամեծ շափե-
րով՝ բազմամարդու թյամբ, թույլ չտալով բաժանվել: Մուլ-
լերին, անբարոններին ու թուլերին հալածում էր միատեսակ և
աշխատում էր արտաքսել հասարակությունից:

Ցանքսերի և խոտհնձի ու հացբուլսերը հավաքելու ժա-
մանակ նա միանգամայն միատեսակ հետևում էր իր և գյուղա-
ցիների գաշտերին: Եվ հարվադուտ տնտեսատերերի մոտ էին
լինում այդպես վաղ ու լավ ցանքսեր և հավաքված դաշտեր ու
շատ եկամուտ, ինչպես Նիկոլայի մոտ:

Տան ծառայողների հետ նա չէր սիրում որևէ գործ ունե-
նալ, նրանց անվանում էր ձրիակերներ և, ինչպես բոլորն էին
ասում, բաց էր թողել և երես էր տվել նրանց. երբ հարկ
էր լինում որևէ կարգադրություն անել ճորտ սպասավորի
նկատմամբ, մանավանդ երբ պետք էր պատժել, նա անվճա-
կանություն մեջ էր լինում և խորհրդակցում էր սան բոլոր ան-
դամների հետ. միայն երբ հնարավոր էր լինում գյուղացու փո-
խարեն զինվոր տալ տան ճորտ ծառային, նա այդ անում էր
առանց տատանվելու: Իսկ գյուղացիներին վերաբերող բոլոր
կարգադրությունների մեջ նա երբեք չնչին իսկ կասկած չէր
ունենում: Նա գիտեր, որ իր յուրաքանչյուր կարգադրու-
թյունը հավանություն կտանա բոլորի կողմից հակառակ մեկի կամ մի
քանիսի:

Նա միատեսակ իրեն թույլ չէր տալիս նեղություն տալ
կամ պատժել մարդկանց միայն նրա համար, որ ինքն այդպես
էր ցանկանում, ինչպես և թեթևացնել ու պարզևատրել մեկին,
որովհետև այդ էր իր անձնական ցանկությունը: Նա չէր կարող
ասել, թե ինչու է կայանում շափանիչն այն բանի, թե ի՞նչ
է հարկավոր և ի՞նչ չէ հարկավոր. բայց այդ շափանիչը նրա
արտում հաստատուն էր և անհրաժեշտ:

Նա հաճախ որևէ անկարգության կամ անհարգության

գեպքում ասում էր սրտնեղած. «Մեք ռուս ժողովրդի հետ», —
և երևակայում էր, թե տանել չի կարող գյուղացուն:

Բայց նա սրտի ամբողջ զորություն սիրում էր այդ մեք
ռուս ժողովուրդը և նրա կենցաղը ու այդ պատճառով էր միայն
հասկացել ու յուրացրել տնտեսության այն միակ ուղին ու
ձևը, որոնք տալիս էին լավ արդյունքներ:

Կոմսուհի Մարիան խանդում էր ամուսնուն նրա այդ սիրո
համար և ցավում էր, որ չէր կարող մասնակցել դրան. բայց
չէր կարող հասկանալ այն ուրախություններն ու անխորժու-
թյունները, որ պատճառում էր մարդուն իր համար հեռու և
օտար այդ աշխարհը: Նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչու
մարդն այնպես առանձնապես աշխույժ ու երջանիկ էր լինում,
երբ արշալույսին վեր կենալով և ամբողջ առավոտն անցնելով
դաշտում կամ կալում, վերադառնում էր իր պատրաստած
թեյին ցանքսից, հնձից կամ հավաքից: Կոմսուհի Մարիան չէր
հասկանում, թե ինչու էր նա այդպես հիանում, որ հրճվանքով
պատմում էր հարուստ տնտեսություն ունեցող գյուղացի
Մատվեյ Երմիշինի մասին, որն ամբողջ գիշեր ընտանիքով
խուրձեր էր կրել, և ոչ մեկը դեռ ոչինչ չէր հավաքել, իսկ նրա
ղեղերն արդեն կանգնած էին: Կոմսուհի Մարիան չէր հասկա-
նում, թե ինչու՞ ամուսինն այնպես ուրախ, լուսամուտից
անցնելով դեպի պատշգամբ, ժպտում էր բեղի տակ ու աչքով
անում, երբ վարսակի շորացող ծիլերի վրա թափվում էր տաք
ու հորդ անձրևը, կամ թե ինչու, երբ հնձին կամ բերքահավա-
քին սպանալից ամպը տարվում էր քամուց, նա կարմրած,
արևառ ու քրտնած, բարձվենակի ու մանանիխի հոտը մազերի
մեջ, կալից գալով, ձեռները հրճվանքով շփելով, ասում էր «է,
է՛ր մի օր, թե իմը, թե գյուղացիներինը՝ ամեն ինչ կալում
կլինի»:

Կոմսուհին էլ ավելի քիչ էր կարողանում հասկանալ, թե
ինչու՞ է նա՝ ամուսինն իր բարի սրտով, մշտական իր պատրաս-
տակամությամբ՝ կանխել կնոջ ցանկությունները, գրեթե կա-
տաղում էր, երբ ինքը հայտնում էր նրան իրեն դիմող մի որևէ
գեղջկուհու կամ գյուղացու խնդրանքները, որ իրենց անզուսու-
նիքներից, ինչու՞ է նա, բարեսիրտ Nicolas-ը, համա-
որեն մերժում էր իրեն, բարկացած խնդրելով նրան շտառնը-

վել իրեն չվերաբերող գործերին: Կոմսուհի Մարիան զգում էր, որ ամուսինն առանձին մի աշխարհ ունի, կրթոտ-բուռն սիրած, ինչ-որ օրենքներով, որ ինքը չէր հասկանում:

Երբ կոմսուհի Մարիան, երբեմն աշխատելով նրան հասկանալ, խոսում էր երախտիքի մասին, որը կայանում էր ներանում, թե նա լավություն է անում իր հպատակներին, մարդը բարկանում էր և պատասխանում. «Այդ արդեն բոլորովին մտքովս էլ չի անցնում. հենց նրանց բարիքի համար չեմ անի: Այդ բոլորը պոեզիա է և պառավական հեքիաթներ, այդ բոլորը մերձավորի բարիք է: Ինձ հարկավոր է, որ մեր երեխաները մուրացիկ չդառնան, ինձ հարկավոր է կազմակերպել մեր կարողությունը, քանի ողջ եմ. ահա և բոլորը: Իսկ դրա համար պետք է կարգ, պետք է խստություն... Ա՛յ ինչ,— ասում էր Նիկոլայը, սեղմելով իր սանգվնիկ բռունցքը:— Եվ արդարություն, պարզ է,— ավելացրեց նա,— որովհետև, եթե գյուղացին մերկ է ու քաղցած և մի քնձոռտ ձի ունի, ուրեմն նա ոչ իր համար, ոչ ինձ համար չի կարող մի բան անել-վերջացնել: Եվ, գուցե, այն պատճառով, որ Նիկոլայի մտքովը չէր անցնում, թե ինքը որևէ բան անում է ուրիշների համար, առաքինության համար, բոլորը, ինչ նա անում էր, լինում էր արգասավոր. նրա կարողությունն արագորեն աճում էր. հարևան կալվածատիրոջ գյուղացիները գալիս էին նրան խնդրելու, որ իրենց գնի, և երկար նրա մահից հետո ժողովրդի մեջ բարեպաշտ հիշատակ մնաց նրա կառավարչության մասին. «Իսկական խազեին էր... Առաջ գյուղացունը, հետո իրենը: է, ողորմություն էլ չէր տալիս: Մի խոսքով՝ խազեին էր»:

VIII

Մի բան, որ երբեմն տանջում էր Նիկոլային իր տնտեսավարության գործում, դա իր դյուրագրգռությունն էր՝ միացած իր ձեռներին ազատություն տալու հին հուսարական սովորության հետ: Առաջին շրջանում նա դրա մեջ դատապարտելի ոչինչ չէր տեսնում, բայց իր ամուսնության երկրորդ տարին նրա հայացքը նման դատաստանի նկատմամբ հանկարծ փոխվեց:

Մի անգամ ամառը Բոգուշարովոյից կանչվեց տանուտերը, որը փոխարինում էր մեռած Դրոնին. նա մեղադրվում էր զանազան խարդախությունների և անկանոնությունների մեջ: Նիկոլայը դուրս եկավ մուտքի դուռը՝ նրա մոտ, և, տանուտերի առաջին խոսքերից, նախասենյակից լսվեցին աղաղակներ ու հարվածներ: Նախաձաշին տուն վերադառնալով, Նիկոլայը մոտեցավ կնոջը, որ նստել էր գլուխը քարզահի վրա ցած կրոնացրած, և սկսեց պատմել, ըստ սովորության այն բոլորը, ինչ զբաղեցրել էր նրան այդ առավոտ, ի միջի այլոց և Բոգուշարովոյի տանուտերի մասին: Կոմսուհի Մարիան, կարմրելով, գունատվելով ու շուրթերը սեղմելով, շարունակեց նստել նույն կերպ, գլուխը կախ, և ոչինչ չէր պատասխանում ամուսնու խոսքերին:

— Այդպես էլ անամոթ սրիկա,— ասում էր նա, տաքանալով լոկ հիշելուց:— է, ասեր թե հարբած է եղել, չի տեսել... Բայց քեզ ի՞նչ է պատահել, Մարի,— հանկարծ հարցրեց նա: Կոմսուհի Մարիան գլուխը բարձրացրեց, ուզեց ինչ-որ բան ասել, բայց շուտով նորից խոնարհեց և շուրթերը հավաքեց: — Ի՞նչ կա, ի՞նչ է պատահել, բարեկամս...

Ոչ գեղեցիկ կոմսուհի Մարիան միշտ սիրունանում էր, երբ լաց էր լինում: Նա երբեք չէր լալիս ցավից կամ սրտնեղությունից, այլ միշտ տխրությունից ու խղճահարությունից: Եվ երբ նա լալիս էր, նրա ճառագայթող աչքերն անդիմադրելի հմայք էին ստանում:

Հենց որ Նիկոլայը նրա ձեռը բռնեց, նա չկարողացավ զրսպել իրեն և լաց եղավ:

— Nicolas, ես տեսա... նա մեղավոր է, բայց դու, դու, ինչու, Nicolas! — և նա ձեռներով ծածկեց երեսը:

Նիկոլայը լոց, շառագույն կարմրեց և, նրանից հեռանալով, սկսեց անխոս գնալ գալ սենյակում: Նա հասկացավ, թե ինչի համար է կիներ լալիս. բայց հանկարծ նա իր հոգում չկարողացավ համաձայնել նրա հետ, թե այն, ինչի ընտելացել էր մանկությունից, ինչ համարում էր ամենասովորական բան՝ վատ էր: «Քնքալանքները պառավական հեքիաթներ են, թե նա իրավացի է», — հարցնում էր նա ինքն իրեն: Ինքն իր մեջ այս հարցը չլուծելով՝ նա մի անգամ էլ նայեց կնոջ տառապող ու

սիրող դեմքին և հանկարծ հասկացավ, որ նա իրավացի է, իսկ ինքը վաղուց արդեն մեղավոր է ինքն իր առաջ:

— Մարի,— ասավ նա կամաց, կնոջը մոտենալով,— աթ բանն այլևս չի լինի երբեք: Քեզ խոսք եմ տալիս: Երբե՛ք,— կրկնեց նա բեկբեկ ձայնով, ինչպես մի տղա, որ ներողութեան է խնդրում:

Արցունքներն ավելի առատորեն թափվեցին կոմսուհու աչքերից: Նա բռնեց մարդու ձեռքը և համբուրեց:

— Nicolas, այդ ե՛րբ ես կտորել կամեն,— խոսակցութունը փոխելու համար ասավ նա, նայելով ամուսնու ձեռին, որի վրա մի մատանի կար լաոկոոնի գլխով:

— Քիչ առաջ. էլի նույնն է: Ախ, Մարի, ինձ մի հիշեցնի այդ մասին:— Նա նորից կարմրեց:— Ազնիվ խոսք եմ տալիս քեզ, որ այդ բանն այլևս չի լինի: Եվ թող սա ընդմիշտ հիշատակ լինի ինձ,— ասավ նա, կտորած մատանին ցույց տալով:

Այդ օրվանից, հենց որ տանուտերերի և գործակատարների հետ բացատրվելիս արյունը նրա երեսն էր խփում և ձեռներն սկսում էին սեղմվել բռունցք դառնալու, Նիկոլայը կտորած ճատանին պատում էր մատին և աչքերը խոնարհում իրեն բարկացնող մարդու առաջ: Բայց և այնպես տարվա մեջ մի երկու անգամ նա ինքնամոռացութեան մեջ էր ընկնում և այն ժամանակ, կնոջ մոտը գալով, խոստովանում էր և նորից խոստում տալիս, որ հիմա արդեն սա վերջին անգամն է:

— Մարի, դու, երևի, արհամարհում ես ինձ,— ասում էր նա կնոջը,— ես արժանի եմ դրան:

— Դու հեռացիր, հեռացիր շուտով, ձեթեզ գզում ես, ոք անկարող ես քեզ զսպել,— տխրութեամբ ասում էր կոմսուհի Մարիան, աշխատելով մխիթարել մարդուն:

Նահանգի ազնվական հասարակության մեջ Նիկոլայը Հարգված էր, բայց ոչ սիրված: Ազնվական շահերը նրան չէին ըզբաղեցնում: Եվ հենց դրա համար ոմանք նրան համարում էին գոռոզ, ուրիշները՝ հիմար մարդ: Նրա ամբողջ ժամանակը ամառը, սկսած գարնան ցանքսից մինչև բերքահավաքը, անցնում էր տնտեսության զբաղմունքների մեջ: Աշնանը նա նույն գործարար լրջութեամբ, որով զբաղվում էր տնտեսութեամբ, անձնատուր էր լինում որսորդության, մի երկու ամսով յեա-

նում գնում էր իր որսով: Զմեռը գնում էր ուրիշ գյուղեր կամ թեզբաղում ընթերցանութեամբ: Նրա ընթերցանության գրքերն առավելագույնս պատմական էին, որ յուրաքանչյուր տարի դուրս էր գրում որոշ գումարի: Նա կազմում էր իր համար, ինչպես ասում էր, լուրջ գրադարան և կանոն էր դարձրել կարգալ այն բոլոր գրքերը, որ գնում էր: Նա լուրջ տեսքով նստում էր առանձնասենյակում կարդալու, սկզբում համարելով իր վրա գրած պարտականություն, իսկ հետո դարձավ սովորական գրագում, որ տալիս էր նրան յուրատեսակ բավականություն և մի գիտակցություն, թե ինքն զբաղված է լուրջ գործով: Գործելով անըզնալուց բացի, նա ձմեռը ժամանակի մեծ մասն անցնում էր տանը, ընտանիքի հետ, մտնելով մոտ ու երեխաների շնչին հարաբերությունների մեջ: Նա հետզհետե ավելի ու ավելի էր մոտենում կնոջը, յուրաքանչյուր օր հոգեկան նոր գանձեր գտնելով նրա մեջ:

Սոնյան Նիկոլայի ամուսնության օրից ապրում էր նրա տանը: Դեռ իր ամուսնությունից առաջ Նիկոլայն, իրեն մեղադրելով ու նրան գովելով, իր կնոջը պատմեց բոլորը, ինչ եղել էր իր և Սոնյայի միջև: Նա խնդրեց իշխանազուտոր Մարիային՝ սիրալիր ու բարի լինել դեպի իր ազգականուհին: Կոմսուհի Մարիան լիովին զգում էր իր ամուսնու մեղքը. զգում էր և իր մեղքը Սոնյայի հանդեպ. կարծում էր, որ իր կարողությունն ազդեցություն է ունեցել Նիկոլայի ընտրության վրա, չէր կարող ոչ մի բանում կշտամբել Սոնյային, ցանկանում էր սիրել նրան. բայց ոչ միայն չէր սիրում, այլ հաճախ իր սրտում գտնում էր շար զգացմունքներ դեպի նա և դրանց հաղթահարել չէր կարողանում:

Մի անգամ իր բարեկամ Նատաշայի հետ նա խոսեց Սոնյայի և դեպ նա ունեցած իր անարդար վերաբերմունքի մասին:

— Գիտես ինչ,— ասավ Նատաշան,— այ դու Ավետարանը շատ ես կարդացել. այնտեղ մի տեղ կա ուղղակի Սոնյայի մասին:

— Ի՞նչ,— զարմացած հարցրեց կոմսուհի Մարիան:

— Ո՞ր ունիցի՞ ապացի և որ ոչ ունիցի՞ բարձեց ինձմանե՞ս, հիշում ես: Նա՛ Սոնյան, շունչեղ է. ինչո՞ւ. չգիտեմ. նրա մեջ թերևս, չկա էգոիզմ,— ես չգիտեմ. բայց նրանից կտոնվի,

և ամենը առնվեց: Ես նրան սարսափելի խղճում եմ երբեմն. ես առաջ սաստիկ ցանկանում էի, որ Nicolas-ն ամուսնանա նրա հետ. բայց միշտ էլ կարծես նախազգում էի, որ այդ չի լինելու: Սոնյան անպտուղ ծաղիկ է. գիտես, ինչպե՞ս է ելակի վրա: Երբեմն խղճում եմ նրան, բայց երբեմն էլ մտածում եմ, որ նա այդ չի զգում, ինչպես կզգայինք մենք:

Նվ, շնայած այն բանին, որ կոմսուհի Մարիան բացատրում էր Նատաշային, թե Ավետարանի այդ խոսքերը պետք է հասկանալ այլ կերպ, — նայելով Սոնյային, նա համաձայնեց Նատաշայի տված բացատրությանը: Իսկապես, թվում էր, թե Սոնյան չէր նեղվում իր վիճակից և միանգամայն հաշտվել էր անպտուղ ծաղկի իր նշանակության հետ: Նա թանկ էր գնահատում, կարծես, ոչ այնքան մարդկանց, որքան ամբողջ ընտանիքը: Նա, կատվի պես, փարվում կաշուում էր ոչ թե մարդկանց, այլ տանը: Նա խնամում էր պառավ կոմսուհուն, փայփայում ու խաղաղանում էր երեխաներին, միշտ պատրաստ էր այն մանր ծառայություններն անել, ինչի որ ընդունակ էր. բայց այդ բոլորն ընդունվում էր ակամա մի շափազանց աննշան շնորհակալություններով...

Լիսիյե Գորիի դաստակերտը կառուցվեց կրկին, բայց այլևս ոչ այն շափով, ինչպես հանգուցյալ իշխանի օրով էր:

Կառուցումները, որ սկսվել էին կարիքի ժամանակ, ավելի քան հասարակ էին: Հսկայական տունը, հին քարե հիմքի վրա, փայտից էր, սվաղած միայն ներսի կողմից: Մեծ ընդարձակ տունը, շնորհած տախտակե հատակով, կահավորված էր ամենահասարակ կոշտ բազմոցներով և բազկաթոռներով, և իրենց կեչիներից ու իրենց հյուանների շինած սեղաններով ու աթոռներով: Տունը շատ ընդարձակ էր. կային սենյակներ սպասավորների համար և հարկաբաժիններ՝ եկվորների համար: Ռոստովների ու Բալկոնսկիների հարազատները երբեմն ընտանիքներով հյուր էին գալիս Լիսիյե Գորի՝ իրենց 16 ձիերով, տասնյակ սպասավորներով և ապրում էին ամիսներով: Բացի դրանից տարին չորս անգամ, կալվածատերերի անվանակոչություններին և ծնունդներին մոտ 100 հյուր էր գալիս մեկ-երկու օրով: Տարվա մնացած ժամանակը անխախտորեն

կանոնավոր կյանքն անցնում էր սովորական զբաղումներով, թեյերով, նախաճաշերով, ճաշերով, ընթրիքներով՝ բոլորը տանու մթերքներից պատրաստված:

IX

Ձմեռվա Նիկոլայի օրվա նախատոնակն էր, 1820 թվի դեկտեմբերի 5-ը: Այդ տարի Նատաշան՝ երեխաների ու ամուսնու հետ՝ աշնան սկզբից հյուր էր եղբոր տանը: Պիեռը Պետերբուրգ էր, ուր գնացել էր իր առանձին գործերով, ինչպես ինքն էր ասում, երեք շաբթով, և ուր նա այժմ ապրում էր արդեն յոթերորդ շաբաթը: Յուրաքանչյուր բուպե սպասում էին նրան:

Դեկտեմբերի 5-ին, Բեզուխովների ընտանիքից բացի, Ռոստովների մոտ հյուր էր նաև Նիկոլայի հին քարեկամը՝ պաշտոնաթող գեներալ Վասիլի Ֆեոդորովիչ Դենիսովը:

Ամսի 6-ին, հանդեսի օրը, երբ հավաքվելու էին հյուրերը, Նիկոլայը գիտեր, որ ինքն ստիպվելու է բեշմետը հանել, հագնել սյուրթով, սրաքիթ նեղ կոշիկները և գնալ իր կողմից նոր կառուցված եկեղեցին, ապա շնորհավորանքներ ընդունել, ակուատ առաչարկել և խոսել ազնվականության ընտրությունների ու բերքի մասին: Բայց նախատոնակը դեռ իրավունք էր համարում իրեն անցկացնել սովորականի պես: Մինչև ճաշ Նիկոլայն ստուգեց Ռյազանի նահանգի գյուղի՝ կնոջ ազգականուհու կալվածի կառավարչի հաշիվները, երկու նամակ գրեց գործերի վերաբերյալ և գնաց անցավ կալը, տավարի ու ձիերի գոմերը: Միջոցներ ձեռք առնելով վաղը տերունական տոնի առթիվ սպասվելիք ընդհանուր հարբեցություն դեմ, նա ճաշին տուն եկավ և, չկարողանալով կնոջ հետ երես առ երես խոսել, նստեց 20 մարդու պատրաստություն ունեցող երկար սեղանի մոտ, որի շուրջը հավաքվել էին բոլոր տնեցիք: Սեղան էին նստել մայրը, սրա մոտ ապրող պառավ Բելովան, կինը, երեք երեխան, դաստիարակչուհին, դաստիարակը, ազգականի որդին իր դաստիարակի հետ, Սոնյան, Դենիսովը, Նատաշան, սրա երեք երեխան, սրանց դաստիարակչուհին և ծերուկ Միխայիլ Իվանիչը՝ իշխանի ճարտարապետը, որ հանգուցի կոչված, ապրում էր Լիսիյե Գորիում:

Կոմսուհի Մարիան նստել էր սեղանի հակառակ ծայրին: Հենց որ ամուսինն իր տեղը նստեց, այն շարժումից, որով անձեռոցիկը հանելով, արագ տեղափոխեց իր առջև դրված գավաթն ու բաժակը, կոմսուհի Մարիան որոշեց, որ նրա տրամադրությունը վատ է, ինչպես այդ երբեմն պատահում էր, մանավանդ արգանակից առաջ, և երբ նա տնտեսությունից ուղղակի գալիս էր ճաշի: Կոմսուհի Մարիան շատ լավ էր իմանում նրա այդ տրամադրությունը, և երբ ինքը լավ տրամադրության մեջ էր լինում, հանգիստ սպասում էր, մինչև նա արգանակն ուտեր, և այն ժամանակ արդեն սկսում էր խոսել նրա հետ և ստիպում էր խոստովանել, որ նա առանց պատճառի է եղել վատ տրամադրության մեջ, բայց հիմա նա բոլորովին մոռացել էր իր դիտողականությունը: Կոմսուհին ցավում էր, որ նա առանց պատճառի է բարկանում իր վրա. ու իրեն դժբախտ էր զգում: Կոմսուհի Մարիան հարցրեց նրան, թե ո՛ւր էր: Նա պատասխանեց: Կոմսուհին դարձյալ հարցրեց, թե ամե՛ն ինչ կարգին է տնտեսության մեջ: Մարդը տհաճությամբ կնճոց դեմքը կնոջ անբնական տոնից և հապճեպ պատասխանեց:

«Ուրեմն ես չէի սխալվում,— մտածեց կոմսուհի Մարիան,— և ինչի՞ համար է բարկանում ինձ վրա»: Ամուսնու պատասխանի տոնի մեջ կոմսուհի Մարիան անբարյացակամություն տեսավ դեպի ինքը և ցանկություն՝ խոսակցությունն ընդհատելու: Կոմսուհին զգաց, որ իր խոսքերն անբնական էին, բայց նա չկարողացավ իրեն զսպել, որպեսզի նորից մի քանի հարցեր չտա:

Խոսակցությունը ճաշի վրա, Դենիսովի շնորհիվ, շուտով դարձավ ընդհանուր և աշխույժ, և կոմսուհի Մարիան չէր խոսում ամուսնու հետ: Երբ սեղանից վեր կացան և եկան ծեր կոմսուհուն շնորհակալություն հայտնելու, կոմսուհի Մարիան իր ձեռք դեմ անելով, համբուրեց ամուսնուն և հարցրեց, թե նա ինչի՞ համար է բարկացել իր վրա:

— Դու միշտ տարօրինակ բաներ ես մտածում, մտքովս էլ չի անցել բարկանալ,— ասավ նա:

Բայց միշտ բառը պատասխանեց կոմսուհի Մարիային. այո, բարկանում եմ և չեմ ուզում ասել:

Նիկոլայն իր կնոջ հետ ապրում էր այնպես լավ, որ սնգամ

Սոնյան ու պառավ կոմսուհին խանդից անհամաձայնություն էին ցանկանում նրանց, չէին կարողանում առիթ գտնել կըշտամբանքի համար. բայց նրանց մեջ էլ լինում էին թշնամության թուփեր: Երբեմն, հենց ամենաերջանիկ պահերից հետո, հանկարծ նրանց համակում էր խորթության ու թշնամանքի զգացում. այդ զգացումը երևան էր գալիս ամենից հաճախ կոմսուհի Մարիայի հղիության օրերին: Այժմ նրանք գտնվում էին այդ շրջանում:

— է, messieurs et mesdames¹,— ասավ Նիկոլայը բարձրաձայն և կարծես ուրախ (կոմսուհի Մարիային թվաց, որ այդ դիտմամբ էր, որպեսզի իրեն վերավորի):— Ես ժամը վեցից ոտի վրա եմ: Վաղն արդեն պետք է տանջվել, իսկ հիմա գնանք հանգստանալու:

Եվ, կոմսուհի Մարիային էլ ոչինչ չասած, նա գնաց փոքրիկ բազմոցարանն ու պառկեց բազմոցի վրա:

«Այ միշտ այսպես է,— մտածում էր կոմսուհի Մարիան:— Բոլորի հետ խոսում է, միայն ոչ ինձ հետ: Տեսնում եմ, տեսնում եմ, որ ես նրա համար զգվելի եմ: Մանավանդ այս վիճակում»: Նա նայեց իր բարձրացած փոքրին և հայելում իր դեղնա-գունատ ու նիհարած դեմքին, ուր աչքերն ավելի, քան երբևէ, խոշորացած էին:

Եվ ամեն ինչ նրա համար դարձավ տհաճ. Դենիսովի թե կանչը, թե քրքիչը, թե նատաշայի խոսակցությունը, թե մանավանդ այն հայացքը, որ հապճեպ նրա վրա էր նետում Սոնյան:

Սոնյան միշտ առաջին առիթն էր լինում, որ կոմսուհի Մարիան ընտրում էր իր ջղայնության համար:

Նստելով հյուրերի մոտ և ոչինչ չհասկանալով նրանց ասածներից՝ նա կամացուկ դուրս եկավ և գնաց մանկանոց:

Երեխաները աթոռներին նստած գնում էին Մոսկվա և ներքան հրավիրեցին միանալ իրենց: Նա նստեց, խաղաց նրանց հետ, բայց մարդու և նրա անառիթ բարկության մասին ունեցած միտքը շարունակ տանջում էր նրան: Նա վեր կացավ ու,

¹ Պարոնայք և տիկնայք:

գովարությամբ ոտնամատերի վրա քայլելով, գնաց փոքրիկ բազմոցարանը:

«Գուցե, նա քնած չէ, ես կբացատրվեմ նրա հետ»,— ասավ նա իրեն: Անդրյուշան, նրա ավագ որդին, նրան ընդօրինակելով, ոտնամատերի վրա գնաց մոր հետևից: Կոմսուհի Մարիան նրան շնկատեց:

— C here Marie, il dort, je crois; il est si fatigué¹,— ասավ (ինչպես կոմսուհի Մարիային թվաց) ամենուրեք իրեն պատահող Սոնյան մեծ բազմոցարանում:— Անդրյուշան հանկարծ չգարթեցնի նրան:

Կոմսուհի Մարիան ետ նայեց, տեսավ հետևից եկող Անդրյուշային, զգաց, որ Սոնյան իրավացի է, և հենց դրանից էլ կարմրատակեց և, ըստ երևույթին, գովարությամբ զսպեց իրեն, որ խիստ խոսք շատի: Բայց ոչինչ չասավ և, որպեսզի Սոնյային չլսի, ձեռով նշան արավ, որ Անդրյուշան չաղմկի (բայց նա այնուամենայնիվ գնաց մոր հետևից) և ինքը մոտեցավ դռանը: Սոնյան անցավ գնաց մյուս դռնից: Այն սենյակից, ուր քնած էր Նիկոլայը, լսվում էր նրա համաշափ, իր ամենամազ երանգներով կնոջը ծանոթ շնչառությունը: Նա, լքուելով այդ շնչառությունը, իր առջև տեսավ նրա հարթ, գեղեցիկ ճակատը, բեղերը, ամբողջ դեմքը, որին ինքն այնպես հաճախ նայում էր երկար, երբ նա քնած էր լինում գիշերվա լուսթյան մեջ: Նիկոլայը հանկարծ շարժվեց և տնքաց: Եվ նույն վայրկյանին Անդրյուշան կանչեց դռան հետևից. «Պապա, մայրիկն այստեղ կանգնած է»: Կոմսուհի Մարիան վախից գունատվեց և սկսեց նշաններ անել որդուն: Նա լռեց, և մի րոպեի շափ տևեց կոմսուհի Մարիայի համար սարսափելի լուսթյունը: Նա գիտեր, թե ինչպես Նիկոլայը չէր սիրում, որ իրեն արթնացնում են: Հանկարծ դռան հետևից լսվեց տնքոց, շարժում, և Նիկոլայի գզգոհ ձայնն ասավ.

— Մի րոպե հանգիստ չեն տա: Մարի, դո՞ւ ես: Դրան ինչո՞ւ ես բերել այստեղ:

— Եկա միայն նայելու, ես շտեսա... ներողություն...

Նիկոլայը հազաց ու լռեց: Կոմսուհի Մարիան հետացավ դռնից և որդուն տարավ մանկանոց: Հինգ րոպե անց փոքրիկ սևաշյա 3 տարեկան Նատաշան, հոր սիրելին, եղբորից իմանալով, որ հայրիկը քնած է, իսկ մայրիկը բազմոցարանում է, մորից աննկատելի, վազեց հոր մոտ: Սևաշյա աղջիկը դուռը ճանաչեց համարձակ, տափակ ոտների եռանդուն փոքրիկ քայլերով մոտեցավ բազմոցին և, դիտելով հոր դիրքը, որ քնած էր մեջքը նրան արած, բարձրացավ ոտի ծայրերի վրա և համբուրեց հոր՝ զլխի տակ դրած ձեռը: Նիկոլայը շրջվեց խանդապանների ժպիտը դեմքին:

— Նատաշա՛, Նատաշա՛,— լսվեց դռնից կոմսուհի Մարիայի վախեցած շշուկը:— Հայրիկն ուզում է քնել:

— Չէ, մայրիկ, նա չի ուզում քնել,— համոզված պատասխանեց փոքրիկ Նատաշան:— Նա ծիծաղում է:

Նիկոլայը ոտներն իջեցրեց, վեր կացավ և գրկեց աղջկան:

— Ներս արի, Մաշա,— ասավ նա կնոջը:

Կոմսուհի Մարիան մտավ սենյակ և նստեց ամուսնու կողքին:

— Ես շտեսա էլ, թե ինչպես Անդրյուշան վազել է հետևիցըս,— քաշվելով ասավ նա:— Ես այնպես:

Նիկոլայը, մի ձեռով աղջկանը բռնած, նայեց կնոջը և, նկատելով նրա դեմքի մեղավոր արտահայտությունը, մյուս ձեռով գրկեց նրան և համբուրեց մազերը:

— Կարելի՞ է մայրիկին համբուրել,— հարցրեց նա Նատաշային:

Նատաշան ամոթխած ժպտաց:

— Էլի,— հրամայական շարժումով ասավ երեխան, ցույց տալով այն տեղը, ուր համբուրեց Նիկոլայը կնոջը:

— Ես չգիտեմ, դու ինչի՞ց ես կարծում, որ տրամադրությունս լավ չէ,— ասավ Նիկոլայը, պատասխանելով այն հարցին, որը, նա գիտեր, կար կնոջ սրտում:

— Դու չես կարող երևակայել, ինչպես ես դժբախտ եմ լինում, մենակ, երբ դու այդպես ես: Ինձ շարունակ թվում է...

— Մարի, հերիք է, հիմարություն է: Ինչպես չես ամաշում,— ասավ նա զվարթ:

¹ Մի րոպե Մարի, նա քնած է, կարծեմ. այնքան հոգնած է:

— Ինձ թվում է, թե դու չես կարող սիրել ինձ, որ ես այնպես տգեղ եմ... և միշտ... իսկ հիմա... սրանում...

— Ախ, ինչ ծիծաղելիքն ես: Ոչ թե սիրելի ես, որ լավ ես, այլ լավ ես, որովհետև սիրելի ես: Այդ միայն Malvina-յին և ռեբիշներին սիրում են նրա համար, որ նրանք սիրուն են, իսկ կնոջս մի՞թե ես սիրում եմ: Ես չեմ սիրում, այլ այնպես, լքողիտեմ ինչպես ասեմ քեզ: Առանց քեզ և երբ ա՛յ այսպես մեր մեջ ինչ-որ կատու է անցնում, ես կարծես կորած եմ և ոչինչ չեմ կարող: Հը, ի՞նչ է, ես իմ մատը սիրո՞ւմ եմ: Չեմ սիրում, բայց փորձիր մատս կտրել...

— Ոչ, ես այդպես չեմ. բայց ես հասկանում եմ: Դու ուրեմն չես բարկանո՞ւմ ինձ վրա:

— Սարսափելի բարկանում եմ,— ասավ Նիկոլայը ժպտալով և, ոտի կանգնելով ու մազերը շտկելով, սկսեց գնալ գալ սենյակում:

— Գիտես, Մարի, ինչի մասին էի մտածում,— սկսեց նա այժմ, երբ հաշտութունը կայացել էր, անմիջապես սկսեց բարձրաձայն մտածել կնոջ ներկայությունը:

Նա չէր հարցնում, թե կինը պատրաստ է արդյոք լսել իրեն. նրա համար միևնույն էր: Նրա գլխում միտք էր ծագել, նշանակում է և կնոջ գլխում պիտի լիներ: Եվ Նիկոլայը պատմեց կնոջն իր մտադրությունը՝ համոզել Պիեռին, որ մինչև գարուն մնա իրենց հետ:

Կոմսուհի Մարիան լսեց նրան, դիտողություններ արավ և իր հերթին սկսեց բարձրաձայն մտածել: Նրա մտքերը վերաբերում էին երեխաներին:

— Ինչպես կինն արդեն երևում է այժմյանից,— ասավ նա Ֆրանսերեն, ցույց տալով փոքրիկ Նատաշային:— Դուք մեզ, կանանցս, կշտամբում եք անտրամաբանություն համար: Ահավասիկ սա՞ մեր լոգիկան: Ես ասում եմ՝ պապան ուզում է քնի, իսկ նա ասում է ոչ, նա ծիծաղում է: Եվ սա իրավացի է,— ասավ կոմսուհի Մարիան, երջանիկ ժպտալով:

— Այո, այո:

Եվ Նիկոլայը, աղջկան վերցնելով իր ուժեղ ձեռք վրա, վեր բարձրացրեց, նստեցրեց ուսին, տոտիկները բռնեց ու սկսեց

նրա հետ գնալ գալ սենյակում: Հայր ու աղջիկ միատեսակ անիմաստորեն-երջանիկ դեմք ունեին:

— Բայց գիտես, դու կարող ես անիրավացի լինել: Դու սրան չափազանց ես սիրում,— շուռվով Ֆրանսերեն ասավ կոմսուհի Մարիան:

— Այո, բայց ի՞նչ արած... Ես աշխատում եմ ցույց շտալ...

Այդ ժամանակ հաշտում և նախասենյակում լսվեց ճոխիկ և քայլերի ձայն, որ նման էր թե մարդ եկավ:

— Ինչ-որ մեկն եկավ:

— Հավատացած եմ, որ Պիեռն է: Կերթամ կիմանամ,— ասավ կոմսուհի Մարիան և դուրս եկավ սենյակից:

Կնոջ բացակայությունը Նիկոլայը թույլ տվեց իրեն աղջրկանը վազելավազ պտտել սենյակի մեջ: Հեռվով, նա արագ գցեց ծիծաղող աղջկան և սեղմեց կրծքին: Իր թոխքները նրան հիշեցրին պարերը, և նա, նայելով մանկան կլորիկ երջանիկ փոքրիկ դեմքին, մտածում էր, թե ինչպիսին կլինի աղջիկը, երբ ինքը ծերացած սկսի հասարակություն մեջ տանել նրան և, ինչպես պատահում էր հանգուցյալ հայրն աղջկա հետ պարում էր Դանիլո Կուպորը, նրա հետ մազուրկա պարեր:

— Նա՛ է, նա՛, Nicolas,— ասավ մի քանի րոպեից հետո կոմսուհի Մարիան, սենյակ վերադառնալով:— Հիմա կենդանացավ մեր Նատաշան: Պետք էր տեսնել նրա խանդավառությունը և թե ինչպես Պիեռն անմիջապես կերավ ուշանալու համար:— Դե, գնանք, շուտ, գնա՛նք: Դե, թողեք իրար, վերջապես,— ասավ նա, ժպտալով նայելով աղջկան, որ կպիլ էր հորը:

Նիկոլայը դուրս եկավ, աղջկա ձեռքը բռնած:

Կոմսուհի Մարիան մնաց բազմոցարանում:

— Երբեք, երբեք չէի հավատա,— փոփոխում էր նա ինքն իրեն,— թե կարելի է այսպես երջանիկ լինել:— Նրա դեմքը փայլեց ժպտից. բայց միևնույն ժամանակ նա հոգոց քաշեց, և մի մեղմ տխրություն արտահայտվեց նրա խոր հայացքում: Կարծես բացի իր զգացած երջանկությունից, կար մի ուրիշ, այս կյանքում անհասանելի երջանկություն, որի մասին նա սկսեց հիշեց այս րոպեին:

Նատաշան ամուսնացավ 1813 թվի վաղ գարնանը, և 1820 թվին արգին նա ուներ երեք աղջիկ և մի որդի, որին ցանկացել էր նա և այժմ ինքն էր կերակրում: Նա լցվել էր ու լայնացել, այնպես որ դժվար էր այդ ուժեղ մոր մեջ ճանաչել առաջվա բարակ, շարժուն Նատաշային: Նրա դիմագծերը դարձել էին որոշակի և հանգիստ՝ մեղմության ու պայծառության արտահայտություն ունեին: Նրա դեմքին, ինչպես առաջ, չկար աշխուժության այն մշտավառ կրակը, ինչ կազմում էր նրա հրմայքը: Այժմ հաճախ երևում էր նրա դեմքն ու մարմինը, իսկ հոգին բնավ չէր երևում: Երևում էր միայն ուժեղ, սիրուն և բեղմնավոր էգը: Այժմ շատ հազվադեպ էր նրա մեջ վառվում նախկին կրակը: Այդ լինում էր միայն այն ժամանակ, երբ, ինչպես հիմա, մարդը վերադառնում էր, երբ երեխան առողջանում էր կամ երբ նա կոմսուհի Մարիայի հետ հիշում էր իշխան Անդրեյին (ամուսնու հետ, ենթադրելով, թե նա իրեն խանդում է իշխան Անդրեյի հիշատակի հանդեպ, երբեք չէր խոսում նրա մասին) և, շատ հազվադեպ, երբ որևէ բան պատահաբար հրապուրում էր նրան երգելու, որ նա բոլորովին թողել էր ամուսնությունից հետո: Եվ այդ հազվագյուտ բուպեններին, երբ նախկին կրակը բռնկվում էր նրա զարգացած գեղեցիկ մարմնում, նա դառնում էր էլ ավելի հրապուրիչ, քան առաջ:

Ամուսնություն օրից Նատաշան մարդու հետ ապրում էր Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Մոսկվայի մոտի գյուղում ու մոր մոտ, այսինքն՝ Նիկոլայի տանը: Հասարակություն մեջ ջահել կոմսուհի Բեզուխովային քիչ էին տեսնում, և նրանք, ովքեր տեսնում էին, դժգոհ էին մնում: Նա ոչ սիրելի էր, ոչ սիրալիկ: Նատաշան ոչ այն է թե սիրում էր առանձնություն (նա չգիտեր՝ սիրում էր թե ոչ, նրան նույնիսկ թվում էր, որ ոչ), բայց նա իր մեջ կրելով, ծնելով ու կերակրելով երեխաներին և յուրաքանչյուր բուպե մասնակցելով ամուսնու կյանքին, չէր կարող այդ պահանջները բավարարել այլ կերպ, քան հասարակությունից հրաժարվելով: Բոլորը, որ մինչ ամուսնությունը ճանաչում էին Նատաշային, զարմանում էին նրա մեջ տեղի ունեցած փոփոխության վրա, ինչպես մի տեսակ

անսովոր բանի վրա: Միայն պառավ կոմսուհին, մայրական հոտառությունը ըմբռնելով, որ Նատաշայի բոլոր պոթթկումները սկիզբն էին միայն ընտանիք, ամուսին ունենալու պահանջի, — ինչպես նա, ոչ այնքան կատակով, որքան ճշմարտապես, ճշում էր Օտորադնոյեում: Մայրը զարմանում էր Նատաշային չհասկացող մարդկանց զարմանքի վրա, և կրկնում էր, թե ինքը միշտ իմանում էր, որ Նատաշան օրինակելի կին ու մայր է լինելու:

— Նա միայն ծայրահեղություն է հասցնում իր սերը դեպի ամուսինն ու երեխաները, — ասում էր կոմսուհին, — այնպես որ դա մինչև իսկ հիմարություն է:

Նատաշան չէր հետևում այն ոսկի կանոնին, որ քարոզում են խելոք մարդիկ, մանավանդ Ֆրանսացիք, և որը կայանում էր այն բանում, թե աղջիկն ամուսնանալով, չպետք է թուլանա ու ընկնի, չպետք է թողնի իր տաղանդները, պետք է էլ ավելի, քան աղջկությունը, զբաղվի իր արտաբերով, պետք է հրապուրի ամուսնուն, այնպես, ինչպես հրապուրում էր ոչ ամուսնուն: Նատաշան, ընդհակառակը, միանգամից թողեց իր բոլոր հրապուրանքները, որոնցից մեկն անսովոր ուժգին էր՝ երգեցողությունը: Նա դրա համար էլ թողեց այն, որ այդ ուժեղ հրապուրանք էր: Նատաշան հոգ չէր տանում ոչ իր շարժումների մասին, ոչ իր խոսքի նրբագեղության մասին, ոչ այն մասին, որ ամուսնուն երևա ամենադուրեկան կեցվածքներով, ոչ իր տուալետի մասին, ոչ էլ այն մասին, որպեսզի չնեղի ամուսնուն իր պահանջկոտությունը: Նա ամեն ինչ անում էր այդ կանոններին հակառակ: Նա զգում էր, որ այն հրապուրանքները, որ բնագրը սովորեցնում էր նրան գործադրել առաջ, այժմ միայն ծիծաղելի կլինեին ամուսնու աչքում, որին նա անձնատուր էր եղել ամբողջովին. այսինքն՝ ամբողջ հոգով, ոչ մի անկյուն փակ չթողնելով նրա համար: Նա զգում էր, որ իր կապն ամուսնու հետ պահպանվում է ոչ թե այն բանաստեղծական զգացմունքներով, որ ամուսնուն գրավել էին դեպ ինքը, այլ պահպանվում էր ինչ-որ ուրիշ, անորոշ, բայց հաստատուն մի բանով, ինչպես իր սեփական հոգու կապը մարմնի հետ:

Խոպուպներ դնել, ոտքրոններ հագնել և ոտմաններ երգել

նրա համար, որպեսզի ամուսնուն գրավի դեպ իրեն, նրան նույնքան տարօրինակ էր թվում, որքան իրեն զարդարեր նրա համար, որպեսզի ինքն իրենից գոհ մնար: Իսկ իրեն զարդարեր նրա համար, որպեսզի ուրիշներին դուր գար, թերևս, դա հաճելի լիներ նրան,— նա չգիտեր, բայց բոլորովին ժամանակ չկար: Իսկ գլխավոր պատճառը, որ նա չէր զբաղվում ոչ երգեցողությամբ, ոչ տուալետով, ոչ իր խոսքերի կշռադատումով, այն էր, որ նա բոլորովին ժամանակ չունեիր դրանցով զբաղվելու:

Հայտնի է, որ մարդ ունակություն ունի խորասուզվել ամբողջովին մի առարկայի մեջ, որքան էլ դա աննշան թվա: Եվ հայտնի է, որ չկա մի այնպիսի շնչին առարկա, որի վրա ուշադրություն կենտրոնացնելով՝ այն շահեր-չմեծանար անասման չափով:

Լեոարկան, որի մեջ խորասուզվեց միանգամայն նատաշան,— ընտանիքն էր, այսինքն՝ ամուսինը, որին պետք էր պահել այնպես, որպեսզի նա անբաժան պատկաներ իրեն, տանը,— և երեխաները, որոնց պետք էր կրել արգանդում, ծնել, կերակրել և դաստիարակել:

Եվ որքան շատ էր նա խորասուզվում ոչ թե մտքով, այլ ամբողջ հոգով, իր ամբողջ էությունը իրեն զբաղեցնող առարկայի մեջ, այնքան ավելի այդ առարկան աճում էր, մեծանում նրա ուշադրության ներքո, և այնքան ավելի թույլ ու շնչին էին թվում նրան իր ուժերը, այնպես որ նա դրանք բոլորը կենտրոնացրել էր միևնույն բանի վրա և ախուսամենայնիվ չէր հասցնում անել այն ամենը, ինչ նրան հարկավոր էր թվում:

Կանանց իրավունքների, ամուսինների հարաբերությունների, սրանց ազատության ու իրավունքների մասին եղած խոսքերն ու դատողությունները, թեև դեռ չէին կոչվում, ինչպես այժմ, ճարտար, այն ժամանակ էլ ճիշտ այնպես էին, ինչպես հիմա. բայց այդ հարցերը ոչ միայն չէին հետաքրքրում նատաշային, այլ նա բացարձակապես չէր հասկանում դրանք:

Այդ հարցերն այն ժամանակ էլ, ինչպես հիմա, գոյություն ունեին միայն այն մարդկանց համար, որոնք ամուսնություն

մեջ տեսնում են մենակ բավականություն, որ ամուսիններն ստանում են միմյանցից, այսինքն՝ մենակ ամուսնություն սկզբունքը, այլ ոչ թե նրա բովանդակ նշանակությունը, որ կայանում է ընտանիքի մեջ:

Այդ դատողությունները և այժմյան հարցերը, նման այն հարցերին, թե ինչ ձևով որքան կարելի է ավելի բավականություն ստանալ ճաշից, այն ժամանակ, ինչպես և հիմա, գոյություն չունեն մարդկանց համար, որոնց համար ճաշի նպատակը սնունդն է և ամուսնության նպատակը՝ ընտանիքը:

Եթե ճաշի նպատակը՝ մարմնին սնունդ տալն է, ուստի նա, ով միանգամից երկու ճաշ ուտի, թերևս, հասնի մեծ բավականության, բայց նպատակին չի հասնի, որովհետև ստամոքսը չի մարսի երկու ճաշը:

Եթե ամուսնության նպատակը ընտանիքն է, ուստի նա, ով կցանկանա ունենալ շատ կին ու մարդ, թերևս շատ բավականություն ստանա, բայց ոչ մի դեպքում ընտանիք չի ունենա:

Ամբողջ խնդիրը, եթե ճաշի նպատակը սնունդն է, իսկ ամուսնության նպատակը՝ ընտանիքը, լուծվում է միայն նրանով, որպեսզի մարդ շուտի նրանից ավելին, ինչ կարող է ստամոքսը մարսել,— և չունենալով ավելի կանայք ու մարդիկ, քան այնքան, որքան պետք է ընտանիքի համար, այսինքն՝ մի կին և մի մարդ: Նատաշային ամուսին էր հարկավոր: Ամուսին տվել էին: Եվ ամուսինը նրան ընտանիք էր տվել: Եվ ուրիշ ավելի լավ ամուսնու հարկավորությունը ոչ միայն չէր տեսնում, այլև, որովհետև նրա հոգեկան բոլոր կարողությունները սեեծոված էին այն բանին, որպեսզի ծառայեր այդ ամուսնուն ու ընտանիքին, նա չէր կարող պատկերացնել և ոչ մի շահ էլ չէր տեսնում այդ պատկերացման մեջ, թե ինչ կլիներ, եթե լիներ մի այլ բան:

Նատաշան չէր սիրում հասարակություն առհասարակ, բայց նա ավելի թանկ էր գնահատում հարազատների հասարակությունը՝ կոմսուհի Մարիայի, եղբոր, մոր և Սոնյայի: Նա թանկ էր գնահատում հասարակությունն այն մարդկանց, որոնց մոտ կարող էր գնալ մազերը քանդված, խալաթը հագնել, կարող էր մեծ քայլերով դուրս գալ մանկանոցից և, ուրախ դեմքով, ցույց տալ երեխայի՝ կանաչի փոխարեն գեղին քիթ ունեցող

լաթը ու մխիթարանքի խոսքեր լսել այն մասին, թե երեխած հիմա շատ ավելի լավ է:

Նատաշան այն աստիճան էր իջել, որ նրա կոստյումները, նրա սանրվածքը, նրա ոչ տեղին ասված խոսքերը, նրա խանդը — նա խանդում էր Սոնյային, դաստիարակչուհուն, ամեն մի սիրուն և ոչ սիրուն կնոջ — իր բոլոր մերձավորների համար կատակների սովորական առարկա էին: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, թե Պիեռը գտնվում է կնոջ կրունկի տակ, և իսկապես այդ այդպես էր: Ամուսնութան առաջին իսկ օրերից Նատաշան դրեց իր պահանջները: Պիեռը շատ զարմացավ կնոջ այդ իր համար բոլորովին նոր հայացքի վրա, որը կայանում էր նրանում, թե ամուսնու կյանքի յուրաքանչյուր րոպեն պատկանում է իրեն ու ընտանիքին. Պիեռը զարմացավ կնոջ պահանջների վրա, բայց իրեն շոյված զգաց դրանցից ու ենթարկվեց դրանց:

Պիեռի ենթակայությունը կայանում էր նրանում, որ նա չէր համարձակվում ոչ միայն հետևել, այլև չէր համարձակվում ժպտադեմ խոսել ուրիշ կնոջ հետ, չէր համարձակվում գնալ ակումբներ՝ ճաշերի, այնպես, նրա համար, որ ժամանակ անցկացնի, չէր համարձակվում փող ծախսել քմահաճույթի համար, չէր համարձակվում երկար ժամանակով մեկնել. բացառություն լինում էին գործերի համար, որոնց մեջ կինը մտքեր էր և ամուսնու՝ գիտություններով զբաղվելը. որոնցից նա ոչինչ չէր հասկանում, բայց որոնց վերագրում էր մեծ կարևորություն: Դրա փոխարեն Պիեռը լիակատար իրավունք ուներ իր տան մեջ տեր ու տնօրեն լինել ոչ միայն ինքն իր նկատմամբ, այլև ամբողջ ընտանիքի: Նատաշան տանն իրեն դրել էր ամուսնու ստրկուհու վիճակում. և ամբողջ տունը ոտի ծայրերի վրա էր ման գալիս, երբ Պիեռը պարապում էր՝ կարողում կամ գրում իր առանձնարանում: Բավական էր Պիեռը մի որևէ ցանկություն հայտնեք, որպեսզի այն, ինչ նա սիրում էր, միշտ կատարվեր: Բավական էր նա ցանկությունն արտահայտեք, որ Նատաշան վեր թռչեր ու վազեր կատարելու:

Ամբողջ տունը կառավարվում էր միայն ամուսնու կարծեցյալ կարգադրություններով, այսինքն՝ Պիեռի ցանկություններով, որոնք Նատաշան աշխատում էր գուշակել: Նատաշայի

ապրելակերպը, ծանոթությունները, կապերը, զբաղումները, երեխաների դաստիարակությունը — ոչ միայն բոլորն արվում էր Պիեռի արտահայտած կամքի համաձայն, այլ Նատաշան ձգտում էր գուշակել այն, ինչ կարող էր բխել Պիեռի խոսակցությունների մեջ արտահայտված մտքերից: Եվ նա ճշտորեն գուշակում էր այն, ինչի մեջ կայանում էր Պիեռի ցանկությունների էությունը, և, մի անգամ գուշակելով, նա արդեն հաստատորեն պահպանում էր մի անգամ ընտրած գիծը: Երբ Պիեռն ինքն արդեն ուզում էր դավաճանել իր ցանկությանը, Նատաշան պայքարում էր նրա դեմ՝ նրա իսկ զենքով:

Այսպես, առաջին թույլ երեխայի ծննդից հետո, այն ծանր ժամանակը, որ ընդմիշտ հիշելի է Պիեռին, երբ նրանք ստիպվեցին երեք ստեղծու փոխել, և Նատաշան հիվանդացավ հուսահատությունից, Պիեռը մի անգամ հայտնեց նրան Ռուսսոյի մտքերը (որոնք Պիեռն ընդունում էր միանգամայն) ստեղծուների անբնականության և վնասակարության մասին: Հետևյալ երեխան ունենալով, շնայած մոր, բժիշկների և հենց մարդու ընդդիմության, որ հակառակ էին նրա կերակրելուն, ինչպես այն ժամանակ չլաված ու վնասակար մի բանի, Նատաշան պնդեց իրենը և այդ օրվանից երեխաներին կերակրում էր ինքը:

Շատ հաճախ, զրգոված վայրկյաններին, պատահում էր, որ մարդ ու կին վիճում էին, բայց այնուհետև ուշ՝ վեճից հետո Պիեռը, հուրախություն և ի զարմանս իր, կնոջ ոչ միայն խոսքերի մեջ, այլև գործողությունների մեջ գտնում էր իր այն իսկ միտքը, որի դեմ Նատաշան վիճում էր: Եվ ոչ միայն նա գտնում էր նույն միտքը, այլ գտնում էր դա մաքրված այն ամենից, ինչ ավելորդ էր եղել Պիեռի արտահայտած մտքերում, մի ավելորդ բան, որ առաջացել էր տարվելուց և վեճից:

Ամուսնություն յոթ տարուց հետո Պիեռն զգում էր ուրախ, հաստատ գիտակցությունն այն բանի, որ նա վատ մարդ չէ, և նա այդ զգում էր այն պատճառով, որ նա իրեն տեսնում էր իր կնոջ մեջ անդրադարձած: Նա իր մեջ զգում էր բոլոր լավն ու վատը խառնված և մեկը մյուսին մթազնած: Բայց նրա կնոջ վրա անդրադառնում էր միայն այն, ինչ իսկապես լավ էր. ամեն ոչ բոլորովին լավը մի կողմ էր նետված: Եվ այդ անդրադարձումը կատարվել էր ոչ թե տրամաբանական մտքի ճանապարհով, այլ ուրիշ, խորհրդավոր, անմիջական անդրադարձումով:

Երկու ամիս առաջ Պիեռը, երբ արդեն հյուր էր Ռոստով-ների մոտ, նամակ ստացավ իշխան Ֆեոդորից, որը նրան կանչում էր Պետերբուրգ՝ կարևոր խնդիրներ քննելու համար, խնդիրներ, որոնք Պետերբուրգում զբաղեցնում էին անդամներին մի ընկերության, որի գլխավոր հիմնադիրներից մեկը Պիեռն էր:

Այդ նամակը կարդալով, Նատաշան, որովհետև նա կարողում էր ամուսնու բոլոր նամակները, չնայած որ ամուսնու բացակայությունը ծանր էր նրա համար, ինքն առաջարկեց նրան մեկնել Պետերբուրգ: Ամուսնու բոլոր մտավոր, վերացական գործերին նա, չհասկանալով, վերագրում էր ահագին կարևորություն. ու մշտապես երկյուղի մեջ էր, թե արգելք չլինի ամուսնու այդ գործունեությանը: Պիեռի երկչուտ հայացքին՝ նամակի ընթերցումից հետո՝ Նատաշան պատասխանեց խնդրանքով, որպեսզի նա մեկնի, բայց միայն պիտի որոշեր նրա վերադարձի ճիշտ ժամանակը: Եվ արձակուրդ տրվեց շրս չարաթով:

Այն օրից, երբ Պիեռի արձակուրդի ժամկետն անցավ, պահեց երկու շաբաթ առաջ, Նատաշան գտնվում էր վախի, տղիբություն ու հուզմունքի շարունակվող կացության մեջ:

Դեռիսովը, պաշտոնաթող, ներկա դրությունից դժգոհ, գեներալ, որ եկել էր վերջին այս երկու շաբթվա մեջ, զարմանքով ու տխրությունով նայում էր Նատաշային, ինչպես երբեմն սիրելի մարդու ոչ նման պատկերին: Վհատ, անձկալի հայացք, ոչ տեղին ասված պատասխաններ և խոսակցություն մանկանոցի մասին — այս բոլորն էր, ինչ նա տեսնում ու լսում էր նախկին կախարդուհուց:

Նատաշան բոլոր այդ ժամանակ տխուր էր և ջլազրզիտ, մանավանդ այն ժամանակ, երբ նրան մխիթարելով, մայրը, եղբայրը, Սոնյան կամ կոմսուհի Մարիան, ջանում էին ներել Պիեռին և նրա ուշանալու համար պատճառներ հնարել:

— Բոլորը հիմարություն է, բոլորը դատարկ բաներ, — ասում էր Նատաշան, — բոլորը նրա խոհերն են, որ ոչ մի բանի չեն հանգում, և բոլոր այդ հիմար-տխմար ընկերություն-

ները, — ասում էր Նատաշան այն իսկ զործերի մասին, որոնց խոշոր կարևորությունը նա հավատում էր հաստատապես:

Եվ նա գնում էր մանկանոց՝ կերակրելու իր միակ տղա Պետյային:

Ոչ ոք չէր կարող նրան ասել այնքան հանգստացուցիչ, քանական բան, որքան այդ երեք ամսական փոքրիկ էակը, երբ նա ընկած էր մոր կրծքին, և նա զգում էր երեխայի քերանի շարժումն ու քթի ֆստոցը: Այդ էակն ասում էր. «Դու բարկանում ես, դու խանդում ես, դու կուզեիր վրեժխնդիր լինել նրան, դու վախենում ես, իսկ ես ահա նա: Իսկ ես ահա նա...»: Եվ պատասխանելու բան չկար: Դա ավելին էր, քան ճշմարտությունը:

Նատաշան անհանգստության այդ երկու շաբաթն այնքան հաճախ էր դիմում «երեխային» հանգստանալու համար, այնքան էր զբաղվում նրանով, որ գերակերակրեց նրան, և «երեխան» հիվանդացավ: Նա սարսափում էր նրա հիվանդությունից, րայց դրա հետ միաժամանակ նրան հենց այդ էր հարկավոր: «Երեխայով զբաղված» նա հշտություն էր տանում ամուսնու մասին ունեցած անհանգստությունը:

Նատաշան կերակրում էր երեխային, երբ շքամուտքի մոտ աղմկեց Պիեռի կառքը, և դայակը, իմանալով ինչով կարող էր ուրախացնել տիրուհուն, անձայն, բայց արագ, փայտող դեմքով մտավ ներս:

— Եկա՞վ, — հապճեպ շշուկով հարցրեց Նատաշան, վախենալով շարժվել, որ շարթնացնի քնած երեխային:

— Եկան, տիրուհիս, — շշնջաց դայակը:

Արյունը սվեց Նատաշայի երեսը, և ոտներն ակամա շարժում արին. բայց վեր թռչել ու վազել չէր կարելի: «Նրա նորից աչիկները բաց պրավ, նայեց: «Դու այստեղ ես», — կարծես ասավ նա և նորից շուրթերը չպպացրեց ծուլորեն:

Կամացով կուրճը երեխայի քերանից հանելով, Նատաշան զորեց նրան, հանձնեց դայակին ու հապճեպ քայլերով դեպի դուռը: Բայց դռան մոտ նա կանգ առավ, կարծես խղճի խայթ զգալով, որ, ուրախությունից, չափազանց շուտ էր թողել երեխային, և ետ նայեց: Դայակը, արմունկները բարձ-

րացրած, երեխային դնում էր փոքրիկ մահճակալի ճաղերից ներս:

— Դուք գնացեք, գնացեք, տիրուհիս, հանգիստ եղեք, գնացեք,— ժպտալով, շշնջաց դայակը, իր և տիրուհու միջև հաստատված մտերմությամբ:

Եվ նատաշան թեթև քայլերով վազեց նախասենյակ:

Դենիսովը ծխամորճը բերանին, առանձնասենյակից դահլիճ դուրս գալով, այստեղ առաջին անգամ ճանաչեց նատաշային: Պայծառ, շողուն, խնդուն առատ լույս էր թափվում նատաշայի փոխակերպված դեմքից:

— Եկա՛վ,— վազելիս նրան ասավ նատաշան, և Դենիսովն զգաց, որ ինքը ցնծության մեջ է, որ Պիեռն եկել է, որին նա շատ քիչ էր սիրում:

Վազեվազ նախասենյակ մտնելով՝ նատաշան տեսավ մուշտակի մեջ մի բարձր կերպարանք, որն արձակում էր շարճը:

«Նա՛ է, նա՛: Ծիշտ է: Ահա նա:— խոսում էր նատաշան ինքն իրեն և, հարձակվելով նրա վրա, գրկեց, սեղմեց իրեն, գլուխը նրա կրծքին դեմ արած, և ապա, նրան հեռացնելով, նայեց Պիեռի եղյամակալած, կարմրած ու երջանիկ դեմքին:— Այո, սա նա է երջանիկ ու գոհ...»

Եվ հանկարծ նա հիշեց սպասումի այն բոլոր տանջանքները, որ ինքն ապրել էր վերջին երկու շաբաթը. նատաշայի դեմքին փայլող ուրախությունը չբացավ. նա հոնքերը կիտեց, և շար խոսքերի ու կշտամբանքների հեղեղ թափեց Պիեռի վրա:

— Այո, քեզ համար լավ է, դու շատ ուրախ ես, դու զվարճացել ես... Իսկ իմ դրությունը: Գոնե երեխաներին խղճայիր: Ես կերակրում եմ, կաթս փչացել է... Պետյան մահամերձ էր: Իսկ դու քեզ շատ ուրախ ես զգում: Այո, ուրախ ես զգում...»

Պիեռը գիտեր, որ ինքը մեղավոր չէ, որովհետև... վե՛ր շուտ չէր կարող գալ. գիտեր, որ նատաշայի այդ բռնկումն անքաղաքավարություն է, և գիտեր, որ երկու բոլոր հետո դա անցնելու է. նա գիտեր, գլխավորը, որ ինքն ուրախ է և զվարթ: Նա կուզեր ժպտալ, բայց չէր էլ համարձակվում մտածել այդ մասին: Նրա դեմքը ողորմելի, վախեցած տեսք ստացավ և նա կուացավ:

— Չկարողացա, աստված վկա: Բայց Պետյան ինչպե՞ս է

— Հիմա ոչինչ, գնանք: Ինչպե՛ս չես ամաշում: Երանի մի տեսնեիր, թե ինչ դրության մեջ էի առանց քեզ, ինչպես էի տանջվում...»

— Դու առո՞ղջ ես:

— Գնանք, գնանք,— ասում էր նատաշան, նրա ձեռք բաց շթողնելով: Եվ նրանք անցան իրենց սենյակները:

Երբ նիկոլայը կնոջ հետ եկավ Պիեռին փնտրելու, նա մանկանոցումն էր. իր ահագին աչ ափի վրա բռնել էր արթնացած ծծկեր որդուն և դայակություն էր անում: Նրա լայն, բաց, անատամ բերանով դեմքին ուրախ մի ժպիտ կար: Փոթորիկը վաղուց արդեն պայթել էր և պայծառ, խնդազին արևը փայլում էր նատաշայի դեմքին, որ խանդաղատանքով նայում էր մարդուն և որդուն:

— Եվ ամեն բանի մասին մի լավ խոսեցի՞ք իշխան Տեոդորի հետ,— ասում էր նատաշան:

— Այո, շատ լավ:

— Տեսնում ես, պահում է (գլուխը, նկատի ունեք նատաշան):— Բայց իմանաս, թե դա ինչպե՛ս վախեցրեց ինձ: Իսկ իշխանադստերը տեսա՞ր. ճիշտ է, որ նա սիրահարվել է այդ...»

— Այո, կարող ես երևակայել...»

Այդ միջոցին ներս մտավ նիկոլայը կոմսուհի Մարիայի հետ: Պիեռը, երեխան ձեռներից բաց շթողնելով, կռանալով համբուրվեց նրանց հետ և պատասխանում էր նրանց հարցուփորձերին: Բայց, ակներև, շնայած շատ հետաքրքրական բաներին, որ պետք էր ասել-խոսել, թասակով, գլուխն օրորող երեխան կլանել էր Պիեռի ամբողջ ուշադրությունը:

— Ի՞նչ դուրեկան է,— ասավ կոմսուհի Մարիան, նայելով երեխային ու խաղալով նրա հետ:— Այ, ես այդ չեմ հասկանում, Nicolas,— դիմեց նա ամուսնուն,— ինչպես դու չես հասկանում այս սքանչելի արարածների հրապույշը:

— Չեմ հասկանում, չեմ կարող,— ասավ նիկոլայը, սառը հայացքով նայելով երեխային:— Մտի կտոր է: Գնանք, Պիեռ:

— Բայց նա այնպես քնքուշ հայր է,— ասավ կոմսուհի Մարիան, արդարացնելով իր ամուսնուն,— բայց միայն, երբ երեխան արդեն մի տարեկան է կամ այնպես...»

— Զէ, Պիեռը դրանց շատ լավ դայակություն է անում,—

ասով Նատաշան.— Նա տեսւմ է, թե իր ձեռք շինված է հենց երեխայի հետույքի համապատասխան: Տեսեք:
— Է, միայն ոչ դրա համար,— հանկարծ ծիծաղելով, ասով Պիեռը, բռնելով երեխային ու հանձնելով դայակին:

XII

Ինչպես յուրաքանչյուր իսկական ընտանիքում, լիսոգորսկյան տանը միասին ապրում էին մի քանի միանգամայն տարբեր աշխարհներ, որոնք, ամեն մեկը պահելով իր առանձնահատկությունը և գիշումներ անելով միմյանց, միաձուլվում դառնում էին մի հարմոնիկ ամբողջություն: Տանը կատարված յուրաքանչյուր դեպք, լիներ միատեսակ ուրախ թե տխուր,— դա կարևոր էր բոլոր աշխարհների համար. բայց յուրաքանչյուր աշխարհ ուներ միանգամայն իր, ուրիշներից անկախ, որևէ դեպքով ուրախանալու կամ տխրելու պատճառները:

Այդպես, Պիեռի գալուստը ուրախալի, կարևոր դեպք էր, և այդպես էլ նա անդրադարձավ բոլորի վրա:

Ապաստվորները — ամենաճիշտ դատավորներն են տերերի, որովհետև նրանք դատում են ոչ թե ըստ խոսակցությունների ու արտահայտված զգացմունքների, այլ ըստ գործերի ու ապրելակերպի,— ուրախ էին Պիեռի գալուստ, որովհետև նրա ներկայութեամբ, նրանք գիտեին, կոմսը կդադարեր ամեն օր գնալ տնտեսությունը դիտելու և տանն ավելի ուրախ կլինեն ու ավելի բարի, և այն պատճառով էլ, որ տոնին բոլորը հարուստ նվերներ կստանային:

Երեխաներն ու դաստիարակներն ուրախ էին Բեգուխովի գալուստ, որովհետև ոչ ոք այնպես չէր գրավում նրանց ընդհանուր կյանքի մեջ, ինչպես Պիեռը: Միայն նա՛ էր կարողանում դաշնամուրի վրա նվագել այն էքստեզը (նրա միակ պիեսը), որով կարելի էր պարել, ինչպես նա էր ասում, ամեն տեսակ պարեր, և նա հավանորեն նվերներ է բերել բոլորի համար:

Նիկոլենկան, որ հիմա 15 տարեկան, նիհար, խուճուճ շնկ մազերով ու գեղեցիկ աչքերով, հիվանդոտ, խելացի տղա էր, ուրախ էր նրա համար, որ քեռի Պիեռը, ինչպես նա էր անվանում նրան, իր հիացմունքի ու բուռն սիրո առարկան էր: Ոչ ոք

Նիկոլենկային առանձին սեր չէր ներշնչել դեպի Պիեռը, և նա միայն երբևժն էր տեսնում նրան: Նրա դաստիարակչուհին՝ կոմսուհի Մարիան իր ամբողջ ուժերը գործադրում էր, որ ստիպի Նիկոլենկային սիրել իր ամուսնուն նույնպես, ինչպես ինքն էր նրան սիրում. և Նիկոլենկան սիրում էր քեռուն, բայց սիրում էր արհամարհանքի հագիվ նկատելի երանգով: Իսկ Պիեռին նա պաշտում էր: Նիկոլենկան չէր ցանկանում ոչ հուսար լինել, ոչ Գեորգիի ասպետ, ինչպես քեռի Նիկոլայը. նա կամենում էր լինել գիտնական, խելացի ու բարի, ինչպես Պիեռը: Պիեռի ներկայութեամբ նրա դեմքին միշտ ուրախ փայլ էր լինում, և նա կարմրում ու շնչատվում էր, երբ Պիեռը դառնում էր նրան: Պիեռի ասածներին նա բաց չէր թողնում և ոչ մի բառ, և ապա Դեսալի հետ, և ինքը մենակ հիշում էր ու կշռադատում Պիեռի յուրաքանչյուր բառի նշանակությունը: Պիեռի անցած կյանքը, նրա դժբախտությունները մինչև 12 թիվը (որոնց մասին նա լսած բառերից կազմել էր իր համար աղոտ, բանաստեղծական պատկերացում), նրա արկածները Մոսկվայում, գերությունը, Պլատոն Կարատանը (որի մասին նա լսել էր Պիեռից), նրա սերը դեպի Նատաշան (որին նույնպես առանձնահատուկ սիրով էր սիրում տղան) և, գլխավորը, նրա բարեկամությունն իր հոր հետ, որին Նիկոլենկան չէր հիշում,— այս ամենը Պիեռին դարձնում էին նրա համար հերոս ու սուրբ:

Նոր և Նատաշայի մասին եղած կցկտուր զրույցներից, այն հուզումից, որով Պիեռը խոսում էր հանգուցյալի մասին. այն զգուշ, ակնածու քնքշանքից, որով Նատաշան խոսում էր էլի նրա մասին, Նիկոլենկան, որ հենց նոր սկսել էր հասկանալ ինչ բան է սերը, մի ըմբռնում կազմեց իր համար, թե իր հայրը սիրել է Նատաշային և, մեռնելիս, նրան կտակել է իր բարձր կամին: Իսկ այդ հայրը, որին չէր հիշում Նիկոլենկան, նրան ներկայանում էր իբրև աստվածություն, որին չէր կարելի պատկերացնել և որի մասին նա այլ կերպ չէր մտածում, քան մարդ սրտով և տխրություն ու հիացումի արցունքներով:— Եվ փոքրիկ տղան հրջանիկ էր Պիեռի գալով:

Հյուրերն ուրախ էին Պիեռի գալուստ, որպես մի մարդու, որ միշտ կենդանացնում ու համախմբում էր ամեն տեսակ հասարակություն:

Մեծահասակ տնեցիները, շտոսելով այլևս կնոջ մասին, ուրախ էին բարեկամի համար, որի ներկայութեամբ մարդ իրեն ավելի թեթև էր զգում և հանգիստ:

Պառավներն ուրախ էին և նվերների համար, որ նա բերելու էր, և, գլխավորը, նրա համար, որ Նատաշան կենդանանալու էր նորից:

Պիեռն զգում էր ընտանիքի սարբեր աշխարհների իր նկատմամբ եղած այդ տարբեր հայացքները և շտապում էր յուրաքանչյուրին տալ ակնկալածը:

Պիեռը, ամենացրված, մոռացկոտ մարդը, հիմա, կնոջ կազմած ցուցակով, գնել էր ամենը, շմոռանալով ոչ մոր ու եղբոր հանձնարարութունները, ոչ Բելովայի զգեստացու նվերները, ոչ ազգական-երեխաների խաղալիքները: Նրան իր ամուսնութեան առաջին օրերին տարօրինակ թվաց կնոջ այդ պահանջը — կատարել և շմոռանալ այն բոլորը, ինչ հանձն է առել գնել, — և նրան շատ զարմացրեց կնոջ լուրջ վիշտը, երբ իր առաջին մեկնումին բոլորը մոռացել էր: Բայց հետագայում նա ընտելացավ այդ բանին: Իմանալով, որ Նատաշան իր համար ոչինչ չէր հանձնարարում, իսկ ուրիշների համար հանձնարարում էր միայն այն ժամանակ, երբ նա ինքն էր առաջարկում, Պիեռն այժմ իր համար անսպասելի մանկական բավականություն էր գտնում ամբողջ տան համար նվերներ գնելու մեջ և երբեք ոչ մեկին չէր մոռանում: Եթե նա արժանանում էր Նատաշայի կշտամբանքին, այդ միայն նրա համար, որ գնում էր ավելորդ և չափազանց շատ բան: Իր բոլոր պակասություններին, մեծամասնության կարծիքով, կամ հատկություններին, Պիեռի կարծիքով՝ փնթիլությանը, թափթփվածությունը, Նատաշան միացրել էր նաև ժլատությունը:

Այն օրից, երբ Պիեռն սկսեց ապրել մեծ տնով, ընտանիքով, որ պահանջում էր մեծ ծախսեր, նա, ի զարմանս իր, նյատեց, որ ինքը երկու անգամ ավելի քիչ էր ծախսում, քան առաջ, և որ իր, վերջին ժամանակներս քայքայված, մանավանդ առաջին կնոջ պարտքերից, գործերն սկսեցին կարգի ընկնել:

Ապրելն ավելի էժան էր այն պատճառով, որ կյանքը կապակցված էր. այն իսկ թանկագին շեղությունը, որը կայանում էր այն տեսակ կյանքի մեջ, որ ամեն բոպե կարելի էր

փոխել, Պիեռն արդեն շուներ, և չէր էլ ցանկանում ունենալ այլևս: Նա զգում էր, որ իր ապրելակերպն այժմ որոշված է մի անգամ ընդմիշտ՝ ցմահ, որ այն փոխելն իր ուժից վեր է, և այդ պատճառով ապրելաձևն էժան էր:

Պիեռն ուրախ, ժպտուն դեմքով ջոկջոկում էր իր գնումները:

— Ինչպե՞ս է, լա՛վ է, — ասում էր նա, բանալով, խանութպանի պես, հագուստացու մի կտոր:

Նատաշան, մեծ աղջկանը ծնկներին բռնած և փայլուն աչքերն արագորեն դարձնելով ամուսնուց այն բանին, ինչ ցույց էր տալիս նա, նստել էր մարդու դիմաց:

— Այդ Բելովայի՞ համար է: Հիանալի է: — Նատաշան շոշափեց լավորակությունն իմանալու: — Սրա արշինը մի ուրբի է, չէ՞:

Պիեռը հայտնեց գինը:

— Թանկ է, — ասավ Նատաշան: — Բայց երեխաները և maman-ը շատ կուրախանան: Միայն թե սա իզուր ևս գնել ինձ համար, — ավելացրեց նա, շկարողանալով ժպտը զսպել, հիանալով ոսկե մարգարտագարդ սանրի վրա, որոնք այդ ժամանակ միայն մողա էին դարձել:

— Ինձ Ադելը շփոթեց. գնիր հա գնիր, — ասավ Պիեռը:

— Իսկ ես ե՞րբ եմ գնելու: — Նատաշան սանրը խրեց հյուսքի մեջ: — Մաշենկան մեծանա՛ պարահանդես, հյուս գրենալիս կգնի. զուցե այն ժամանակ նորից գործածեն: Իե, գնանք: Եվ, նվերները հավաքելով, նրանք գնացին նախ մանկանոց, ապա կոմսուհու մոտ:

Կոմսուհին ըստ սովորության Բելովայի հետ նստած էր դրան-պատյանսի շուրջը, երբ Պիեռն ու Նատաշան կապոցները լեատակերին մտան հյուրասրահ:

Կոմսուհին 60-ն անց էր արդեն: Նրա մազերն ամբողջ ճերմակ էին և նա չամշիկ էր գնում, որը նրա ողջ դեմքը շրջապատում էր փոթ-փոթ երիզով: Նրա դեմքը կնճռապատ էր, վերին շուրթը ներս ընկած, իսկ աչքերն աղոտ էին:

Մեկը մյուսին այնքան արագ իրար հաջորդող որդու և ամուսնու մահերից հետո՝ նա հանկարծ իրեն զգաց այս աշխարհում մոռացված մի էակ, որ շունի ոչ մի նպատակ և իմաստ: Ն.ս ուտում էր, խմում, քնում, արթուն մնում, բայց չէր ապ-

րում: Կյանքը նրան ոչ մի տպավորություն չէր տալիս: Նա կյանքից ոչինչ չէր ուզում, բացի հանգստությունից, և այդ հանգստությունը նա կարող էր գտնել միայն մահվան մեջ: Բայց քանի դեռ մահը չէր եկել, նա պետք է ապրեր, այսինքն՝ գործադրեր կյանքի իր բոլոր ուժերը: Նրա մեջ ծայր աստիճանի նկատելի էր այն, ինչ նկատելի է շատ փոքր երեխաների և շատ տարիքավոր մարդկանց մեջ: Նրա կյանքում որևէ ոչ մի արտաքին նպատակ չէր երևում, այլ ակնհայտ էր միայն իր տարբեր հակումներն ու ունակությունները վարժեցնելու պահանջը: Նա պետք է ուտեր, քներ, մտածեր, խոսեր, լաց լիներ, աշխատեր, բարկանար և այլն՝ միայն նրա համար, որ ստամոքս ուներ, ուղեղ ուներ, ուներ մկաններ, նյարդեր և լյարդ: Այդ բոլորը նա անում էր արտաքին ոչ մի բանից չզրոգված, ոչ այնպես, ինչպես անում են այդ ամբողջ կյանքով լեցուն մարդիկ, երբ իրենց ձգտած նպատակի հետև չի երևում իրենց ուժերը գործադրելու այլ նպատակ: Նա խոսում էր միայն նրա համար, որովհետև Ֆիզիկապես պետք է աշխատեին թոքերը, լեզուն: Նա լաց էր լինում, երեխայի պես, նրա համար, որովհետև նա պետք է խնշեր և այլն: Այն, ի՛նչ կյանքով լեցուն մարդկանց համար ներկայանում է նպատակ, նրա համար, ակընհայտ առիթ էր:

Այսպես առավոտները, մանավանդ եթե նախօրեին որևէ յուշոտ բան էր լինում կերած, նա բարկանալու պահանջ էր զգում, և այդ ժամանակ նա ընտրում էր մոտիկ առիթը — Բելովայի խլությունը:

Նա սենյակի մի ծայրից սկսում էր որևէ բան ասել կամացուկ:

— Հիմա, կարծես, ավելի տաք է, սիրելիս,— ասում էր նա շշուկով:

Եվ երբ Բելովան պատասխանում էր. «Ինչպես չէ, եկան», նա քրթմնջում էր բարկացած.

— Աստված իմ, որքան խուլ է և հիմար:

Մյուս առիթը քթախոտն էր, որը նրան մերթ չոր էր թվում, մերթ խոնավ, մերթ վատ փոշիացրած: Այս շղայնություններից հետո մաղձը տարածվում էր դեմքին, և նրա սպասուհիները ստույգ նշաններից գիտեին, թե երբ է նորից խլանալու:

Բելովան, և քթախոտը երբ է խոնավանալու, և երբ է կոմսուհու դեմքը դեղնելու: Այնպես, ինչպես պետք է գործեր մաղձը նրա համար, այդպես էլ երբեմն պետք է նա աշխատեր մնացյալ ընդունակություններով — մտածեր, և դրա համար առիթ էր լինում պասյանսը: Երբ հարկ էր լինում լաց լինել, այդ ժամանակ լացի առարկա լինում էր հանգուցյալ կոմսը: Երբ հարկավոր էր լինում անհանգստանալ՝ առիթը լինում էր Նիկոլայն ու նրա առողջությունը, երբ հարկավոր էր լինում կծու խոսքեր ասել՝ այդ ժամանակ առիթը լինում էր կոմսուհու Մարիան: Երբ հարկավոր էր լինում ձայնի օրգանին վարժություն տալ — այդ մեծ մասամբ լինում էր ժամը 7-ին, մարտոզական հանգստից հետո՝ մութ սենյակում, — այն ժամանակ առիթը լինում էին միևնույն դեպքերի պատմությունները՝ միշտ միևնույն ունկընդիրներին:

Պատավի այս վիճակը հասկանում էին բոլոր տնեցիները, թեպետև ոչ ոք երբեք չէր խոսում այդ մասին, և բոլորը գործադրում էին ամեն հնարավոր ջանքերը՝ նրա այդ պահանջները բավարարելու: Միայն ախուր կիսաժպիտի հազվագյուտ հայացքում (որ փոխանակում էին միմյանց միջև Նիկոլայը, Պիեռը, Նատաշան ու կոմսուհու Մարիան) էր արտահայտվում նրա վիճակի այդ փոխադարձ հասկացությունը:

Բայց այդ հայացքները, բացի դրանից, ասում էին և ուրիշ բան. դրանք խոսում էին այն մասին, որ նա արդեն իր բանն արել է կյանքում. այն մասին, որ նա ամբողջովին այն չէ, ինչ երևում է նրա մեջ. այն մասին, որ մենք բոլորս էլ լինելու ենք այդ վիճակում, և որ հաճելի է հնազանդել նրան, մարդ պետք է զսպի իրեն այդ երբեմն թանկագին, երբեմն նույնպես, ինչպես մենք, կյանքով լեցուն, այժմ թշվառ էակի համար: Memento mori¹, ասում էին այդ հայացքները:

Միայն բոլորովին վատ և հիմար մարդիկ, մեկ էլ փոքր երեխաները, ամբողջ տնեցիների մեջ, չէին հասկանում այդ և խուսափում էին պատավ կոմսուհուց:

¹ Հիշե՛ր մահը:

իրք Պիեռը կնոջ հետ եկավ հյուրասրահ, կոմսուհին գտնվում էր գրան-պասյանսի մտավոր աշխատանքով իրեն զբաղեցնելու պահանջի կացութեան մեջ և այդ պատճառով, շնայած այն բանին, որ նա, ըստ սովորութեան ասավ խոսքեր, որ միշտ ասում էր Պիեռի կամ որդու վերադարձին. «Ժամանակ էր, ժամանակ էր, սիրելիս. աչքներս ջուր կտրեց: է, փառք աստ-ծու»: Երբ նվերները նրան էին հանձնում, ասավ ուրիշ սովորական խոսքեր. «Թանկ չի նվերդ, բարեկամս: Շնորհակալ եմ, որ նվիրում ես, պառավիս...» — երևում էր, որ Պիեռի գալուստը հաճելի չէր այդ րոպեին այն պատճառով, որ իրեն կտրում էր շվերջացած դրան-պասյանսից: Նա վերջացրեց պասյանսը և այն ժամանակ միայն սկսեց նայել նվերները: Նվերները հետևյալներն էին. գեղեցիկ շինած մի պատյան խաղաթղթերի համար, Սեվրի պայծառ կապույտ մի գավաթ՝ խուփը վրան և հովվուհիներ նկարած, և ոսկե քթախոտատուփ՝ կոմսի պատկերով, որ Պիեռը պատվիրել էր Պետերբուրգում մանրանկարիչին: (Կոմսուհին վաղուց էր ցանկանում այդ): Նա այժմ չէր ցանկանում լաց լինել, և այդ պատճառով անտարբեր էր նայում պատկերին և զբաղվում էր ավելի պատյանով:

— Շնորհակալ եմ, բարեկամս. մխիթարեցիր ինձ, — ասավ նա, ինչպես միշտ էր ասում: — Բայց ամենից լավն այն է, որ ինքդ քեզ բերել ես: Թե չէ այդ ոչ մի բանի նման չի. գոնե կընոջ նախատեսիր: Սա ի՞նչ բան է: Կարծես խելագար լինեիր առանց քեզ: Ոչինչ չի տեսնում, չի հիշում, — ասում էր նա սովորական խոսքերը: — Տես, Աննա Տիմոֆեևնա, — ավելացրեց նա, — որդիս ինչ պատյան է բերել մեզ:

Բելովան գովեց նվերները և հիացավ իր կտորով:

Թեև Պիեռը, նատաշան, Նիկոլայը, կոմսուհի Մարիան ու Գենիսովը շատ այնպիսի բաներ պիտի ասեին-խոսեին, որ չխոսեցին կոմսուհու ներկայութեամբ, ոչ թե այն պատճառով, որ նրանից որևէ բան էին թաքցնում, այլ այն պատճառով, որ նա այնպես էր ետ մնացել շատ բանից, որ, սկսելով որևէ բանի մասին խոսել նրա մոտ, պետք էր պատասխանել նրա անտեղի հարցումներին, և նորից կրկնել մի քանի անգամ արդեն նրան

կրկնա ծր. պատմել, որ սա մեռել է, նա ամուսնացել, ինչ որ նա չէր կարող նորից հիշել. բայց նրանք ըստ սովորութեան նստել էին հյուրասրահում թեյի, ինքնաեռի շուրջը, և Պիեռը պատասխանում էր կոմսուհու հարցումներին (որ կոմսուհուն իրեն իսկ պետք չէին և ոչ ոքի չէին հետաքրքրում), թե իշխան Վասիլին ծերացել է, և թե կոմսուհի Մարիա Ալեքսեևնան պատվիրեց բարեկ և հիշել և այլն...

Այսպիսի՝ ոչ ոքին չհետաքրքրող, բայց անհրաժեշտ զըրույց էր կատարվում թեյի ամբողջ ժամանակ: Թեյի կլոր սեղանի շուրջը, ինքնաեռի մոտ, որի կողքին նստած էր Սոնյան, հավաքվել էին ընտանիքի բոլոր հասակավոր անդամները: Երեխաները, դաստիարակներն ու դաստիարակչուհիները թեյել էին արդեն, և նրանց ձայները լսվում էին հարևան բազմոցաբանից: Թեյի շուրջը բոլորը նստել էին իրենց սովորական տեղերում. Նիկոլայը նստեց վառարանի մոտ փոքրիկ սեղանի առաջ, ուր և թեյ էին տալիս նրան: Պառավ, բոլորովին պառաված դեմքով, որից ավելի որոշ էին դուրս ընկնում խոշոր սև աչքերը, բարակ Միլկան, առաջին Միլկայի աղջիկը, պառկած էր նրա կողքին, բազկաթոռի վրա: Դենիսովը կիսով չափ ճերմակած գանգուր մագերով, բեղերով ու այտամորուսնեքով, կոճակներն արձակած գեներալական սերթուկը հագին, նստել էր կոմսուհի Մարիայի կողքին: Պիեռը նստել էր կնոջ և պառավ կոմսուհու մեջտեղը: Նա պատմում էր այն, ինչ, նա գիտեր, կարող էր հետաքրքրել պառավին և հասկանալի լինել նրան: Նա խոսում էր հասարակական արտաքին անցքերի մասին և այն մարդկանց մասին, որոնք մի ժամանակ կաղմել էին պառավ կոմսուհու հասակակիցների շրջանը, որոնք մի ժամանակ իրական, կենդանի առանձին շրջան էին, բայց որոնք հիմա մեծ մասամբ ցրված էին աշխարհում, ու այնպես, ինչպես կոմսուհին, ապրում էին իրենց կյանքի վերջին օրերը, հավաքելով մնացած հասկերը այն բանի, ինչ իրենք ցանկ էին կյանքում: Բայց հենց դրանք, այդ հասակակիցները պառավ կոմսուհուն թվում էին բացառիկ լուրջ ու իսկական աշխարհ: Պիեռի աշխուժությունից նատաշան նկատում էր, որ նրա ճամփորդութունը եղել է հետաքրքրական, որ նա շատ բան էր ուզում պատմել, բայց կոմսուհու ներկայութեամբ չէր համարձակվում:

Իճնիսովն ընտանիքի անդամ շինելով, ուստի և չհասկանալով
Դիեռի զգուշութիւնը, բացի այդ, որպէս դժգոհ, շատ էր հե-
ռաքրքրուած, թէ ինչ էր արվում Պետերբուրգում, և շարունակ
հրավիրում էր Պէնսիլանիան մերթ պատմել հենց նոր Սեմյոնովյան
գնդում կատարված դեպքը, մերթ Արակչեի մասին, մերթ
Քիբլիական ընկերութեան մասին: Պիեռը երբեմն հափշտակվում
էր և սկսում պատմել, բայց Նիկոլայն ու Նատաշան ամեն ան-
գամ դարձնում էին նրան իշխան իվանի և կոմսուհի Մարիա
Անտոնովնայի անողջութեան պատմութեանը:

— Է, ի՞նչ, այդ ամբողջ խելապաղութիւնը թէ Գոմանկի,
թէ Տատաղիսովայի, — հարցրեց Իճնիսովը, — մի՞թե որեւէ շա-
ղունակիւմ է:

— Ինչպե՞ս է շարունակվում, — բացականչեց Պիեռը: — Այլե-
լի ուժեղ, քան երբնէ: Բիբլիական ընկերութիւնը՝ գա է հիմա
ամբողջ կառավարութիւնը:

— Այդ ինչպե՞ս թէ, mon cher ami,¹ — հարցրեց կոմսու-
հին, իր թնշը խմելով և, հավանորեն, ցանկանալով արիթ գրա-
նել նրա համար, որ ուտելուց հետո բարկանա: — Այդ դու ինչ-
պես ես ասում թէ՛ կառավարութիւն. ես այդ չեմ հասկանում:

— Այ, գիտեք, maman, — միջամտեց Նիկոլայը, Գոման-
կով, թէ այդ ինչպէս պետք է թարգմանել մոր լեզվով: — այդ
իշխան Գոլիցինն է մի ընկերութիւն կազմել. նա մեծ ազդեցու-
թիւնն ուժ ունի, ասում են:

— Արակչեին ու Գոլիցինը, — անզգուշ ասավ Պիեռը, —
այդ է այժմ ամբողջ կառավարութիւնը: Եվ ինչպիսի՞ կառա-
վարութիւն: Ամեն բանում դավադրութիւններ են տեսնում,
ամեն բանից վախենում են:

— Հետո, իսկ իշխան Ալեքսանդր Նիկոլաևիչն ի՞նչ մեղա-
վոր է: Նա շատ հարգելի մարդ է: Ես այն ժամանակ հանդիպել
եմ նրան Մարիա Անտոնովնայի մոտ, — նեղացած ասավ կոմ-
սուհին և, էլ ավելի նեղացած նրանից, որ բոլորը լոցեցին, շա-
րունակեց: — Հիմա սկսել են բոլորին էլ քննադատել: Ավետա-
բանական ընկերութիւն է, սրա մեջ ինչ վատ բան կա, — և նա

¹ Միտիլ բարեկամ:

վեր կացավ (բոլորը նույնպէս վեր կացան) ու խստադեմ գնաց
բազմոցարան՝ իր սեղանի մոտ:

Տիրած տխուր լուսթյան մեջ հարևան սենյակից լավեցին
մանկական ծիծաղ ու ձայներ: Հստ երևույթին երեխաների մեջ
ինչ-որ ուրախ հուզում էր տեղի ունենում:

— Պատրաստ է, պատրաստ, — լավեց փոքրիկ Նատաշայի
բոլորից ուրախ ծղրտոցը:

Պիեռը հայացքներ փոխանակեց կոմսուհի Մարիայի ու
Նիկոլայի հետ (Նատաշային նա միշտ տեսնում էր) և երջանկո-
րեն ժպտաց:

— Այ քեզ հրաշալի երաժշտութիւն, — ասավ նա:

— Այդ Աննա Մակարովնան է գուլպան վերջացրել, — ասավ
կոմսուհի Մարիան:

— Օ, գնամ տեսնեմ, — տեղից վեր թռչելով, ասավ Պիեռը: —
Գիտես, — ասավ նա, դուան մոտ կանգ առնելով, — ես ինչո՞ւ եմ
առանձնապէս սիրում այդ երաժշտութիւնը — առաջինը դը-
րանք ինձ իմաց են տալիս, որ ամեն ինչ լավ է: Քիչ առաջ գալիս
եմ. որքան մոտենում եմ տանը, այնքան ավելի երկյուղներ
եմ ապրում: Հենց նախասենյակ մտա, լսեցի՝ Անդրյուշան ձենը
զգեցի է. դե, նշանակում է, ամեն բան լավ է...

— Մանոթ է, ծանոթ ինձ այդ զգացումը, — հաստատեց
Նիկոլայը: — Ես գալ չեմ կարող. չէ որ այդ գուլպաները՝ սյուր-
պրիզ է անելու ինձ:

Պիեռը անցավ երեխաների մոտ, և բրբիջն ու կանչերն էլ
ավելի սաստկացան:

— Դե, Աննա Մակարովնա, — լավեց Պիեռի ձայնը, — այ
այտեղ մնջտեղը և կարգով. մեկ, երկու. երբ կասեմ երեք, դու
կանգնիր այստեղ: Քեզ համար է: Դե, մեկ, երկու... — ասավ
Պիեռի ձայնը. լուսթյուն տիրեց: — Երեք՝

Եվ երեխաների հիացազին ծվծվոցը բարձրացավ սենյա-
կում: — «Երկու՛, երկու՛», — բացականչեցին երեխաները:

Այդ երկու գուլպաներ էին, որոնք իրեն միայն հայտնի
գաղտնիքով Աննա Մակարովնան միանգամից գործել էր ճա-
ղերով և որոնք նա միշտ հանդիսավորապէս երեխաների ներ-
կայութեամբ մեկը հանում էր մյուսից, երբ գուլպան ավարտ-
ված էր լինում:

Դրանից անմիջապես հետո երեխաներն եկան հրաժեշտ տալու: Երեխաները համբուրվեցին բոլորի հետ, դաստիարակներն ու դաստիարակչուհիները գլուխ տվին ու դուրս եկան: Մնում էր միայն Դեսալն իր սանի հետ: Դաստիարակը շշուկով հրավիրում էր իր սանին՝ գնալ ցած:

— Non, m-r Dessales, je demanderai à ma tante de rester¹, — պատասխանեց նույնպես շշուկով Նիկոլենկա Բոլկոնսկին:

— Ma tante, ինձ թույլ տվե՞ք մնալ, — ասավ Նիկոլենկան, մոտենալով հորաքրոջը:

Նրա դեմքն արտահայտում էր աղերսանք, հուզում և հիացում: Կոմսուհի Մարիան նայեց նրան և դիմեց Պիեռին:

— Երբ դուք այստեղ եք, նա ձեզնից կտրվել չի կարող, — ասավ նա:

— Je vous le ramènerai tout a l'heure, m-r Dessales bonsoir², — ասավ Պիեռը, ձեռք մեկնելով շվեյցարացուն և, ժպտալով դարձավ Նիկոլենկային. — Մենք բոլորովին չենք տեսնվել ձեզ հետ: Մարի, ինչպես էլ հետզհետե նմանվում է, — ավելացրեց նա, դիմելով կոմսուհի Մարիային:

— Հո՞րս, — ասավ տղան, շառագույն կարմրելով և վարից վեր Պիեռին նայելով խանդավառ, փայլուն աչքերով:

Պիեռը գլխով արավ նրան և շարունակեց երեխաների ընդհատած պատմությունը: Կոմսուհի Մարիան ձեռագործ էր անում հենքի վրա. նատաշան, աչք չհեռացնելով, նայում էր ամուսնուն: Նիկոլայն ու Դենիսովը վեր էին կենում, ծխամորձ էին ուզում, ծխում, թեյ էին առնում Սոնյայից, որ վհատ ու համառորեն նստել էր ինքնատեղի հետև, ու հարցուփորձ էր անում Պիեռին: Գանգրահեր, հիվանդոտ տղան՝ փայլուն աչքերով, բոլորից աննկատելի նստել էր անկյունում, և միայն, գանգրահեր գլուխը բարակ վզի վրա պտտելով (որ դուրս էր

գալիս ծալովի օձիքից), նայում էր այն կողմը, ուր Պիեռն էր. նա երբեմն ցնցվում էր և ինչ-որ շշնջում ինքնին, ըստ երևույթի, ինչ-որ նոր և ուժեղ զգացմունք ապրելով:

Ջրույցը դառնում էր բարձր կառավարչության այն ժամանակակից բաժնասանքի շուրջը, որի մեջ մարդկանց մեծամասնությունը սովորաբար տեսնում է ներքին քաղաքականության ամենակարևոր հետաքրքրությունը: Դենիսովը, կառավարչությունից դժգոհ ծառայության մեջ ունեցած իր անհաջողությունների համար, ուրախություն էր լսում այն բոլոր հիմարությունները, որոնք, նրա կարծիքով, արվում էին Պետերբուրգում, և ծանր ու խիստ արտահայտություններով իր նրկատողություններն էր անում Պիեռի խոսքերի առթիվ:

— Աղ՛աջ պետք էր գեղ՛մանացի լինել, հիմա պետք է պաղ՛ել Տատաղ՛ինովոյի և m-me Կղ՛յուղնեղ՛ի հետ, կաղ՛ դալ... էկաղ՛ ըստհաուզեն և եղբայրներին: Օ՛հ, նող՛ից բաց թողնե՛ին մեղ՛ քաջ Բոնապաղ՛տին: Նա դղ՛անց խելքի կբեղ՛եղ՛: Դե, ինչի՞ նման է Սեմյոնովյան գունդը տալ զինվող՛ Շվաղ՛ցին, — ճշում էր նա:

Նիկոլայը, թեև ցանկություն չուներ ամեն բան համարել վատ, ինչպես Դենիսովը, նույնպես շատ արժանավոր և կարևոր գործ էր համարում խոսել ու դատել կառավարչության մասին և գտնում էր, թե այն, որ Ա.-ն նշանակվել է այսինչի մինիստր, իսկ Բ.-ն այսինչ տեղի նահանգապետ, և որ թագավորն այս է ասել, իսկ մինիստրն այն, — որ ամենը՝ շատ նշանակալից գործեր են: Եվ նա կարևոր էր համարում հետաքրքրվել դրանով ու հարձուփորձում էր Պիեռին: Այդ երկու խոսակիցների գրույցը, բացի հարցուփորձից, բարձր կառավարական շրջանների բաժնասանքի սովորական բնույթից դուրս չէր գալիս:

Իայց նատաշան, որ գիտեր իր ամուսնու բոլոր ձևերն ու մտքերը, նկատեց, որ Պիեռը վաղուց էր կամենում, բայց չէր կարողանում խոսակցությունը տանել ուրիշ ճանապարհով և արտահայտել իր սրտի խորհուրդը՝ այն իսկ խորհուրդը, որի համար և մեկնել էր Պետերբուրգ՝ խորհրդակցելու իր նոր բարեկամ իշխան Ֆեոդորի հետ, և նատաշան օգնեց նրան հարցնելով, թե ինչպե՞ս եղավ նրա գործը իշխան Ֆեոդորի հետ:

— Այդ ինչի՞ մասին է, — հարցրեց Նիկոլայը:

¹ Ոչ, պ. Դեսալ, ես հորաքրոջս կինդրեմ մնալու:

² Ես նրան հիմա կբերեմ. պ. Դեսալ. գնաք բարև:

— էլի միևնույն բանի մասին, — ասավ Պիեռը, շուրջը նայելով: — Բոլորը տեսնում են, որ գործերն այնպես վատ են գնում, որ այդ այդպես թողնել չի կարելի, և որ բոլոր ազնիվ մարդկանց պարտականությունն է ընդդիմանալ՝ ուժերը ներածին շափով:

— Իսկ ազնիվ մարդիկ ի՞նչ կարող են անել, — թեթևակի հոնքերը կիտելով ասավ Նիկոլայը, — ի՞նչ կարելի է անել:

— Այ ինչ:

— Գնանք առանձնասենյակ, — ասավ Նիկոլայը:

Նստաշան, վազուց արդեն գլխի ընկնելով, որ կգան իրեն կանչելու՝ երեխային կերակրելու համար, լսեց դայակի կանչ և գնաց մանկանոց: Կոմսուհի Մարիան գնաց նրա հետ: Տղամարդիկ անցան առանձնասենյակ, և Նիկոլենկա Բոլկոնսկին, քեռուց աննկատելի, եկավ նույն տեղը և նստեց ստվերում, լուսամուտի կողմը, գրասեղանի մոտ:

— է, ի՞նչ կաղ՝ ող ես անել դու, — ասավ Դենիսովը:

— Շարունակ ֆանտազիաներ, — ասավ Նիկոլայը:

— Ա՛յ ինչ, — ասավ Պիեռը, չնստելով և մերթ երթնելով լով սենյակում, մերթ կանգ առնելով՝ ձեռներն արագ շարժում էր ու սվավոցով խոսում: — Ա՛յ ինչ: Դրուժյունը Պետերբուրգում ա՛յ ինչպիսին է. թագավորը ոչ մի բանի չի խառնվում: Նա սմբողջովին անձնատուր՝ եղել այդ միստիցիզմին (Պիեռն այժմ ոչ ոքի չէր ներում միստիցիզմը): Նա հանգստություն է փնտրում միայն, և հանգստություն նրան կարող են տալ միայն այն անհավատ ու անօրեն մարդիկ, որ գործում ու խեղդում են հախուռն թափով, առանց լավն ու վատը հարցնելու, Մագնիցկին, Արակչեկը: *tutti quanti...*¹ Դու համաձա՞ցն ես, որ եթե դու ինքդ չզբաղվեիր տնտեսությունամբ, այլ ցանկանայիր միայն հանգստություն, ուստի որքան դաժան լիներ կառավարիչդ, աչնքան ավելի շուտ կհասնեիր նպատակիդ, — դարձավ նա Նիկոլային:

— է, ինչի՞ համար ես այդ ասում, — ասավ Նիկոլայը:

— Դե, և ամեն բան կործանվում է: Դատարաններում գողություն, բանակում միայն մահակ. քայլամարդություն, բռնի

քնակեցում, — ասնջում են ժողովրդին. լուսավորությունը խեղդում են: Ինչ ջահել է, ազնիվ — խորտակում են: Բոլորը տեսնում են, որ այդ չի կարող այդպես շարունակվել: Ամեն ինչ շափազանց լարված է և անպայման պայթելու է, — խոսում էր Պիեռը (ինչպես այն օրից, ինչ գոյություն ունի կառավարություն, որևէ կառավարության գործը մոտից տեսնելով միշտ խոսում են մարդիկ): — Ես մի բան ասի նրանց Պետերբուրգում:

— Ո՞ւմ, — հարցրեց Դենիսովը:

— Դե, դուք գիտեք ո՞ւմ, — ասավ Պիեռը, նշանակալից նայելով հոնքերի տակից. — իշխան Ֆեոդորին և նրանց բոլորին: Լուսավորությունն ու բարեգործությունը մրցակցեն — այդ բոլորը լավ է, իհարկե: Նպատակը հիանալի է և վերջացավ, բայց ներկա հանգամանքներում ուրիշ բան է հարկավոր:

Այդ ժամանակ Նիկոլայը նկատեց Նիկոլենկա Բոլկոնսկու ներկայությունը: Նրա դեմքը մոայլվեց, և նա մոտեցավ նրան:

— Դու ինչո՞ւ ես այստեղ:

— Ինչո՞ւ: Թող դրան, — ասավ Պիեռը, բռնելով Նիկոլայի ձեռք, և շարունակեց. — այդ քիչ է, ասում եմ ես նրանց, հիմա ուրիշ բան է հարկավոր: Երբ դուք կանգնել ու սպասում եք, թե ուր է հա կպայթի այդ ձգված լարը. երբ բոլորն սպասում են անխուսափելի հեղաշրջման, պետք է որքան կարելի է ավելի սերտ ու ավելի շատ ժողովուրդ ձեռք ձեռքի տան, որպեսզի դեմ դնեն ընդհանուր աղետին: Բոլորը, ինչ ջահել է, ուժեղ՝ ձգվում-քաշվում է այնտեղ ու այլասերվում: Մեկին գայթակորում են կանայք, մյուսին պատիվները, երրորդին սնափառությունը, դրամը, և նրանք անցնում են այն բանակը: Անկախ, ազատ մարդիկ, ինչպես դուք ու ես ենք, բոլորովին չեն մնում: Ես ասում եմ՝ լայնացրեք ընկերության շրջանակները. *Mot d'ordre*¹, թող մենակ առաքինությունը չլինի, այլ անկախությունն ու գործունեությունը:

Նիկոլայը, փոքրիկ Նիկոլենկային թողնելով, բարկացած քաշեց բազկաթուղ, նստեց և, Պիեռին լսելով, դժգոհ հագում էր և հետզհետե ավելի ու ավելի մոայլվում:

¹ եվ նմանները:

— Բայց ի՞նչ նպատակով գործունեութիւն,— բացական չեց նա:— Եվ ի՞նչ դիրք եք բռնելու դուք կառավարութեան հանդեպ:

— Այ ինչ դիրք: Օգնականների դիրք: Ընկերութիւնը կարող է լինել ոչ գաղտնի, եթե կառավարութիւնը թույլատրի: Այդ ընկերութիւնը ոչ միայն թշնամի չէ կառավարութեան, այլ դա իսկական պահպանողականների ընկերութիւն է: Զենտլմենների ընկերութիւն՝ բառիս լիակատար նշանակութեամբ: Մենք միայն նրա համար ենք, որ Պուզաշովը չգա մորթելու իմ և քո երեխաներին, և որպէսզի Արակչեկն ինձ չուղարկի գինՎորների համար հիմնած գյուղերը բնակվելու,— մենք հենց դրա համար ենք ձեռք-ձեռքի տալիս, ընդհանուր բարիքի և ընդհանուր անվտանգութեան մի նպատակով:

— Այո, բայց գաղտնի ընկերութիւն, հետեաբար, թշնամական և վնասակար, որը կարող է միայն շարիք ծնել:

— Ինչո՞ւ: Մի՞թե տուգնեղբունդը, որ փրկեց Եվրոպան (այն ժամանակ չէին համարձակվում մտածել-կարծել, որ Ռուսաստանը փրկեց Եվրոպան), որն է վնասակար բան արավ: Տուգնեղբունդը՝ դա առաքինութեան միութիւն է. դա սեր է, փոխադարձ օգնութիւն. դա այն է, ինչ Հիսուսը բարոյեց խաչի վրա...

Նատաշան, որ զրուցի կիսին սենյակ մտաւ, խնդաղեմ նայում էր ամուսնուն: Նա չէր ուրախանում նրա ասածների վրա: Այդ նույնիսկ չէր հետաքրքրում նրան, որովհետև նրան թվում էր, թե այդ ամենը չափազանց պարզ է, և որ ինքն այդ ամենը վաղուց գիտեր (այդ նրան թվում էր այն պատճառով, որ նա գիտեր ամենը, ինչից բխում էր այդ՝ Պիեռի ամբողջ հոգին). բայց նա ուրախանում էր, նայելով ամուսնու աշխուժացած, խանդավառ կերպարանքին:

Էլ ավելի ուրախ խանդավառ հայացքով էր նայում Պիեռին բոլորի կողմից մոռացված փոքրիկ տղան, որի բարակ վիզը դուրս էր գալիս ծալովի օձիքից: Պիեռի ամեն մի բառը վառում էր նրա սիրտը, և նա մատնների նյարդային շարժումով կոտորատում էր, ինքն էլ այդ շնկատելով, քեռու սեղանի վրա ձեռն ընկած գմուռներն ու զրիչները:

— Բոլորովին այն չէ, ինչ դու կարծում ես. այ ի՞նչ է եղել

երմանական տուգնեղբունդը և այն, ինչ ես եմ առաջարկում:

— Է, եղբայր՝, այդ եղ՝ շիկավող՝ նեղ՝ ի համաղ՝ է տուգնեղբունդ, իսկ ես այդ չեմ հասկանում, և աղ՝ տասանել էլ չեմ կաղ՝ ող,— լավեց Դենիսովի բարձր, վճռական ձայնը:— Ամեն բան զգվելի է և նողկալի, համաձայն եմ. բայց տուգնեղբունդ չեմ հասկանում. իսկ եթե դուղ՝ չի գալիս՝ ուղ՝ եմն բունտ. այ այդպէս: Je suis votre homme!

Պիեռը ժպտաց, Նատաշան ծիծաղեց, բայց Նիկոլայը հոնքերն ավելի վրա բերեց և սկսեց Պիեռին ապացուցել, թե ոչ մի հեղաշրջում չի նախատեսվում, և թե ամբողջ վտանգը, որի մասին խոսում է նա, գտնվում է միայն իր երևակայութեան մեջ: Պիեռն ապացուցում էր հակառակը, և, որովհետև նրա մըտավոր ընդունակութիւններն ավելի ուժեղ էին ու ձկուն, Նիկոլայն իրեն զգաց փակուղու մեջ դրված: Այդ ավելի ևս զայրացրեց նրան, որովհետև նա իր հոգում ոչ թե դատողութեամբ, այլ ինչ-որ ավելի ուժեղ բանով, քան դատողութիւնը, գիտեր իր կարծիքի անկասկածելի արդարացիութիւնը:

— Ես ա՛յ ինչ կասեմ քեզ,— ասավ նա, վեր կենալով ու նյարդային շարժումով ծխամորճն անկյունը դնելով և, վերջապէս, նետելով մի կողմ:— Ապացուցել չեմ կարող ես քեզ: Դու ասում ես, թե մեզանում ամեն բան զգվելի է, և թե հեղաշրջում է լինելու. ես այդ չեմ տեսնում. բայց դու ասում ես, թե երդումը՝ պայմանական բան է, և դրա վրա ես պիտի ասեմ քեզ. որ դու իմ լավագույն բարեկամն ես, դու այդ գիտես. բայց երբ դուք գաղտնի ընկերութիւն կազմեք, սկսեք ընդդիմանալ կառավարութեանը, ինչ տեսակ էլ նա լինի, ես գիտեմ, որ իմ պարտքն է հնազանդել նրան: Եվ եթե հիմա Արակչեկը կարգադրի ինձ հեծվաշտով գալ ձեզ վրա և կոտորել — մի վայրկյան իսկ չեմ մտածի և կգամ: Հետո ինչ ուզում ես կարծիք:

Այս խոսքերից հետո տիրեց անհարմար լռութիւն: Առաջի՛ր խոսեց Նատաշան, պաշտպանելով ամուսնուն, հարձակվելով եղբոր վրա: Նրա պաշտպանութիւնը թույլ էր և անհամարձակ, բայց նա հասավ նպատակին: Խոսակցութիւնը նորից վերստ-

կըսվեց և այլևս ոչ թե այն անհաճո թշնամական եղանակով, որով ասվեցին Նիկոլայի վերջին խոսքերը:

Երբ բոլորը վեր կացան ընթրիքի գնալու, Նիկոլենկա Բուկոնսկին գունատ, փայլուն, ճառագայթող աչքերով մոտեցավ Պիեռին:

— Պիեռ քեռի... դուք... չէ... Եթե հայրիկը ողջ լիներ... նա համաձայն կլիներ ձեզ հետ, — հարցրեց նա:

Պիեռը հանկարծ ըմբռնեց, թե զգացմունքների ու մտքերի ինչպիսի առանձնահատուկ, անկախ, բարդ և ուժեղ աշխատանք պիտի կատարվեր տղայի մեջ գրույցի ընթացքում և, հիշելով բոլոր իր ասածները, նա վշտացավ, որ Նիկոլենկան լսել էր այդ: Սակայն պետք էր նրան պատասխանել:

— Ես կարծում եմ, այո, — ասավ նա ակամա և դուրս եկավ առանձնասենյակից:

Տղան գլուխն իջեցրեց և այդտեղ առաջին անգամ կարծես նկատեց, թե ինքն ինչ էր արել սեղանի վրա: Նա կասկարմիր կտրեց և մոտեցավ Նիկոլային:

— Քեռի, ներիք ինձ. այս ես եմ արել, պատահաբար, — ասավ նա, ցույց տալով կոտրտած գմուռներն ու գրիչները: Նիկոլայը բարկացած ցնցվեց:

— Լավ, լավ, — ասավ նա, սեղանի տակը նետելով գմուռի կոտրտանքները և գրիչները:

Եվ, ըստ երևույթին, դժվարութամբ զսպելով իր մեջ բարձրացող զայրույթը, նա երեսը շրջեց նրանից:

— Բոլորովին հարկ էլ չկար, որ դու այստեղ լինեիր, — ասավ նա:

XV

Ընթրիքին խոսակցությունն այլևս քաղաքականության ու ընկերությունների մասին չէր, այլ, ընդհակառակը, սկսվեց Նիկոլայի համար ամենահաճելի գրույցը — 12 թվի հիշողությունների մասին, որն սկսեց Դենիսովը, և որի մեջ Պիեռն առանձնապես հաճելի էր ու զվարճալի: Եվ հարազատները ցրվեցին ամենաբարեկամական տրամագրություններով:

Երբ ընթրիքից հետո Նիկոլայը, առանձնասենյակում հանվելով և երկար սպասող կառավարչին կարգադրություններ անելով, խալաթը հագին եկավ ննջարան, կնոջը տեսավ դեռ գրասեղանի մոտ նստած. նա ինչ-որ բան էր գրում:

— Ի՞նչ ես գրում, Մարի, — հարցրեց Նիկոլայը:

Կոմսուհի Մարիան կարմրեց: Նա վախենում էր, թե իր գրածը հասկանալի չլինի ամուսնուն և հավանություն չգտնի նրա կողմից:

Նա կուզեր նրանից թաքցնել իր գրածը, բայց դրա հետ միաժամանակ ուրախ էր, որ մարդը տեսավ իրեն գրելիս, և որ պետք է նրան ասել:

— Սա օրագիր է, Nicolas, — ասավ նա, ամուսնուն տալով կապույտ տետրը, որը գրոտված էր հաստատուն խոշոր ձեռագրով:

— Օրագիր, — հեզանքի երանգով ասավ Նիկոլայը և տետրը ձեռն առավ:

Ֆրանսերեն գրված էր.

«4-ը դեկտեմբերի: Այսօր Անդրյուշան (ավագ որդին), զարթնելով, չէր ուզում հագնվել, և m-lle Louise մարդ ուղարկեց իմ հետևից: Նա քմահաճության և համառության մեջ էր: Ես փորձեցի սպանալ, բայց նա միայն ավելի ևս շարացավ: Այդ ժամանակ ես թողի նրան և դայակի հետ սկսեցի հագցնել մյուս երեխաներին, իսկ նրան ասի, թե իրեն շեմ սիրում: Նա երկար լռեց, կարծես զարմանալով. ապա միայն շապկանց վեր թռավ եկավ ինձ մոտ և այնպես լաց եղավ, որ երկար չկարողացա հանգստացնել նրան: Երևում էր, որ նա ամենից ավելի տանջվում էր նրանից, որ վշտացրել է ինձ. հետո, երբ երեկոյան ես նրան տոմս տվի, նա նորից ողբագին լաց եղավ ինձ համբուրելով: Քնքշութամբ նրան շատ բան կարելի է հասկացնել»:

— Ի՞նչ բան է տոմսը, — հարցրեց Նիկոլայը:

— Սկսել եմ երեկոները մեծերին տոմսակներ տալ, թե ինչպես են իրենց պահել:

Նիկոլայը մտիկ արավ իրեն նայող ճառագայթող աչքերին և շարունակեց թերթել ու կարդալ: Օրագրում գրի էր առնվում մանուկների կյանքից այն բոլորը, ինչ մորը թվում էր աչքի ընկնող, արտահայտում էր երեխայի բնավորությունը

կամ ընդհանուր մտքեր էին առաջացնում դաստիարակութեան եղանակների մասին: Դրանք մեծ մասամբ ամենաաննշան մանրունքներն էին. բայց դրանք այդպիսին չէին թվում ոչ մորը, ոչ հորը, երբ նա այժմ առաջին անգամ կարդում էր այդ մանկական օրագիրը:

Դեկտեմբերի 5-ին գրված էր:

«Միայն շարությունն արավ սեղանի շուրջը: Հայրիկը կարգադրեց նրան կարկանդակ շտապ: Չտվին. բայց նա այնպես խեղճացած ու ազահուլթյամբ էր նայում ուրիշներին, երբ նրանք ուտում էին: Ես կարծում եմ, քայքայ բաներ շտապով պատժելը զարգացնում է միայն ազահուլթյունը: Ասել Nicolas-ին»:

Նիկոլայը տեսրը թողեց և նայեց կնոջը: Ճառագայթող աչքերը հարցականորեն (հավանում էր նա թե չէր հավանում օրագիրը) նայում էին իրեն: Կասկած չէր կարող լինել Նիկոլայի ոչ միայն հավանելուն, այլ կնոջ հանդեպ ունեցած հիացմունքին:

Թերևս, այդ չպետք է արվեր այդպես պեղանտորեն, թերևս, բնավ պետք չէր, մտածում էր Նիկոլայը, բայց այդ անդադրում, մշտական, հոգեկան լարումը, որի նպատակն էր միայն երեխաների բարոյական շահ՝ հիացնում էր նրան: Եթե Նիկոլայը կարողանար գիտակցել իր զգացողությունը, նա կըտեսներ, որ դեպի կինն ունեցած իր հաստատուն, քնքուշ ու հուարտ սիրո գլխավոր հիմքը եղել է միշտ զարմանքի այն զգացումը, որ ուներ նա կնոջ սրտագինութեան հանդեպ, այն, Նիկոլայի համար գրեթե անմատչելի, վսեմ բարոյական աշխարհի հանդեպ, որի մեջ մշտապես ապրում էր կինը:

Նիկոլայը հպարտանում էր նրանով, որ կինն այդպես խելացի է և լավ, գիտակցելով իր ոչնչությունը նրա հանդեպ՝ հոգևոր աշխարհում, և այդպիսով ավելի էր ուրախանում այն բանի համար, որ նա իր հոգով ոչ միայն պատկանում էր իրեն, այլև կազմում էր իր իսկ մասը:

— Շատ և շատ հավանում եմ, բարեկամս, — ասավ նա լուրջ անքոփ: Եվ, մի փոքր լռելով, ավելացրեց. — Իսկ ես քիչ առաջ շատ վատ վարվեցի: Դու առանձնասենյակում չէիր: Մենք վիճեցինք Պիեռի հետ, ու ես տաքացա: Եվ անկարելի էր

չտաքանալ: Դա մի այնպիսի երեխա է: Չգիտեմ ինչ կլինի: Լրերա վիճակը, եթե նատաշան նրա սանձերը չպահեր: Կարող ես երևակայել ինչո՞ւ է գնացել Պետերբուրգ... Նրանք այնտեղ կազմակերպել են...

— Այո, գիտեմ, — ասավ կոմսուհի Մարիան: — Նատաշան պատմեց ինձ:

— է, ուրեմն գիտես, — տաքանալով հենց միայն վեճի հիշողությունից, շարունակեց Նիկոլայը: — Նա ինձ ուզում է հավատացնել, թե յուրաքանչյուր ազնիվ մարդու պարտականությունն է գնալ կառավարության դեմ, որովհետև երդումն ու պարտքը... Ցավում եմ, որ դու այնտեղ չէիր: Բոլորը հարձակվեցին ինձ վրա, թե Դենիսովը, թե Նատաշան... Նատաշան շատ ծիծաղելի է: Չէ որ նա մարդուն կրունկի տակ է սպահում, բայց երբ բանը դատողության է հասնում — նա իր սեփական խոսքերը չունի — խոսում է մարդու բռնեքով, — ավելացրեց Նիկոլայը, ենթարկվելով այն անդիմադրելի ձգտումին, որը ստիպում է կարծիք հայտնել-խոսել ամենաթանկագին ու մոտ մարդկանց մասին:

Նիկոլայը մոռանում էր, որ բառ առ բառ նույնը, ինչ ինքն ասում էր Նատաշայի մասին, կարելի էր ասել իր կնոջ վերաբերմունքի մասին:

— Այո, ես այդ նկատել եմ, — ասավ կոմսուհի Մարիան:

— Երբ ես նրան ասի, թե պարտքն ու երդումը վեր են ամեն բանից, նա սկսեց ապացուցել աստված գիտե թե ինչ: Ափսոս, դու չկայիր, դու ի՞նչ կասիր:

— Ըստ իս, դու միանգամայն իրավացի ես: Ես այդպես էլ ասի Նատաշային: Պիեռն ասում է, որ բոլորը տանջվում են, տառապում, այլասերվում, և որ մեր պարտքն է՝ օգնել մերձավորներին: Պարզ է, նա իրավացի է, — ասում էր կոմսուհի Մարիան, — բայց նա մոռանում է, որ մենք ուրիշ ավելի մոտ պարտականություններ ունենք, որ աստված ինքն է մատնանշել, և որ մենք կարող ենք դիտել ենթարկել մեզ, բայց ոչ երեխաներին:

— Ահա, ահավասիկ, այդ իսկ բանը ասի ես նրան, — վրա բերեց Նիկոլայը, որին իսկապես, թվում էր թե այդ իսկ բանն ասել է ինքը: — Իսկ նրանք իրենցը. թե սեր դեպի մերձավորը

և քրիստոնեութուն: Եվ այդ բոլորը Նիկոլենկայի ներկայու-
թյամբ, որը մտել էր առանձնասենյակ և կոտորել ամեն ինչ:

— Ախ, գիտես արդյոք, Nicolas, Նիկոլենկան այնպես
հաճախ է ինձ տանջում,— ասավ կոմսուհի Մարիան:— Դա մի
այնպիսի անսովոր տղա է: Եվ ես վախենում եմ, որ նրան
մոռանում եմ իմոնց պատճառով: Մենք բոլորս երեխաներ
ունենք, բոլորս հարազատներ. իսկ նա ոչ ոք չունի: Նա մշտա-
պես մենակ է ինքն իր մտքերի հետ:

— Է, կարծում եմ, արդեն քեզ նրա համար չպետք է կըշ-
տամբել: Ամենը, ինչ կարող է անել ամենաքնքուշ մայրն իր
որդու համար, դու արել ես և անում ես նրա համար: Եվ ես,
պարզ է, ուրախ եմ դրա համար: Նա հիանալի, հիանալի տղ-
ա է: Քիչ առաջ մի տեսակ խենթի պես լսում էր Պիեռին: Եվ
կարող ես երևակայել. մենք դուրս ենք գալիս ընթրիքի, նայեմ
տեսնեմ դա ամեն բան ջարդ ու փշուր է արել սեղանի վրա, և
իսկույն էլ ասավ: Երբեք չեմ տեսել, որ նա անճիշտ բան ասի:
Հիանալի, հիանալի տղա է,— կրկնեց Նիկոլայը, որին սրտանց
դուր չէր գալիս Նիկոլենկան, բայց որին նա միշտ ուզում էր
հիանալի համարել:

— Բայց և այնպես ես այն չեմ, ինչ որ մայրը,— ասավ
կոմսուհի Մարիան,— ես զգում եմ, որ այն չէ, և այդ տանջում
է ինձ: Սէանչիլի տղա է. բայց ես սարսափելի վախենում եմ
նրա համար: Հասարակութունն օգտակար կլինի նրա հա-
մար:

— Ինչ կա որ, երկար չի մնա այստեղ, այս ամառ նրան
կտանեմ Պետերբուրգ,— ասավ Նիկոլայը:— Այո, Պիեռը
միշտ հոգի է և մնացել է երազող,— շարունակեց նա, վե-
րադառնալով առանձնասենյակի խոսակցութեան, որն, ըստ
երևույթին, հուզել էր նրան:— Է, իմ ինչ պործն են այդ
ամենը՝ որ Արապչեկը վատ է և այլն, իմ ինչ գործն էր
այդ, երբ ես ամուսնանում էի և այնքան պարտք ունեի,
որ ինձ բանտ էին դնում, և մայրս, որ այդ չէր կարողանում
տեսնել ու հասկանալ: Իսկ հետո — դու, երեխաները, գոր-
ծերը: Մի՞թե ես իմ բավականության համար եմ առավոտից
մինչև երեկո զբաղվում գործերով և լինում գրասենյակում:
Ոչ, ես գիտեմ, որ պարտավոր եմ աշխատել, որ հանգստաց-

նեմ մորս, հատուցեմ քեզ և երեխաներին շնորհեմ ալյուսիս
մուրացիկ, ինչպիսին ես էի:

Կոմսուհի Մարիան ուզում էր նրան ասել, որ մենակ հացով
չէ կուշտ լինում մարդ, որ նա շատ կարևորություն է տալիս
այդ գործերին. բայց նա գիտեր, որ այդ ասել հարկավոր չէ և
անօգուտ է: Նա միայն բռնեց ամուսնու ձեռք և համբուրեց:
Նիկոլայը կնոջ այդ վարմունքն ընդունեց ի հավանութուն և
ի հաստատումն իր մտքերի և, միառժամանակ անխոս խոր-
հելով, բարձրաձայն շարունակեց իր մտքերը:

— Գիտես, Մարի,— ասավ նա,— այսօր Իլյա Մլատո-
ֆանիչը (դա գործերի վարիչն էր) եկել է Տամբովի շրջանի
գյուղից և պատմում է, որ անտառին արդեն 80 հազար են
տալիս:

Եվ Նիկոլայն աշխույժ դեմքով սկսեց պատմել, որ հնարա-
վոր է շատ կարճ ժամանակում ետ գնել Օտորադնոյեն:— Էլի
մի տասը տարի կյանք, և ես երեխաներիս կթողնեմ... հիանալի
դրութեան մեջ:

Կոմսուհի Մարիան լսում էր ամուսնուն և հասկանում էր
նրա բոլոր ասածները: Նա գիտեր, որ երբ մարդն այդպես
մասծում էր բարձրաձայն, նա երբեմն հարցնում էր իրեն, թե
ինքն ի՞նչ ասավ, և բարկանում էր, երբ նկատում էր, որ կինը
մտածում է ուրիշ բանի մասին: Բայց կոմսուհի Մարիան մեծ
ճիգ էր գործ դնում դրա համար, որովհետև նրան բնավ չէր
հետաքրքրում այն, ինչ ասում էր մարդը: Նա նայում էր
ամուսնուն և չէ թե մտածում էր ուրիշ բանի մասին, այլ զգում
էր ուրիշ բան: Նա զգում էր խոնարհ, քնքուշ սեր դեպի այդ
մարդը, որը երբեք չի հասկանա այն բոլորը, ինչ ինքն էր հաս-
կանում, և կարծես դրանից էլ ավելի ուժգին, բուն քնքուրթյան
երանգով էր սիրում նրան: Բացի այդ զգացմունքից, որ կա-
նում էր նրան ամբողջապես և խառնաբաղում էր նրան թափանցել
ամուսնու ծրագիրների մանրամասնութեանց մեջ, կոմսուհի
Մարիայի գլխում առկայծում էին մտքեր, որ ընդհանուր ոչինչ
չունեին ամուսնու ասածների հետ: Նա մտածում էր եզրոր
որդու մասին (մարդու պատմածը, թե Նիկոլենկան հուզ-
վել է Պիեռի զրույցի միջոցին՝ սաստիկ զարմացրել էր նրան),
և նրան պատկերանում էին նրա քնքուշ, զգայուն բնավորու-

Թյան տարբեր գծերը. և նա, մտածելով եղբոր որդու մասին, մտածում էր և իր երեխաների մասին: Նա եղբոր որդուն ու իր երեխաներին չէր համեմատում, բայց համեմատում էր դեպի նրանց ունեցած իր զգացմունքը և տիրությամբ գտնում էր, որ դեպի Նիկոլենկան ունեցած իր զգացմունքի մեջ պակասում էր ինչ-որ բան:

Երբեմն նրա մտքով անցնում էր, թե այդ տարբերությունն առաջանում է հասակից. բայց նա զգում էր, որ մեղավոր է եղբոր որդու առաջ, և ներքուստ խոստանում էր ուղղվել և անել անկարելին, այսինքն՝ այս կյանքում սիրել թե՛ իր ամուսնուն, թե՛ երեխաներին, թե՛ Նիկոլենկային և թե բոլոր մերձավորներին այնպես, ինչպես Քրիստոսն էր սիրում մարդկությունը: Կոմսուհի Մարիայի հոգին միշտ ձգտում էր դեպի անասմանը, հավիտենականն ու կատարյալը և այդ պատճառով երբեք չէր կարող հանգիստ լինել: Նրա դեմքին երկաց մարմնից ճնշվող հոգու ծածուկ բարձր տանջանքի խիստ արտահայտությունը: Նիկոլայը նայեց նրան. «Աստված իմ. ինչ կլինի մեր վիճակը, եթե սա մեռնի, ինչպես այդ թվում է ինձ, երբ նա այդպիսի դժժը ունի», — մտածեց Նիկոլայը և, սրբապատկերի առաջ կանգնելով, սկսեց կարդալ երեկոյան աղոթքը:

XVI

Նատաշան, ամուսնու հետ մենակ մնալով, նույնպես խուսեց այնպես, ինչպես միայն կիսն է խոսում մարդու հետ, այսինքն՝ անսովոր պայծառությունով ու արագությունով իմանալով ու հաղորդելով միմյանց մտքեր մի ճանապարհով, որ հակառակ է արամաբանության բոլոր կանոններին, առանց դատողությունների, եզրակացությունների ու հետևությունների միջնորդության, այլ բոլորովին առանձնահատուկ եղանակով: Նատաշան այն աստիճան էր ընտելացել ամուսնու հետ խոսել այդ եղանակով, որ երբ որևէ բան վատ էր լինում նրա և ամուսնու մեջ, դրա ստույգ նշանը Նատաշայի համար լինում էր Պրոֆի մտքերի տրամաբանական ընթացքը: Երբ Պիեռն սկսում

էր ապացուցել, խոսել կշռադատելով ու հանգիստ, և երբ նատաշան, նրա օրինակով տարվելով, սկսում էր անել նույնը, նա գիտեր, որ դա անպայման բանը հասցնելու է կովի:

Այն վայրկյանից, երբ նրանք մենակ մնացին, և Նատաշան լայն բացած երջանիկ աչքերով, հանդարտ մտեցավ նրան և հանկարծ, արագորեն նրա զուխը բռնելով, սեղմեց իր կրծքին և ասավ. «Այժմ դու ամբողջովին ի՛մն ես, ի՛մը: Է՛լ չես հեռանա» — այդ վայրկյանից սկսվեց այդ զրույցը, հակառակ տրամաբանության բոլոր կանոններին, հակառակ հենց այն պատճառով, որ միևնույն ժամանակ խոսվում էր բոլորովին տարբեր առարկաների մասին: Շատ բաների այդ միաժամանակ քննարկումը ոչ միայն չէր խանգարում հասկացության պարզությանը, այլ, ընդհակառակը, ստույգ նշան էր, որ նրանք լիովին հասկանում են իրար:

Ինչպես երազի մեջ ամեն ինչ լինում է անճիշտ, անմիտ ու հակասական, բացի երազը ղեկավարող զգացումից, այդպես էլ այս, դատողության բոլոր օրենքներին հակառակ, հաղորդակցման մեջ հետևողական ու պարզ էին ոչ թե խոսքերը, այլ միայն դրանց ղեկավարող զգացումը:

Նատաշան Պիեռին պատմում էր եղբոր կյանքի ու կենցաղի մասին, այն մասին, ինչպես է ինքը առանց ամուսնու տանջվել, և ոչ թե ապրել, և այն մասին, թե ինչպես է ինքն էլ ավելի սիրել Մարիին, ու այն մասին, թե ինչպես Մարին բոլոր կողմերով ավելի լավ է իրենից: Այդ ասելով, Նատաշան անկեղծորեն խոստովանում էր, որ ինքը տեսնում է Մարիի գերազանցությունը, բայց միևնույն ժամանակ նա, այդ ասելով, Պիեռից պահանջում էր, որպեսզի նա այնուամենայնիվ իրեն գերադաս համարի Մարիից և ուրիշ բոլոր կանանցից և հիմա նորից, մանավանդ այն բանից հետո, երբ նա Պետերբուրգում շատ կանայք էր տեսել, այդ բանը կրկնել իրեն:

Պիեռը Նատաշային պատասխանելով, պատմեց, թե որքան իր համար Պետերբուրգում անտանելի էր լինել երեկույթներում և ճաշել տիկիներին հետ:

— Ես բոլորովին մոռացել եմ կանանց հետ խոսելը, — ասավ նա, — պարզապես ձանձրալի է: Մանավանդ ես այնքան զբաղված էի:

Նատաշան սևեռուն նայեց նրան ու շարունակեց.

— Մարին. դա մի այնպիսի սքանչելի էակ է, — ասավ նա: — Ինչպես լավ է հասկանում երեխաներին: Կարծես նրանց հոգիներն է տեսնում միայն: Երեկ, օրինակ, Միտենկան սկսեց քմահաճութուններ անել...

— Բայց ինչպես նա նման է հորը, — ընդհատեց Պիեռը: Նատաշան հասկացավ, թե ինչո՞ւ Պիեռն արավ Միտենկայի ու Նիկոլենկայի նմանությունն այդ դիտողությունը. նրան տհաճ էր աներձագի հետ ունեցած վեճի հիշողությունը և ուզեց իմանալ Նատաշայի կարծիքն այդ մասին:

— Նիկոլայն ունի այդ թուլությունը, որ եթե մի բան ընդունված չէ բոլորի կողմից, նա ոչ մի դեպքում չի համաձայնի: Իսկ ես հասկանում եմ, դու հենց բարձր ես գնահատում այն, որպեսզի ouvrir une carrière¹, — ասավ Նատաշան, կրկինելով Պիեռի մի անգամ ասած փոստքերը:

— Ոչ, գլխավորն այն է, որ Նիկոլայի համար, — ասավ Պիեռը, — մտքերն ու դատողությունները — զվարճություն են, գրեթե ժամանց: Ահավասիկ նա գրադարան է՝ կազմում և որոշել է՝ նոր գիրք ղգնել, մինչև գնած գիրքը չկարդա — թե՛ Միսմոնդին, թե՛ Ռուսսոն, թե՛ Մոնտեսքյոն, — ժպտալով ավելացրեց Պիեռը: — Դու գիտես չէ, ինչպես եմ ես... — սկսեց նա իր խոսքերը մեղմել, բայց Նատաշան ընդհատեց նրան, զգացնել տալով, որ այդ հարկավոր չէ:

— Դու ուրեմն ասում ես, որ մտքերը նրա համար զվարճալիք են...

— Այո, իսկ ինձ համար բոլոր մնացյալն է՝ զվարճություն: Ես Պետերբուրգում բոլոր ժամանակ բոլորին կարծես նրազում էի տեսնում: Երբ միտքն զբաղեցնում է ինձ, մնացյալ բոլորը — զվարճություն է:

— Ախ, որքան ամիստում եմ, որ չտեսա, թե դու ինչպես զարևեցիր երեխաներին, — ասավ Նատաշան: — Ո՞րն ավելի շատ ուրախացավ: Լիզա՞ն, ճի՞շտ է:

— Այո, — ասավ Պիեռը և շարունակեց այն, ինչ զբաղեց-

նում էր իրեն: — Նիկոլայն ասում է՝ մենք չպետք է մտածենք. Բայց ես չեմ կարող: Չխոսեմ էլ այն մասին, որ Պետերբուրգում ես զգում էի այդ (ես քեզ կարող եմ ասել), որ առանց ինձ այդ ամենը կազմալուծվում էր, յուրաքանչյուրը ձգում էր իր կողմը: Բայց ինձ հաջողվեց բոլորին միացնել, և հետո իմ միտքն այնքան պարզ է ու հստակ: Չէ՞ որ ես չեմ ասում, թե մենք պետք է ընդդիմանանք սրան կամ նրան: Մենք կարող ենք սխալվել: Իսկ ես ասում եմ. թող ձեռք-ձեռքի տան նրանք, ովքեր սիրում են բարին, և թող լինի մի դրոշակ՝ գործուն առաքինությունը: Իշխան Սերգեյը հիանալի մարդ է և խելացի:

Նատաշան շեր կասկածի, թե Պիեռի միտքը խոշոր միտք է, բայց մի բան շփոթում էր նրան: Այդ այն էր, որ Պիեռն իր ամուսինն էր: «Մի՞թե հասարակության համար այսպիսի կարևոր ու հարկավոր մարդը միևնույն ժամանակ իմ ամուսինն է: Այս ինչո՞ւ է այսպես պատահել»: Նա ուզում էր իր կասկածը հայտնել ամուսնուն: «Ովքեր են այն մարդիկ, որ կարող էին որոշել, իսկապես արդյոք նա այնպես խելացի է բուրրից», — հարցնում էր նա իրեն և երևակայության մեջ թվարկում էր այն մարդկանց, որոնք շատ հարգված էին Պիեռի կողմից: Բոլոր մարդկանց մեջ, դատելով նրա պատմածներից, նա ոչ ոքի այնպես չէր հարգում, ինչպես Պլատոն Կարատակին:

— Գիտես, ես ինչի՞ մասին եմ մտածում, — ասավ Նատաշան, — Պլատոն Կարատակի մասին: Նա ինչպե՞ս կվերաբերվեր: Հիմա հավանություն կտա՞ր քեզ:

Պիեռը բնավ չզարմացավ այդ հարցի վրա: Նա հասկացավ կնոջ մտքերի ընթացքը:

— Պլատոն Կարատակը, — ասավ նա և մտածմունքի մեջ ընկավ, ըստ երևույթին, անկեղծորեն աշխատելով պատկերացնել իրեն Կարատակի դատողությունը այդ առարկայի մասին: — Նա չէր հասկանա. բայց ասենք, թերևս, և այո:

— Ես շատ եմ սիրում քեզ, — ասավ հանկարծ Նատաշան: — Շատ: Շատ:

— Ոչ, հավանություն չէր տա, — ասավ Պիեռը, մտածելով: — Ինչը նա կհավաներ՝ մեր ընտանեկան կյանքը: Նա այն-

¹ Կարիերա ստեղծել:

պես էր ցանկանում ամեն բանում տեսնել բարետեսություն, երջանկություն, հանգստություն, և ես հպարտությամբ նրան ցույց կտայի մեզ: Այ դու ասում ես անջատում: Բայց դու չես հավատա, թե ի՛նչ առանձին զգացում ունեմ դեպի քեզ անջատումից հետո...

— Ահա դարձյալ... — սկսեց Նատաշան:

— Ոչ, այն չէ: Ես երբեք չեմ դադարում քեզ սիրելուց: Եվ ավելին սիրել չի կարելի. իսկ այս առանձին բան է... Այո, — նա չվերջացրեց, որովհետև նրանց հանդիպած հայացքները լրացրին մնացյալը:

— Ի՛նչ հիմարություններ, — հանկարծ ասավ Նատաշան, — մեղրամիս, և որ իսկական երջանկությունը առաջին շրջանումն է լինում: Ընդհակառակը, հիմա ամենալավն է: Եթե միայն դու չմեկնեիր: Հիշում ես, ինչպես էինք կովում: Եվ ես միշտ մեղավոր էի լինում: Միշտ ես: Եվ ի՛նչի մասին էինք կովում, չեմ հիշում անգամ:

— Միշտ միևնույն բանի մասին, — ասավ Պիեռը ժպտալով, — խան...

— Մի ասի, տանել չեմ կարող, — գոչեց Նատաշան: Եվ սառը. չար մի փայլ առկայծեց նրա աչքերում: — Դու տեսար նրան, — ավելացրեց նա, լռելով:

— Ոչ. բայց տեսնեի էլ, չէի ճանաչի: Նրանք լռեցին:

— Ախ, գիտե՛ս: Երբ դու առանձնասեյակում խոսում էիր, ես նայեցի քեզ, — սկսեց Նատաշան, ըստ երևույթին, աշխատելով վանել վերահաս ամպը: — է, ինչպես ջրի երկու կաթիլ դու նման ես նրան, տղային: — Նատաշան այդպես կոչում էր որդուն: — Ախ, ժամանակ է նրա մոտ գնալու... Եկավ... Բայց ափսոսում եմ գնալ հեռանալ:

Նրանք լռեցին մի քանի վայրկյան: Ապա հանկարծ միևնույն ժամանակ շուռ եկան դեպ իրար և սկսեցին խոսել ինչ-որ: Պիեռն սկսեց ինքնագոհությամբ ու ոգևորված, Նատաշան՝ հանդարտ, երջանիկ ժպիտով: Դեմ առ դեմ գալով՝ նրանք երկուսն էլ կանգ առան, միմյանց ճանապարհ տալով:

— Զէ, դու ի՛նչ. ասա՛, ասա՛:

— Ոչ, դու ասա. ես այնպես, հիմարություններ, — ասավ Նատաշան:

Պիեռն ասավ այն, ինչ սկսել էր: Այդ շարունակությունն էր նրա Պետերբուրգում ունեցած իր հաջողության մասին արած ինքնագոհ գատողությունների: Այդ բոլորին նրան թվում էր, թե ինքը կոչված է նոր ուղղություն տալու ամբողջ ուսու հասարակությանը և ամբողջ աշխարհին:

— Ես ուզում էի ասել միայն, որ բոլոր մտքերը, որոնք հսկայական հետևանքներ են ունենում՝ միշտ պարզ են: Իմ ամբողջ միտքն այն է, թե եթե արատավոր մարդիկ կապված են իրար հետ և ուժ են կազմում, ուստի ազնիվ մարդիկ պետք է միայն անեն միևնույնը: Որքան պարզ է:

— Այո:

— Իսկ դու ի՛նչ էիր ուզում ասել:

— Ես այնպես, հիմարություններ:

— Ոչ, բայց և այնպես:

— է, ոչինչ, դատարկ բաներ, — ասավ Նատաշան, էլ ավելի պայծառանալով ժպիտից. — ես ուզում էի միայն Պետայի մասին ասել. քիչ առաջ դայակը մոտենում է նրան ձեռիցս առնելու, նա ծիծաղեց, աչքերը փակեց ու կպավ ինձ. երևի, մտածեց, թե թաքնվել է: Սարսափելի լավ էր: Ա՛յ նա ձայն է տալիս, ճշում: Դե, մնա՛ս բարև: — Եվ Նատաշան գնաց սենյակից:

Այդ նույն պահին ներքևում, Նիկոլենկա Բոլկոնսկու հարկաբաժնում, նրա ննջարանում, ինչպես միշտ, ճրագ էր վառվում (տղան վախենում էր մուխից, և նրան չէին կարողանում այդ սովորությունը մոռացնել տալ): Դեսալը քնած էր բարձր՝ իր շորս բարձրի վրա, և նրա հոտմեական քիթն արձակում էր խումփոցի համաշափ հնչյուններ: Նիկոլենկան, հենց նոր զարթնած, սառը քրտինքի մեջ, լայն բացած աչքերով, նստել էր իր անկողնու վրա և նայում էր առջևը: Նրան արթնացրեց սարսափելի երազը: Նա երազում տեսավ իրեն ու Պիեռին՝ սաղավարտներով. այնպիսի սաղավարտներով, որոնք նկարված են Պլուտարքոսի հրատարակության մեջ: Նա ու քեռի Պիեռը գնում էին ահագին զորքի առջևից: Այդ զորքը կազմված էր

ասիտակ շիզ գծերից, որ լցրել էին օդը նման այն բարդոստայիններին, որոնք թռչում են աշնանը և որոնց Գեուալին անվանում էր le fil de la Vierge¹. Առջևում փառքն էր, նույնպիսի փառք, ինչպես այդ թեկերն էին, բայց միայն փոքր-ինչ ավելի խիտ: Նրանք — նա և Պիեռը — թեթև և ուրախ տարվում և հետզհետե ավելի ու ավելի մոտենում էին նպատակին: Հանկարծ նրանց շարժող թեկերն սկսեցին թուլանալ, խճճվել. դժվարացավ: Եվ քեռի Նիկոլայ Իլյիչը կանգնեց նրանց առջև ահարկու և խիստ դիրքով:

— Այս դո՞ւք եք արել, — ասավ նա, ցույց տալով կոտորտված զմուռներն ու գրիչները: — Ես սիրում եմ ձեզ, բայց Արակչիկն ինձ կարգադրեց, և ես առաջինը կսպանեմ նրան, ով առջ շարժվի: — Նիկոլենկան ես նայեց Պիեռին. բայց Պիեռն այլևս չկար: Պիեռը հայրն էր՝ իշխան Անդրեյը, և հայրը շուներ կերպարանք ու ձև, բայց նա կար, և, նրան տեսնելով, Նիկոլենկան սիրո թուլութուն զգաց. նա իրեն զգաց անզոր, անոսկր և հեղուկ: Հայրը փայփայում ու խղճում էր նրան: Բայց քեռի Նիկոլայ Իլյիչը հետզհետե ավելի ու ավելի էր գալիս իրենց վրա: Սարսափը համակեց Նիկոլենկային, և նա արթնացավ:

«Հայրս էր, — մտածեց նա: — Հայրս (չնայած տանը երկու նման պատկերներ կային, Նիկոլենկան երբեք իշխան Անդրեյին չէր երևակայում մարդկային կերպարանքով), հայրս հետս էր և փայփայեց ինձ: Նա հավանութուն տվեց ինձ, հավանութուն տվեց քեռի Պիեռին: — Ինչ էլ նա ասի՝ ես կկատարեմ այդ: Մուցի Սցևոլան վառել է իր ձեռը: Բայց ինչո՞ւ իմ կյանքում էլ չի լինի նույնը: Գիտեմ, նրանք ուզում են, որ ես սովորեմ: Եվ ես կսովորեմ: Բայց երբևիցե ես կդադարեմ սովորել. և այն ժամանակ կանեմ: Ես միայն մի բան եմ խնդրում աստծուց. որ ինձ հետ լինի այն, ինչ եղել է Պյուտարբոսի մարդկանց հետ, և ես կանեմ նույնը: Ես կանեմ ավելի լավ: Բոլորը կիմանան, բոլորը կսիրեն, բոլորը կհիանան ինձնով»: Ու հանկարծ Նիկոլենկան հեկեկանք զգաց, որ բռնել էր կուրծքը, և լաց եղավ:

— Etes-vous indisposé?¹ — Լավեց Գեուալի ձայնը:

— Non², — պատասխանեց Նիկոլենկան և գլուխը գրեց բարձին:

«Նա բարի է և լավը, սիրում եմ նրան, — մտածում էր նա Գեուալի մասին: — Իսկ քեռի Պիեռը՝ Օ, ինչ սքանչելի մարդ է: Իսկ հայրս: Հայրս: Հայրս: Այո, կանեմ այն, որից տնգամ նա գո՞հ մնա...»:

¹ Աստվածամոր թեկեր:

¹ Դուք վատ եք զգում:

² Ոչ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

I

Պատմութեան առարկան ժողովուրդների և մարդկութեան կյանքն է: Անմիջականորեն որսալ և խոսքով ընդգրկել նկարագրել ոչ միայն մարդկութեան, այլև մի ժողովրդի կյանքը՝ թվում է անհնարին:

Բոլոր հին պատմաբանները գործադրել են միևնույն եղանակը՝ նկարագրել և որսալ՝ ժողովրդի անորսալի թվացող կյանքը: Նրանք նկարագրել են ժողովուրդը կառավարող եզակի մարդկանց գործունեությունը. և այդ նրանց համար արտահայտել է ամբողջ ժողովրդի գործունեությունը:

Այն հարցերին, թե ինչպես են այդ եզակի մարդիկ ժողովուրդներին ստիպել գործել իրենց կամքով, և ինչով է կառավարվել այդ մարդկանց կամքն ինքը, հները պատասխանել են. առաջին հարցին — ընդունելով աստվածութեան կամքը, որը ժողովուրդներին ենթարկում է մի ընտրյալ մարդու կամքի, իսկ երկրորդ հարցին — ընդունելով նույն այդ աստվածությունը, որն ընտրյալի այդ կամքն ուղղում էր դեպի կանխորոշած նպատակը:

Հների համար այդ հարցերը լուծվում էին նյախով, որ նրանք հավատում էին, թե աստվածությունն անմիջական մասնակցություն ունի մարդկային գործերի մեջ:

Նոր պատմությունն իր թեորիայով ժխտեց այդ երկու դրույթն էլ:

Թվում էր, թե ժխտելով հների հավատալիքը՝ մարդկանց աստվածությունը ենթակա լինելու մասին և որոշ նպատակի վերաբերմամբ, նպատակ, դեպի որը առաջնորդվում են ժողովուրդները, — նոր պատմությունը պետք է որ ուսումնասիրեր ոչ թե իշխանություն արտահայտությունները, այլ այն պատճառները, որ առաջացնում են այդ իշխանությունը: Բայց նոր պատմությունն այդ շարավ: Տեսականում ժխտելով հների հայացքները, նա գործնականում հետևում է նրանց:

Աստվածային իշխանությամբ օժտված և անմիջականորեն աստվածության կամքով ղեկավարվող մարդկանց փոխարեն՝ նոր պատմությունը դրեց կա՛մ անսովոր, ոչ մարդկային ունակություններով օժտված հերոսներ, կա՛մ պարզապես ամենատարբեր հատկությունների տեր մարդիկ, սկսած միապետներից և լրագրողներից, որոնց ղեկավարում են մասսաները: Փոխարենը առաջվա ժողովուրդների՝ աստվածությունը հաճելի նպատակների, հրեական, հունական, հռոմեական ժողովուրդների, որոնք հներին պատկերանում էին մարդկության շարժման նպատակներ, — նոր պատմությունը դրեց իր նպատակները — ֆրանսական, գերմանական, անգլիական ժողովուրդների բարիքները և, իր ամենաբարձր վերացականությամբ, ողջ մարդկության քաղաքակրթության բարիքի նպատակները, մարդկություն, որի տակ սովորաբար հասկացվում են այն ժողովուրդները, որ գրավում են մեծ մայր ցամաքի հյուսիսարևմտյան փոքրիկ անկյունը:

Նոր պատմությունը ժխտեց հների հավատալիքները, դրանց տեղը չդնելով նոր հայացքներ, և կացություն լոգիկան հարկադրեց թագավորների աստվածային իշխանությունը և հների ֆատումը երևութաբար ժխտող պատմագիրներին ուրիշ ճանապարհով հանգել նույն այդ բանին. ընդունել այն, որ 1) ժողովուրդները ղեկավարվում են եզակի մարդկանց կողմից և 2) որ գոյություն ունի մի որոշ նպատակ, դեպի որը շարժվում են ժողովուրդներն ու մարդկությունը:

Նորագույն պատմագիրների — Հիբբոնից սկսած մինչև Բոկլե — բոլոր երկերի (չնայած նրանց կարծեցյալ տարածայնության և նրանց հայացքների կարծեցյալ նորությունը) հիմքում գրված են այս երկու անխուսափելի դրույթները:

Նախ, պատմագիրը նկարագրում է, իր կարծիքով, մարդկու-
թ. ւ. նը ղեկավարած առաձին անհատների գործունեությունը.
մեկն այդպիսիներ համարում է միայն միապետներին, զորա-
վարներին, մինիստրներին. մյուսը, բացի միապետներից և
հետորներին, գիտնականներին, վերանորոգիչներին, փիլիսո-
փաներին, բանաստեղծներին: Երկրորդ՝ այն նպատակը, դեպի
որն առաջնորդվում է մարդկությունը, հայտնի է պատմա-
գրին. մեկի համար այդ նպատակը հոռմեական, սպանական,
Ֆրանսական պետությունների մեծությունն է, մյուսի հա-
մար դա ազատությունն է, հավասարությունը, աշխարհի մի
գործիկ անկյունի (որը կոչվում է եվրոպա) որոշ տեսակի քա-
ղաքակրթությունը:

1789 թվին Փարիզում հուզում է սկսվում, որն աճում է,
ծավալվում և արտահայտվում է ժողովուրդների շարժումով
արևմուտքից դեպ արևելք: Այդ շարժումը մի քանի անգամ
ուղղվում է դեպ արևելք, ընդհարվում է արևելքից արևմուտք
եկող հակաշարժման հետ. 12 թվին այդ շարժումը հասնում է
իր ծայր աստիճանին՝ Մոսկվային և, գարմանալի համաշա-
փությամբ, կատարվում է հակաշարժում արևելքից, ճիշտ այն-
պես էլ, ինչպես առաջին շարժմանը, տանելով իր հետևից
միջին եվրոպական ժողովուրդներին: Հակառակ շարժումը
հասնում է շարժման ելակետին արևմուտքում — մինչև Փա-
րիզ — և հանդարտում է:

Այդ 20-ամյա ժամանակաշրջանում հսկայական քանակու-
թյամբ դաշտեր մնում են անվար, տները հրդեհված, առևտուրը
փոխում է իր ուղղությունը, միլիոնավոր մարդիկ աղքատա-
նում են, հարստանում, գաղթում, և միլիոնավոր քրիստոնյա
մարդիկ, որ դավանում են մերձավորին սիրելու օրենքը, սպա-
նում են միմյանց:

— Ի՞նչ է նշանակում այս ամենը. ինչի՞ց առաջացավ այս:
Ի՞նչը հարկադրեց այս մարդկանց տներ հրդեհել և սպանել
իրենց նմաններին: Որո՞նք են այս դեպքերի պատճառները:
Ի՞նչ ուժ հարկադրեց մարդկանց՝ վարվել այս կերպ: Ահավա-
սիկ այն ակամա, պարզամիտ ու ամենաօրինական հարցերը,
որ առաջադրում է մարդկությունն իրեն, հանդիպելով շարժման
անցած շրջանի հուշարձաններին և ավանդույթյուններին:

Այս հարցերը լուծելու համար մարդկության առողջ միտքը
գրվում է պատմագիտության, որի նպատակն է ժողովուրդ-
ների և մարդկության ինքնաճանաչումը:

Եթե որ պատմությունը պահած լիներ հների հայացքները,
նա պիտի ասեր. աստվածությունը, ի պարզ կամ ի պատիժ
իր ժողովուրդի, նապոլեոնին տվել է իշխանություն և ղեկա-
վարել է նրա կամքը՝ իր աստվածային նպատակներին հասնե-
լու համար: Եվ պատասխանը կլիներ լիակատար ու պարզ:
Կարելի էր հավատալ կամ չհավատալ նապոլեոնի աստվածա-
յին նշանակությանը. նրան հավատացողի համար այդ ժամա-
նակի ամբողջ պատմության մեջ ամեն ինչ կլիներ հատկանալի
և չէր կարող լինել ոչ մի հակասություն:

Բայց նոր պատմությունը չի կարող պատասխանել այս
կերպ: Գիտությունը չի բնորոշում հների հայացքները, թե աստ-
վածությունն անմիջական մասնակցություն ունի մարդկային
գործերի մեջ, ուստի և պարտավոր է տալ այլ պատասխաններ:
Նոր պատմությունը, այդ հարցերին պատասխանելով,
ասում է. որք ուղղում էք իմանալ, թե ի՞նչ է նշանակում այս
շարժումը, ինչից առաջացավ այն, և ինչ ուժ էր, որ առաջաց-
րեց այդ անցքերը: Լսեցե՞ք:

«Լյուդովիկոս XIV շատ հպարտ և ինքնավստահ մարդ էր.
նա ուներ այսինչ սիրուհիները և այսինչ մինիստրները, և նա
վատ էր կառավարում Ֆրանսիան: Լյուդովիկոսի ժառանգ-
ները նույնպես թույլ մարդիկ էին և նույնպես վատ էին կառա-
վարում Ֆրանսիան: Նրանք էլ ունեին այսինչ սիրելիները և
այսինչ սիրուհիները: Ըստ որում մի քանի մարդիկ այդ ժամա-
նակ գրում էին գրքուկներ: 18-րդ դարի վերջում Փարիզում
հավաքվեցին մի երկու տասնյակ մարդիկ, որոնք սկսեցին խո-
սել այն մասին, թե բոլոր մարդիկ հավասար են և ազատ: Եվ
դրանից Ֆրանսիայում մարդիկ սկսեցին մորթել ու խեղդել
միմյանց: Այդ մարդիկ սպանեցին թագավորին և էլի շատերին:
Այդ նույն ժամանակ Ֆրանսիայում կար մի հանճարեղ մարդ՝
Նապոլեոնը: Նա ամեն տեղ բոլորին հաղթում էր, այսինքն՝
սպանում էր շատ մարդիկ, որովհետև շատ հանճարեղ էր: Եվ
նա զնաց չգիտես ինչի համար աֆրիկացիներին սպանելու,
և այնպես լավ էր սպանում նրանց և այնպես խորամանկն էր

ու խելացի, որ Ֆրանսիա գալով, բոլորին հրամայեց հնազանդել իրեն: Եվ բոլորը հնազանդեցին նրան: Կայսր դառնալով՝ նա նորից գնաց սպանելու ժողովրդին Իտալիայում, Ավստրիայում և Պրուսիայում: Այնտեղ էլ շատ մարդ սպանեց: Իսկ Ռուսաստանում կար Ալեքսանդր կայսր, որը վճռեց կարգը վերականգնել Եվրոպայում, ուստի և կովեց Նապոլեոնի դեմ: Բայց 7 թվին հանկարծ բարեկամացավ նրա հետ, իսկ 11 թվին նորից կովեց, և նորից սկսեցին շատ ժողովուրդ սպանել: Եվ Նապոլեոնը 600 հազար մարդ բերեց Ռուսաստան ու նվաճեց Մոսկվան. իսկ հետո հանկարծ փախավ Մոսկվայից, և այն ժամանակ Ալեքսանդր կայսրը, Շտեյնի և մյուսների խորհուրդների օգնությամբ, Եվրոպան միացրեց՝ հարձակվելու Եվրոպայի հանգիստը խանգարողի դեմ: Նապոլեոնի բոլոր դաշնակիցները հանկարծ դարձան իր թշնամիները. և այդ զինական ուժը գնաց նոր ուժեր հավաքած Նապոլեոնի դեմ: Դաշնակիցները հաղթեցին Նապոլեոնին. մտան Փարիզ. Նապոլեոնին ստիպեցին հրաժարվել գահից և աքսորեցին նրան Էլբա կղզին, շղրկելով նրան կայսեր աստիճանից ու ցույց տալով նրան ամեն տեսակ հարգանք, չնայած որ հինգ տարի դրա՛նից առաջ և մի տարի հետո բոլորը նրան համարում էին օրենքից դուրս ավագակ: Ու թագավորել սկսեց Լյուդովիկոս XVIII, որի վրա մինչ այդ միայն ծիծաղում էին թե Ֆրանսացիք, թե դաշնակիցները: Իսկ Նապոլեոնը, արցունք թափելով իր հին գվարդիայի առաջ, գահից հրաժարվեց և գնաց աքսոր: Ապա հմուտ պետական մարդիկ ու դիվանագետներ (մանավանդ Թալեյրանը, որ հաջողել էր մյուսից շուտ նստել հայտնի աթոռին և այդպիսով մեծացնել Ֆրանսիայի սահմանները) խոսեցին վեննայում և այդ գրույցներով ժողովուրդներին երջանկացնում էին կամ ապերջանկացնում: Հանկարծ դիվանագետներն ու միապետները քիչ մնաց գժտվեին, նրանք արդեն պատրաստ էին նորից հրամայել իրենց գործերին սպանել միմյանց. բայց այդ ժամանակ Նապոլեոնը մի գուժարտակով գալիս է Ֆրանսիա, և Ֆրանսացիները, որ ատում էին նրան, բոլորն անմիջապես հպատակվեցին նրան: Բայց դաշնակից միապետները բարկացան դրա համար և գնացին նորից Ֆրանսացիների դեմ պատերազմելու: Եվ հանձարեղ Նապոլեոնին հաղթեցին ու տարան Հեղինեի

կղզին, հանկարծ ընդունելով նրան ավագակ: Եվ արքայալուսնե այնտեղ, անջատված իր սրտի սիրելիներեց և իր սիրած Ֆրանսիայից, մեռնում էր ժայռի վրա դանդաղ մահով և իր մեծ գործերը ավանդեց հետնորդներին: Իսկ Եվրոպայում տեղի ունեցավ ռեակցիա, և բոլոր թագավորներն սկսեցին նորից նեղացնել իրենց ժողովուրդներին»:

Իզուր կամածեիք, թե սա ծաղր է, պատմական նկարագրությունների կարիկատուրա: Ընդհակառակը, սա ամենամեղմ արտահայտությունն է այն հակասական և հարցերին չԵպատասխանող պատասխանների, որ տալիս է ամբողջ պատմությունը, սկսած մեմուարներ կազմողներից և առանձին պետությունների պատմություններից մինչև ընդհանուր պատմությունները և այն ժամանակվա կուլտուրայի նոր տեսակի պատմությունները:

Այս պատասխանների տարօրինակությունն ու կոմիզմը ըխում են այն բանից, որ նոր պատմությունը խուլ մարդունման պատասխանում է այնպիսի հարցումների, որ ոչ ոք չի անում նրան:

Եթե պատմության նպատակը մարդկության և ժողովուրդների շարժման նկարագրությունն է, ապա առաջին հարցը, առանց որի պատասխանի բոլոր մնացյալն անհասկանալի է, հետևյալն է. ի՞նչ ուժ է շարժում ժողովուրդներին: Այդ հարցի առթիվ նոր պատմությունը հոգածությամբ պատմում է կա՛մ այն, թե Նապոլեոնը շատ հանճարեղ էր, կա՛մ այն, թե Լյուդովիկոս XIV շատ հպարտ էր, կամ դարձյալ այն, թե այսինչ գրողները գրել են այսինչ գրքերը:

Այս ամենը շատ կարելի է, և մարդկությունը պատրաստ է համաձայնել դրան. բայց նա ա՛յդ մասին չէ որ հարցնում է: Այս ամենը կարող էր հետաքրքրական լինել, եթե մենք ընդունեինք աստվածային իշխանությունը, որը հիմնված է ինքն իր վրա և միշտ միատեսակ է, իբրև մի ուժ, որ իր ժողովուրդները կառավարում է Նապոլեոնների, Լյուդովիկոսների և գրողների միջոցով. բայց մենք այդ իշխանությունը չենք ընդունում, ուստի և նախքան խոսելը Նապոլեոնների, Լյուդովիկոսների և գրողների մասին, պետք է ցույց տալ այդ անձերի և ժողովուրդների շարժման միջև եղած էական կապը:

Եթե աստվածային իշխանության փոխարեն կա մի այլ ու՜, ապա պետք է բացատրել, թե ո՞րն է այդ ուժը, որովհետև հենց այդ իսկ ուժի մեջ է գտնվում պատմության բովանդակ շահեկանությունը:

Պատմությունը կարծես ենթադրում է, որ այդ ուժն ինքնին պարզ է և բոլորին հայտնի: Բայց, չնայած այդ նոր ուժը հայտնի ընդունելու ամբողջ ցանկության, նա, ո՞վ պատմական շատ երկեր կարդա, ակամա կկասկածի, թե այդ նոր ուժը, որ այնպես տարբեր են հասկանում իրենք պատմագիրները, միանգամայն հայտնի լինի բոլորին:

II

Ի՞նչ ուժ է, որ շարժում է ժողովուրդներին:

Մասնավոր կենսագիր պատմաբանները և առանձին ժողովուրդների պատմաբանները այդ ուժը հասկանում են որպես իշխանություն, որ հատուկ է հերոսներին ու վեհապետներին: Նրանց նկարագրությունների համաձայն՝ անցքերը կատարվում են բացառապես Նապոլեոնների, Ալեքսանդրների և առհասարակ այն անձերի կամքով, որոնց նկարագրում է մասնավոր պատմագիրը: Այն պատասխանները, որ տալիս են այդ տեսակ պատմագիրները անցքերը շարժող ուժի մասին եղած հարցին, բավարար են, բայց միայն այնքան ժամանակ, քանի գոյություն ունի մի պատմագիր յուրաքանչյուր անցքի համար: Բայց հենց որ տարբեր ազգությունների ու հայացքների պատմագիրներն սկսում են նկարագրել միևնույն անցքը, ուստի նրանց տված պատասխաններն էլ իսկույն կորցնում են իրենց բովանդակ իմաստը, որովհետև այդ ուժը նրանցից յուրաքանչյուրը հասկանում է ոչ միայն տարբեր, այլ հաճախ բոլորովին հակառակը: Մի պատմագիր պնդում է, թե այդ դեպքը կատարվել է Նապոլեոնի իշխանությամբ. մյուսը պնդում է, թե դա կատարվել է Ալեքսանդրի իշխանությամբ. երրորդը թե՛ ինչ-որ մի երրորդ անձնավորության իշխանությամբ: Բացի դրանից՝ այդ կարգի պատմագիրները միմյանց հակասում են անուամ և բացատրություններում՝ ա՛յն ուժի, որի վրա հիմնված

է այդ միևնույն անձնավորության իշխանությունը: Միևնուր բոնապարտիստը, ասում է, թե Նապոլեոնի իշխանությունը հիմնված էր նրա առաքինության ու հանճարեղության վրա. Lanfrey-ը, հանրապետականը, ասում է, թե այդ իշխանությունը հիմնված էր նրա խարդախության և ժողովրդին խաբելու վրա: Այնպես որ այս կարգի պատմագիրները, փոխադարձորեն ոչնչացնելով միմյանց դրույթները, դրանով իսկ սչնչացնում են անցքեր առաջացնող ուժի հասկացողությունը, և ոչ մի պատասխան չեն տալիս պատմության էական հարցին:

Հնգհատուր պատմաբանները, որ գործ ունեն բոլոր ժողովուրդների հետ, կարծես թե ընդունում են մասնավոր պատմագիրների հայացքի անարդարացի լինելը՝ անցք առաջացնող ուժի նկատմամբ: Նրանք այդ ուժը չեն ընդունում իրեն մի իշխանություն, որը հատուկ է հերոսներին և վեհապետներին, այլ ընդունում են այն որպես հետևանք բազմատեսակ ուղղությամբ գործող շատ ուժերի: Նկարագրելով պատերազմը կամ ժողովրդի նվաճումը, ընդհանուր պատմագիրը անցքի պատճառը որոնում է ոչ թե մի անձնավորության իշխանության մեջ, այլ անցքի հետ կապված բազմաթիվ անձնավորությունների միմյանց վրա ունեցած փոխազդեցության մեջ:

Ըստ այս հայացքի պատմական անձնավորության իշխանությունը, հանդիսանալով բազմաթիվ ուժերի արդյունք, թվում էր թե չի կարող արդեն դիտվել որպես ինքնին անցք առաջացնող մի ուժ: Մինչդեռ ընդհանուր պատմագիրները, շատ դեպքերում իշխանության մասին եղած հասկացողությունը գործադրում են կրկին որպես ուժ, որ ինքն իր մեջ անցքեր է առաջացնում և նրանց վերաբերվում է որպես պատճառ: Նրանց շարադրանքով պատմական անձնավորությունը մերթ արդյունքն է իր ժամանակի և, նրա իշխանությունն արդյունք է միայն տարբեր ուժերի. մերթ նրա իշխանությունն անցք առաջացնող մի ուժ է: Հերվինուսը, Շլոսսերն, օրինակ, և ուրիշներ մերթ ապացուցում են, թե Նապոլեոնն արդյունք է ունդլուցիայի, 1784 թ. գաղափարների և այլն, մերթ ուղղակի ասում են, որ 12 թվի արշավանքը և մյուս նրանց դուր չեկող

և նցքերը արդյունք են միայն նապոլեոնի կամքի սխալ ուղղութեան, և որ 1784 թվի գաղափարներն իսկ կանգ առան իրենց զարգացման մեջ՝ նապոլեոնի կամայականութեան հետևանքով՝ Թեոլոցիայի գաղափարները, ընդհանուր տրամադրութեանն առաջացրին նապոլեոնի իշխանութիւնը: Իսկ նապոլեոնի իշխանութիւնը՝ ճնշեց ռեոլյուցիայի գաղափարները և ընդհանուր տրամադրութեանը:

Այս օտարոտի հակասութեանը պատահական չէ: Դա ոչ միայն պատահում է ամեն քայլափոխի, այլև այսպիսի հետևողական հակասութեանների շարքից են բաղկացած ընդհանուր պատմագիրների բոլոր նկարագրութեանները: Այս հակասութեանն առաջանում է նրանից, որ, ոտք դնելով վերլուծութեան հողի վրա, ընդհանուր պատմագիրները կանգ են առնում կես ճանապարհին:

Նրա համար, որպեսզի գտնենք բաղադրիչ ուժերը, հավասար բաղադրականին կամ համազորին, անհրաժեշտ է, որպեսզի բաղադրիչների գումարը հավասարվի բաղադրականին: Հենց այս պայմանն է, որ երբեք չի պահպանվել ընդհանուր պատմաբանների կողմից, ուստի և համազորի ուժը բացատրելու համար, նրանք անհրաժեշտորեն պետք է ընդունեն, բացի պակասավոր բաղադրիչներից, նաև այն անբացատրելի ուժը, որ գործում է ըստ բաղադրականի:

Մասնավոր պատմագիրը, նկարագրում է արդյոք 13 թվի արշավանքը թե Բուրբոնների վերականգնումը, ուղղակի ասում է, թե այդ անցքերը կատարվեցին Ալեքսանդրի կամքով: Բայց ընդհանուր պատմաբան Հերվինուսը, հերքելով մասնավոր պատմագրի այդ հայացքը, ձգտում է ապացուցել, թե 13 թվի արշավանքը և Բուրբոնների վերականգնումը, բացի Ալեքսանդրի կամքից, իբրև պատճառներ ունեին Շտեյնի, Մետերնիխի m-me Staël-ի, Քալեյրանի, Ֆիխտեի, Շատորբիանի և ուրիշների գործունեութեանը: Պատմագիրն, ակներևաբար, Ալեքսանդրի իշխանութեանը տարրալուծել է բաղադրականների՝ Քալեյրանի, Շատորբիանի և այլն. այս բաղադրականների գումարը, այսինքն՝ Շատորբիանի, Քալեյրանի, m-me Staël-ի և ուրիշների ներգործութեանը միմյանց վրա, ակներևորեն, չի հավասարվում ամբողջ համազորին, այսինքն՝ այն երևույթին,

որ միլիոնավոր Ֆրանսացիներ են թարկվեցին Բուրբոններին: Այն բանից, որ Շատորբիանը, m-me Staël-ը և ուրիշները միմյանց այսինչ խոսքերն են ասել, միայն բխում է նրանց՝ միմյանց հանդեպ ունեցած վերաբերմունքը, բայց ոչ միլիոններ նվաճելը: Ուստի և, որպեսզի բացատրվի, թե ինչպես նրանց այդ վերաբերմունքից բխեց միլիոններ նվաճելը, այսինքն՝ բաղադրականներից, հավասար մի A-ի, բխեց համազորը, հավասար հազար A-ի, պատմագիրը անհրաժեշտորեն պարտավոր է նորից թույլ տալ նույն ուժը իշխանութեան, որը նա հերքում է, ընդունելով նրան այն ուժերի հետևանք, այսինքն նա պարտավոր է թույլ տալ մի անբացատրելի ուժ, որ գործում է ըստ բաղադրականի: Հենց այդ էլ անում են ընդհանուր պատմաբանները: Ու դրա հետևանքով ոչ միայն հակասում են մասնավոր պատմագիրներին, այլ և իրենք իրենց:

Գլուղական բնակիչները, որոնք, նայած անձրև են ուզում արդյոք թե պայծառ եղանակ, պարզ հասկացողութեան շունենալով անձրևի պատճառների մասին, ասում են. քամին ցրեց ամպերը. քամին քշեց-բերեց ամպերը: Ծիշտ այդպես են ընդհանուր պատմաբանները. երբեմն, երբ նրանք ցանկանում են այդ, երբ այդ հարմարում է իրենց տեսութեան, ասում են, թե իշխանութեանը հետևանք է անցքերի. իսկ երբեմն, երբ պետք է ապացուցել մի այլ բան, նրանք ասում են, թե իշխանութեանն առաջացնում է անցքեր:

Երրորդ պատմագիրները, որ կոչվում են կոլլտուրայի պատմագիրներ, գնալով ընդհանուր պատմագիրների բացած ճանապարհով, որ երբեմն գրողներին և տիկիներին ընդունում են անցքեր առաջացնող ուժեր, դարձյալ բոլորովին այլ կերպ են հասկանում այդ ուժը: Նրանք այդ ուժը տեսնում են, այսպես կոչված, կոլլտուրայի մեջ, մտավոր գործունեութեան մեջ:

Կոլլտուրայի պատմագիրները միանգամայն հետևողական են իրենց նախահայրերի՝ ընդհանուր պատմագիրների նկատմամբ, որովհետև եթե պատմական անցքերը կարելի է բացատրել նրանով, թե որոշ մարդիկ այսպես ու այսպես են վերաբերվել միմյանց, ապա ինչո՞ւ դրանք չբացատրել նրանով, թե այսինչ մարդիկ գրել են այսինչ գրքուկները: Այս պատմագիրները բոլոր հսկայական թվով հատկանիշներից, որ ուղեկ-

ցում են ամեն մի կենդանի երևույթի, ընտրում են մտավոր գործունեության հատկանիշը և ասում, թե այս հատկանիշն է պատճառը: Բայց, չնայած նրանց բոլոր ջանքերին՝ ապացուցել, թե անցքի պատճառն եղել է մտավոր գործունեության մեջ, մեծ գիշողությամբ միայն կարելի է համաձայնել այն բանին, թե մտավոր գործունեության ու ժողովուրդների շարժման միջև կա ինչ-որ ընդհանուր բան, բայց արդեն ոչ մի դեպքում չի կարելի թույլ տալ, որ մտավոր գործունեությունը ղեկավարեր մարդկանց գործունեությունը. որովհետև այնպիսի երևույթներ, ինչպես ֆրանսական ուսուցչության դաժանագոյն սպանությունները, որ բխում են մարդու հավասարության քարոզից, և շարագույն պատերազմներն ու մահապատիժները, որ բխում են սիրո քարոզից, չեն հաստատում այդ ենթադրությունը:

Բայց, թույլ տալով անգամ, որ արգարացի են բոլոր այդ հնարամտորեն հյուսված դատողությունները, որոնցով լեցուն են այդ պատմությունները. թույլ տալով, որ ժողովուրդները կառավարվում են ինչ-որ անորոշելի ուժով, որ կոչվում է գաղափար, — պատմության էական խնդիրը այնուամենայնիվ կա՛մ մնում է անպատասխան, կա՛մ միապետների նախկին իշխանությանը և ընդհանուր պատմագիրների ներմուծած խորհրդատուների ու այլ անձանց ազդեցությանը միանում է նաև գաղափարի նոր ուժը, որի կապը մասսաների հետ բացատրություն է պահանջում: Հնարավոր է հասկանալ, որ նապոլեոնի իշխանություն ունեւր, և այդ է պատճառը, որ կատարվեց անցքը. որոշ գիշողությամբ կարելի է դարձյալ հասկանալ, որ նապոլեոնը այլ ազդեցությունների հետ միասին եղավ անցքի պատճառը. բայց ինչ կերպ «Contrat Social» գիրքը արավ այն, որ ֆրանսացիներն սկսեցին խեղդել միմյանց, — չի կարող հասկացվել առանց բացատրելու այդ նոր ուժի պատճառային կապը անցքի հետ:

Անշուշտ, կապ գոյություն ունի բոլոր միաժամանակ ապրողների միջև, ուստի և հնարավորություն կա գտնել որոշ կապ մարդկանց մտավոր գործունեության և նրանց պատմական շարժման միջև ճիշտ այնպես, ինչպես այդ կապը կարելի է գտնել մարդկության շարժման և առևտրի, արհեստների,

այգեգործության միջև և ինչի միջև ուզում եք: Բայց ինչու՛ է մարդկանց մտավոր գործունեությունը կուլտուրայի պատմագիրներին ներկայանում պատմական ամբողջ շարժման պատճառ կամ արտահայտություն, — այդ դժվար է հասկանալ: Պատմաբաններին մի այդպիսի եզրակացություն կարող էին բերել միայն հետևյալ նկատառումները. 1) որ պատմությունը գրում են գիտնականները, ուստի և նրանց համար բնական և հաճելի է կարծել, որ իրենց դասի գործունեությունը հիմքն է ամբողջ մարդկության շարժման, ճիշտ այնպես, ինչպես այդ բնական և հաճելի է կարծել վաճառականներին, երկրագործներին, զինվորներին (այդ չի արտահայտվում միայն այն պատճառով, որ վաճառականներն ու զինվորները պատմություն չեն գրում), և 2) որ հոգևոր գործունեությունը, լուսավորությունը, քաղաքակրթությունը, կուլտուրան, գաղափարը — այս ամենը անպարզ, անորոշ հասկացողություններ են, որոնց գորշի տակ շատ հարմար է գործածել բառեր, որ ունեն առավել ևս քիչ պարզ նշանակություն և այդ պատճառով հեշտությունը են զրկում ամեն մի թեորիայի տակ:

Բայց շխոսելով այս տեսակ պատմությունների (թերևս դրանք որևէ մեկի կամ ինչ-որ բանի համար և պետք են) ներքին արժանիքի մասին, կուլտուրայի պատմությունները, դեպի որոնք հետզհետե ավելի ու ավելի են սկսում հանդիլ բոլոր ընդհանուր պատմությունները, նշանակալից են նրանով, որ նրանք մանրամասնորեն ու լրջորեն քննելով տարբեր կրոնական, փիլիսոփայական, քաղաքական ուսմունքները որպես անցքերի պատճառներ, ամեն անգամ, երբ նրանք առիթ են ունենում նկարագրել իրական պատմական մի անցք, ինչպես օրինակ, 12 թվի արշավանքը, ակամա նկարագրում են որպես իշխանության արդյունք, ուղղակի ասելով, թե այդ արշավանքը նապոլեոնի կամքի արդյունք էր: Այսպես խոսելով՝ կուլտուրայի պատմագիրներն ակամա հակասում են իրենք իրենց կամ ապացուցում են, որ այն նոր ուժը, որ հնարել են նրանք, չի արտահայտում պատմական անցքերը, այլ որ պատմությունը հասկանալու միակ միջոցն այն իշխանությունն է, որը նրանք կարծես թե չեն ընդունում:

Շոգեքարշը գնում է: Հարց է ծագում՝ ինչի՞ց է, որ նա շարժվում է: Գյուղացին ասում է. այդ սատանան է շարժում նրան: Մյուսն ասում է, թե շոգեքարշն այն պատճառով է գնում, որ նրա մեջ անիվներ են շարժվում: Երրորդը պնդում է, թե շարժման պատճառը ծխի մեջ է, որ տարվում է քամուց:

Գյուղացին անհերքելի է: Որպեսզի նրան հերքես, պետք է որ որևէ մեկը ապացուցի նրան, թե սատանա չկա, կամ որպեսզի մի ուրիշ գյուղացի բացատրի, որ ոչ թե սատանան, այլ գերմանացին է շարժում շոգեկառքը: Միայն այդ ժամանակ հակասություններից նրանք կտեսնեն, որ երկուսն էլ իրավացի չեն: Բայց նա, ով ասում է, թե պատճառն անիվների շարժումն է, հերքում է ինքն իրեն, որովհետև եթե նա ոտք է դնում վերլուծության հողի վրա, նա պետք է գնա ավելի ու ավելի առաջ, նա պետք է բացատրի անիվների շարժման պատճառը: Եվ մինչև որ նա չհասկանա շոգեքարշի շարժման վերջին պատճառը, շոգեկաթասյի խտացած շոգին, նա իրավունք չպետք է ունենա կանգ առնել պատճառները որոնելու գործում: Իսկ նա, ով շոգեքարշի շարժումը բացատրում էր ետ տարվող ծխով, նկատելով, որ անիվների մասին եղած բացատրությունը չի պարզում պատճառը, վերցրել է առաջին պատահած հատկանիշը և, իր կողմից, հրամցրել որպես պատճառ:

Միակ հասկացությունը, որ կարող է բացատրել շոգեքարշի շարժումը, ուժի հասկացությունն է, որը հավասար է տեսանելի շարժման:

Միակ հասկացությունը, որի միջոցով կարելի է բացատրել ժողովուրդների շարժումը՝ ուժի հասկացությունն է, ուժ, որը հավասար է ժողովուրդների բովանդակ շարժման:

Մինչդեռ այս հասկացողության տակ տարբեր պատմագիրների կողմից հասկացվում են բոլորովին տարբեր և տեսանելի շարժմանն ամենևին ոչ հավասար ուժեր: Ոմանք նրա մեջ տեսնում են մի ուժ, որն անմիջականորեն հերոսներին է հստակ, ինչպես գյուղացին սատանա է տեսնում շոգեքարշի մեջ. ուրիշները՝ տեսնում են մի ուժ, որ առաջանում է այլ

որոշ ուժերից, ինչպես անիվների շարժումը. երրորդները՝ մտավոր ազդեցություն, ինչպես քամուց տարվող ծուխը:

Մինչ այն ժամանակ, քանի դեռ գրվում են պատմություններ առանձին անձերի — լինեն նրանք Կեսարներ, Ալեքսանդրների կամ Լուիսերներ ու Վոլտերներ, — այլ ոչ պատմությունը բոլորի, առանց մի բացառության, բոլոր մարդկանց, որ մասնակցություն են ունեցել անցքի մեջ, ոչ մի հնարավորություն չկա նկարագրել մարդկության շարժումը առանց այն ուժի հասկացության, որը հարկադրում է մարդկանց իրենց գործունեությունն ուղղել դեպի մի նպատակ: Եվ պատմաբաններին միակ հայտնի այդ տեսակի հասկացությունը իշխանությունն է:

Այս հասկացությունը միակ բանալին է, որի միջոցով կարելի է տիրել պատմության նյութին՝ նրա այժմյան շարագրանքով, և նա, ով կկոտրեր այդ բանալին, ինչպես այդ արավ Բոկլը, չիմանալով ուրիշ եղանակ պատմական նյութի հետ վարվելու, իրեն կզրկեր միայն նրա հետ վարվելու վերջին հնարավորությունից: Իշխանության մասին եղած հասկացության անխուսափելիությունը՝ պատմական երևույթները բացատրելու համար ամենից լավ ապացուցում են իրենք, ընդհանուր պատմաբանները և կուլտուրայի պատմագիրները, որ երևութաբար հրաժարվում են իշխանության մասին եղած այդ հասկացությունից և անխուսափելիորեն ամեն քաջափոխի գործադրում այն:

Պատմագիտությունը մինչ այժմ, մարդկության խնդիրների նկատմամբ, նման է շրջանառու փողերի՝ թղթագրամների և հնչուն ստակի: Կենսագրական և մասնավոր ժողովրդական պատմությունները նման են թղթագրամների: Նրանք կարող են ձեռքից ձեռք անցնել և շրջանառություն կատարել, բավարարելով իրենց նշանակությունը առանց որևէ մեկին վնասելու, և անգամ օգուտ բերելով, այնքան ժամանակ, մինչև որ հարց չծագի, թե ինչով են նրանք ապահովված: Բավական է միայն մոռանալ այն հարցը, թե ինչպես է հերոսների կամքը անցքեր առաջացնում, թիեռների պատմությունները կլինեն հետաքրքրական, ուսանելի և, բացի դրանից, կունենան բանաստեղծական երանգ: Բայց ճիշտ այնպես, ինչպես թղթա-

դրամի իրական արժեքի կասկածը ծագում է կա'մ այն բանից, թե որովհետև դրանց շինելը հեշտ է, ապա կսկսեն դրանցից շատ շինել, կա'մ այն բանից, թե կուզենան նրանց համար ոսկի վերցնել, — ճիշտ այդպես էլ կասկած է ծագում այդ կարգի պատմության իրական նշանակության մասին, կա'մ այն բանից, որ դրանք չափազանց շատ են, կա'մ այն բանից, որ որևէ մեկը պարզամտությամբ կհարցնի՝ իսկ ի՞նչ ուժով է, որ կատարեց այդ նապոլեոնը. այսինքն՝ կուզենա գնալուն թղթագրամը փոխել իրական հասկացության զուտ ոսկու հետ:

Իսկ ընդհանուր պատմաբանները և կուլտուրայի պատմագիրները նման են այն մարդկանց, որոնք, ընդունելով թղթագրամների անհարմարությունը, վճռեին թղթագրամի փոխարեն հնչուն ստակ շինել մի մետաղից, որ ոսկու պնդությունը չունի: Եվ իսկպես որ կատացվեց ճնշում ստակ, բայց միայն ճնշում: Թղթագրամը դեռ կարող էր խաբել շիմացողներին, իսկ հնչուն, բայց անարժեք ստակը չի կարող խաբել ոչ ոքի: Այնպես էլ, ինչպես ոսկին այն ժամանակ է միայն ոսկի, որ նա կարող է գործածվել ոչ միայն փոխանակության համար, այլև գործի համար, այնպես էլ ընդհանուր պատմաբանները միայն այն ժամանակ կլինեն ոսկի, երբ նրանք ի վիճակի կլինեն պատասխանելու պատմության էական հարցին. ի՞նչ բան է իշխանությունը: Ընդհանուր պատմաբաններն այս հարցին պատասխանում են հակասաբար, իսկ կուլտուրայի պատմագիրները բոլորովին մի կողմ են հրում այն, պատասխանելով ինչ-որ բոլորովին այլ բանի: Եվ ինչպես ոսկու նրմանող ժեսոնները կարող են գործածվել միայն այն մարդկանց շրջանում, որոնք համաձայնել են ընդունել դրանք ոսկու տեղ, և այն մարդկանց շրջանում, որոնք չգիտեն ոսկու հատկությունները, այդպես և ընդհանուր պատմաբանները ու կուլտուրայի պատմագիրները, չպատասխանելով մարդկության էական հարցերին, իրենց ինչ-որ նպատակների համար խորև գնալուն ստակ են ծառայում համալսարաններին և ընթերցողների ամբոխին՝ լուրջ գրքեր սիրողներին, ինչպես նրանք անվանում են այդ:

IV

Հրաժարվելով հսերի այն հայացքից, թե աստվածությունը ժողովրդի կամքը ենթարկում է մի ընտրյալի և այդ ընտրյալի կամքը աստվածության, պատմությունը չի կարող մի քայլ անել առանց հակասության, ընտրելով երկուսից մեկը. կա'մ վերադառնալ նախկին այն հավատալիքին, թե աստվածությունը անմիջական մասնակցություն ունի մարդկային գործերին. կա'մ որոշակի քաջատրեկ նշանակությունն այն ուժի, որը պատմական անցքեր է առաջացնում և որը կոչվում է իշխանություն:

Վերադառնալ առաջինին անկարելի է. հավատալիքը կործանված է, ուստի և անհրաժեշտ է բացատրել իշխանության նշանակությունը:

Նապոլեոնը հրամայեց զորք հավաքել և գնալ պատերազմ: Այս պատկերացումն այն աստիճան սովորական է մեզ համար, այն աստիճան մենք ընտելացել ենք այդ հայացքին, որ այն հարցը, թե ինչո՞ւ 600 հազար մարդ պատերազմ են գնում, երբ նապոլեոնն այսինչ խոսքերն է ասում, մեզ անիմաստ է թվում: Նա իշխանություն է ունեցել, ուստի և կատարվել է այն, ինչ նա հրամայել է:

Այս պատասխանը միանգամայն բավարար է, եթե մենք հավատում ենք, որ իշխանությունը նրան տրված է եղել աստվածուց: Բայց բանի որ մենք այդ չենք ընդունում, անհրաժեշտ է որոշել, թե ի՞նչ բան է մի մարդու ալդ իշխանությունը մյուսների վրա:

Այդ իշխանությունը չի կարող լինել այն անմիջական իշխանությունը ուժեղ էակի ֆիզիկական գերակշռության՝ թույլի նկատմամբ — գերակշռություն, որ հիմնված է ֆիզիկական ուժ գործադրելու սպառնալիքի վրա. — ինչպես Հերկուլեսի իշխանությունը. դա չի կարող հիմնված լինել բարոյական ուժի գերակշռության վրա, ինչպես այդ պարզամտորեն կարծում են որոշ պատմագիրներ, ասելով թե՛ պատմական գործիչները հերոսներ են, այսինքն՝ մարդիկ, որ օժտված են հոգու և մարմնի առանձնահատուկ ուժով, որը կոչվում է հանճարեղություն: Այդ իշխանությունը չի կարող հիմնվել

բարոյական ուժի գերակշռութեան վրա, որովհետեւ, շխտուելով հերոս մարդկանց մասին, ինչպես Նապոլեոններն են, որոնց բարոյական արժանիքների մասին կարծիքները շատ են տարբերվում, պատմութունը մեզ ցույց է տալիս, որ ոչ կուղտվիկոս XI-ները, ոչ Մետեոնիխները, որոնք կառավարել են միլիոնավոր մարդկանց, չեն ունեցել հոգեկան ուժի ոչ մի առանձին հատկութուն, այլ, ընդհակառակը, մեծ մասամբ բարոյական ավելի թույլ են եղել յուրաքանչյուրից այդ միլիոնավոր մարդկանցից, որոնց նրանք կառավարել են:

Եթե իշխանութեան աղբյուրը իշխանութեան տեր անձի ոչ ֆիզիկական և ոչ էլ բարոյական հատկութեանց մեջ է, ապա ակներև է, որ այդ իշխանութեան աղբյուրը պետք է գտնվի անձնավորութունից դուրս, դեպ մասսաներն ունեցած հարաբերութունների մեջ, այն մասսաները, որոնց մեջ է գտնվում իշխանութեան տեր անձնավորութունը:

Ճիշտ այդպես էլ հասկանում է իշխանութունը իրավագիտութունը, պատմութեան հենց այն դրամամանրիչ գանձարկղը, որը խոստանում է իշխանութեան պատմական հասկացութունը մանրել զուտ ոսկով:

Իշխանութունը մասսաների կամքերի միակցութունն է, որը արտահայտված կամ լուելյայն համաձայնութեամբ փոխանցված է մասսաների կողմից ընտրված կառավարիչներին:

Իրավունքի գիտութեան բնագավառում, գիտութուն, որ կազմված է այն դատողութուններից, թե ինչպես պետք էր կազմակերպել պետութունն ու իշխանութունը, եթէ կարելի լիներ այդ ամենը կազմակերպել, այդ բոլորը շատ պարզ է. բայց գործադրութեան մեջ (պատմութեան նկատմամբ) իշխանութեան այդ սահմանումը պարզաբանումներ է պահանջում:

Իրավունքի գիտութունը պետութունն ու իշխանութունը դիտում է, ինչպես հենքը կրակն էին դիտում, որպես ինչ-որ մի բացարձակ գոյութուն ունեցող բան: Իսկ պատմութեան համար պետութունն ու իշխանութունը միայն երևելիքներ են, ճիշտ այնպես, ինչպես մեր ժամանակի ֆիզիկայի համար կրակը տարերք չէ, այլ երևելիք:

Պատմութեան և իրավունքի գիտութեան հայացքների հենց այս հիմնական տարբերութունից է առաջանում այն, որ իրա-

վունքի գիտութունը կարող է մանրամասնորեն պատմել, թե ինչպես, իր կարծիքով, պետք էր կազմել իշխանութունը, և ինչ բան է իշխանութունը, որ անշարժորեն գոյութուն ունի ժամանակից դուրս. բայց պատմական հարցերին՝ ժամանակի մեջ ձևափոխված իշխանութեան նշանակութեան մասին՝ նա ոչինչ չի կարող պատասխանել:

Եթե իշխանութունը կառավարչին փոխանցված կամքերի միակցութուն է, ապա Պուգաչովը արդյո՞ք մասսաների կամքի ներկայացուցիչն է: Եթե ոչ, ապա ինչո՞ւ է ներկայացուցիչ Նապոլեոն I-ը: Ինչո՞ւ Նապոլեոն III-ը, երբ նրան բռնեցին Բուլոնում, ոճրագործ էր, իսկ հետո ոճրագործ եղան նրանք, որոնց բռնեց նա:

Պալատական ուղղութեանների ժամանակ, որոնց մասնակցում են երբեմն երկու-երեք մարդ, արդյո՞ք մասսաների կամքը նույնպես փոխանցվում է նոր անձնավորութեան: Միջազգային հարաբերութունների ժամանակ փոխանցվում է արդյոք ժողովրդի մասսաների կամքը իրեն նվաճողին: 1808 թվին Հռենոսյան Դաշնակցութեան կամքը փոխանվե՞ց արդյոք Նապոլեոնին: Ռուս ժողովրդի մասսաների կամքը փոխանցվե՞ց արդյոք Նապոլեոնին 1809 թվի միջոցին, երբ մեր զորքերը Ֆրանսացիների հետ դաշնակցած գնացին կովկու Ալստրիայի դեմ:

Այս հարցերին կարելի է պատասխանել երեք կերպ.

Կամ 1) ընդունել, որ մասսաների կամքը միշտ անպայմանորեն տրվում է այն կառավարչին կամ այն կառավարիչներին, որոնց իրենք ընտրել են, և որ այդ պատճառով ամեն մի նոր իշխանութեան ծագում, ամեն մի պայքար ընդդեմ մի անգամ տրված իշխանութեան՝ պետք է դիտվի միայն որպես իսկական իշխանութեան խախտում:

Կամ 2) ընդունել, որ մասսաների կամքը փոխանցվում է կառավարիչներին պայմանաբար՝ որոշ և հայտնի պայմաններով, և ցույց տալ, որ իշխանութեան բոլոր ճնշումները, ընդհարումները և անգամ ոչնչացումն առաջանում են նրանից, որ կառավարիչները չեն պահպանում այն պայմանները, որոնցով իշխանութունը հանձնված է նրանց:

Կամ 3) ընդունել, որ մասսաների կամքը փոխանցվում է կառավարիչներին պայմանաբար, բայց անհայտ, անորոշ պայմաններով, և որ շատ իշխանությունների ծագումը, նրանց պայքարն ու անկումը տեղի են ունենում միայն կառավարիչների՝ այն անհայտ պայմանները առկա կամ պակաս կատարելուց, պայմաններ, որոնցով մասսաների կամքերը ուղղանցից փոխանցվում են ուրիշներին:

Այսպես երեք կերպ և բացատրում են պատմաբանները մասսաների վերաբերմունքը դեպի կառավարողները:

Պատմաբաններից ոմանք, շնասկանալով, պարզամտությամբ, իշխանության նշանակության հարցը, հենց այն մասնավոր և կենսագրական պատմագիրները, որոնց մասին խոսվեց վերև, կարծես ընդունում են այն, որ մասսաների կամքի միակցությունը փոխանցվում է պատմական անձերին անպայմանորեն, ուստի և նկարագրելով որևէ մի իշխանություն, այդ պատմագիրները ենթադրում են, որ այդ իսկ իշխանությունը միակ բացարձակն է ու իսկականը, իսկ ամեն մի այլ ուժ, որ հակառակ է գնում այդ իսկական իշխանության, ոչ թե իշխանություն է, այլ իշխանության խախտում — բռնություն:

Նրանց թեորիան, որ պիտանի է պատմության նախնական և խաղաղ շրջանների համար, գործադրության մեջ՝ ժողովուրդների կյանքի բարդ և բուռն շրջաններում, որոնց միջոցին միաժամանակ ծագում ու պայքարում են միմյանց միջև տարբեր իշխանություններ, այն անհարմարությունն ունի, որ պատմագիր-լեգիտիմիստը կապացուցի, թե կոնվենտը, դիրեկտորիան և Բոնապարտը իշխանության խախտումն էին միայն. իսկ ռեսպուբլիկականն ու բոնապարտիստը կապացուցեն. մեկը, թե կոնվենտը, իսկ մյուսը, թե կայսրությունն էր իսկական իշխանությունը, իսկ մնացյալ ամենն իշխանության խախտումն է եղել: Ակներև է, որ այսպիսով, փոխադարձաբար իրար հերքելով, այս պատմագիրների իշխանության բացատրությունները կարող են պետք գալ ամենամատաղ հասակի երեխաներին:

Ընդունելով պատմության նկատմամբ եղած այս հայացքի սխալ լինելը, ուրիշ կարգի պատմագիրներ ասում են, թե իշ-

խանությունը հիմնված է մասսաների կամքերի միակցությունը պայմանաբար կառավարողներին հանձնելու վրա, և որ պատմական անձնավորությունները իշխանություն ունեն միայն պայմանով՝ կատարել այն ծրագիրը, որը լուրջայն համաձայնությամբ հրահանգել է նրանց ժողովրդի կամքը: Բայց թե ինչումն է կայանում այս ծրագիրը, այդ պատմաբանները մեզ չեն ասում, կամ եթե ասում են, ապա շարունակ հակասում են միմյանց:

Ցուրաքանչյուր պատմագրի, նայած թե ըստ նրա հայացքի ի՛նչն է կազմում ժողովրդի շարժման նպատակը, այդ ծրագիրը նրան պատկերանում է Ֆրանսիայի կամ այլ պետության մեծություն, հարստություն, ազատության, քաղաքացիների լուսավորության մեջ: Բայց, արդեն յստակով պատմագիրների հակասության մասին, թե ինչպիսի ծրագիր է այդ, թույլ տալով անցամ, որ գոյություն ունի բոլորի համար մի ընդհանուր ծրագիր, — պատմական փաստերը գրեթե միշտ հակասում են այդ թեորիային: Եթե այն պայմանները, որոնցով իշխանության փոխանցումը կայանում է ժողովրդի հարստության, ազատության, լուսավորության մեջ, ապա ինչո՞ւ վյուզովիկոս XIV-ները և Յոհան IV-ները հանգիստ ապրում են մինչև իրենց թագավորության վերջը, իսկ կյուզովիկոս XI-ները և Կառլոս V-ները մահապատժի են ենթարկվում ժողովրդի կողմից: Այս հարցին այդ պատմաբանները պատասխանում են նրանով, թե կյուզովիկոս XIV-ի ծրագրին հակառակ գործունեությունն անդադարեցրել է կյուզովիկոս XVI-ի վրա: Բայց ինչո՞ւ նա չի անդադարեցրել կյուզովիկոս XIV և XV-ի վրա, ինչո՞ւ դա հենց պետք է անդրադառնար կյուզովիկոս XVI-ի վրա: Եվ ո՞րն է այդ անդրադարձման ժամկետը: — Այս հարցերին պատասխան չկա և չի կարող լինել: Այս հայեցակետով քիչ է բացատրվում նաև այն բանի պատճառը, թե կամքերի միակցությունը մի բանի դար չի փոխանցվում իրենց կառավարողներից ու նրանց ժառանգներից, իսկ հետո հանկարծ, 50 տարվա ընթացքում. փոխանցվում է կոնվենտին, դիրեկտորիային, Նապոլեոնին, Ալեքսանդրին, կյուզովիկոս XVIII-ին, նորից Նապոլեոնին, Կառլոս X-ին, կյուզովիկ-Ֆիլիպին, ռեսպուբլիկական կառավարությանը, Նապոլեոն III-ին: Կամքերի այս արա-

գորեն կատարվող փոխանցումները՝ մի անձից մյուսին (մասնավորապես միջազգային հարաբերությունների, նվաճումների և գաշինքների միտցիոն) բացատրելիս՝ այդ պատմագիրները ակամա պետք է ընդունեն, որ այդ երևույթների մի մասն արդեն կանոնավոր փոխանցումներ չեն կամքերի, այլ պատահականություններ են, կախված դիվանագետի կամ միապետի, կամ պարտիայի ղեկավարի մերթ խորամանկությունից, մերթ սրխալններից կամ նենգությունից, կամ թուլությունից: Այնպես որ պատմության երևույթների մեծ մասը — երկպառակությունները, ռևոլյուցիաները, նվաճումները — այդ պատմագիրները պատկերացնում են արդեն ոչ թե ազատ կամքերի փոխանցման արդյունք, այլ մի կամ մի քանի մարդկանց սխալ ուղղություն ստացած կամքի արդյունք, այսինքն՝ նորից իշխանության խախտումներ: Ուստի և պատմական անցքերն էլ այդ կարգի պատմագիրների կողմից ներկայացվում են շեղումներ թեորիայից:

Այս պատմագիրները, նման այն բուսաբանին, որը, նկատելով, որ մի քանի բույսեր սերմերից դուրս են գալիս երկբլթակ տերևով, պնդեր այն բանի վրա, թե ամենը, ինչ աճում է, աճում է երկու տերևի բաժանված. և որ արմավենին ու սունկը, և անգամ կաղնին, ճյուղավորվելով իր լրիվ հասակի մեջ և այլևս նման չլինելով երկու տերևավորներին, նահանջում են թեորիայից:

Երրորդ պատմագիրներն ընդունում են, որ մասսաների կամքը պատմական անձերին է փոխանցվում պայմանաբար, բայց թե այդ պայմանները մեզ անհայտ են: Նրանք ասում են, թե պատմական անձերն իշխանություն ունեն միայն այն պատճառով, որ նրանք կատարում են իրենց փոխանցված մասսաների կամքը:

Բայց այդ դեպքում, եթե այն ուժը, որ շարժում է ժողովուրդները, ոչ թե պատմական անձերի մեջ է, այլ ժողովուրդների իրենց մեջ է, ապա էլ ինչո՞ւմ է այդ պատմական անձերի նշանակությունը:

Պատմական անձերը, ասում են այդ պատմագիրները, իրենցմով արտահայտում են մասսաների կամքը. պատմական

անձերի գործունեությունը ներկայացնում է մասսաների գործունեությունը:

Բայց այդ դեպքում հարց է ծագում. պատմական անձերի արդյո՞ք ամբողջ գործունեությունն է հանդիսանում մասսաների կամքի արտահայտություն, թե՞ միայն նրա մի որոշ կողմը: Եթե պատմական անձերի ամբողջ գործունեությունը հանդիսանում է մասսաների կամքի արտահայտություն, ինչպես այդ կարծում են ոմանք, ապա նապոլեոնների, Եկատերինաների կենսագիրները, պալատական կյանքի բամբասանքի բոլոր մանրամասնություններով, հանդիսանում են ժողովուրդների կյանքի արտահայտություն, մի բան, որ ակնհայտ անմտություն է. իսկ եթե պատմական անձի գործունեության միայն մի կողմն է հանդիսանում ժողովուրդների կյանքի արտահայտություն, ինչպես և այդ կարծում են ուրիշ կարծեցյալ փիլիսոփա-պատմագիրները, ապա նրա համար, որպեսզի որոշենք, թե պատմական անձնավորության գործունեության ո՞ր կողմն է արտահայտում ժողովրդի կյանքը, պետք է իմանալ նախ, թե ինչումն է կայանում ժողովրդի կյանքը:

Հանդիպելով այս դժվարության, այս կարգի պատմագիրները հնարում են ամենից անպարզ, անշոշափելի և ընդհանուր վերացականություն, որի տակ կարելի է առնել դեպքերի մեծ թիվ, և ասում են, թե այդ վերացականության մեջ է կայանում մարդկության շարժման նպատակը: Ամենաստվորական, գրեթե բոլոր պատմագիրների կողմից ընդունվող ընդհանուր վերացականություններն են՝ ազատությունը, հավասարությունը, լուսավորությունը, առաջադիմությունը, քաղաքակրթությունը, կուլտուրան: Մանրկության շարժման նպատակը ղեկավարում է վերացականություն, պատմագիրներն ուսումնասիրում են այն մարդկանց, որոնք ամենամեծ թվով հիշատակներ են թողել իրենցից հետո. — թագավորներին, մինիստրներին, գորավարներին, հեղինակողներին, բարենորոգիչներին, պապերին, լրագրողներին, այն չափով, թե որքան բոլոր այդ անձերը, նրանց կարծիքով, աջակցել կամ դեմ են գնացել որոշ վերացականության: Բայց որովհետև ոչ մի բանով ապացուցված չէ, թե մարդկության նպատակը եղել է ազատությունը, հավասարությունը, լուսավորությունն ու քաղաքակրթությունը, և

որովհետև մասսաների կապը մարդկության կառավարողների ու լուսավորիչների հետ հիմնված է միայն կամայական ենթագրութայան վրա, թե մասսաների կամքերի միակցությունը միշտ փոխանցվում է այն անձերին, որոնք նկատելի են մեզ, ապա և գործունեությունը միլիոնավոր մարդկանց, որոնք գաղթում են, տներ վառում, երկրագործությունը թողնում, ոչնչացնում միմյանց, երբեք չի արտահայտվում այն տասնյակ մարդկանց գործունեության նկարագրությամբ, որոնք տներ չեն վառում, երկրագործությամբ չեն զբաղվում, իրենց նբմաններին չեն սպանում:

Պատմությունը յուրաքանչյուր քայլափոխին այդ է ապացուցում: Արևմուտքի ժողովուրդների հուզումն անցյալ դարի վերջում և նրանց ձգտումը դեպ արևելք արդյո՞ք բացատրվում է Լյուդովիկոսների XIV-ի, XV-ի և XVI-ի, նրանց սիրուհիների, մինիստրների գործունեությամբ, նապոլեոնի, Ռուսսոյի, Գիդեբրոտի, Բոմարշեի և այլոց կյանքով:

Ռուս ժողովրդի շարժումը դեպ արևելք, Կազան ու Սիբիր արտահայտվում է արդյոք Յոհան IV-ի հիվանդագին բնափորության մանրամասնություններով և Կուրբսկու հետ ունեցած նրա գրագրությամբ:

Ժողովուրդների շարժումը խաչակրաց արշավանքների ժամանակ բացատրվում է արդյոք Գոտֆրիդների և Լյուդովիկոսների ու նրանց տիկնանց կյանքով ու գործունեությամբ: Մեզ համար անհասկանալի է մնացել ժողովուրդների շարժումը արևմուտքից արևելք, առանց որևէ նպատակի, առանց առաջնորդության, թափառաշրջիկների բազմությամբ, Պետրոս Անապատականի հետ: Եվ էլ ավելի անհասկանալի է մնացել այդ շարժման դադարումն այն ժամանակ, երբ պատմական գործիչների կողմից պարզ դրված էր արշավանքների բանական, սուրբ նպատակը՝ երուսաղեմի ազատագրումը: Պապերը, թագավորներն ու ասպետները ժողովրդին զրդում էին սուրբ հողն ազատելու. բայց ժողովուրդը չէր գնում, որովհետև այն անհայտ պատճառը, որ առաջ դրվում էր նրան շարժվելու, այլևս գոյություն չունեին: Գոտֆրիդների և միննեգենգերների պատմությունը, հայտնապես չի կարող իր մեջ պարփակել ժողովուրդների կյանքը: Եվ Գոտֆրիդների ու միննեգենգեր-

ների պատմությունը մնաց Գոտֆրիդների ու միննեգենգերների պատմություն, իսկ ժողովուրդների կյանքի և նրանց մղումների պատմությունը մնաց անհայտ:

Ավելի ևս քիչ կբացատրի մեզ ժողովուրդների կյանքը գրողների և բարենորոգիչների պատմությունը:

Կուլտուրայի պատմությունը կբացատրի մեզ գրողի կամ բարենորոգիչի մղումները, կյանքի պայմանները և մտքերը: Մենք իմանում ենք, որ Լյութերը դյուրաբորբոք բնավորություն ուներ և ասում էր այս տեսակ ճառեր: Գիտենք, որ Ռուսսոն կասկածոտ էր և գրել է այսինչ գրքույկները. բայց մենք չենք իմանում, թե ինչո՞ւ ռեֆորմացիայից հետո ժողովուրդները կոտորում էին իրար, և ինչո՞ւ Ֆրանսական ռևոլյուցիայի ժամանակ մահապատժի էին ենթարկում միմյանց:

Եթե այս երկու պատմությունները միացնենք, ինչպես և այդ անում են նորագույն պատմագիրները, ապա դա կլինի միապետների և գրողների պատմություններ, և ոչ թե ժողովուրդների կյանքի պատմություն:

V

Ժողովուրդների կյանքը չի պարփակվում մի քանի մարդկանց կյանքի մեջ, որովհետև այդ մի քանի մարդկանց և ժողովուրդների միջև եղած կապը դեռ չի գտնված: Այն թեորիան, թե այդ կապը հիմնված է կամքերի միակցությունը պատմական անձերին փոխանցելու վրա, մի հիպոթեզ է, որ չի հաստատվում պատմության փորձով:

Մասսաների կամքերի միակցությունը պատմական անձերին փոխանցելու թեորիան, թերևս, շատ բան է բացատրում իրավունքի գիտության բնագավառում և, թերևս, անհրաժեշտ է իր նպատակների համար. բայց պատմության նկատմամբ գործադրելիս, հենց որ հանդես են գալիս ռևոլյուցիաները, նվաճումները, երկպառակությունները, հենց որ սկսում է պատմությունը, — այդ թեորիան ոչինչ չի բացատրում:

Այդ թեորիան անհերքելի է թվում հենց այն պատճառով, որ ժողովուրդների կամքերի փոխանցման ակտը չի կարող ստուգվել, որովհետև այդ ակտը երբեք գոյություն չի ունեցել:

ինչ անցք էլ կատարվի, ով էլ կանգնի անցքի գլուխ, թեո-
րիան միշտ կարող է ասել, թե այսինչ անձը անցքի գլուխ կանգ-
նեց այն պատճառով, որ կամքերի միակցությունը փոխանցվեց
չդան:

Պատմական հարցերին տրվող այդ թեորիայի պատաս-
խանները նման են այն մարդու պատասխաններին, որը նա-
յելով շարժվող հոտին և ուղադրության շառնելով ոչ դաշտի
տարբեր տեղերում եղած արոտատեղերի տարբեր որակը,
«չ հովվի քշելը, հոտի ունեցած այս կամ այն ուղղության պատ-
ճառների մասին դատեր ըստ այն բանի, թե ի՞նչ կենդանի է
գնում հոտի առջևից:

«Հոտն այս ուղղությամբ գնում է այն պատճառով, որ առ-
ջևից գնացող կենդանին առաջնորդում է նրան, և բոլոր մնաց-
յալ կենդանիների կամքերի միակցությունը փոխանցված է
հոտի այդ կառավարողին»: Այսպես է պատասխանում այն
պատմագիրների առաջին շարքը, որոնք ընդունում են իշխա-
նության անպայման փոխանցումը:

«Եթե հոտին առաջնորդող կենդանիները փոխվում են, ապա
դա տեղի է ունենում այն պատճառով, որ բոլոր կենդանիների
կամքերի միակցությունը փոխանցվում է մի կառավարողից
մյուսին, նայած այն բանին, թե արդյոք այդ կենդանին առաջ-
նորդում է այն ուղղությամբ, որն ընտրել է ամբողջ հոտը»: Այսպես են
պատասխանում այն պատմաբանները, որոնք ըն-
դունում են, թե մասսաների կամքերի միակցությունը փոխանց-
վում է կառավարողներին այն պայմաններով, որոնք նրանք
համարում են անհայտ: (Այս եղանակով դիտելու պարա-
գային շատ հաճախ պատահում է, որ դիտողը, հարմարվելով
իր ընտրած ուղղությանը, առաջնորդներ համարում է նրանց,
որոնք մասսաների ուղղությունը փոխվելու պատճառով ար-
դեն առաջավորներ չեն, այլ կողքայիններ, իսկ երբեմն հե-
տիններ):

Եթե անդադար փոխվում են գլուխ կանգնած կենդանիները
և անդադար փոխվում են ամբողջ հոտի ուղղությունները,
ապա դա առաջանում է նրանից, որ մեզ հայտնի ուղղությանը
հասնելու համար կենդանիներն իրենց կամքը փոխանցում են
այն կենդանիներին, որոնք նկատելի են մեզ. և որպեսզի մենք

ուսումնասիրենք հոտի շարժումը, պետք է դիտենք բոլոր մեզ
նկատելի այն կենդանիներին, որ գնում են հոտի բոլոր կող-
մերից»: Այսպես են ասում երրորդ կարգի պատմաբանները,
որոնք բոլոր պատմական անձերին — միապետներից մինչև
լրագրողները — ընդունում են իրենց ժամանակի արտահայ-
տությունները:

Մասսաների կամքը պատմական անձերին փոխանցվելու
թեորիան միայն շրջասություն է՝ հարցի բառերը միայն ուրիշ
խոսքերով արտահայտած:

Ո՞րն է պատմական անցքերի պատճառը: — Իշխանու-
թյունը: Ի՞նչ է իշխանությունը: — Իշխանությունը կամքերի
միակցություն է՝ փոխանցված մի անձի: Ի՞նչ պայմաններում
են մասսաների կամքերը փոխանցվում մի անձի: — Այն պայ-
մաններում, երբ մի անձնավորություն արտահայտում է բո-
լոր մարդկանց կամքը: Այսինքն՝ իշխանությունը իշխանու-
թյուն է: Այսինքն՝ իշխանությունը մի բառ է, որի նշանակու-
թյունը հասկանալի չէ մեզ:

Եթե մարդկային գիտելիքի բնագավառը սահմանափակվեր
միայն վերացական մտածողությամբ, ուստի, ըննադատու-
թյան ենթարկելով իշխանության այն բացատրությունը, որ
տալիս է գիտությունը, մարդկությունը կգար այն եզրակա-
ցության, թե իշխանությունը միայն բառ է և իրականության
մեջ գոյություն չունի: Բայց երևույթը ճանաչելու համար,
բացի վերացական մտածողությունից մարդն ունի փորձի գոր-
ծիքը, փորձ, որով ստուգում է մտածողության արդյունքները:
Նվ փորձն ասում է, որ իշխանությունը բառ չէ, այլ իրապես
գոյություն ունեցող երևույթ:

Չխոսելով այն մասին, թե առանց իշխանության հասկա-
ցության չի կարող լինել մարդկանց միացած գործունեության
նկարագրություն, իշխանության գոյությունն ապացուցվում է
ինչպես պատմությամբ, այնպես էլ ժամանակակից անցքերի
դիտողությամբ:

Միշտ, երբ կատարվում է անցքը, հանդես է գալիս մի մարդ
կամ մարդիկ, որոնց կամքով անցքը պատկերանում է կատար-
ված: Նապոլեոն III-ը հրահանգում է, և ֆրանսացիները գնում

են Լեքսիկա: Պրուսական թագավորը և Բիսմարկը հրահանգում են, և զորքերը գնում են Բոհեմիա: Նապոլեոն 1-ը հրամայում է, և զորքերը գնում են Ռուսաստան: Ալեքսանդր 1-ը հրամայում է, և Ֆրանսացիները ենթարկվում են Բուլբոսնների: Փորձը մեզ ցույց է տալիս, թե ի՛նչ անցք էլ կատարվել է, նա միշտ կապված է մի կամ մի բանի մարդկանց կամքի հետ, մարդիկ, որոնք հրամայել են նրան:

Պատմագիրքները, աստվածաբանական մասնակցությունը՝ մարդկության գործերում ընդունելու հին սովորություններ, ուզում են անցքի պատճառը տեսնել իշխանություններ օժտված անձի կամքի արտահայտության մեջ. բայց այդ եզրակացությունը չի հաստատվում ոչ դատողություններ, ոչ փորձով:

Մի կողմից, դատողությունը ցույց է տալիս, թե մարդու կամքի արտահայտությունը — նրա խոսքերը — մասն են միայն նրա ընդհանուր գործունեության, արտահայտված անցքի մեջ, ինչպես օրինակ, պատերազմի կամ ռեպուլցիայի մեջ. ուստի և առանց ընդունելու անհասկանալի, գերբնական ուժը — հրաշքը — չի կարելի թույլ տալ, որ բառերը կարողանային միլիոնների շարժման անմիջական պատճառը լինել. մյուս կողմից, եթե անգամ թույլ տանք, որ բառերը կարող են անցքի պատճառ լինել, ապա պատմությունը ցույց է տալիս, որ պատմական անձերի կամքի արտահայտությունը մեծ մասով ոչ մի ազդեցություն չի ունենում, այսինքն՝ նրանց հրամանները հաճախ ոչ միայն չեն կատարվում, այլ որ երբեմն տեղի են ունենում անգամ միանգամայն հակառակն այն բանի, ինչ նրանք հրամայել են:

Թույլ շտալով աստվածության մասնակցությունը մարդկության գործերում, մենք չենք կարող իշխանությունն անցքի պատճառ ընդունել:

Իշխանությունը, փորձի տեսակետից, է՛ միայն այն կախումը, որ գոյություն ունի անձի կամքի արտահայտության և այդ կամքն ուրիշ մարդկանց կողմից կատարելու միջև:

Որպեսզի մեզ բացատրենք այդ կախման պայմանները՝ մենք պետք է ամենից առաջ վերականգնենք կամքի արտահայտություն հասկացողությունը, վերագրելով այդ մարդուն, այլ ոչ թե աստվածության:

Եթե աստվածությունը հրաման է տալիս, արտահայտում է իր կամքը, ինչպես այդ ցույց է տալիս մեզ հենցի պատմությունը, ապա այդ կամքի արտահայտությունը կախված չէ ժամանակից և ոչնչով չի առաջացած, որովհետև աստվածությունը ոչնչով չի կապված անցքի հետ: Բայց, խոսելով հրամանների — մարդկանց կամքի արտահայտության մասին, մարդիկ, որ գործում են ժամանակի մեջ և կապված են միմյանց հետ, մենք, որպեսզի բացատրենք մեզ հրամանների կապը անցքերի հետ, պետք է վերականգնենք. 1) ամբողջ կատարվածի պայմանները. ինչպես անցքերի, այնպես էլ հրամայող անձի շարժման անընդհատությունը ժամանակի մեջ, և 2) պայմանները այն անհրաժեշտ կապի, որի մեջ գտնվում է հրամայող անձը հանդեպ այն մարդկանց, որոնք կատարում են նրա հրամանը:

VI

Միայն աստվածության կամքի արտահայտությունը, որ կախված չէ ժամանակից, կարող է վերաբերվել մի ամբողջ շարք անցքերի, որոնք պիտի կատարվեն մի բանի տարի կամ մի բանի դար հետո, և միայն ոչ մի բանով չառաջացված աստվածությունը, միայն իր կամքով, կարող է որոշել մարդկության շարժման ուղղությունը. իսկ մարդը գործում է ժամանակի մեջ և ինքը մասնակից է անցքին:

Վերականգնելով առաջին զանց առնված պայմանը — ժամանակի պայմանը — մենք կտեսնենք, որ ոչ մի հրաման չի կարող կատարվել առանց այն բանի, եթե շլիներ նախորդող հրամանը, որը հնարավոր է դարձնում վերջինիս կատարումը:

Նրբեք ոչ մի հրաման ի հայտ չի գալիս ինքնակամորեն և չի պարունակում իր մեջ մի ամբողջ շարք անցքեր. բայց յուրաքանչյուր հրաման բխում է մի ուրիշից և երբեք չի վերաբերում մի ամբողջ շարք անցքերի, այլ միշտ անցքի միայն մի մոմենտին:

Նրբ մենք ասում ենք, օրինակ, որ Նապոլեոնը զորքերին հրամայեց գնալ պատերազմ, մենք միացնում ենք ի մի միաժամանակ արտահայտված հրամանը մի շարք իրար հետևող հր-

րամանների, որ կախված են մեկը մյուսից: Նապոլեոնը չէր կարող հրամայել արշավել Ռուսաստանի վրա և երբեք չի հրամայել: Նա այսօր կարգադրեց այսինչ թղթերը գրել Վիեննա, Բեռլին և Պետերբուրգ. վաղը՝ այսինչ դեկրետներն ու հրամանները բանակին, նավատորմիդին և համարակալության և այլն, և այլն, — միլիոն հրամաններ, որոնցից կազմվեցին մի շարք հրամաններ, համապատասխանող մի շարք անցքերի, որոնք Ֆրանսական զորքը բերին Ռուսաստան:

Եթե Նապոլեոնն իր ամբողջ թագավորության ընթացքում հրամաններ է տալիս Անգլիա արշավելու մասին, իր ձեռնարկություններից ոչ մեկի վրա չվատնելով այնքան ջանք ու ժամանակ և, շնայած դրան, իր ամբողջ թագավորության ժամանակ նույնիսկ ոչ մի անգամ փորձ չի անում իրագործել իր մրտադրությունը, այլ արշավում է Ռուսաստան, որի հետ, բազմիցս արտահայտվող հուզումի համաձայն, ձեռնտու է համարում դաշինքի մեջ լինել, ապա այդ առաջանում է նրանից, որ առաջին հրամանները չէին համապատասխանում, իսկ երկրորդները համապատասխանում էին մի շարք անցքերի:

Որպեսզի հրամանը հաստատապես կատարվի, պետք է որ մարդ տա այնպիսի հրաման, որը կարող է կատարվել: Իսկ իմանալ այն, թե ի՞նչը կարող է և ի՞նչը չի կարող կատարվել անկարելի է ոչ միայն Նապոլեոնյան դեպ Ռուսաստան կատարած արշավանքի համար, որին միլիոններ են մասնակցում, այլև բոլորովին ամենապարզ մի անցքի համար, որովհետև մեկը կամ մյուսը կատարելու համար միշտ միլիոնավոր խոշոր գոտներ կարող են հանդիպել: Ամեն մի կատարված հրաման միշտ հանդիսանում է հսկայական քանակությամբ շատարվածներից մեկը: Բոլոր անկարելի հրամանները չեն կապվում անցքի հետ և չեն կատարվում: Միայն նրանք, որոնք հնարավոր են, կապվում են հաջորդող հրամանների շարքի հետ, շարքեր, որ համապատասխանում են մի շարք անցքերի, և կատարված են լինում:

Մեր սխալ պատկերացումն այն մասին, թե անցքին նախորդող հրամանն է անցքի պատճառը, առաջանում է այն բանից, որ երբ դեպքը կատարվել է, և անցքի հետ կապված այն հազարավոր հրամաններից մի քանիսը կատարվեցին, ուստի մենք

մոռանում ենք այն հրամանների մասին, որոնք չեն եղել կատարված, որովհետև չէին կարող կատարվել: Բացի դրանից, մեր մոլորությունյան գլխավոր աղբյուրը այդ իմաստով առաջանում է այն բանից, որ պատմական շարադրության մեջ ամբողջ մի շարք անթիվ, բազմազան, մանրագույն անցքեր, ինչպես օրինակ, այն ամենը, ինչ Ֆրանսական զորքերը բերեցին Ռուսաստան, ընդհանրացվում դարձվում է մի անցք ըստ այն հետեվանքի, որն առաջացրեց անցքերի այդ շարքը. և, այդ ընդհանրացման համեմատ, ընդհանրացվում է և հրամանների ամբողջ շարքը որպես կամքի մի արտահայտություն:

Մենք ասում ենք. Նապոլեոնը ցանկացավ և արշավանք կատարեց դեպի Ռուսաստան: Իսկ իրականում մենք երբեք Նապոլեոնի ամբողջ գործունեության մեջ չենք գտնի այդ կամքի նման ոչ մի արտահայտություն, այլ կտեսնենք հրամանների շարքեր, կամ նրա կամքի արտահայտություններ, որոնք ուղղված են ամենատարբեր և անորոշ կերպով: Նապոլեոնյան չկատարված հրամանների անթիվ շարքից կազմվեց կատարված հրամանների մի շարք 12 թվի արշավանքի համար ո՛չ այն պատճառով. որ այդ հրամանները որևէ բանով տարբերվում էին մյուս չկատարված հրամաններից, այլ այն պատճառով, որ այդ հրամանների մի շարքը զուգահեռակալ է մի շարք այնպիսի անցքերի, որոնք Ֆրանսական զորքը բերին Ռուսաստան. ճիշտ այնպես էլ, ինչպես տրաֆարետում կնկարվի այս կամ այն կերպարանքը ոչ թե այն պատճառով, թե ո՛ր կողմը և ինչպես քսել նրա վրա ներկերը, այլ այն պատճառով, որ տրաֆարետում կտրած կերպարանքի բոլոր կողմերի վրա ներկ է քսված:

Այնպես որ, քննելով ժամանակի մեջ հրամանների առընչությունն անցքերի հետ, մենք կգտնենք, որ հրամանը ոչ մի դեպքում չի կարող անցքի պատճառ լինել, այլ որ սրա և մյուսի միջև գոյություն ունի հայտնի որոշակի կախում:

Որպեսզի հասկանանք, թե ինչումն է կայանում այդ կախումը, անհրաժեշտ է վերականգնել մի այլ բաց թողած պայման ամեն մի հրամանի, որն ելնում է ոչ թե աստվածություններից, այլ մարդուց, և կայանում է նրանում, որ հրամայող մարդն ինքը մասնակցում է անցքին:

Հրամայողի այս իսկ վերաբերումը դեպի նրանք, որոնց նա հրամայում է, հենց ա՛յն է, ինչ կոչվում է քրիստոնեություն: Այդ վերաբերումը կայանում է հետևյալում:

Ընդհանուր գործունեության համար մարդիկ միշտ կազմում են որոշ միավորումներ, որոնց մեջ, չնայած միասին գործելու համար առաջադրած նպատակի տարբերությանը, գործին մասնակցող մարդկանց հարաբերությունը միշտ լինում է միատեսակ:

Կազմավորվելով և դառնալով այսպիսի միավորումներ, մարդիկ միշտ իրենց դնում են այնպիսի հարաբերության մեջ, որ մարդկանց ամենամեծ քանակը ընդունում է ուղղակի ամենամեծ մասնակցությունը և մարդկանց ամենափոքր քանակն ընդունում է ամենափոքր ուղղակի մասնակցություն այն միակից գործողության մեջ, որի համար նրանք կազմավորվում են:

Բոլոր այն միավորումներից, որոնց մեջ կազմավորվում միանում են մարդիկ միասնական գործողություններ կատարելու համար, ամենացատուն ու որոշակիներից մեկն է զորքը:

Ամեն մի զորք կազմվում է ըստ ռազմական կոչումի ստորին անդամներից՝ շարքայիններից, որոնք միշտ էլ ամենամեծ թիվն են կազմում. ըստ ռազմական կոչումի հետևյալ ավելի բարձր աստիճաններից — կապրալներից, ենթասպաններից, որոնց թիվը քիչ է առաջինից. էլ ավելի բարձրաստիճաններից, որոնց թիվն ավելի ևս քիչ է և այլն մինչև ռազմական բարձրագույն իշխանությունը, որը կենտրոնացվում է մի անձնավորության մեջ:

Զինվորական կազմությունը կարելի է միանգամայն ճիշտ արտահայտել կոնուսի ֆիզուրայով, որի մեջ հիմքը ամենամեծ տրամագծով կազմելու են շարքայինները. ավելի վերը, ավելի փոքր հիմքը՝ բանակի բարձրագույն աստիճանավորները և այլն մինչև կոնուսի գագաթը, որի կետը կազմելու է զորավարը:

Զինվորները, որոնք ամենամեծ թիվն են, կազմում են կոնուսի ստորին կետերը և նրա հիմքը: Զինվորն ինքը անմիջականորեն զարկում է, կտրում, այրում, կողոպտում և միշտ այդ գործողությունների համար հրաման է ստանում վերադաս անձներից. իսկ ինքը երբեք չի հրամայում: Ենթասպան (ենթա-

սպանների թիվն արդեն ավելի քիչ է) բուն գործողություն ավելի հազվագույն է կատարում, քան զինվորը. բայց արդեն հրամայում է: Սպան էլ ավելի հազվագույն է բուն գործողություն կատարում և էլ ավելի հաճախ է հրամայում: Գնեկարն արդեն միայն հրամայում է գործերին գնալ, մատնանշելով նպատակը և գրեթե երբեք զենք չի գործածում: Զորավարն արդեն երբեք չի կարող ուղղակի մասնակցություն ունենալ բուն գործողության մեջ և անում է միայն ընդհանուր կարգադրություններ մասսաների շարժման մասին: Մտրդկանց միջև նույն հարաբերությունը նշվել է մարդկանց՝ ընդհանուր գործունեության համար կազմած ամեն մի միավորման մեջ՝ երկրագործության, առևտրի և ամեն տեսակ կառավարչության մեջ:

Այսպես ուրեմն՝ արհեստականորեն լրամանելով կոնուսի և բանակի բոլոր իրար միաձուլվող կետերն ու աստիճանները, կամ որևէ մի կառավարչության կամ ընդհանուր գործի կոչումներն ու դիրքերը, ստորինից մինչև բարձրագույնը, նշվում է մի օրենք, որի համաձայն մարդիկ միասնական գործողություն կատարելու համար իրար հետ կազմվում են այնպիսի հարաբերության մեջ, որ որքան մարդիկ ավելի անմիջականորեն են մասնակցում գործողության կատարմանը, այնքան ավելի քիչ կարող են նրանք հրամայել և այդպիսով նրանք ավելի մեծ թիվ են կազմում. և որ որքան ավելի քիչ է այն ուղղակի մասնակցությունը, որ ունենում են մարդիկ բուն գործողության մեջ, այնքան նրանք ավելի շատ են հրամայում և այդպիսով էլ նրանց թիվն ավելի քիչ է լինում. այսպիսով, ներքին շերտերից ելնելով մինչև մեկը՝ վերջին մարդը, որ նվազագույն ուղղակի մասնակցությունն է ունենում անցքի մեջ և ամենից ավելի է իր գործունեությունն ուղղում հրամաններ տալու վրա:

Հրամայող անձերի այս իսկ վերաբերմունքն է դեպի նրանք, որոնց հրամայում են, կազմում իշխանություն կոչվող հասկացության էությունը:

Վերականգնելով ժամանակի այն պայմանները, որոնց մեջ կատարվում են բոլոր անցքերը, մենք գտանք, որ հրամանը կատարվում է միայն այն ժամանակ, երբ նա վերաբերում է անցքերի համապատասխանող շարքին: Իսկ վերականգնելով հրամայողների և կատարողների միջև եղած կապի անհրա-

ժեշտ պայմանը, մենք գտանք, որ իրենց բուն իսկ առանձնահատկությունները, հրամայողները նվազագույն մասնակցությունն են ունենում բուն անցքի մեջ, և որ նրանց գործունեությունը բացառապես ուղղված է հրամայելու վրա:

VII

Երբ մի որևէ անցք է կատարվում, մարդիկ անցքի մասին արտահայտում են իրենց կարծիքները, ցանկությունները, և որովհետև անցքը բխում է շատ մարդկանց միակից գործողությունից, ապա արտահայտված կարծիքներից կամ ցանկություններից մեկն անպայման կատարվում է, թեև մոտավորապես: Երբ արտահայտված կարծիքներից մեկը կատարված է, այդ կարծիքը կապվում է անցքի հետ, որպես նրան նախորդող հրաման:

Մարդիկ գերան են քաշում: Յուրաքանչյուրն իր կարծիքն է հայտնում, թե ինչպես և ուր տանել: Մարդիկ դուրս են քաշում գերանը և տեսնում եք, որ այդ արվեց այնպես, ինչպես ասել էր նրանցից մեկը: Նա հրամայել էր: Ահավասիկ հրամայումը և իշխանությունը իր նախնական վիճակում:

Նա, ով շատ էր աշխատել ձեռներով, կարող էր քիչ կշռադատել այն, ինչ արել է, և հասկանալ այն, թե ի՞նչ կարող է ստացվել ընդհանուր գործունեությունից, և հրամայել: Նա, ով ավելի շատ հրամայել է, իր գործունեության հետևանքով, խոսքերով, ակներևորեն կարող էր ավելի քիչ գործել ձեռներով:

Մարդկանց մեծ համախմբման դեպքում, մարդկանց, որոնք իրենց գործունեությունն ուղղում են մի նպատակի, էլ ավելի որոշակի բաժանվում է մարդկանց մի կարգ, որոնք այնքան քիչ են այնուամենայնիվ ուղղակի մասնակցություն ունենում ընդհանուր գործունեության, որքան ավելի նրանց գործունեությունն ուղղված է հրամայելու:

Մարդ, երբ մենակ է գործում, ինքն իր մեջ միշտ ունենում է որոշ շարք կշռադատումներ, որոնք, ինչպես նրան թվում է, ղեկավարել են իր անցյալ գործունեությունը, ծառայում են նրան իրբև արդարացումն իր ներկա գործունեության և ղեկավարում են նրան իր ապագա քայլերի մասին ունեցած ենթագործությունների մեջ:

Ծիշտ նույնն են անում մարդկանց համախմբումները, թողնելով, որ գործողությունը շմասնակցողները մտածեն ու գրտնեն կոահումներ, արդարացումներ և ենթագործություններ իրենց միակից գործունեության վերաբերյալ:

Մեզ հայտնի կամ անհայտ պատճառներով ֆրանսացիներն սկսում են խեղդել ու մորթել միմյանց: Եվ անցքին համապատասխան՝ դրան ուղեկցում է արդարացումն մարդկանց արտահայտված կամքերի մեջ, թե դա անհրաժեշտ է Ֆրանսիայի բարիքի համար, ազատություն համար, հավասարության համար: Մարդիկ դադարում են մորթել միմյանց, և այդ անցքին ուղեկցում է միասնական իշխանություն, եվրոպային դիմագրություն ցույց տալու անհրաժեշտությունը արդարացումը և այլն: Մարդիկ գնում են արևմուտքից արևելք, սպանելով իրենց նմաններին, և անցքին ուղեկցում են բառեր Ֆրանսիայի փառքի, Անգլիայի ստորություն մասին և այլն: Պատմությունը մեզ ցույց է տալիս, որ անցքերի այդ արդարացումները շունեն ոչ մի ընդհանուր իմաստ, հակասում են իրենք իրենց, ինչպես մարդու սպանությունը — նրա իրավունքները ճանաչելու հետևանքով, և Ռուսաստանի միլիոնների սպանությունը — Անգլիային նվաստացնելու համար: Բայց այս արդարացումները արդիական իմաստով ունեն անհրաժեշտ նշանակություն:

Այս արդարացումները վերցնում են բարոյական պատասխանատվությունը անցք կատարող մարդկանցից: Ժամանակավոր այս նպատակները նման են՝ ճանապարհը մաքրելու համար՝ գնացքի առջևից ռելսերով դնացող խոզանակների: Նրանք մաքրում են մարդկանց բարոյական պատասխանատվության ճանապարհը: Առանց այդ արդարացումների չէր կարող բացատրվել մի ամենապարզ հարց, որ ներկայանում է յուրաքանչյուր անցք քննելիս. ինչպե՞ս են միլիոնավոր մարդիկ կատարում միասնական ոճրագործություններ, պատերազմներ, սպանություններ և այլն:

Ներկա, եվրոպայի պետական ու հասարակական կյանքի բարդացած ձևերում հնարավոր է արդյոք մտածել ու գտնել մի որևէ անցք, որը հրահանգված, մատնանշված, հրամայված չլինի թաղավորների, մինիստրների, պառլամենտների, լը-

րագիրները կողմից: Կա՞ արդար մի որևէ միացած գործու-
նեության, որն իր արդարացումը շատեր պետական միաս-
նության մեջ, ազգության մեջ, Եվրոպայի հավասարակշու-
թյան մեջ, քաղաքակրթության մեջ: Այնպես որ յուրաքանչյուր
կատարվող անցք անխուսափելիորեն զուգադիպում է մի որևէ
արտահայտված ցանկության և, իր արդարացումն ստանալով,
հանդիսանում է մի կամ մի քանի մարդկանց կամքի արդյունք:

Ուր էլ ուղղվի շարժվող նավը, նրա առջև միշտ կերևա իր
կտրած ալիքների ջրագիծը: Նավի վրա գտնվող մարդկանց
համար ջրագիծն այդ շարժումը կլինի միակ նկատելի շարժումը:

Միայն մոտիկից, վայրկյան առ վայրկյան հետևելով ջր-
րագծի այդ շարժմանը և այդ շարժումը համեմատելով նավի
շարժման հետ, մենք կհամոզվենք, որ ջրագծի շարժման յու-
րաքանչյուր մոմենտը որոշվում է նավի շարժումով և որ մեզ
մոլորության մեջ է գցել այն, որ մենք ինքներս էլ աննկատելի
ենք շարժվում:

Նույնը մենք տեսնում ենք, հետևելով, վայրկյան առ վայր-
կյան, պատմական անձերի շարժմանը (այսինքն՝ վերականգ-
նելով ամբողջ կատարվածի անհրաժեշտ պայմանը՝ շարժման
անընդհատության պայմանը ժամանակի մեջ) և աչքաթող շա-
նելով պատմական անձերի կապը մասսաների հետ:

Ինչ էլ կատարվի, միշտ կթվա թե դա նախատեսված է և
հրամայված: Ուր էլ ուղղվեք նավը, ջրագիծը, շղկավարելով,
չուժեղացնելով նավի շարժումը, ետում է նրա առջևում և հեռ-
վից մեզ թվալու է ոչ միայն կամայաբար շարժվող, այլև նավի
շարժումը զեկավարող:

Քրնկելով պատմական անձերի կամքի միայն այն արտա-
հայտությունները, որոնք անցքերին վերաբերվել են որպես
հրամաններ, պատմագիրները կարծել են, թե անցքերը կախ-
ված են հրամաններից: Իսկ մենք քննելով բուն անցքերը և
պատմական անձերի՝ մասսաների հետ ունեցած կապը, գտանք,
որ պատմական անձերը և նրանց հրամանները գտնվում են
կախման մեջ՝ անցքից: Այս եզրակացության անկասկածելի
ապացույց է ծառայում այն, թե որքան էլ հրամաններ լինեն,
անցքը չի կատարվի, եթե դրա համար չկան այլ պատճառներ:

լայց հենց որ կատարվի անցքը — ինչ էլ որ լինի այն — ապա
տարբեր անձերի բոլոր՝ անընդհատ արտահայտված կամքերի
թվում կգտնվեն այնպիսիները, որոնք ըստ իմաստի և ըստ ժա-
մանակի կվերաբերվեն անցքին որպես հրամաններ:

Գալով այս եզրակացության, մենք կարող ենք ուղղակի և
դրականապես պատասխանել պատմության այն երկու էական
հարցերին.

1) Ի՞նչ է իշխանությունը:

2) Ի՞նչ ուժ է առաջացնում ժողովուրդների շարժումը:

1) Իշխանությունը մի որոշ անձի վերաբերմունքն է դեպի
ուրիշ անձեր, որի մեջ այդ անձն այնքան ավելի քիչ է մասնակ-
ցում գործողության, որքան այդ անձն ավելի է արտահայտում
կատարվող միատեղ գործողության կարծիքները, ենթադրու-
թյուններն ու արդարացումները:

2) Ժողովուրդների շարժումը կատարում են ոչ իշխանու-
թյունը, ոչ մտավոր գործունեությունը, անգամ ոչ մեկի ու
մյուսի միացումը, ինչպես այդ կարծում էին պատմագիրները,
այլ գործունեությունը բոլոր այն մարդկանց, որ մասնակցում
են անցքին և միանում են միշտ այնպես, որ նրանք, ովքեր
ամենից ավելի ուղղակի մասնակցություն ունեն անցքի մեջ,
իրենց վրա վերցնում են նվազագույն պատասխանատու-
թյուն, և ընդհակառակը:

Բարոյական կողմից անցքի պատճառ հանդիսանում է իշ-
խանությունը. ֆիզիկական կողմից՝ նրանք, ովքեր ենթարկ-
վում են իշխանության: Բայց որովհետև բարոյական գործու-
նեությունը աներևակայելի է առանց ֆիզիկականի, ուստի
անցքի պատճառը գտնվում է ոչ սրա մեջ, ոչ նրա, այլ երկուսի
միացման մեջ:

Կամ, ուրիշ խոսքով, մեր քննած երևույթի նկատմամբ,
պատճառի հասկացողությունը անկիրառելի է:

Վերջին վերլուծության մեջ մենք մոտենում ենք հավիտե-
նականության ոլորտին, այն ծայր սահմանին, դեպի որը մտա-
ծողության ամեն մի բնագավառում գալիս է մարդկային միտքը,
եթե չի խաղում իր առարկայի հետ: Էլեկտրականությունն առաջ
է բերում տաքություն, տաքությունն առաջ է բերում էլեկտրա-

կանություն: Ատոմները ձգվում-քաշվում են, ատոմները հետ են մղվում:

Խոսելով տաքության ու էլեկտրականության փոխազդեցության մասին և ատոմների մասին՝ մենք չենք կարող ասել, թե ինչո՞ւ է այդ կատարվում, և ասում ենք, թե այդ այդպես է, որովհետև այլ կերպ անկարելի է, որովհետև այդպես պետք է լինի, որ դա օրենք է: Նույն այդ բանը վերաբերում է և պատմական երևույթներին: Ինչո՞ւ է տեղի ունենում պատերազմ կամ հեղափոխություն: Մենք չգիտենք. մենք գիտենք միայն, որ այս կամ այն գործողությունը կատարելու համար մարդիկ համախմբվում են որոշ միավորման մեջ, որին նրանք բոլորը մասնակցում են և մենք ասում ենք, թե այդ այդպես է, որովհետև այլ կերպ անհնարին է, թե դա օրենք է:

VIII

Եթե պատմությունը գործ ունենար արտաքին երևույթների հետ, այս պարզ ու ակնհայտ օրենքի որոշումները բավական կլինեին, և մենք կվերջացնեինք մեր դատողությունը: Բայց պատմության օրենքը վերաբերում է մարդուն: Նյութի մասնիկը մեզ չի կարող ասել, թե նա ինքը ձգվելու և ետ մղվելու պահանջ բնավ չի գտնում, և որ դա ճիշտ չէ. Իսկ մարդը, որ պատմության առարկան է, ուղղակի ասում է. ես ազատ եմ և այդ պատճառով օրենքների ենթակա չեմ:

Պատմության ամեն մի քայլափոխին զգացվում է մարդու ազատ կամքի՝ թեև շարտահայտված խնդրի ներկայությունը:

Բոլոր այն պատմագիրները, որոնք լրջորեն են մտածել, ակամա հանգել են այս հարցին: Պատմության բոլոր հակասությունները, անպարզությունները, այն սխալ ճանապարհը, որով գնում է այդ գիտությունը, հիմնված են միայն այդ խնդրի շտապած լինելու վրա:

Եթե յուրաքանչյուր մարդու կամք ազատ լիներ, այսինքն՝ եթե յուրաքանչյուրը կարողանար վարվել այնպես, ինչպես ինքն է ցանկանում, ապա ամբողջ պատմությունը անկապ պատահականությունների մի շարք է:

Եթե միլիոններից անգամ մի մարդ ժամանակի հազարամյա շրջանում հնարավորություն ունենար ազատ վարվելու, այսպսինքն՝ այնպես, ինչպես ինքը ցանկանար, ապա ակներև է, որ այդ մարդու միայն մի ազատ քայլը, օրենքների հակառակ, ոչնչացնում է որևիցե օրենքների գոյությունը հնարավորությունը ամբողջ մարդկության համար:

Իսկ եթե կա մարդկանց գործողությունները կառավարող գեթ մի օրենք, ապա ազատ կամք չի կարող լինել, որովհետև մարդկանց կամքը պիտի ենթարկվի այդ օրենքին:

Այս հակասության մեջ է կայանում կամքի ազատության խնդիրը, որ հնագույն ժամանակներից զբաղեցրել է մարդկության լավագույն ներկայացուցիչների մտքերը և հնագույն ժամանակներից դրված է իր ամբողջ հսկայական նշանակությունը:

Խնդիրն այն է, որ նայած մարդուն, որպես գիտողության առարկայի, ինչ տեսակետից էլ ուզում է լինի, — աստվածաբանական, պատմական, էթիկական, փիլիսոփայական, — մենք գտնում ենք անհրաժեշտության ընդհանուր մի օրենք, որին նա ենթակա է այնպես, ինչպես և գոյություն ունեցող ամեն բան: Իսկ նայելով նրան ներքուստ իրրև մի բանի, ինչ մենք գիտակցում ենք, մենք մեզ զգում ենք ազատ:

Այս գիտակցությունը բանականությունից միանգամայն առանձին և անկախ աղբյուր է ինքնաճանաչության: Բանականության միջոցով մարդ գիտում է ինքն իրեն. բայց ինքն իրեն ճանաչում է միայն գիտակցության միջոցով:

Առանց իրեն գիտակցելու անհնարին է թե որևէ գիտողություն, թե բանականության գործադրություն:

Հասկանալու, գիտելու, եզրակացնելու համար՝ մարդ պետք է նախ գիտակցի իրեն իբրև ապրող: Մարդն իրեն իբրև ապրող գիտե՞լ ոչ այլ կերպ, քան ցանկացող, այսինքն՝ գիտակցում է իր կամքը: Իսկ իր կամքը, որ կազմում է նրա գոյության էությունը, մարդ գիտակցում է և չի կարող գիտակցել այլ կերպ, քան ազատորեն:

Եթե, իրեն գիտողություն ենթարկելով, մարդ տեսնում է, որ իր կամքը միշտ ուղղվում է ըստ այդ միևնույն օրենքի (դիտում է արդյոք նա սեռենդ ընդունելու անհրաժեշտությունը, թե

ուգեղի գործունեութունը, կամ թե որևէ բան). նա չի կարող հասկանալ այդ միշտ միատեսակ ուղղութիւնն իր կամքի ալ կերպ, քան որպես այդ կամքի սահմանափակում: Այն, ինչ ազատ չէր, չի կարող և սահմանափակվել: Մարդու կամքը նրան սահմանափակ է թվում հենց այն պատճառով, որ նա գիտակցում է այն ոչ այլ կերպ, քան իբրև ազատ:

Դուք ասում եք. ես ազատ չեմ: Իսկ ես բարձրացրի ու իջեցրի ձեռս: Ամեն ոք հասկանում է, որ այս անտրամաբանական պատասխանն անհրաժեշտ է ապացուցել:

Այս պատասխանը արտահայտութիւն է այն գիտակցութեան, որը ենթակա չէ բանականութեան:

Եթե որ ազատութեան գիտակցութիւնը չլիներ բանականութիւնից առանձին և անկախ աղբյուր ինքնաճանաչութեան, նա կենթարկվեր կշռադատութեան և փորձի. բայց իրականում այդպիսի ենթակայութիւն երբեք չի լինում և անկարելի է:

Փորձերի ու կշռադատումների մի շարք ցույց է տալիս յուրաքանչյուր մարդու, որ նա որպես դիտողութեան առարկա ենթակա է որոշ օրենքների, և որ մարդ ենթարկվում է նրանց և երբեք չի պայքարում իր մի անգամ ճանաչած ձգտականութեան կամ անթափանցելիութեան օրենքի դեմ: Բայց փորձերի ու կշռադատումների նույն այդ շարքը ցույց է տալիս նրան, որ լիակատար ազատութիւնը, որը նա գիտակցում է իր մեջ՝ անկարելի է, որ նրա ամեն մի գործողութիւնը կախված է նրա կազմակերպումից, նրա բնավորութիւնից և նրա վրա ազդող մտիվներից. բայց մարդը երբեք չի ենթարկվում այդ փորձերի ու կշռադատումների հետևութիւններին:

Փորձից և կշռադատումներից իմանալով, որ քարն ընկնում է ցած, մարդը, անկախած, հավատում է դրան և բոլոր դեպքերում սպասում է իր իմացած օրենքի կատարմանը:

Բայց, իմանալով նույնպես անկախած, որ իր կամքը ենթակա է օրենքների, նա չի հավատում և չի կարողանում հավատալ դրան:

Որքան և փորձն ու կշռադատումը ցույց են տվել մարդուն, թե նույն պայմաններում, նույն բնավորութեամբ նա կանի նույնը, ինչ և առաջ, նա, հազարերորդ անգամը՝ նույն պայմաններում, նույն բնավորութեամբ ձեռնարկելով մի գործու-

ղութեան, որ միշտ վերջանում է միատեսակ, անշուշտ, իրեն զգում է նույնքան վստահ այն բանին, որ կարող է ձեռնարկել, ինչպես կամենա, ինչպես և մինչև փորձը: Ամեն մի մարդ, վայրենի թե մտածող, որքան էլ կշռադատումն ու փորձը անդիմադրելիորեն ապացուցեին նրան այն, թե անկարելի է պատկերացնել երկու վարմունք միևնույն պայմաններում, զգում է, որ առանց այդ անմիտ պատկերացման (որը կազմում է ազատութեան էությունը) նա չի կարող կյանքը պատկերացնել իրեն: Նա զգում է, թե որքան էլ այդ անկարելի լինի, դա կա, որովհետև առանց ազատութեան այդ պատկերացման՝ նա ոչ միայն կյանքը չէր հասկանա, այլև ոչ մի վայրկյան չէր կարող ապրել:

Նա ապրել չէր կարող այն պատճառով, որ մարդկանց բոլոր ձգտումները, բոլոր մղումները դեպի կյանքը՝ միայն ազատութիւն ավելացնելու ձգտումներ են: Հարստութիւն — աղքատութիւն, փառք — անհայտութիւն, իշխանութիւն — ենթակայութիւն, ուժ — թուլութիւն, առողջութիւն — հիվանդութիւն, կրթութիւն — անգիտութիւն, աշխատանք — պարապութիւն, կշտութիւն — քաղց, առաքինութիւն — արատ՝ սրանք ազատութեան միայն մեծ ու փոքր աստիճաններն են:

Պատկերացնել, որ ազատութիւն չունի մարդ՝ չի կարելի այլ կերպ, քան իբրև կյանքից զրկվածի:

Եթե ազատութեան հակացուցութիւնը բանականութեան համար ներկայանում է անիմաստ հակասութիւն, ինչպես ժամանակի միևնույն մոմենտին երկու վարմունք կատարելու հնարավորութիւնը կամ առանց պատճառի գործողութիւնը, ապա սա ապացուցում է միայն այն, որ գիտակցութիւնը ենթակա չէ բանականութեան:

Ազատութեան այս իսկ անհոգողող, անհրաժեշտ, փորձի և կշռադատութեան ոչ ենթակա գիտակցութիւնը, որ ընդունում են բոլոր մտածողները և զգում բոլոր մարդիկ առանց բացառութեան, գիտակցութիւն, առանց որի անկարելի է որևէ պատկերացում մարդու մասին, այդ իսկ գիտակցութիւնն էլ կազմում է հարցի մյուս կողմը:

Մարդը ամենակարող, ամենաբարի և ամենադեռ աստուծու

ստեղծագործութիւնն է: Իսկ Ի՞նչ բան է մեզք, որի մասին եղած հասկացողութիւնը բխում է մարդու ազատութեան գիտակցութիւնից: Ահա աստվածաբանութեան խնդիրը:

Մարդկանց գործողութիւնները ենթակա են ընդհանուր, անփոփոխ օրենքների, որ արտահայտվում են վիճակագրութեամբ: Իսկ ինչո՞ւմն է կայանում մարդու պատասխանատվութիւնը հանդեպ հասարակութեան, մի պատասխանատվութիւն, որի մասին եղած հասկացողութիւնը բխում է ազատութեան գիտակցութիւնից: Ահա իրավունքի խնդիրը:

Մարդու վարմունքները բխում են նրա բնածին բնավորութիւնից և նրա վրա ազդող մոտիվներից: Ի՞նչ բան է խիղճը և վարմունքների բարի ու չար լինելու գիտակցութիւնը, վարմունքներ, որ բխում են ազատութեան գիտակցութիւնից: Ահա էթիկայի խնդիրը:

Մարդը, մարդկութեան ընդհանուր կյանքի կապակցութեամբ, ներկայանում է այդ կյանքը սահմանող օրենքներին ենթակա: Բայց նույն այդ մարդը, անկախ այդ կապից, պատկերանում է իբրև ազատ: Ինչպե՞ս պետք է դիտվի ժողովուրդների և մարդկութեան անցյալ կյանքը՝ որպես արդյունք մարդկանց ազատ թե անազատ գործունեութեան: Ահա պատմութեան խնդիրը:

Միայն մեր՝ գիտելիքների ժողովրդականացման ինքնավստահ ժամանակում, շնորհիվ տգիտութեան հզորագույն գենթի՝ տպագրութեան տարածման, կամքի ազատութեան խնդիրը իջեցված է մի այնպիսի մակարդակի, ուր խնդիրն ինքը չի կարող լինել: Մեր ժամանակ այսպես անվանված առաջավոր մարդկանց մեծամասնութիւնը, այսինքն՝ տգետների բազմութիւնը, խնդրի մի կողմով զբաղվող բնախուլզների աշխատութիւններն ընդունում է բովանդակ խնդրի լուծման տեղ:

Հոգի և ազատութիւն չկա, որովհետև մարդու կյանքն արտահայտվում է մկանային շարժումներով, իսկ մկանային շարժումները պայմանավորվում են նյարդային գործունեութեամբ. հոգի և ազատութիւն չկա, որովհետև մենք ժամանակի մի անհայտ շրջանում առաջ ենք եկել կապիկից, — ասում և գրում և տպագրում են նրանք, բնավ իսկ չկասկածելով այն մասին, թե սրանից հազարամյակներ առաջ բոլոր կրոնների, բոլոր

մտածողների կողմից ոչ միայն ընդունված, այլ և երբեք էլ չի ժխտված անհրաժեշտութեան այն իսկ օրենքը, որն այնպիսի ջանասիրութեամբ ձգտում են նրանք ապացուցել այժմ ֆիզիոլոգիայով և համեմատական կենդանաբանութեամբ: Նրանք չեն տեսնում այն բանը, որ բնական գիտութիւնների դերն այդ խնդրում ա՛յն է միայն, որ զենք ծառայի նրան մի կողմը լուսաբանելու համար: Որովհետև այն, թե, դիտողութեան տեսակետից, բանականութիւնն ու կամքը միայն ուղեղի արտադրանքներն են (sécr étion), և այն, թե մարդը, ընդհանուր օրենքին հետևելով, կարող էր առաջանալ, աճել ստորին կենդանիներից ժամանակի անհայտ մի շրջանում, պարզում է միայն նոր կողմից հազարամյակներ սրանից առաջ բոլոր կրոնների և փիլիսոփայական թեորիաների կողմից ընդունված այն ճշմարտութիւնը, թե բանականութեան տեսակետից, մարդը ենթակա է անհրաժեշտութեան օրենքներին, բայց մազաչափ անգամ առաջ չի տանում հարցի լուծումը, որ ունի մի այլ, հակառակ կողմ, հիմնված ազատութեան գիտակցութեան վրա:

Եթե մարդիկ առաջ են եկել կապիկներից ժամանակի անհայտ մի շրջանում, ապա զանազան հասկանալի է, ինչպես և այն, թե մարդիկ առաջ են եկել մի բուռ հողից ժամանակի հայտնի մի շրջանում (առաջին դեպքում x ժամանակն է, երկրորդում՝ ծագումը). և այն հարցը, թե մարդու ազատութեան գիտակցութիւնն ինչպես է միանում անհրաժեշտութեան օրենքի հետ, որին ենթակա է մարդը, չի կարող լուծվել համեմատական ֆիզիոլոգիայով ու կենդանաբանութեամբ, որովհետև գորտի, ճագարի և կապիկի մեջ մենք կարող ենք դիտել միայն մկանային զործունեութիւն, իսկ մարդու մեջ՝ թե՛ մկանային զործունեութիւն, թե՛ գիտակցութիւն:

Բնախուլզները և նրանց երկրպագուները, որոնք մտածում են լուծել այդ խնդիրը, նման են սվաղիչների, որոնց հանձնել են սվաղել եկեղեցու պատի մի կողմը, և որոնք, օգտվելով աշխատանքների զխավոր կարգադրողի բացակայութիւնից, եռանդի ոգևորութեան մեջ, սվաղով ծեփեին թե՛ լուսամուտները, թե՛ սրբապատկերները, թե՛ լաստակները, թե՛ տակափէն շամրած պատերը և ուրախանային, թե ինչպես, իրենց սվաղիչային տեսակետից, ամեն ինչ ստացվում է հարթ-հավասար:

Ազատութեան ու անհրաժեշտութեան մասին եղած խնդրի լուծումը պատմութեան համար՝ հանդեպ գիտութեան մյուս ճյուղերի, որոնց մեջ լուծվել է այդ խնդիրը, ունի այն առաջնությունը, որ պատմութեան համար այդ խնդիրը վերաբերում է ոչ թե մարդու կամքի բուն էությունը, այլ անցյալում և որոշ պայմաններում այդ կամքի ունեցած արտահայտութեան մասին եղած պատկերացմանը...

Այս հարցի լուծման վերաբերյալ պատմությունը մյուս գիտությունների նկատմամբ կանգնում է այն դրություն մեջ, ինչ փորձնական գիտությունը մտահայեցողական գիտությունների հանդեպ:

Պատմությունն իրեն առարկա ունի ոչ թե մարդու բուն կամքը, այլ մեր պատկերացումը այդ կամքի մասին:

Եվ այդ պատճառով պատմության համար գոյություն չունի, ինչպես աստվածաբանության, էթիկայի ու փիլիսոփայության համար, անլուծելի գաղտնիք՝ երկու հակասության՝ ազատության ու անհրաժեշտության միացման մասին: Պատմությունը քննում է մարդու կյանքի մասին եղած պատկերացումը, մարդու, որի մեջ այդ երկու հակասության միացումը արդեն կատարվել է:

Իրական կյանքում յուրաքանչյուր պատմական անցք, մարդու յուրաքանչյուր գործողություն հասկացվում է ըստ ամենայնի պարզ ու որոշ, առանց աննշան հակասություն զգալու, չնայած այն բանին, որ յուրաքանչյուր անցք պատկերանում է մի մասով ազատ, մի մասով անհրաժեշտ:

Լուծելու համար այն հարցը, թե ինչպես են միանում ազատությունն ու անհրաժեշտությունը, և ի՛նչն է կազմում այդ երկու հասկացության էությունը, պատմության փիլիսոփայությունը կարող է և պետք է ընթանա հակառակ այն ճանապարհի, որով ընթացել են մյուս գիտությունները: Փոխանակ նրա, որպեսզի ինքն իր մեջ սահմանի ազատության և անհրաժեշտության հասկացությունը, կազմած սահմանումների ենթարկելով կյանքի երևույթները, — պատմությունը իրեն ենթակա հսկայական քանակությամբ երևույթներից, որ միշտ

ներկայանում են ազատությունից ու անհրաժեշտությունից կախված, պետք է եզրակացնի ազատության ու անհրաժեշտության հասկացությունների սահմանումը:

Շատ մարդկանց, թե մի մարդու գործունեության մասին ինչ տեսակ պատկերացում էլ քննենք, մենք այն հասկանում ենք ոչ այլ կերպ, քան այդպիսի մասամբ մարդու ազատության, մասամբ անհրաժեշտության օրենքի:

Խոսում ենք արդյոք ժողովուրդների գաղթի և բարբարոսների արշավանքի մասին, թե Նապոլեոն III-ի կարգադրությունների մասին, կամ թե մի մարդու սրանից ժամ առաջ կատարած վարմունքի մասին, որը կայանում է նրանում, որ այդ մարդը զբոսանքի մի քանի ուղղություններից ընտրել է մեկը, — մենք չենք տեսնում աննշան իսկ հակասություն: Այդ մարդկանց քայլերը ղեկավարած ազատության ու անհրաժեշտության շափը պարզորեն սահմանված է մեզ համար:

Շատ հաճախ մեծ կամ փոքր ազատության պատկերացումը տարբեր է, նայած այն տեսակետի տարբերության, որով մենք քննում ենք երևույթը. բայց, միշտ էլ միատեսակ, մարդու յուրաքանչյուր գործողությունը մեզ ներկայանում է ոչ այլ կերպ, քան իբրև ազատության ու անհրաժեշտության որոշ միացում: Յուրաքանչյուր քննվող գործողության մեջ մենք տեսնում ենք ազատության որոշ բաժին և անհրաժեշտության որոշ բաժին: Եվ միշտ, որքան մի որևիցե գործողության մեջ ավելի շատ ենք տեսնում ազատություն, այնքան ավելի քիչ է անհրաժեշտությունը, և որքան ավելի շատ է անհրաժեշտությունը, այնքան ավելի քիչ է ազատությունը:

Ազատության հարաբերությունը անհրաժեշտության նկատմամբ նվազում և ավելանում է, նայած այն տեսակետից, որով քննվում է վարմունքը. բայց այդ հարաբերությունը միշտ մընում է հակառակ հարաբերական:

Խեղդվող մարդը, բռնելով մյուսին ու խեղդելով նրան, կամ երկուսն էլ կերակրելուց հյուսված՝ քաղցած մայրը, որ ուտելիք է գողանում, կամ կարգապահության վարժված մարդը, որ հյամանով շարքի մեջ անպաշտպան մարդ է սպանում, ավելի չլավադ մեղավորներ են ներկայանում (այսինքն՝ ավելի քիչ ազատ և ավելի շատ ենթակա անհրաժեշտության օրենքին):

նրա՛ն, ով գիտի այն պայմանները, որոնց մեջ գտնվել են այդ մարդիկ, և ավելի ազատ նրա՛ն, ով չգիտի, որ այն մարդը ինքն է խեղդվել, որ մայրը բաղնաքան է եղել, զինվորը շարքի մեջ և այլն: Ճիշտ այդպես էլ այն մարդը, որ 20 տարի առաջ սպանութուն է կատարել և դրանից հետո հանգիստ ու անվնաս ապրում է հասարակության մեջ, թվում է, ներկայանում է ավելի քիչ մեղավոր, նրա վարմունքը ավելի ենթակա անհրաժեշտության օրենքին նրա՛ համար, ով նրա վարմունքը քննել է 20 տարին անցնելուց հետո, և ավելի ազատ նրան, ով նույն այդ վարմունքը քննել է կատարումից մի օր հետո: Եվ ճիշտ այդպես էլ խելագար, հարբած կամ սաստիկ գրգռված մարդու յուրաքանչյուր վարմունք նվազ ազատ և ավելի անհրաժեշտ է թվում նրան, ով գիտի վարմունք կատարողի հոգեկան վիճակը, և ավելի ազատ ու նվազ անհրաժեշտ նրան, ով այդ չգիտի: Բոլոր այս դեպքերում ավելանում կամ նվազում է ազատության հասկացությունը և դրա համապատասխան նվազում կամ ավելանում է անհրաժեշտության հասկացությունը, նայած այն տեսակետով, որով քննվում է վարմունքը: Այնպես որ, որքան մեծ է պատկերանում անհրաժեշտությունը, այնքան նվազ է պատկերանում ազատությունը: Եվ ընդհակառակը:

Կրոնը, մարդկային առողջ միտքը, իրավունքի գիտությունը և պատմությունն ինքը միատեսակ են հասկանում այդ հարաբերությունը անհրաժեշտության և ազատության միջև:

Առանց բացառության բոլոր դեպքերը, որոնց մեջ ավելանում կամ նվազում է մեր պատկերացումը ազատության մասին և անհրաժեշտության մասին, ունեն միայն երեք հիմք.

1) վարմունք կատարած մարդու վերաբերմունքը դեպի արտաքին աշխարհը,

2) դեպի ժամանակը և

3) դեպի վարմունք առաջացրած պատճառները:

1) Առաջին հիմքն է մարդու՝ մեզ տեսանելի ավելի մեծ կամ ավելի նվազ վերաբերմունքը դեպ արտաքին աշխարհը, ավելի կամ պակաս պարզ հասկացությունը այն որոշ տեղի մասին, որ գրավում է յուրաքանչյուր մարդ իր հետ միաժամանակ գոյություն ունեցող ամեն ինչի վերաբերմամբ: Սա է այն հիմքը, որի հետևանքով ակնհերև է, որ խեղդվող մարդն ավելի քիչ է ազատ և

ավելի է ենթակա անհրաժեշտության, քան ցամաքում կանգնած մարդը. այն հիմքը, որի հետևանքով խտաբնակ վայրում մյուս մարդկանց հետ սերտ կապով ապրող մարդու գործողությունները, որը կապված է ընտանիքով, ծառայությանը, ձեռնարկություններով, ներկայանում են անկասկած պակաս ազատ և անհրաժեշտության ավելի ենթակա, քան մենակ և առանձնակյաց մարդու գործողությունները:

Եթե մենք քննում ենք միայն մարդուն մենակ, առանց նրա՛ այն վերաբերմունքի, ինչ շրջապատում է իրեն, ապա նրա յուրաքանչյուր գործողությունը մեզ ներկայանում է իբրև ազատ: Բայց եթե մենք տեսնում ենք զեթ որևէ վերաբերմունք դեպ այն, ինչ շրջապատում է նրան, եթե մենք տեսնում ենք նրա կապը որևէ բանի հետ. մարդու, որը նրա հետ խոսում է. գրքի, որը նա կարդում է. աշխատանքի, որով զբաղված է. անգամ օդի, որը նրան շրջապատում է. անգամ լույսի, որ ընկնում է նրան շրջապատող իրերի վրա, — մենք տեսնում ենք, որ այդ պայմաններից յուրաքանչյուրը ազդեցություն ունի նրա վրա և դեկավարում է նրա գործունեության զեթ մի կողմը: Եվ այնչափ, որչափ մենք տեսնում ենք այդ ազդեցությունները, այնքան նվազում է մեր պատկերացումը նրա ազատության մասին և ավելանում է պատկերացումը այն անհրաժեշտության մասին, որին նա ենթակա է:

2) Երկրորդ հիմքն է՝ մարդու տեսանելի մեծ կամ փոքր ժամանակային վերաբերմունքը դեպի աշխարհը. ավել կամ պակաս պարզ հասկացությունը այն տեղի մասին, որ մարդու գործողությունը գրավում է ժամանակի մեջ: Սա այն հիմքն է, որի հետևանքով առաջին մարդու անկումը, մարդու, որի հետեվանքն եղավ մարդկային ցեղի ծագումը, ներկայանում է հայտնապես ավելի պակաս ազատ, քան մեր ժամանակի մարդու ամուսնությունը: Սա այն հիմքն է, որի հետևանքով սրանից դարեր առաջ ապրած մարդկանց և ժամանակի մեջ ինձ հետ կապված կյանքն ու գործունեությունը չեն կարող ինձ պատկերանալ այնքան ազատ, որքան մեր ժամանակի կյանքը, որի հետևանքներն ինձ անհայտ են տակավին:

Մեծ կամ փոքր ազատության ու անհրաժեշտության պատկերացման աստիճանականությունը այս կողմից կախված է

վարձուները կատարելուց մինչև նրա մասին դատողութուն
ունենալը եղած ավել կամ պակաս ժամանակամիջոցից:

Եթե ես քննում եմ իմ վարձուները, որ կատարել եմ մի ըոպե
առաջ, մտաավորապես նույնպիսի պայմաններում, ինչպիսի
պայմաններում գտնվում եմ հիմա, իմ վարձուներն ինձ ներկա-
յանում է անկասկած ազատ: Բայց եթե ես քննում եմ մի ամիս
առաջ կատարած իմ վարձուները, ապա, ուրիշ պայմաններում
գտնվելով, ես ակամա ընդունում եմ, որ եթե այդ վարձուները
չկատարվեին, — շատ օգտակար, հաճելի և անգամ անհրաժեշտ
(այդ վարձուներից բխող) բաներ տեղի չէին ունենա: Եթե էս
հիշողութուններով փոխադրվեմ դեպի էլ ավելի հեռավոր, 10
և ավելի տարիներ առաջ կատարված վարձուները, ապա իմ
վարձուների հետևանքներն ինձ կպատկերանան էլ ավելի ակներև.
և ես դժվար կպատկերացնեմ, թե ինչ կլինեն, եթե իմ վարձուները
չլինեն: Որքան ավելի ես գնամ ես իմ հիշողութուններով կամ,
որ նույնն է, առաջ գնամ դատողութուններով, այնքան վար-
ձուներիս ազատության դատողութունը դառնալու է ավելի
կասկածելի:

Մարդկությանը ընդհանուր գործերին մասնակցած ազատ
կամքի ճիշտ նույնպիսի համոզվածության պրոգրեսիա մենք
գտնում ենք նաև պատմության մեջ: Կատարված ժամանա-
կակից անցքը մեզ պատկերանում է բոլոր հայտնի մարդկանց
անկասկած արդյունքը. բայց ավելի հեռավոր անցքի մեջ մենք
տեսնում ենք արդեն նրա անխուսափելի հետևանքները, առանց
որոնց մենք ոչինչ չենք կարող պատկերացնել: Եվ որքան
շատ ենք մենք ետ տարվում անցքի քննության մեջ, այնքան
ներանք ավելի կամայական են պատկերանում մեզ:

Ավստրո-պրուսական պատերազմը մեզ ներկայանում Թ
անկասկածելի հետևանք խորամանկ Բիսմարկի գործունեու-
թյան և այլն:

Նապոլեոնյան պատերազմները թեև արդեն կասկածելիո-
րեն, բայց տակավին մեզ ներկայանում են հերոսների կամքի
արդյունք: Բայց խաչակրաց արշավանքներում մենք արդեն
տեսնում ենք մի անցք, որը որոշակիորեն գրավում է իր տեղը,
և առանց որի անկարելի է նվրոպայի նոր պատմությունը, թե-
պետ ճիշտ նույնպես խաչակրաց արշավանքների տարեգիր-

ների համար այդ անցքը ներկայանում էր միայն մի քանի ան-
ձերի կամքի արդյունք: Ժողովուրդների գաղթի մեջ մեր ժա-
մանակում արդեն ոչ ոքի մտքով չի անցնում, թե Աթլիլայի
կամայականութունից էր կախված նորոգել եվրոպական աշ-
խարհը: Որքան մենք պատմության մեջ շատ ենք ետ տանում
դիտողության առարկան, այնքան ավելի կասկածելի է դառնում
անցք կատարող մարդկանց ազատութունը, և անհրաժեշտու-
թյան օրենքն այնքան ավելի ակներև:

3) Երրորդ հիմքն է՝ մեզ համար ավելի մեծ կամ նվազ մատ-
չելիութունը պատճառների այն անվերջ կապի, որը կազմում է
բանականության անխուսափելի պահանջը, որի մեջ յուրա-
քանչյուր հասկացվող երևույթ, ուստի և մարդու յուրաքան-
չյուր գործողութուն, պետք է ունենա իր որոշակի տեղը, որպես
հետևանք նախորդների համար և որպես պատճառ հետնորդ-
ների համար:

Սա այն հիմքն է, որի հետևանքով մեր և ուրիշ մարդկանց
գործողութունները մեզ ներկայանում են, մի կողմից, այն-
քան ավելի ազատ և ավելի պակաս ենթակա անհրաժեշտու-
թյան, քան դիտողութուններից հանված ֆիզիոլոգիական,
հոգեբանական թե պատմական մեզ ավելի հայտնի օրենքները,
որոնց ենթակա է մարդը, և քանի ավելի ստույգ է տեսնված
մեր կողմից գործողության ֆիզիոլոգիական, հոգեբանական
կամ պատմական պատճառը. մյուս կողմից՝ որքան ավելի
պարզ է ինքը դիտվող գործողութունը, և որքան ավելի բարդ
չէ բնավորությամբ ու խելքով այն մարդը, որի գործողու-
թյունը մենք քննում ենք:

Երբ մենք բոլորովին չենք հասկանում վարձուների պատ-
ճառը՝ ասենք շարագործության դեպքում, առաքինության
կամ անգամ բարուն ու շարին անտարբեր լինելու վարձուների,
մենք այդպիսի վարձուների մեջ ընդունում ենք ազատության
ամենամեծ բաժինը: Չարագործության դեպքում — մենք
ամենից ավելի այդպիսի վարձուների համար պահանջում ենք
պատիժ. առաքինության դեպքում — ամենից ավելի գնահա-
տում ենք այդպիսի վարձուները: Անտարբերության դեպքում —
ընդունում ենք առավելագույն անհատականութուն, օրիդի-
նալութուն, ազատութուն: Բայց եթե բազմաթիվ պատճառ-

ներից գեթ մեկը հայտնի է մեզ, մենք արդեն ընդունում ենք անհրաժեշտութեան որոշ բաժին, ավելի քիչ ենք պահանջում հատուցում ոճրագործութեան համար, ավելի քիչ ենք ընդունում արժանիքներ առաքինի վարմունքում, ավելի քիչ ազատութուն օրիգինալ թվացող վարմունքում: Այն, որ ոճրագործը դաստիարակվել է շարագործների միջավայրում, արդեն մեղմում է նրա հանցանքը: Հոր, մոր անձնազոհութունը — անձնազոհութուն պարզևատրվելու հնարավորությամբ ավելի հասկանալի է, քան առանց պատճառի անձնազոհութունը, ուստի և ներկայանում է ավելի քիչ համակրանքի արժանի, ավելի քիչ ազատ: Աղանդի, պարտիայի հիմնադիրը, գյուտարարը ավելի քիչ է զարմացնում մեզ, երբ իմանում ենք, ինչպես և ինչով է նախապատրաստվել նրա գործունեությունը: Եթե մենք ունենք փորձերի մի մեծ շարք, եթե մեր դիտողությունը մշտապես ուղղված է մարդկանց գոծողությունների մեջ, — պատճառների և հետևանքների միջև, — հարաբերակցություններ որոնելուն, ապա մարդկանց գործողությունները մեզ նարկայանում են այնքան ավելի անհրաժեշտ և այնքան ավելի քիչ ազատ, որքան ավելի ճիշտ ենք շղկապում հետևանքները պատճառների հետ: Եթե քննվող գործողությունները պարզ են և մենք դիտելու համար ունեցել ենք մեծ քանակությամբ այդպիսի գործողություններ, ապա մեր պատկերացումը նրանց անհրաժեշտության մասին կլինի ավելի ևս լրիվ: Անագնիվ հոր որդու անագնիվ վարմունքը. հայտնի շրջան ընկած կնոջ վատ վարքը. հարեցողի կրկին հարեցությունամբ տարվելը և այլն, — վարմունքներ են, որոնք ավելի ևս պակաս են ներկայանում մեզ ազատ, որքան ավելի պատճառը հասկանալի է մեզ: Իսկ եթե մարդն ինքն ևս, որի գործողությունը մենք քննում ենք, կանգնած է մտքի զարգացման ամենացած աստիճանի վրա, — ինչպես երեսնան, խելագարը, հիմարը, — ուստի մենք, իմանալով գործողության պատճառները և բնավորության ու մտքի ոչ բարդությունը, արդեն տեսնում ենք այնքան մեծ բաժին անհրաժեշտություն և այնքան քիչ ազատություն, որ, որքան ավելի հայտնի է մեզ այն պատճառը, որը պետք է գործողություն առաջացնի, մենք կարող ենք գուշակել վարմունքը:

436

Միայն այս երեք հիմքերի վրա են կառուցվում բոլոր օրենսդրությունների մեջ գոյություն ունեցող ոճիրների անմեղսագիտակությունը և հանցանքը մեղմող հանգամանքները: Մեղսագիտակությունը ներկայանում է ավելի մեծ կամ ավելի փոքր, նայած մենք ավելի մեծ թե ավելի փոքր շափով գիտենք այն պայմանները, որի մեջ գտնվել է քննվող վարմունքի տեր մարդը, նայած ավելի մեծ թե ավելի փոքր ժամանակամիջոց է անցել հանցանքը կատարելուց մինչև այդ հանցանքի մասին դատողություն տալը և նայած վարմունքի պատճառները ավելի մեծ կամ ավելի փոքր շափով հասկանալուն:

X

Այսպես ուրեմն, ազատության ու անհրաժեշտության մեր պատկերացումը հետզհետե փոքրանում և մեծանում է, նայած արտաքին աշխարհի հետ ունեցած մեծ կամ փոքր կապին, նայած ժամանակի մեծ կամ փոքր հեռավորության և մեծ կամ փոքր կախումին այն պատճառներից, որոնց մեջ մենք քննում ենք մարդու կյանքի երևույթները:

Այնպես որ, եթե մենք քննում ենք մարդու այնպիսի մի կացություն, որի մեջ կապն արտաքին աշխարհի հետ առավել հայտնի է, դատողության ժամանակաշրջանը՝ վարմունքը կատարելու ժամանակից առավելապես հեռու, և վարմունքի պատճառներն առավելապես մատչելի, ապա մենք ստանում ենք առավելագույն անհրաժեշտության և նվազագույն ազատության պատկերացում: Իսկ եթե մենք մարդուն դիտում ենք արտաքին պայմաններից նվազագույն կախման մեջ, եթե նրա գործողությունը կատարվել է ներկայիս շատ մոտ մոմենտին, և նրա գործողության պատճառները մեզ անմատչելի են, ապա մենք կստանանք նվազագույն անհրաժեշտության և առավելագույն ազատության պատկերացումը:

Բայց ոչ այս, ոչ այն դեպքում, ինչպես էլ մենք փոխենք մեր տեսակետը, ինչպես էլ մեզ պարզեցինք այն կապը, որով մարդն առնչվում է արտաքին աշխարհի հետ, և ինչքան էլ նա մատչելի թվար մեզ, որքան էլ երկարեցինք կամ կարճեցինք ժամանակամիջոցը. որքան էլ հասկանալի կամ անհասկանալի չէին մեզ համար պատճառները, — մենք երբեք չենք կարող

պատկերացնել ոչ լիակատար ազատութիւն, ոչ լիակատար անհրաժեշտութիւն:

1) Որքան էլ մենք մարդուն պատկերացնենք արտաքին աշխարհի ազդեցութիւնից բացառված, մենք երբեք հասկացութիւն չենք ստանա ազատութիւն մասին՝ տարածութեան մեջ: Մարդու յուրաքանչյուր գործողութիւն անխուսափելիորեն պայմանավորված է թե նրանով, ի՛նչ շրջապատում է նրան, թե մարդու հենց մարմնով: Ես ձեռք բարձրացնում և իջեցնում եմ: Իմ գործողութիւնն ինձ թվում է ազատ. բայց, ինքս ինձ հարցնելով, թե կարո՞ղ եմ արդյոք բոլոր ուղղութիւններով ձեռք բարձրացնել, ես տեսնում եմ, որ ձեռք բարձրացրի այն ուղղութեամբ, որ ուղղութեամբ այդ գործողութեան համար ավելի քիչ խոչընդոտներ կային, որոնք գտնվում էին ինչպես ինձ շրջապատող մարմինների մեջ, այնպես և իմ մարմնի կազմութեան մեջ: Եթե բոլոր հնարավոր ուղղութիւններից ևս ընտրեցի մեկը, ապա այդ ընտրեցի այն պատճառով, որ այդ ուղղութեամբ քիչ խոչընդոտներ կային: Իմ գործողութիւնն ազատ լինելու համար անհրաժեշտ է, որպեսզի նա չհանդիպի որևէ խոչընդոտի: Մարդուն ազատ պատկերացնելու համար՝ մենք պետք է պատկերացնենք նրան տարածութիւնից դուրս, ինչ որ, հայտնապես, անկարելի է:

2) Որքան էլ մենք դատելու ժամանակը մոտեցնենք վարմունքի ժամանակին՝ մենք երբեք չենք ստանա ազատութեան հասկացութիւնը ժամանակի մեջ: Որովհետև, եթե ես քննում եմ մի վայրկյան առաջ կատարված վարմունքը, ես այնուամենայնիվ պարտավոր եմ ընդունել վարմունքի ոչ ազատութիւնը, որովհետև վարմունքը կաշկանդված է ժամանակի այն մոմենտով, որի մեջ կատարվել է նա: Ես կարո՞ղ եմ արդյոք ձեռք բարձրացնել: Ես բարձրացնում եմ այն, բայց հարցնում եմ ինձ. կարո՞ղ եմ արդյոք չբարձրացնել ձեռք ժամանակի այն արդեն անցած վայրկյանին: Դրանում համոզվելու համար՝ ես հետևյալ վայրկյանին ձեռք չեմ բարձրացնում: Բայց ես ձեռք չբարձրացրի ոչ այն առաջին վայրկյանին, երբ ես ինձ հարց տվի ազատութեան մասին: Անցավ ժամանակը, որը բռնելու պահին իմ իշխանութիւնից դուրս է, և այն ձեռք, որ ես բարձրացրի այն ժամանակ, և այն օդը, որի մեջ ես այնժամ արի այն շարժումը, արդեն այն օդը չէ, որ հիմա շրջապատում է

ինձ, և այն ձեռք չէ, որով ես հիմա շարժում չեմ անում: Այն վայրկյանը, որի մեջ կատարվեց առաջին շարժումը, անդառնալի է, և այն վայրկյանին ես կարող էի միայն մի շարժում անել և ինչ շարժում էլ անեի, այդ շարժումը կարող էր լինել միայն մեկը: Այն, որ ես հետևյալ վայրկյանին ձեռք չբարձրացրի, չի ապացուցում այն բանը, թե ես կարող էի չբարձրացնել այն: Եվ որովհետև իմ շարժումը կարող էր լինել միայն մեկը ժամանակի մի վայրկյանում, ապա նա չէր կարող լինել մի այլը: Որպեսզի այն ազատ պատկերացնենք, պետք է պատկերացնել ներկայումս, անցյալի ու ապագայի սահմանագծում, այսինքն՝ ժամանակից դուրս, ինչ որ անկարելի է:

Եվ 3) որքան էլ մեծանար պատճառն ըմբռնելու դժվարութիւնը, մենք երբեք չենք ստանա լիակատար ազատութեան պատկերացում, այսինքն պատճառի բացակայութիւն: Որքան էլ մեզ համար անըմբռնելի լիներ կամքի արտահայտութեան պատճառը որևէ սեփական թե օտար վարմունքի մեջ, մտքի առաջին պահանջն է ենթադրութիւնը և պատճառի որոնումը, պատճառ, առանց որի անկարելի է ոչ մի երևույթ: Ես ձեռք բարձրացնում եմ այն նպատակով, որպեսզի վարմունք կատարեմ, վարմունք, որն անկախ է ամեն տեսակ պատճառից, բայց այն, որ ես ուզում եմ կատարել պատճառ չունեցող վարմունք, իմ վարմունքի պատճառն է:

Բայց անգամ եթե, պատկերացնելնք մի մարդ, ամեն ազդեցութիւնից միանգամայն բացառված, քննելիք միայն ներկայի ակնթարթային և ոչ մի պատճառից չառաջացած վարմունքը, մենք թույլ կտայինք անհրաժեշտութեան անսահման փոքր մնացորդ՝ զրոյի հավասար, մենք այն ժամանակ էլ չէինք հանգի մարդու լիակատար ազատութեան հասկացութեանը, որովհետև արտաքին աշխարհի ազդեցութիւններն իր վրա չընդունող, ժամանակից դուրս գտնվող և պատճառներից կախում չունեցող էական արդեն մարդ չէ:

Ճիշտ այդպես էլ մենք երբեք չենք կարող պատկերացնել մարդու գործունեութիւնն առանց ազատութեան մասնակցութեան և ենթակա միայն անհրաժեշտութեան օրենքին:

1) Որքան էլ ավելանար մեր գիտելիքը այն տարածական պայմանների, որոնց մեջ գտնվում է մարդը, այդ գիտելիքը երբեք չի կարող լրիվ լինել, որովհետև այդ պայմանների թիվը

անսահմանորեն մեծ է նույնպես, ինչպես անսահման է տարածությունը: Ուստի և, քանի որ մարդու վրա եղած ազդեցությունների ոչ բոլոր պայմաններն են որոշված, ապա և չկա լրիվ անհրաժեշտություն, այլ կա ազատության որոշ բաժին:

2) Որքան էլ մենք երկարենք ժամանակաշրջանը մեր կողմից քննարկվող երևույթից մինչև դատողություն տալու ժամանակը, այդ ժամանակաշրջանը վերջ կունենա, բայց ժամանակն անվերջ է. ուստի և այդ կողմից էլ երբեք չի կարող լինել լրիվ անհրաժեշտություն:

3) Որքան էլ մատչելի լինե՞ր որևէ վարժունքի պատճառների շղթան, մենք երբեք չենք իմանալու ամբողջ շղթան, որովհետև նա անվերջ է, և դարձյալ չենք ստանա լրիվ անհրաժեշտություն:

Բայց, բացի դրանից, եթե անգամ, թույլ տալով, որ նվազագույն ազատության մնացորդը հավասար է զրոյի, մենք կընդունենինք որևէ դեպքում — ինչպես, օրինակ, մեռնող մարդու մեջ, սաղմի մեջ, ապուշի մեջ — ազատության լիակատար բացակայություն, մենք այդպիսով կոչնչացնենք հենց մարդու մասին եղած հասկացությունը, որը մենք քննում ենք, որովհետև եթե հենց որ ազատություն չկա, չկա և մարդը: Ուստի և մարդու՝ միայն անհրաժեշտության օրենքին ենթակա գործողության պատկերացումը առանց ազատության չնչին մնացորդի նույնպես անկարելի է, ինչպես և մարդու միանգամայն ազատ գործողության պատկերացումը:

Ուրեմն, նրա համար, որպեսզի պատկերացնենք մարդու գործողությունը, եթակա միայն անհրաժեշտության օրենքին՝ առանց ազատության, մենք պետք է ենթադրենք անսահմանորեն մեծ ժամանակամիջոցի, տարածական պայմանների անսահման քանակի և պատճառների անսահման շարքի գիտություն:

Նրա համար, որպեսզի պատկերացնենք մեզ մարդուն բոլորովին ազատ, անհրաժեշտության օրենքին ոչ ենթակա, մենք պետք է նրան պատկերացնենք մենակ՝ տաբուրյունից դուրս, ժամանակից դուրս և պատճառների կախումից դուրս:

Առաջին դեպքում, եթե հնարավոր լինե՞ր անհրաժեշտություն առանց ազատության, մենք կհանգեինք անհրաժեշտ

տություն օրենքների սահմանում: Նույն անհրաժեշտությունը, աչքիս չես՝ միայն չկին առանց բովանդակության:

Երկրորդ դեպքում, եթե հնարավոր լինե՞ր ազատությունն առանց անհրաժեշտության, մենք կհանգեինք անպայման ազատության՝ տարածությունից, ժամանակից ու պատճառներից դուրս, մի ազատության, որը հենց այն պատճառով, որ կլինե՞ր անպայման և ոչնչով չէ՞ր սահմանափակվի, կլինե՞ր ոչինչ, կամ միայն բովանդակություն առանց ձևի:

Մենք կհանգեինք առհասարակ այն երկու հիմքերին, որոնցից կազմվում է մարդու բովանդակ շխարհայացքը — կյանքի անըմբռնելի էությունը և այդ էությունը սահմանող օրենքներին:

Բանականությունն ասում է. 1) Տարածությունը բոլոր ձևերով, որոնք տալիս է նրան նրա տեսանելիությունը — նյութը, — անսահման է և այլ կերպ չի կարելի երևակայել: 2) Ժամանակն անվերջ շարժում է առանց մի վայրկյան դադարի, և այն չի կարելի երևակայել այլ կերպ: 3) Պատճառների և հետևանքների կապը շունչ սկիզբ և չի կարող ունենալ վերջ:

Գիտակցությունն ասում է. 1) ես մենակ եմ, և ամենքս ինչ գոյություն ունի, միայն ես եմ. հետևաբար, ես պարփակում եմ տարածությունը. 2) ես սուրացող ժամանակը շափում եմ ներկայի անշարժ վայրկյաններով, ներկայի, որի մեջ միայն ես ինձ գիտակցում եմ ապրող. հետևաբար՝ ես ժամանակից դուրս եմ և 3) ես պատճառից դուրս եմ, որովհետև ես ինձ զգում եմ իմ կյանքի ամեն մի երևույթի պատճառը:

Բանականությունն արտահայտում է անհրաժեշտության օրենքները: Գիտակցությունն արտահայտում է ազատության էությունը:

Ազատությունը, որը չի սահմանափակված ոչ մի բանով, կյանքի էությունն է մարդու գիտակցության մեջ: Անհրաժեշտությունն առանց բովանդակության մարդու բանականությունն է իր երեք ձևերով:

Ազատությունն այն է, ինչ քննվում է: Անհրաժեշտությունն այն է, ինչ քննում է: Ազատությունը բովանդակություն է: Անհրաժեշտությունը՝ ձև:

Միայն ճանաչման երկու աղբյուրները զատելու դեպքում, աղբյուրներ, որ միմյանց վերաբերում են, ինչպես ձևը բովանդակության, ստացվում են առանձին փոխադարձաբար բացա-

ողող և անըմբռնելի հասկացութիւններ ազատութեան մասին և անհրաժեշտութեան մասին:

Միայն նրանց միացման դեպքում պարզ պատկերացում է ստացվում մարդու կյանքի մասին:

Իրենց միացման մեջ — ինչպես ձևը բովանդակութեան հետ — փոխադարձաբար սահմանվող այս երկու հասկացութիւնները դուրս անկարելի է կյանքի որևէ պատկերացումը: Ամենը, ինչ մենք գիտենք մարդկանց կյանքի մասին՝ է՛ միայն ազատութեան վերաբերումը դեպ անհրաժեշտութիւնը, այսինքն՝ գիտակցութեան վերաբերումը դեպի բանականութեան օրենքները:

Ամենը, ինչ մենք գիտենք բնութեան արտաքին աշխարհի մասին, է՛ միայն բնութեան ուժերի որոշ վերաբերումը դեպ անհրաժեշտութիւնը, կամ կյանքի էութեան վերաբերումը դեպի բանականութեան օրենքները:

Բնութեան, կյանքի ուժերը մեզնից դուրս են գտնվում և չեն գիտակցվում մեր կողմից, ու մենք այդ ուժերն անվանում ենք ձգողականութիւն, իներցիա, էլեկտրականութիւն, կենդանական ուժ և այլն. բայց մարդու կյանքի ուժը մենք գիտակցում ենք, և մենք այն անվանում ենք ազատութիւն:

Բայց ճիշտ այնպես, ինչպես ամեն մարդու կողմից զգացվող ինքնին անըմբռնելի ձգողականութեան ուժը միայն այնքան է մեզ հասկանալի, որքան մենք գիտենք անհրաժեշտութեան օրենքները, անհրաժեշտութեան, որին նա ենթակա է (առաջին գիտելիքից, թե բոլոր մարմինները ծանր են, մինչև նյութաբանական օրենքը), ճիշտ այդպես էլ անըմբռնելի է ինքնին ազատութեան ուժը, որ գիտակցում է ամեն ոք, միայն այնքան է մեզ հասկանալի, որքան մենք գիտենք անհրաժեշտութեան օրենքները, որոնց նա ենթակա է (սկսած այն բանից, որ ամեն մարդ մեռնում է, և մինչև տնտեսական ու պատմական ամենաբարդ օրենքների իմացումը):

Ամեն մի գիտութիւն կյանքի էութեան ենթարկում է բանականութեան օրենքներին:

Մարդու ազատութիւնը ամեն մի այլ ուժից տարբերվում է նրանով, որ այդ ուժը մարդը գիտակցում է. բայց բանականութեան համար նա ոչ մի բանով չի տարբերվում ամեն մի այլ ուժից: Ձգողականութեան, էլեկտրականութեան կամ քիմիական

մերձակցութեան ուժը հենց նրանով են տարբերվում մեկը մյուսից, որ այդ ուժերը տարբեր կերպով սահմանված են բանականութեամբ:

Ճիշտ այդպես էլ մարդու ազատութեան ուժը բանականութեան համար տարբերվում է բնութեան այլ ուժերից միայն այն սահմանումով, որ տալիս է նրան այդ բանականութիւնը: Իսկ ազատութիւնն առանց անհրաժեշտութեան, այսինքն՝ առանց նրան սահմանող բանականութեան օրենքների, ոչ մի բանով չի տարբերվում ձգողականութիւնից, կամ ջերմութիւնը, կամ բուսականութեան ուժից, — դա բանականութեան համար կյանքի միայն ակնթարթային, անսահմանելի զգացումն է:

Եվ ինչպես ուժի անսահմանելի էութիւնը, ուժի, որ շարժում է երկրաչիւն մարմինները, տաքութեան, էլեկտրականութեան կամ քիմիական մերձակցութեան ուժի, կամ կենսական ուժի անսահմանելի էութիւնը կազմում են բովանդակութիւնը աստղաբաշխութեան, ֆիզիկայի, քիմիայի, բուսաբանութեան, կենդանաբանութեան և այլն, ճիշտ այդպես էլ ազատութեան ուժի էութիւնը կազմում է պատմութեան բովանդակութիւնը: Բայց ճիշտ այնպես էլ, ինչպես ամեն մի գիտութեան առարկան կյանքի այդ անհայտ էութեան հայտաբերումն է, իսկ այդ էութիւնն ինքը կարող է լինել միայն մետաֆիզիկայի առարկա, — ճիշտ այդպես էլ մարդկանց ազատութեան ուժի հայտաբերումը տարածութեան, ժամանակի մեջ և պատճառներից կախված՝ կազմում է պատմութեան առարկան, իսկ ինքը ազատութիւնը մետաֆիզիկայի առարկա է:

Փորձառական գիտութիւնների մեջ այն, ինչ մեզ հայտնի է, մենք անվանում ենք անհրաժեշտութեան օրենքներ. այն, ինչ անհայտ է մեզ, մենք անվանում ենք կենսական ուժ: Կենսական ուժը միայն արտահայտութիւնն է այն բանի անհայտ մընացորդի, ինչ մենք գիտենք կյանքի էութեան մասին:

Ճիշտ այդպես էլ պատմութեան մեջ այն, ինչ մեզ հայտնի է, մենք անհրաժեշտութեան օրենքներ ենք անվանում. այն, ինչ անհայտ է, — ազատութիւն: Ազատութիւնը պատմութեան համար արտահայտութիւնն է միայն այն բանի անհայտ մնացորդի, ինչ մենք գիտենք մարդու կյանքի օրենքների մասին:

Պատմութիւնը մարդկային ազատութեան արտահայտումները քննում է կապակցված արտաքին աշխարհի հետ, ժամանակի մեջ և պատճառներից կախված լինելու մեջ, այսինքն՝ այդ ազատութիւնը սահմանում է բանականութեան օրէնքներով. ուստի և պատմութիւնն այն շափով է գիտութիւն, որ շափով այդ ազատութիւնը սահմանված է այդ օրէնքներով:

Պատմութեան համար մարդկանց ազատութեան ընդունումը որպէս մի ուժի, որը կարող է ազդել պատմական անցքերի վրա, այսինքն՝ օրէնքներին ոչ ենթակա, նույնն է, ինչ որ աստղաբաշխութեան համար երկրային մարմինների շարժման ազատ ուժի ընդունումը:

Այդ ընդունումը ոչնչացնում է օրէնքների գոյութեան հրեշտակաբանութիւնը, այսինքն՝ որևէ գիտութեան հնարավորութիւնը: Եթէ գոյութիւն ունի գեթ մի ազատ շարժվող մարմին, ապա այլևս գոյութիւն չունեն կեպղերի և Նյուտոնի օրէնքները, և այլևս գոյութիւն չունի որևէ պատկերացում երկնային մարմինների շարժման մասին: Եթէ գոյութիւն ունի մարդու մի ազատ վարժումը, ապա գոյութիւն չունի ոչ մի պատմական օրէնք և ոչ մի պատկերացում պատմական անցքերի մասին:

Պատմութեան համար գոյութիւն ունեն մարդկային կամօքների շարժման գծեր, որոնց մի ծայրը թաքնվում է անհայտութեան մեջ, իսկ որոնց մյուս ծայրին շարժվում է՝ տարածութեան մեջ, ժամանակի մեջ, պատճառներից կախված լինելու մեջ՝ մարդկանց ազատութեան գիտակցութիւնը ներկայումս:

Որքան ավելի է ընդլայնվում մեր աչքերի առջև այդ շարժման ասպարեզը, այնքան ավելի ակներև են այդ շարժման օրէնքները: Այդ օրէնքները որսալը և սահմանելը կազմում է պատմութեան խնդիրը:

Այն տեսակետից, որով գիտութիւնը նայում է հիմա իր առարկային. այն ճանապարհով, որով նա գնում է, երևութիւնների պատճառները որոնելով մարդկանց ազատ կամքի մեջ, օրէնքների արտահայտութիւնը գիտութեան համար անկարելի է. որովհետև, որքան էլ մենք սահմանափակենք մարդկանց ազատութիւնը, հենց որ մենք այն ընդունենք օրէնքներին ոչ ենթակա ուժի տեղ, օրէնքի գոյութիւնն անկարելի է:

Միայն այդ ազատութիւնը սահմանափակելով մինչև անսահմանութիւն, այսինքն քննելով այն որպէս անսահմանորեն փոքր մեծութիւն, մենք կհամոզվենք պատճառների միանգամայն անմատչելիութեանը, և այն ժամանակ, պատճառներ որոնելու փոխարեն, պատմութիւնն իրեն խնդիր կը դնի օրէնքներ որոնելը:

Այդ օրէնքների որոնումը վաղուց արդեն սկսված է, և մտածողութեան այն նոր եղանակները, որ պետք է յուրացնի պատմութիւնը, մշակվում են միաժամանակ ինքնառոյն շացման հետ, դեպի որը, երևույթների պատճառները, շարունակ մանրատելով գնում է հին պատմութիւնը:

Այդ ճանապարհով են գնացել մարդկային բոլոր գիտութիւնները: Հասնելով անսահմանորեն փոքրին, մաթեմատիկան, գիտութիւններից ճշգրտագույնը, թողնում է մանրատման պրոցեսը և ձեռնարկում է անհայտ անսահմանորեն-մանրերի գումարման նոր պրոցեսին: Նահանջելով պատճառի մասին եղած հասկացութիւնից, մաթեմատիկան որոնում է օրէնք, այսինքն՝ հատկութիւններ, որ ընդհանուր են բոլոր անհայտ անսահմանորեն-մանր տարրերի համար:

Թեև այլ ձևով, բայց մտածողութեան նույն ճանապարհով են գնացել և մյուս գիտութիւնները: Երբ Նյուտոնը արտահայտեց ձգողականութեան օրէնքը, նա շաստ, թե արևը կամ հողը ձգելու-քաշելու հատկութիւն ունեն. նա ասավ, թե ամեն մի մարմին, խոշորագույնից մինչև փոքրագույնը, հատկութիւն ունի մի տեսակ մեկը մյուսին ձգելու, այսինքն՝ մարմինների շարժման պատճառի մասին եղած խնդիրը թողնելով մի կողմ, նա արտահայտեց մի հատկութիւն, որ ընդհանուր է բոլոր մարմինների համար՝ անսահմանորեն-մեծերից մինչև անսահմանորեն-փոքրերը: Նույնն անում են բնական գիտութիւնները. թողնելով պատճառի մասին եղած խնդիրը, նրանք որոնում են օրէնքներ: Նույն ճանապարհին է կանգնած և պատմութիւնը: Եվ եթէ պատմութիւնը առարկա ունի ժողովուրդների և մարդկութեան շարժումների ուսումնասիրութիւնը, այլ ոչ թե մարդկանց կյանքի էպիզոդների նկարագրութիւնը, ապա նա պարտավոր է, վանելով պատճառների հասկացութիւնը, որոնել օրէնքներ, որոնք ընդհանուր են

բոլոր հավասար և անբախտելիորեն իրար հետ կապված՝ ազա-
տության անսահմանորեն-մանր տարրերի համար:

XII

Այն օրից, երբ գտնվել ու ապացուցվել է Կոպերնիկոսի օրենքը, միայն ընդունումն այն բանի, որ շարժվում է ոչ թե արևը, այլ երկրագունդը, ոչնչացրեց հենրի ամբողջ տիեզե-
րագրությունը: Կարելի էր, օրենքը հերքելով, պահպանել մարմինների շարժման մասին եղած հին հայացքը, բայց, հեր-
քելով այն, թվում է, չէր կարելի շարունակել պտղոմեոսյան աշխարհների ուսումնասիրությունը: Բայց Կոպերնիկոսի օրեն-
քի գյուտից հետո էլ պտղոմեոսյան աշխարհները դեռ երկար շարունակվում էին ուսումնասիրվել:

Այն օրից, երբ առաջին մարդն ասավ և ապացուցեց, որ ծր-
նունդների և հանցագործութունների քանակը ենթարկվում է մաթեմատիկական օրենքների, և որ աշխարհագրական և քա-
ղաքատնտեսական հայտնի պայմանները որոշում են այս կամ այն վարչաձևը, որ բնակչության հայտնի վերաբերմունքները դեպի հողը՝ ժողովուրդների շարժումներ են առաջ բերում,— այն օրից ոչնչացել են իրենց էությամբ այն հիմքերը, որոնց վրա կառուցվում էր պատմությունը:

Կարելի էր, նոր օրենքները հերքելով, պահպանել նախկին հայացքը պատմության նկատմամբ. բայց, դրանց չհերքելով, թվում է, չէր կարելի շարունակել ուսումնասիրել պատմական անցքերը որպես մարդկանց ազատ կամքի արդյունք: Որովհետև և եթե հաստատվել է այսինչ վարչաձևը կամ կատարվել է ժողովրդի այսինչ շարժումը, շնորհիվ այսինչ աշխարհագրա-
կան, ազգագրական կամ տնտեսական պայմանների, ապա այն մարդկանց կամքը, որոնք ներկայանում են մեզ նոր վարչաձև հաստատողներ կամ ժողովրդի շարժումը հարուցող-
ներ, արդեն չի կարող քննել որպես պատճառ:

Իսկ մինչդեռ առաջվա պատմությունը շարունակվում է ուսումնասիրվել վիճակագրության, աշխարհագրության, քա-
ղաքատնտեսության, համեմատական լեզվաբանության և երկ-

րաբանության օրենքների հետ հավասար, որոնք ուղղակի հակասում են նրա գրույթներին:

Ֆիզիկական փիլիսոփայության մեջ երկար ու համառ պայքար տեղի ունեցավ հին ու նոր հայացքների միջև: Աստ-
վածաբանությունը պահպան էր կանգնել հին հայացքին և նորին մեղադրում էր հայտնությունը խորտակելու համար: Բայց երբ ճշմարտությունը հաղթանակեց, աստվածաբանու-
թյունը նույնպես հաստատ կառուցվեց նոր հողի վրա:

Նույնպիսի երկար ու համառ պայքար է տեղի ունենում ներ-
կայումս պատմության նկատմամբ եղած հին ու նոր հայացք-
ների միջև, և ճիշտ նույնպես աստվածաբանությունը պահա-
պան է կանգնում հին հայացքին և նորին մեղադրում է հայտ-
նությունը խորտակելու մեջ:

Ինչպես այս, այնպես էլ մյուս դեպքում պայքարը երկու կողմից կրճեր է հարուցում և ճշմարտությունը խլացնում: Մի կողմից հանդես է գալիս երկյուղի ու կարեկցության պայքար ամբողջ, դարերով կառուցված, շենքի համար. մյուս կողմից՝ ավերելու կրճի պայքար:

Այն մարդկանց, որոնք պայքարում էին ֆիզիկական փի-
լիսոփայության ծագած ճշմարտության դեմ, թվում էր, թե բավական է իրենք ընդունեն այդ ճշմարտությունը,— կխոր-
տակվի հավատն առ աստված, առ աշխարհի երկնից հաս-
տատության ստեղծագործությունը, առ Հեսու Նավիի հրաշքը: Կոպերնիկոսի և Նյուտոնի պաշտպաններին, Վոլտերին, օրի-
նակ, թվում էր, թե աստղաբաշխության օրենքները խորտա-
կում են կրոնը, և նա, որպես զենք կրոնի դեմ, գործ է ածում ձգողականության օրենքը:

Ճիշտ այդպես էլ այժմ թվում է, բավական է միայն ընդու-
նել անհրաժեշտության օրենքը, և կխորտակվեն հասկացու-
թյունը հոգու մասին, բարու և չարի մասին և բոլոր՝ այդ հաս-
կացության վրա հիմնված-կառուցված պետական ու եկեղե-
ցական հաստատությունները:

Ճիշտ այդպես էլ հիմա, ինչպես Վոլտերն իր ժամանակ, անհրաժեշտության օրենքի չճանաչված պաշտպանները ան-
հրաժեշտության այդ օրենքը գործ են ածում որպես զենք կրո-
նի դեմ, այն ժամանակ, երբ ճիշտ նույնպես, ինչպես և կո-
պերնիկոսի օրենքն աստղաբաշխության մեջ,— անհրաժեշ-

տության օրենքը պատմության մեջ ոչ միայն չի ոչնչացնում, այլ անգամ ամրապնդում է այն հողը, որի վրա կառուցվում են պետական ու եկեղեցական հաստատութիւնները:

Ինչպես աստղաբաշխության խնդրում այն ժամանակ, այնպես էլ հիմա պատմության խնդրում, հայացքների ամբողջ տարբերութիւնը հիմնված է բացարձակ միավորն ընդունելու կամ չընդունելու վրա, այն միավորը, որը և տեսանելի երևույթների չափանիշ է ծառայում: Աստղաբաշխության մեջ դա՛ երկրագնդի անշարժութիւնն էր. պատմության մեջ՝ անհատի անկախութիւնը՝ ազատութիւնը:

Ինչպես աստղաբաշխության համար երկրագնդի շարժվելն ընդունելու դժվարութիւնը կայանում էր այն բանում, որպեսզի հրաժարվեն երկրագնդի անշարժության անմիջական զգացումից և մոլորակների շարժման նույն այդ զգացումից, այնպես էլ պատմության համար անհատի՝ տարածության, ժամանակի և պատճառականության օրենքներին ենթակա լինելն ընդունելու դժվարութիւնը կայանում է նրանում, որպեսզի հրաժարվեն երկրագնդի անշարժության անմիջական զգացումից: Բայց ինչպես աստղաբաշխության մեջ նոր հայացքն ասում էր. «Ճիշտ է, մենք չենք զգում երկրագնդի շարժումը, բայց ենթադրելով նրա անշարժութիւնը, մենք հանգում ենք անմտության. իսկ ենթադրելով շարժում, որը մենք չենք զգում, մենք հանգում ենք օրենքների», — այդպես էլ պատմության մեջ նոր հայացքն ասում է. «Ճիշտ է, մենք չենք զգում մեր կախումը, բայց, ենթադրելով մեր ազատութիւնը, մենք հանգում ենք անմտության. իսկ ենթադրելով մեր կախումն արտաքին աշխարհից, ժամանակից ու պատճառներից, հանգում ենք օրենքների»:

Առաջին դեպքում պետք էր հրաժարվել տարածության մեջ գոյութիւն չունեցող անշարժության գիտակցութիւնից և ընդունել մեր կողմից չզգացվող շարժումը. ներկա դեպքում ճշտ այդպես էլ անհրաժեշտ է հրաժարվել գոյութիւն չունեցող ազատութիւնից և ընդունել մեր կողմից չզգացվող կախումը:

ՎԵՐՁ

Բայց աստղաբաշխութիւնը
հանրապետութիւնը

Առաջին մաս

IX և X

էջ 45—53 Պիեռի գերութեան պատմութեան համար Տոլստոյն օգտուել է իսկապես կատարված զեպեից, որ պատմել է իր մասին Վ. Ա. Պերովսկին: Իր հիշողութիւնները մեչ նա պատմում է, թէ ինչպես է գերի բռնելի Մուկվայում, ինչպես է դատապարտուել զնդակահարութեան, ապա ներվել և, Ֆրանսացիների նահանջի ժամանակ մի մեծ խմբի հետ տարվել զեպի Լմուխնակ: Ծանապարհին նրանք շատ բան են տեսել՝ և՛ ցուրտ, և՛ քաղց, և՛ հիվանդ ու ետ մնացող գերիների գնդակահարում: Պերովսկին ազատվել է միայն 1814 թվին, Օուլեանի մոտ, փախչելով ոչ այնքան հեռու գտնվող կազակների բանակը:

XII

էջ 63 Ֆրոյա և Լավրա: Այս սրբերը համարվել են անասունների հովանավոր և այդ պատճառով ավելի են հարգվել խոզավորի՝ ողմից:

Երկրորդ մաս

IX

էջ 112 Զի կարելի առանց պարզաբանութեան թողնել այս էջում եղած երկու փաստ: Յակովլեց, որին նապոլեոնը նամակով ուղարկում է Ա երասանդրի մոտ, ոչ թէ պարզապես սկողնույթած ու ցնցոտիազգեստ կապիտան էր, այլ Մոսկվայի խոշոր ազնվականներից մեկն էր: Յակովլեց Գերցենի հայրն էր նա, ինչպես և Պերովսկին, շէր կարողացել ժամանակին դուրս գալ Մոսկվայից, բայց սրան այլ բախտ վիճակից նրան ներկայացրին մարշալ Սորտիչին, որը (ինչպես Գերցենն է գրում իր «Былое и думы» գրքում) հիշում է, որ Յակովլեին տեսել է Փարիզում և հայտնում է նրա մասին նապոլեոնին: Նապոլեոնը երկար զրուցում է նրա հետ և նամակ է տալիս՝ Ալեքսանդրին հանձնելու: Յակովլեց Պետերբուրգում մոտ մի ամիս մնում է արգելափակված: Գերցենն ասում է, որ իր հայրը եղել է Մոսկվայի գրավման առաջին ականատեսը, որ եկել է Պետերբուրգ:

Երկրորդ պարզաբանումը վերաբերում է Տոտուլմինին, որի տնօրինութեան տակ էր մնացել Դաստիարակչական տունը: Տոտուլմինը շանկութունի հայտնեց՝ տեղեկացնել կայսրուհուն, որ նրա հովանավորութեան տակ եղած ճաստատութիւնը չի կործանվել, և նապոլեոնը նրա զեկուցագիրն ուղարկեց Պետերբուրգ:

XVII

էջ 148 Մազամ դե Ստալ,—հայտնի Ֆրանսացի կին գրող: գրել է մի քանի վեպ «Կորիննա» և ուրիշները և «Գերմանիայի մասին» ու «Աքսորանքի տեսլ

տառին զրբերը. նապոլեոնի թշնամին էր. իր հերթին նապոլեոնն էլ համա-
ռորեն հալածում էր նրան: 1812 թ. նա եղավ Պետերբուրգում, ուր լայ լին-
դունովեյ Ալեքսանդր I-ի կողմից: Կուսուղովին գլխավոր հրամանատար
նշանակելու առթիվ նա առաջիններից մեկն էր, որ շերտերն շնորհավորեց
նրան և հաղթութուն գլխակեց:

XVIII

էջ 151 «Պարզամտ զինվոր Մուստոնի վերջին կարծիքը»: Այս ֆրազը Տոյս-
տոյի մոտ գետեղված է մի այնպիսի տեղ, որ կարող է սխալ մեկնություն
առիթ տալ. այդ «զինվորը» խորհրդի անդամներից մեկն էր՝ գեներալ Մուստո-
նը՝ Լորաուեի կոմս տիտղոսով, որին նապոլեոնը հարցրեց ամենից վերջը: Նա
կտրական և ուղղակի ասավ, որ պետք է իսկույն կեթ, առանց տատանվելու
և ամենակարճ ճանապարհով հեռանալ այս երկրից, ուր առանց ան էլ շատ
երկար մնացին: Նապոլեոնը լուռ է և խորհուրդն արձակում:

XIX

էջ 154 «Զեկույցի փոխարեն նրանք ծրարի մեջ ուղղակեցին ճերմակ թղթի
մի թերթ»: Այս մասին խոսում է Միխ. Դանիլևսկին, այդ բանը պատկերաց-
նելով իբրև առաջապահի պետերի (Միտրադովիչի և Երմոլովի) ուղղակի
մոռացություն: Երմոլովն իր հիշողություններին մեջ լուռ է այդ ծրարի մա-
սին, բայց հանդիմանում է Կուսուղովին, որ նա առաջապահին չօգնեց զլխա-
վոր ուժերով: Ինքը Կուսուղովը թագավորին տված զեկույցի մեջ թեթևակի
գանգատվում էր, որ այդ օրերին հազվադեպ էր տեղեկություններ ստանում
առաջապահից:

Երրորդ մաս

II

էջ 159 Գվերիլյուսներ: Այսպես էին կոչվում նապոլեոնի դեմ պայքարող
խայսնական պարտիզանները:

IV

էջ 166 Կագակ, Եսաուլ, Լովալսկի Կերոդը: Այս ամենը վերցված է իրա-
կանությունից: Դավիդովի առաջին իսկ հաջողություններից հետո Կուսուղ-
ովը նրա պարտիզանական խմբերն ուժեղացրեց կազակային երկու զնդով:
Լովալսկին դա Դոնի շրջանում հայտնի Իովալսկիների ազգանունն է:

էջ 170 «Քրանացի բմբյակներ տղան»: Նրա մասին մանրամասնություն-
ներ կան և վեպի հետևյալ գլուխներում: Տոյստոյն այդ գտել է Դ. Դավիդովի
նույն «Օրագրում»: Դավիդովը պատմում է, որ գերիների թվում նրա Աեոն
բնկավ «գլխարդայի Բմբկահար Վոկնետի Բոդեն. տասնհինգ տարեկան մի
տղա, որ կտրվել էր հայրենի տնից և, ինչպես վաղածաղիկ, փոխադրվել էր
երեք հազար վերստ՝ ռուսական սառնամանիքը, ռուս սրի առաջ: Սույն հե-
452

տաքերական պատանուն տեսնելով՝ սիրտս լցվեց արյունով»: Դավիդովը
նրան իր մոտ պահում է մինչև պատերազմի վերջը, մինչև արտասահմանյան
արշավանքը, հետո տանում է Փարիզ և առողջ, ուրախ, մեծացած՝ հանձնում
է ծերունի հորը: Տոյստոյն, իհարկե, թողել է տղայի հետագա պատմությու-
նը, բայց ընդգծել է այն համարանքը, որ հարուցել էր նա, նկարագրելով
Պետոյայի հետաքրքրությունը և Դեհիստի հոգածությունը (VIII գլխի
սկիզբը):

V

էջ 172 Տիտոն Շչերբատին նկարագրելիս Տոյստոյը հիմք է դնել նույն
Դավիդովի «Օրագիրը», ուր նա հիշում է գուրացի բաշ Ֆեոդորի մասին,
որը կնոջն ու երեխաներին թողած, թաքնվել է անտառներում. էլ ինչ է Դավի-
դովի մոտ մինչև թշնամուն Սմոլենսկի նահանգից բլիզ և այլ ժամանակ
միայն վերադարձել է իր տունը:

VIII

էջ 184 Դուլիովը հասկացնում է, թե դերիներին զնդակահարում է,
Դեհիստը վրդովվում է դրանից: Դ. Դավիդովի «Օրագրում» կարդում ենք
Քիշտ նույնպիսի խոսակցություն Դավիդովի և Ֆիզների միջև:

IX

էջ 185—186 Դուլիովը գնում է ֆրանսական լազերի—1812 թվի մե-
մուարները բովանդակում են շատ պատմություններ ռուս պարտիզանների
համարձակ ձեռնարկումների մասին, որոնց մեծ մասը վերագրվում է Ֆիզ-
ների: Այդ մասին գրում է և Դ. Դավիդովն իր «Օրագրում», թե ինչպես
Ֆիզները ֆրանսական սպայի մունդիր հագած գնում է Սյնամո: Բանակը
և դիտում տեղադրությունը: Եվ այդ կրկնվում է մի քանի անգամ Ռադո-
ժիցկին հայտնում է, թե ինչպես Ֆիզները Սեսլավինի հետ՝ իրենց խմբով
լուռ են ֆրանսական մի մեծ տրանսպորտ՝ իրերով և ռուս գերիներ:

XIII

էջ 201—204 Պլատոն Կարատաեի պատմությունը վաճառականի մասին,
ինչպես հայտնի է, բացի այս սեղմ շարադրանքից, մոտավորապես նույն
ժամանակ Տոյստոյը մշակել է ավելի ընդարձակ ձևով որը կոչվում է Աեսու-
ված տեսնում է արդարև ու մեղավորը, բայց դատաստանն ուշ է անում:

XIX

էջ 219 Ժոզեֆ դե Մեստրե — կրոնական քաղաքական գրող: Հայրենա-
կան պատերազմի ժամանակ 15 տարի ապրեց Պետերբուրգում, համարվելով
Սարդինայի թագավորի դեսպան. նա ընդունված էր արքունիքում և զգալի
ազդեցություն ուներ, պայքարելով լիբերալիզմի դեմ և խրախուսելով ռեակ-
ցիան:

Չորրորդ մաս

V

էջ 239 Կուսուցիչներէն շէր խօսում 40 դարերի մասին: Ակնարկը վերաբերում է նապոլեոնի ճառին, որ եզրագրական արշավանքին առաջ նա գործարհին՝ բուրգերի մտերբն եղած կովից առաջ. «Զինվորներ, քառասուն դարեր նախում են մեզ այս բուրգերի կատարներէն»:

էջ 240 «Թշնամուն պետք է ոսկի կամուրջ տալ», այսինքն՝ որջան կարելի է ալելի թեթևացնել նրա հեռացումը Ռուսաստանից:

XI

էջ 265 ժողովրդական պատերազմի ներկայացուցիչն այլևս ոչինչ չէր մնում, բայց մնանելը: Եվ հա մտազգայն: Կուսուցիչը մեռավ մի քանի ամիս անց Սիլեզիայի Բունցլաու քաղաքում, և ապա բնակից Ռուսաստան:

XVIII

էջ 294 Գրանովիտի պայտը — շնք կրեմլում, որն անվնաս պահպանված է մինչև մեր օրերը:

էջ 295 Հոննոսն ու Կոլիգելը: Գրանք հիշվում են այն պատճառով, որ Հոննոսի ափերը հարուստ են միջնադարյան ասպետների դղյակների ալեբրակներով, իսկ Կոլիգելի վիթխարի շները Հոննոսն ներկայացնում է հին հռոմեական հակալական ամֆիթատրոնի փլատակներ:

Վերջաբան

Առաջին մաս

էջ 308 Յ. Շատուրբիան (1768—1848), հայտնի ֆրանսացի գրող և քաղաքական գործիչ: Որպես ուսմանտիկ գրող՝ լայն հռչակ ստացավ «Քրիստոնեություն հանճարը» (ՎԱՅալաս և ռեհենն վիպակների հետ) և շնահատակներ կամ բոլորտունեություն հաղթանակը գրքերով: Նա իր երկերով ռեակցիոն դիրքերից պայքարում էր XVIII դարի անհավատարմության դեմ՝ հանուն քրիստոնեության:

էջ 308 ժողովուրդների սրբազան դաշինքը կնքվեց նապոլեոնի գահընկեցությունից հետո Ռուսաստանի, Ավստրիայի և Պրուսիայի միջև այն հիմնական նպատակով, որ աջակցեն միմյանց՝ իրենց հպատակներին գահին և քրիստոնեությունը հավատարիմ մնալու ոգով դաստիարակելու և դրանով ամրապնդել խաղաղությունը ժողովուրդների միջև: Այս պայմանագրի կրոնական նշանակությունն աննկատելի էր, իսկ քաղաքական պրակտիկան շուտով որոշվեց որպես ազատություն ամեն մի փոքր ռեզգակի ճնշում:

V

էջ 323—327 Նիկոլայ Ռոստովի գործողությունների և կյանքի մեջ, ձեռնարկ մահից հետո, շատ բան նման է նրան, ինչ գիտենք մենք (և Տոլստոյի 45-1

հոր Իսահն իր անվանի գրող հիշողությունն ից: Նիկոլայ Իլյիչ Տոլստոյը նույնպես հոր մահից հետո մնաց մեծ պարտքերով և քաղաքացիական կարողություններ: Որպեսզի կարողանա պահել լայն կյանքի ապրուստի ընտելացած պառավ մորը, քրոջը և զարմուհուն, նա հրաժարվեց զինվորական ծառայությունից և վերատեսչի ղեկավարի պաշտոն ստացավ Մոսկվայի զինվորական որդերի կրթության վարչության մեջ: Այդ հառապությունը միջոցին տեղի ունեցավ նրա ամուսնությունը անհայր մնացած իշխանադուստր Մա իս Վոլինսկայի հետ, որ տերն էր Յասնայա Պոլյանայի, և նրա նյութականը լավացավ: Ավելացնենք, որ Սոնյայի ամբողջ գրությունը Ռոստովների ընտանիքում և նրա ու Նիկոլայի միջև եղած զգացմոն նքը՝ մինչև այն, որ Սոնյան հրաժարվեց իր սիրուց, որ լիսնգարի Նիկոլայի՝ ամբողջ ընտանիքի համար ձեռնտու ամուսնությունը, — այս ամենը հաստատել է Տոլստոյ ինքը (հիշողություններում, որ գրի է առել Պ Թիլյուկովը) Տ Ա. Երզուկայայի վերաբերմամբ: Բազմաթիվ այսպիսի մոտիկ գուզադիպություններից, նույնպես և այն փաստից, որ «Պատերազմ և խաղաղությունը» գրվել է դեռ Տ Ա. Երզուկայայի կենդանության օրով, պարզում է Տոլստոյի, որպես գրողի, հիմնական հատկություններից մեկը:

XIV

էջ 369 Մադամ Կոլյուգներ: Սա լիֆլանդական բարոնուհի էր. միստիկ և գուշակող, հեղինակ մի քանի երկերի (դրանց թվում և Վալերիան գեպի). գործում էր Բաղնում 1815 թ արտասահմանում ծանոթացավ Ալեքսանդր կայսեր հետ և որով տպավորություն թողեց նրա վրա. 1817 թ. նա որևայն Ռո սաստանում, ապա Պետերբուրգում, բայց այլևս սզգեցություն չունեցր:

Երկրորդ մաս

II

էջ 395 Պ. Լանֆրե (1828—1877), ֆրանսացի պատմաբան. ծրագրեց գրել «Նապոլեոնի պատմությունը» ի հակակշիռ Թիեոփ բոնապարտիստական «Գոնսուլության պատմության», բայց իր պատմությունը կարողացավ հասցնել միայն մինչև 1811 թիվը:

էջ 396 1784 թ. գաղափարները, այսինքն ֆրանսական ռուլյուցիայի գաղափարները: Պետք է ասել «1789 թ գաղափարները»:

V

էջ 414 Սըշավան դեպի Մեխիկա, 1862 թ. նապոլեոն III-ը հանաք ճգտելով նմանվել մեծ հորեղբորը, ուզեց ի զուգակշիռ եզրագրական պատերազմի իր ազդեցությունը ենթարկել Մեքսիկան. ֆրանսական զորքերը Մեքսիկայի գահին նստեցնելով Մաքսիմիլիանին, ստիպվեցին ամոթով հեռանալ երկրից, և թագավորը գնդակահարվեց ռեպուբլիկականների կողմից:

էջ 414 ռուսական բազմաթե ու Քիսմարկը ճրահանգում են խոսքը վերաբերում է 1866 թ. պրուս-ավստրիական պատերազմին, որը վերջացավ Ավստրիայի պարտությունով:

Լև Նիկոլաևիչ Տոլստոյ
ԻԱՏԵՐԱԶՄ ԵՎ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ

հատոր IV

Խմբագիր՝ Ե. Ս. Զարեհյան
Սուսերգրապիկը՝ Ռ. Ս. Զուհապյանի
Նկարիչ և գեղ. խմբագիր՝ Ան. Վ. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Կ. Գ. Սարգսյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Ա. Մկրտչյան

Лев Николаевич Толстой

ВОЙНА И МИР

(Роман)

Том IV

(На армянском языке)

Издательство «Айастан», ул. Теряна, 91

Ереван—1976

Հանձնված է արտադրության 13/XI/1975 թ.: Ստորագրված է տպագրության 30/VI 1976 թ.: Փոսդթ N 1 84×108¹/₃₂ տպագ 14,25 մւմ = 23,94 պալմ մամ., հրատ 19,9 մամ.: Կտպեր 2526: Տպաքանակ 50000: Ինքը՝ 81 կ.:

«Հալատան» հրատարակչություն Երևան—9, Տերյան 91,
ՀՍՍՀ Մինիստրների Սոցետի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ:

Полиграфкомбинат им. Акона Меганарта Госкомитета Совета Министров Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ереван 9, Теряна, 91.